

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

A.V.Vohobov, A.T.Ibrohimov, N.F.Ishonqulov

MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida
chop etishga tavsiya etilgan*

(Qayta ishlangan ikkinchi nashri)

**«ShARQ» NASHRIYOT-MATBA AKTSIYADORLIK
KOMPANIYASI BOSH TAHRIRIYATI**

TOSHKENT - 2005

T a q r i z c h i l a r :

TDIU, i.f.d., prof. O.M.Jumanov

TMI qoshidagi malaka

oshirish instituti, i.f.d., prof. E.A.Akromov

Mazkur darslik bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitidagi talablardan kelib chiqib tayyorlangan. Hozirgi kunda «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» asosida Oliy ta'lim sohasida keng islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, yangi, zamonaviy darsliklarni yaratish, o'quv jarayonlarida yangi pedagogik texnologiyalarni, uslublarni qo'llash, ayniqsa talabalarni mustaqil o'z ustida ish olib borishi uchun mustaqil fikrlashga o'rgatishga mo'ljallangan o'quv adabiyotlari yaratish muhim masala bo'lib qolmoqda.

Yangi jarayon boshqa o'quv fanlari kabi «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanini o'qitish, binobarin, uning mazmunini respublikamizda amal qilayotgan «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonun talablaridan kelib chiqqan holda tubdan yangilashni taqozo etmoqda. Bu yangi o'zgarishlarni nazarda tutib, mualliflar Oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fani dasturiga asoslanib, ushbu darslikni yaratdilar. Darslikda firmalar va kompaniyalarning, aksionerlik jamiyatlarining buxgalteriya hisobotlarini moliyaviy va boshqaruv tahlil qilish uslublari keltirilgan, Talaba har bir mavzuni o'rganganidan so'ng mazkur mavzuga tegishli tayanch iboralarga, takrorlash uchun berilgan savollarga javob berishlari hamda bilimini mustahkamlash uchun berilgan topshiriqlarni mustaqil ravishda echishi lozim bo'ladi.

Mazkur darslikda xo'jalik sub'ektlarining faoliyatini tahlil qilishning metodik asoslarini, korxonalarini boshqarishda boshqaruv tahlili ma'lumotlariga ko'proq tayangan holda faoliyat yuritish maqsadga muvofiq bo'lishligi hamda xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy faoliyatini chuqur tahlil qilish orqali ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llarini hamda moliyaviy ko'rsatkichlarini yashilash yo'llarini ko'rsatib berishning uslubiyati amaliy ma'lumotlar asosida tahlil qilib chiqilgan va ularning mazmuni ko'rsatib berilgan.

«Moliyaviy va boshqaruv tahlili» darsligi nafaqat talabalarga, balki, menejerlar, moliyachilar, soliqchilar, bank xodimlari, qimmatbaho qog'ozlar va sarmoyalar bozori ishtirokchilari, buxgalterlar, auditorlar hamda boshqa iqtisodchi mutaxassislar uchun o'z mijozlarining moliyaviy holatini bilishga hamda boshqaruv qarorlarining qanchalik to'g'ri qabul qilinayotganligini o'rganishga yordam beradi. Mazkur darslik Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining buyurtmasiga asosan tayyorlandi.

Vohobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishonqulov N.F.

R e v i e w e r s :

TSEU, d.e.s., prof. O.M.Jumanov

Institute of level skill raising

within TFI, d.e.s., prof. E.A.Akramov

Necessity creation of the given manual is connected with the requirements of market economy. The National program on a professional training is carried out gradually. Cardinal reform of the higher school focused, first of all on preparation of the experts corresponding to requirements of a life, is considered to be the important task. In these conditions the important problem remains creation of modern manuals and textbooks with application of the new pedagogical technologies promoting formation in acceptance of skills administrative decision.

The special attention in the system of economic sciences is removed to the analysis. Substantive provisions and the requirements specified in the law «About book keeping» demand the new approach to study the contents of the subject “Financial and the administrative analysis”. In this connection there was a necessity of updating of the teaching material in the given subject.

The given manual is prepared according to the curriculum on the course «Financial and the administrative analysis». There are special methodical ways of processing of the economic information of accounting and joint stock societies’ accounts, firms, the companies stated in the manual in detail.

In conditions of market economic analysis is one of basis disciplines which knowing is necessary for all experts occupied in sphere of the finance, account, audit of management. In turn, economic analysis as the important and necessary subject solves a number of issues of financial economic activities.

During studying the subject students should learn to understand deeply the essence of economic events and processes, their interrelation and interdependence, to be able to systematize and model, determine the influence of factors, to estimate results of activity to reveal reserves of increase of the production efficiency.

Vahobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishankulov N.F

Рецензенты:**ТГЕУ д.е.н., проф. О.М.Жуманов****Институт повышения квалификации****при ТФИ д.е.н., проф. Е.А.Акромов**

Необходимость создания данного учебника связана требованиями рыночной экономики. Поэтапно осуществляемая Национальная программа по подготовке кадров. Кардинальная реформа высшей школы, ориентированная, в первую очередь на подготовку специалистов, соответствующих требованиям жизни, является важной задачей. В этих условиях важной проблемой остается создание современных учебных пособий и учебников с применением новых педагогических технологий, способствующих формированию в принятии навыков управленческих решений.

Особое место в системе экономических наук отводится анализу. Основные положения и требования, указанные в законе «О бухгалтерском учете» требуют нового подхода к изучению содержания предмета «Финансовый и управленческий анализ». В связи с этим возникла необходимость обновления созданного учебного материала по данному предмету.

Данный учебник подготовлен в соответствии с учебной программой по курсу «Финансовый и управленческий анализ». В учебнике подробно излагаются специальные методические способы обработки экономической информации бухгалтерского учета и отчетности акционерных обществ, фирм, компаний.

В условиях рынка экономический анализ является одной из базовых дисциплин, знание которых обязательно для всех специалистов, занятых в сфере финансов, учета, аудита управления. В свою очередь, экономический анализ, как важный и необходимый предмет решает ряд проблем финансово хозяйственной деятельности.

В процессе изучения предмета студенты должны научиться глубоко понимать сущность экономических явлений и процессов, их взаимосвязь и взаимозависимость, уметь их систематизировать и моделировать, определять влияние факторов, оценивать результаты деятельности выявить резервы повышения эффективности производства.

Вахобов А.В. Иброхимов А.Т. Ишанкулов Н.Ф.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida jamiyat taraqqiyotining barcha jabhalarida, eng avvalo iqtisodiy sohada islohotlarni yanada chuqurlashtirish va erkinlashtirish borasida aniq dastur ishlab chiqilgan. Bu dasturning joriy etishdan ko'zlangan asosiy maqsad - O'zbekistonning demokratik va bozor islohotlarini amalga oshirish, jahon hamjamiyatiga keng integratsiyalashuvi va barqaror olg'a borishi uchun mustahkam zamin yaratishdir.

Prezidentimiz I. Karimov: «Oldimizda turgan birinchi va asosiy vazifa - bu izchil iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni mukammallashtirish va ilg'or texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti bo'lgan makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishish muammosidir» deb ta'kidlagan. Bu, Respublika iqtisodiyotida faoliyat yuritayotgan barcha soha korxonalarining foyda ko'rish maqsadida, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishi yoki xizmat ko'rsatishini talab etadi.

Respublikaning iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishishida muhim omillar bo'lib, ishlab chiqarish hajmining o'sishi, pul qadrsizlanishini pasaytirish, eksport hajmini oshirish va boshqa shu kabi makroiqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga mamlakatda faoliyat yuritayotgan har bir korxonalar, firma, kompaniyalarning xo'jalik sub'ektlari sifatida rivojlantirishni taqozo etadi.

Korxonalar, firma va kompaniyalarning iqtisodiy mustaqil hamda moliyaviy barqaror faoliyat ko'rsatishlarida ularni oqilona boshqarish, hisob-kitob yuritilishini bozor iqtisodiyoti talablariga moslash, moliyaviy menejment ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, bor moddiy, moliyaviy va mehnat boyliklaridan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni tashkil etish, natijada yuqori foyda olib, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish, rezervlar tashkil etish eng dolzarb vazifalardan sanaladi.

Shu bois, bozor iqtisodiyotini erkinlashtirish har birimizdan buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit haqida mazlum bilimga ega bo'lishimizni talab etadi. Tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyat, hisob-kitoblarning puxtaligiga, pul oqimlarini oqilona boshqarishligiga, moliyaviy masalalardagi qarorlarni to'g'ri va o'z vaqtida qabul qilinishligiga hamda moliyaviy tahlilning sifatli tashkil etilishiga uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, bozorni to'g'ri o'rganishda, hamkorlarni moliyaviy ishonchliligini bila olishda, o'zaro hisob-kitob ishlarida yutqazib qo'ymaslik va boyliklardan o'rinli foydalana olishda kompleks iqtisodiy tahlilning natijalariga asoslanib boshqaruv qarorlarini belgilash, foyda olishning zaruriy sharti ekanligi tajribada bir necha bor isbotlangan.

E'tiboringizga havola etilayotgan «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» darsligida korxonalar, firma, kompaniyalarning mahsulotlar ishlab chiqarish va sotish, mehnat va moddiy boyliklaridan foydalanganligi, asosiy ishlab chiqarish va davr xarajatlari tarkibi, moliyaviy natija hamda moliyaviy holat, asosiy vositalar tarkibi, pul oqimi va xususiy kapitallar harakatini tahlil qilishning usullari sodda va tushunarli tilda yoritilgan. O'quv qo'llanma korxonalar mablag'larini, uning tashkil topish manbalarini, moliyaviy natijalarini, asosiy vositalar harakatini, pul oqimi va xususiy kapital o'zgarishini omilli, qiyosiy tahlil qilishning amaldagi tartibi, firma hamda kompaniyalarning kreditga layoqatliligi, moliyaviy barqarorligini aniqlashning uslubiy asoslarini o'rganishga yordam beradi.

Shuningdek, «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» darsligini to'liq o'rgangan talaba yoki shaxs hissadorlik jamiyati aksiyalarini sotib olishda to'g'ri qabul qilgan usullarni qo'llab, hamkor korxonalarining ishonchliligiga xolisona baho berishlari ham mumkin.

Oliy o'quv yurtlarining «Biznes va boshqaruv» ta'lim sohasida bilim olayotgan talabalar, bo'lg'usi buxgalter-auditorlar, davlat moliyasini boshqarish, qimmatbaho qog'ozlar va sarmoyalar bozori, soliq va soliqqa tortish, bank xodimlari, sarmoyalar moliyasi va ularning monitoringi, kasb ta'limi hamda magistrantlar «Kredit», «Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari», «Iqtisodiy tahlil», «Davlat moliyasini boshqarish», «Soliq va soliqqa tortish», «Buxgalteriya hisobi», «Audit», «Bank auditi», «Investitsiya», «Korxonalar moliyasi», «Sug'urta ishi», «Tashqi iqtisodiy faoliyatda buxgalteriya hisobi va tahlil», «Kapital qo'yilmalar monitoringi», «Banklarda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi», «Korxonalar moliya menejmenti», «Qimmatli qog'ozlar bozori» kabi boshqa mutaxassisliklarni egallovchilar uchun ham «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» darsligidan

foydalanish, o'z kasbini chuqur egallashiga yordam beradi.

«Moliyaviy va boshqaruv tahlili» nomli darsligi O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi buyurtmasi asosida tayyorlandi va uslubiy kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarida foydalanishga tavsiya etildi.

Kitobxonlarni moliyaviy va boshqaruv tahlil uslubiyati bilan chuqur tanishtirish maqsadida har bir yoritilgan mavzudan so'ng takrorlash uchun savollar, mustaqil bajarish uchun topshiriqlar va test variantlari berilgan.

Darslikda keltirilgan hisobot ma'lumotlari va raqamlar respublikamizda faoliyat olib borayotgan aniq bir aksionerlik jamiyati ma'lumotlarining 2003 yilning yillik ma'lumotlariga asoslangan holda mazkur korxonaning nomini shartli ravishda «AVS» aksionerlik jamiyati deb olindi. Mazkur ma'lumotlardan mavzularni o'rganishda va yoritishda o'quvchilarga tushunarli bo'lishi uchun foydalanilgan xolos.

Ushbu darslik Toshkent Moliya institutining uslubiy Kengashi tomonidan chop etishga tavsiya etilgan.

IQTISODIY TAHLILNAZARIYASI

I-BOB MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILI-NING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI

1.1. Tahlil fanining shakllanishi va rivojlanish tarixi

Kishilik jamiyatining vujudga kelishi bilan insoniyat ongi rivojlanib va takomillashib borgan. Insoniyat ongi rivojlanishi natijasida borliqni o'rganish borasida turli fikr va qarashlar paydo bo'la boshlagan. Fikrlarning shakllanib, takomillashib borishi natijasida ma'lum bir fanlarga asos solingan.

Har qanday fanning vujudga kelishi uchun hayotiy zaruriyat tug'ilishi lozim. Shu tufayli fanning shakllanishi biror bir shaxs yoki muhitning ijod mahsuli bo'lib qolmasdan balki ob'ektiv jarayonga tayanadi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining fan sifatida vujudga kelishida ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan «Buxgalteriya hisobi» va «Statistika» kabi fanlar asos bo'lgan. Bu fanning rivojlanishi uchun esa ob'ektiv shart-sharoitlar yaratilgan.

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining fan sifatida shakllanishida buxgalteriya hisobi o'z tarixi davomida takomillashib, bir qancha boshqa fanlarning vujudga kelishi uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Chunki, ishlab chiqarishni konsentratsiyalashuvi, korxonalarining yiriklashuvi, xo'jalik faoliyatining kengayishi iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi hisob ishlarni takomillashtirish zaruratini tug'dirdi.

Jahon amaliyotida XVI – XVII asrlarda ishlab chiqarish tarmoqlari tobora rivojlana boshladi, xususan, sanoat ishlab chiqarish yo'nalishidagi tarmoqlar rivojlanishi tezlashib ketdi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan bir qatorda uning hisobini ham takomillashtirib borishga ehtiyoj tug'ila boshladi.

Shu davrdagi ishlab chiqarish taraqqiyoti iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri va to'liq hisobga olishni talab qiladi. Ammo ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o'rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma'lumotlarini chuqurroq o'rganishni va uni to'g'ri tushintirish zaruratini tug'diradi. Bu esa o'z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo qiladi, chunki, «tijorat sirini» takomillashtirish borasidagi juda ko'p sovallarga buxgalteriya hisobi va statistika fani javob berishga qiynalib qoladi.

Korxonalarni to'g'ri, oqilona boshqarish uning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo'jalik faoliyatini chuqurroq o'rganishni va tahlil etishni taqozo etadi. Bu esa buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berishni talab qilardi.

Bular esa o'z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelishi uchun ob'ektiv asos bo'lgan.

Tahlilning elementlari birinchi marta 1880 yillarga chiqa boshlagan «Schyotovodstvo» jurnalida paydo bo'la boshlagan. Shunday qilib, tahlilning ba'zi elementlari mavjud bo'lgan fan – «Balansshunoslik» fani paydo bo'lgan.

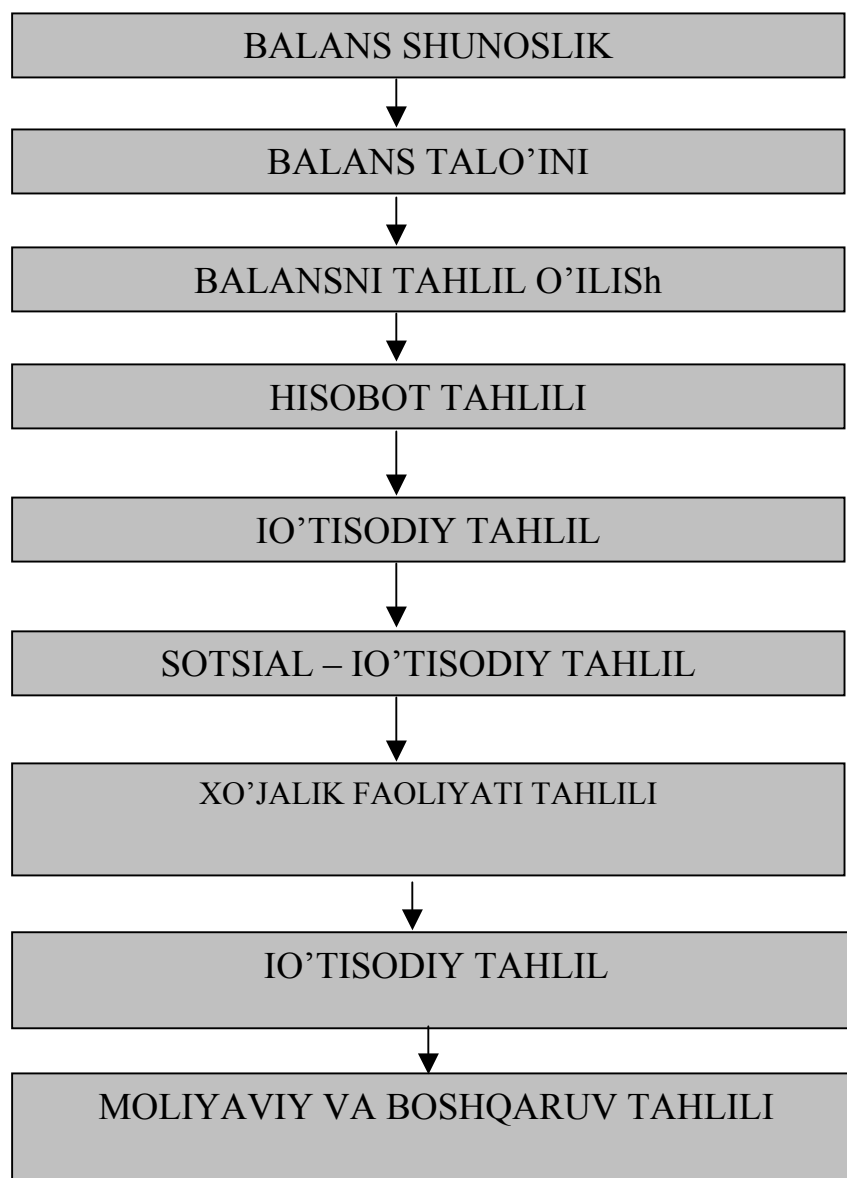
Fanning «Balansshunoslik» deb nomlanishiga asos bo'lgan, chunki o'sha paytlarda xo'jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan. Balans ma'lumotlariga asosan korxonaning mablag'i yoki ular manbaining ma'lum muddatda o'zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o'zgarishlar nima evaziga sodir bo'layotganligi, ularga qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligi korxonaga egalari uchun muyoim bo'lib bordi. Bu esa balansdagi ko'rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi.

Jamiyatda ishlab chiqarish taraqqiyotini rivojlanishi bilan bir qatorda iqtisodiy krizislar va raqobatni ham vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxonaga faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda buxgalteriya balansi ma'lumotlari etarli bo'lmasdan qoladi. Buxgalteriya balansi bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarning ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ko'lami

kengaydi. Bu vaqtgacha faqat buxgalteriya balansi tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shilib «hisobot tahlili» vujudga keldi. Shu tarzda tahlil shakllanib rivojlanib bordi va mustaqil fan sifatida shakl topa bordi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani mustaqil fan sifatida shakllangunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelishi tarixi, bu bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi. Shu yo'l bilan iqtisodiy tahlil shakllandi va mustaqil fanga aylandi. Shunday qilib tahlil fani rivojlanguncha bir qancha evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Mazkur evolyutsion yo'l orqali tahlil fani rivojlandi va takomillashib bugungi kungi holatga keldi. Ushbu Fan o'zining evolyutsion rivojlanish yo'li davomida bir qancha nomlar bilan atalgan. Dastavval xo'jalik sub'ektlarining asosan balans ma'lumotlarini tahlil etish maqsadiga qaratilganligi bois sobiq ittifoq davrida tahlil fani "Balansshunoslik" deb yuritila boshlangan, ya'ni balansni o'rganuvchi, tahlil etuvchi fan deb qaralgan. Bu evolyutsion rivojlanish yo'lini qo'yidagi chizmada ham ko'rsatib o'tishimiz mumkin bo'ladi (1-chizma).

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining vujudga kelish tarixini ko'z oldimizga yaqqolroq keltirish uchun shu sohaga bag'ishlangan adabiyotlarni xronologik jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Kishilik jamiyati rivojlanishi davomida bir qancha tuzimlarni o'z boshidan o'tkazdi. Jumladan, jamiyat taraqqiyotida sotsialistik tuzum vujudga kelgandan so'ng tahlil fani rejali iqtisodiyotga asoslangan ko'rsatkichlarni va buxgalteriya balansidagi moddalarni batafsilroq o'rganishga kirishdi. Bu esa tahlil fanining ahamiyatini oshirmadi.

Sobiq ittifoqda 1920 yillarga kelib, ittifoq iqtisodchi olimlaridan P.N.Xudyakov «Analiz balansa» va «Populyarnie ocherki balansovedeniya» asarlarini, N.A. Kiparisov «Osnovi balansovedeniya» va «Postroenie balansov i analiz» asarlarini chop ettirdi. Bu kitoblarda asosan iqtisodiy tahlil bir yoqlama bo'lib, faqat buxgalteriya balansi moddalarini tahlil qilish usullari to'g'risida fikr yuritilgan.

30-yillarga kelib tahlilning ko'lami kengaya bordi. Tahlil qilish uchun faqat buxgalteriya balansi moddalari emas, balki xo'jalik faoliyatining boshqa ko'rsatkichlari ham tahlil etila

boshlandi. Natijada tematik tahlil vujudga keldi va ba'zi mavzularga bag'ishlangan adabiyotlar nashrdan chiqqan boshlandi. Bunga misol qilib N.E.Kolosovning «Osnovi ekonomicheskogo analiza sebestoimosti v predpriyatii» (1931 y), A.P.Aleksandrovskiyning «Kalkulyatsiya i analiz raboti predpriyatii» (1932 y), A.F.Masanovning «Balans i analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatii» (1934 y), A.A.Afanasevning «Analiz otcheta promishlennix predpriyatii» (1938 y) kitoblarini keltirishimiz mumkin.

1940-yillarga kelib sobiq ittifoqda «Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» fani fan sifatida to'liq shakllandi. Bu davrga kelib ushbu fan bo'yicha darsliklar yaratildi va oliy o'quv yurtlarida mustaqil fan sifatida o'tila boshlandi.

1950-yillarga kelib sobiq ittifoqda tahlil fanining rivojlanishida asosiy bosqich bo'ldi. Bu davrga kelib mamlakatda sanoat korxonalarida tahlil qilish fani yanada rivojlandi. Buni biz iqtisodchi olimlar I.I.Poklodning «Ekonomicheskiy analiz proizvodstvenno-finansovoy deyatelnosti promishlennix predpriyatii» va G.G.Broning «Analiz balansa promishlennogo predpriyatii» kitoblari orqali ham ko'rishimiz mumkin.

60-70 yillardan boshlab esa iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tahlil fani ixtisoslashib bordi va tahlil fanining bir qancha turlari vujudga keldi. Keyingi yillarda esa iqtisodiy tahlil fanining nazariyasi ustida ko'p ishlar olib borildi va tahlil nazariyasi fan sifatida shakllandi.

80-yillarning xususiyati shundaki, bu davrda iqtisodiy tahlil fanining nazariyasini yaratish bo'yicha xududiy maktablar vujudga keldi. Jumladan, Moskvada M.I.Bakanov va A.D.Sheremet rahbarligidagi maktab. Bular «Teoriya ekonomicheskogo analiza» kitobini 1987, 1990, 1995 va 1997 yillarda qayta nashrdan chiqardilar. Mins olimlaridan V.V.Osmolovskiy, V.I.Strajev, L.I.Kravchenko, N.A.Rusak hamkorlikda 1989 yilda «Teoriya analiza xozyaystvennoy deyatelnosti» darsligini yaratdi. Kievlik olimlardan I.I.Karakoz va V.I.Samborskiy hamkorligida 1989 yilda «Teoriya ekonomicheskogo analiza» degan darslik yaratdilar. O'zbekistonlik olimlardan I.T.Abdukarimov, M.M.Pardaev, M.M.To'laxo'jaeva, A.T.Ibragimov, A.Shoalimovlar hamkorlikda tahlil fanining o'zbek maktabini yaratilishiga asos soldilar. Endilikda barcha MDH davlatlarida «Iqtisodiy tahlil nazariyasi» mustaqil fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitilib keelinmoqda. Bu albatta korxonalar faoliyatini boshqarishda, uning moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlashda eng muhim tadbirlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida, iqtisodiy tahlil (moliyaviy va boshqaruv tahlili) ham yangilanish davrini boshdan kechirmoqda. Uning mazmuni rejaning bajarilishini tahlil qilishdan jahon andozalari talablariga javob beradigan ko'rsatkichlarni o'rganishga qaratilmoqda. Bu borada ijtimoiy mahsulotdan yalpi ichki mahsulot va shundan kelib chiqadigan ko'rsatkichlar tizimiga o'tish ko'zda tutilmoqda.

1.2. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy (moliyaviy va boshqaruv) tahlilni tashkil topishi va rivojlanishi

Yuqorida jahon amaliyotida bir qator iqtisodiy fanlar bilan bir qatorda tahlil fanining ham shakllanishi, rivojlanishi va mustaqil fan sifatida tashkil topishining tarixiy bosqichlari haqida fikr yuritildi. Buxgalteriya hisobi fanining yaratilganligiga 500 yildan oshdi. Shu fan negizida «Iqtisodiy tahlil» fani vujudga kelganligiga ham 100 yilga yaqinlashdi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni jadallashtirishda bu fanning roli juda katta, chunki amaliyotda iqtisodiy dastaklarning biri sifatida namoyon bo'lmoqda. **Xo'sh, tahlil fani mustaqil Respublikamizda qachondan shakllangan va fan sifatida tashkil topgan?** Ushbu fanni O'zbekistonda yaratilishi va rivojlanish tarixi boshqa fanlar singari davr taqozosi bilan sobiq ittifoq tarkibidagi boshqa respublikalar singari respublikamizda ham markaz ta'siri ostida shakllandi.

90-yillarning boshlariga kelib O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach barcha sohalarda bo'lgani singari ilm-fan sohasida ham o'zining mustaqil yo'lini tanlab oldi. Xususan, iqtisodiyot tarmoqlarida iqtisodiy tahlilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgara boshladi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni jadallashtirishda bu fanning roli juda katta, chunki amaliyotda iqtisodiy dastaklarning biri sifatida tahlil namoyon bo'lmoqda.

Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish bir tomondan, korxonalarining mustaqil faoliyati uchun katta imkoniyat yaratib bersa, ikkinchi tomondan, ularning mas'uliyatini ham oshiradi. Korxonalarining iqtisodiy erkinligi va mas'uliyatining oshganligi ularning o'z faoliyatini chuqur tahlil qilishni taqozo qiladi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlar o'ziga xos iqtisodiy dastaklar va shunga mos fanlarning shakllanishini taqozo qiladi. Shunday fanlardan biri «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanidir.

Albatta, moliyaviy va boshqaruv tahlili ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan rejali iqtisodiyot sharoitida ham mavjud bo'lgan. Ammo uning maqsadi va mohiyati, rejali iqtisodiyotga moslashtirilgan bo'lib, bevosita rejaning shakllanishi va bajarilishiga xizmat qilishga qaratilgan edi. Uning mazmuni esa, ma'lum darajada, mafkuraviy bo'lib, avvalo, davlat manfaatini ifodalab kelgan. Chunki, barcha mulk, uni tasarruf etish bevosita davlatning ixtiyorida edi. Endilikda iqtisodiy vaziyat tubdan o'zgardi.

Davlatning mulkka va barcha iqtisodiy jarayonlarga egaligi barham topib, ko'p mulkchilikka asoslangan, bozor munosabatlarini o'zida ifoda etadigan, mazmun jihatidan yangi iqtisodiyot shakllanmoqda. Bu esa, shunga mos ravishda mazmunan yangi «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanini shakllantirishini taqozo qiladi.

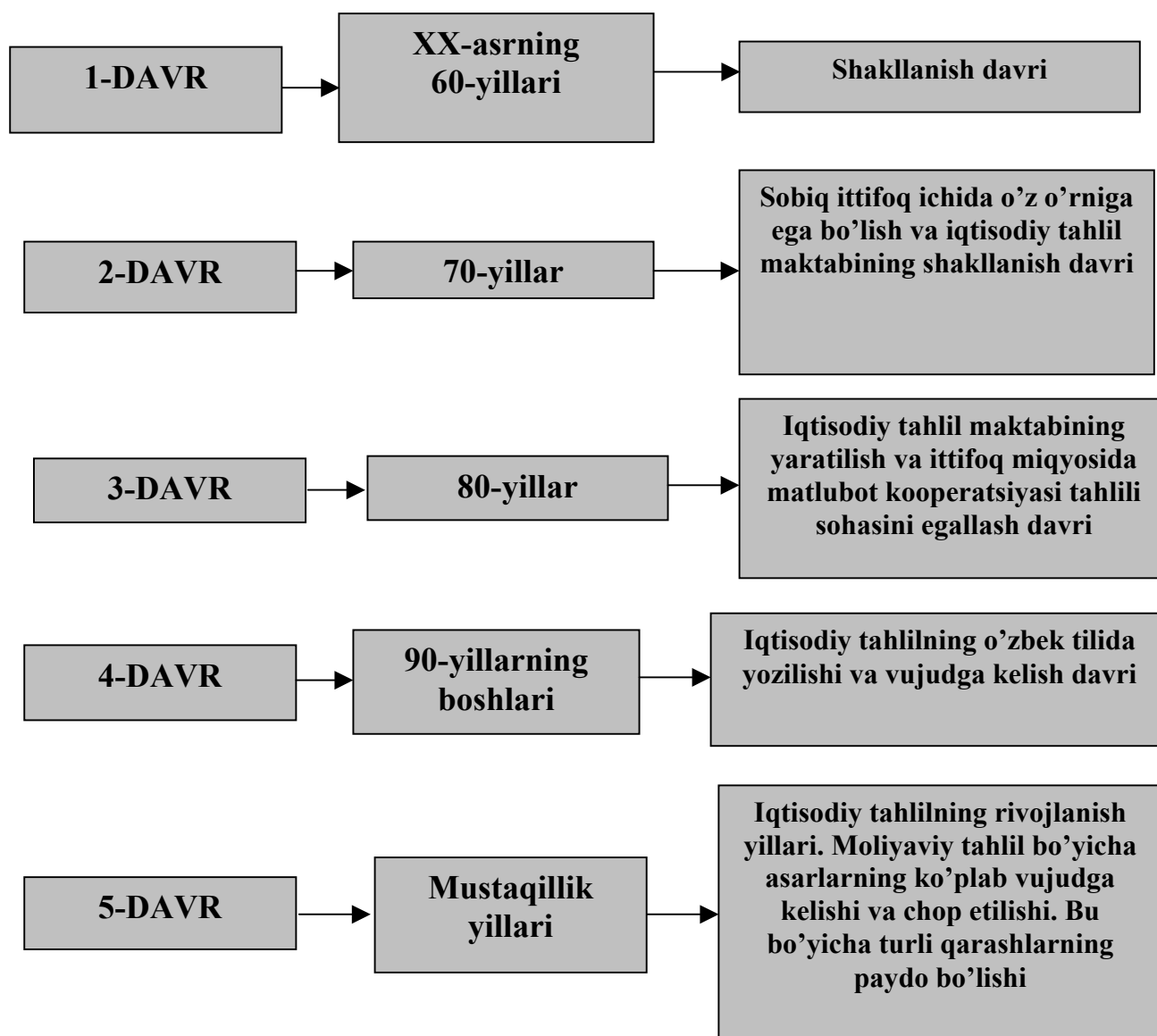
Endigi «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fani, eng avvalo, hech qanday mafkuraga tobe emasligi, davlat manfaatini inkor etmagan holda, turli mulk egalarining manfaatlarini o'zida aks ettirishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Bu holat mazkur fanning maqsadi, vazifalari, tarkibi, unda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimini o'zgartirishni taqozo qiladi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili – bu iqtisodiy hodisa va jarayonlar mohiyatini anglash, tarkibiy qismlarga bo'lishga asoslangan. Ularni ko'p qirrali aloqa va bog'liqligini o'rganishdir. Tahlil fanining paydo bo'lishi har qanday yangi bilimlarni paydo bo'lishiga sabab bo'lgan ob'ektiv sharoit va talablarni vujudga kelishidir.

Birinchi navbatda – kompleks va tizimli tahlil bo'lgan amaliy talabning vujudga kelishi sababi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, ishlab chiqarish munosabatlarining takomillashuvi, ishlab chiqarish ko'lamining kengayishidir. Bunday sharoitda rivojlanmagan oddiy korxonalarda qo'llanilib kelingan tahliliy hisob – kitoblar, faraz qilishlarni qo'llanilishi rivojlangan katta korxonalar sharoitiga etarli bo'lmay qolishi, korxonalar faoliyatini har tomonlama qamrab olgan kompleks iqtisodiy tahlilsiz murakkab iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va optimal qarorlar qabul qilish mushkul bo'lib qoladi.

Tahlil fanining O'zbekistonda yaratilish tarixini taxminan 5 bosqichga bo'lish mumkin. Respublikamizda «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining yaratilish va rivojlanish tarixini quyidagi chizmada ifodalab o'tish mumkin (2-chizma):

O'zbekistonda «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining yaratilish davrlari

Ma'lumki, O'zbekistonda uzoq yillar mobaynida oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida tahlil fani asosan sobiq ittifoqning markaziy shaharlardagi (Moskva, Leningrad, Kiev) olimlar tomonidan tayyorlangan darsliklar asosida o'qitilib kelindi. Ammo, bunda o'zimizga xos xususiyatlar aks ettirilmagan edi. Bu esa 60-yillarga kelib O'zbekistonlik olimlarni ham bu fan sohasida ijod qilishga da'vat etdi.

Ushbu davrdan boshlab markazdan chiqadigan darsliklarda O'zbekistonlik olimlar muallif sifatida qatnashadigan bo'ldi. Jumladan, 1966 yilda Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etilgan «Matlubot kooperatsiyasi kerkonalarini xo'jalik faoliyatining tahlili» nomli darslikning mualliflari tarkibiga Ivovlik O.R.Kmitsikevich, novosibirsklik L.A.Falkovichlar bilan birgalikda samarqandlik olim I.N.Toporovskiy ham taklif qilingan edi. Bu darslikda respublikamizning ba'zi xususiyatlari birinchi marta o'z ifodasini topdi.

Shu fan bo'yicha masalalar to'plamini yozishni samarqandlik olimlar o'z zimmlariga oladilar. 1970-yilda I.T. Abdulkarimov, B.A.Zaleskiy va N.Toporovskiy tomonidan Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida «Matlubot kooperatsiyasi korxonasi va tashkilotlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha masalalar to'plami» o'quv qo'llanmasi birinchi marta chop etildi. Bu O'zbekistonlik olimlarning katta ishonchga sazovor bo'lganligi va ularning tan olinganligidan

dalolat edi.

Sobiq ittifoq olimlari ichida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani bo'yicha O'zbekistonlik olimlarning mavqei uzluksiz oshib bordi. Shu fanga bag'ishlangan qator monografiyalar, o'quv o'llanmalari, risolalar va ilmiy maqolalar chop etila boshlandi. 1968 yilda I.T.Abdukarimov tomonidan «Kooperativ savdoda muomala xarajatlari tahlili» Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida, 1971 yilda «Kooperativ savdoda chakana tavar oboroti tahlili» o'quv qo'llanmasi Moskva kooperativ instituti nashriyotida, 1973 yilda «Kooperativ savdoda foyda va rentabillik» nomli monografiyasi «Ekonomika» nashriyotida chop etildi.

Respublikamizda 60-70 yillarda tahlil fanining tashkil topishi va shakllanishida asosiy mavqei samarqandlik olimlar egallaganini e'tirof etgan holda, 80-yillarga kelib poytaxtimiz Toshkent shahrida va respublikaning boshqa hududlarida ham tahlil fani sekin asta shakllandi va rivoj topa boshladi. Bu davrga kelib tahlil faninng rivojlanishiga Toshkentlik iqtisodchi olimlardan R.Radjabov, A.S.Sotivoldiev, Yo.Abdullaev, O.Maxmudov, X.Shodiev, N.Xan, A.Shoalimov, A.T.Ibragimov, A.Usanov, A.K.Ibragimov, B. Hasanov va boshqalar katta hissa qo'shdilar.

80-yillarda Respublikaning Samarqandda yaratilgan tahlil maktabini a'zolari ham o'z an'analarini davom ettirib, yuqori va sermahsul ijod qildilar. Bu davrga kelib samarqandlik olimlardan I.T.Abdukarimov, M.Q.Pardaev va A.A.Abdievlar hamkorlikda «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratdilar. Bu albomning birinchi qismi «Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslariga» bag'ishlangan bo'lib, barcha mavzular tegishli tizmalarda tushunarli qilib tasvirlangan. Ushbu albomning ikkinchi tomi «Kooperativ savdoda iqtisodiy tahlil» nomi bilan ataladi. Bunda kooperativ savdo korxonalarini xo'jalik faoliyati batafsil tahlil qilingan. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili» mavzusiga bag'ishlangan. Albomning 4-tomi matlubot kooperatsiyasi tashkilotlarida barcha tarmoqlardan hisobot qabul qilinganidan keyingi o'tkaziladigan tahlil usullarini o'z ichiga olgan. Bu «Moliyaviy holatining tahlili» deb nomlangan va bunda barcha soha bo'yicha moliyaviy holatning qanday ahvolda ekanligi to'g'risida xulosa qilishga bag'ishlangan. Ushbu tahlil usullari ham aniq chizmalar orqali yoritilgan.

1984 yilda I.T.Abdukarimov tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» nomli darslik Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. Bu darslik Ittifoqdagi barcha kooperativ institutlariga va «Buxgalteriya hisobi, nazorat va xo'jalik faoliyatining tahlili» bo'yicha mutaxassislik tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlariga tavsiya qilindi. Bu darslikni keng jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi. Natijada 1989 yilda ushbu darslik aynan ana shu nashriyotda qayta ishlangan va to'ldirilgan variantida yangidan nashr qilingan.

1990 yillarning boshlariga kelib respublikamizda «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» faniga oid dastlabki o'zbek tilidagi adabiyotlar yaratila boshlandi. Ayniqsa bu davrga kelib buxgalteriya hisobi dagi axborotlarni avtomatlashtirish masalalariga keng e'tibor qaratildi. Shu yillari hisob, tahlil, statistika va reja ma'lumotlarini avtomatlashtirish bo'yicha bir qancha adabiyotlarni R.A.Abdullaev, R.I.Abdukarimov, N.A.Ibrohimov, K.U.Urazov, M.B.Abbosovlar turli nashriyotlarda chop ettirib keldilar.

90-yillarning boshlariga kelib tahlil fanining rivojlanish sohasiga yangi-yangi iqtisodchi olimlar kirib kela boshladilar. Bunday iqtisodchi olimlardan A.T.Ibrohimov, B.A.Hasanov, A.Rizaqulov, O.Bobojonov, M.To'laxo'jaeva, N.Jo'raev, O.Jumanov, M.Rahimov, A.Abduganiev, X.Musaevlar «Iqtisodiy tahlil» ning turli qirralariga bahishlangan asarlar yarata boshladilar.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi samarqandlik olimlarni o'zbek tilida darslik yozishga dav'at etdi. Bunga rahbarlikni professor I.T.Abdukarimov o'z qo'liga oldi va nihoyat 1989 yilda I.T.Abdukarimov, M.K.Pardaev, A.A.Abdiev va V.I.Abdukarimovlar tomonidan «Matbuot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» mavzusida birinchi marta o'zbek tilida darslik vujudga keldi. U Toshkentdagi «O'qituvchi» nashriyotida chop etildi. Bu darslikdagi ko'p iqtisodiy atamalar o'zbek tilida yozildi. Ammo maxsus fanlarni faqat rus tilida o'qib yurgan talabalar va o'z ishini rus tilida yuritadigan mutaxassislar uchun o'zbek tilidagi atamalarni tushunish ancha qiyin kechdi. Shu sababli bu qiyinchilikni osonlashtirish maqsadida samarqandlik

olimlar «Savdoga oid iqtisodiy atamalarning ruscha-o'zbekcha lug'atini» ishlab chiqdi va 1990 yilda Samarqand kooperativ institutida va 1992 yilda Toshkentning «O'qituvchi» nashriyotida chop etishga muvaffaq bo'ldilar.

Ushbu kitoblari, maqolalar to'plami va risolalar bozor iqtisodiyotining shakllanayotgan sharoitida tahlil fanini ilmiy va amaliy jihatdan takomillashuvi uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilish muqarrar.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu esa iqtisodchi olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab qiladi.

Mustaqillik yillarida respublikamizda «Moliyaviy va boshqaruv tahlili»ga oid bir necha o'nlab darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalar va ilmiy maqolalar chop ettirildi. Mustaqillik yillari tahlil fanining yuksak rivojlanish davri bo'lib qoldi. Mustaqillik yillarida oliy ta'lim standartlariga asosan «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining yangi o'quv dasturlari yaratildi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, respublikamizda iqtisodiy tahlil fanining ravnaqi o'ziga xos tarixga ega. Bu fan borasida tegishli maktab shakllangan. Biroq bu fanning ravnaqi uning kelajagi oldinda bizning respublikaamizda savdo va qishloq xo'jaligi sohalari bo'yicha har holda darsliklar yaratilgan, ancha ishlar qilngan. Ammo xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan bo'lgan sanoat, qurilish, transport, xizmat sohasidagi korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha hali ancha ishlar qilsh lozim. Bu sohalar bo'yicha hali darslik va tegishli adabiyotlar birmuncha kamroq yaratilgan. Bu respublikamiz ravnaqi uchun, uning kelajakdagi taraqqiyoti uchun keng yo'l ochib berishiga to'sqinlik qilish muqarrar, chunki sanoat va boshqa xalq xo'jaligining taraqqiyoti o'zimizga xos bo'lmag'i lozim. Bu esa ushbu sohalar bo'yicha o'zimizga xos moliyaviy va boshqaruv tahlili usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy va boshqaruv tahlili quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi lozim deb hisoblaymiz:

- hozir respublikamizda ko'p mulkchilikka asoslangan bozor tizimidagi korxonalar vujudga keldi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ham ana shu sohaga mos rivojlanishi lozim;
- O'zbekistonda barcha sohalar bo'yicha, ayniqsa buxgalteriya hisobining jahon anjuzalariga mos tizimi qabul qilinmoqda. Bu esa xalqaro andozaga mos moliyaviy va boshqaruv tahlili tizimini ham yaratishni taqozo qiladi;
- Bu fanning nazariyasini o'zimizda shakllanayotgan bozor iqtisodiyotining xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratish lozim.
- O'zbekistonda makroiqtisodiy tahlil amaliy jihatdan ob'ektiv zaruriyatga aylandi. Ammo uning nazariyasi va metodologiyasi yaratilgan emas, shu tufayli kelajakda makroiqtisodiy tahlilni nazariy va metodologik asosi ishlab chiqilish lozim.;
- Olimlar sanoat, qurilish, transport, xizmat va boshqa xalq xo'jaligining muhim sohalari bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratishlari kerak;
- Iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda bu fanga tegishli ahamiyat berish va o'quv andozalariga va rejalariga kiritish lozim, deb hisobloymiz.

Ushbu tadbirlarning amalga oshishi mustaqil davlatimizning mustaqil fani – Moliyaviy va boshqaruv tahlilining vujudga kelishi va rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Bu fanning kelajakda ahamiyati keskin oshadi, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har xil korxonalarining xo'jalik faoliyatini chuqur o'rganishni, tahlil qilishni taqozo etadi.

1.3. Bilish nazariyasi va tahlil

Bilish – falsafa fanining fundamental uslubiy bo'limi bo'lib, u ob'ektiv borliqni inson ongida aks etishining o'rganilishini o'rgatadi.

Avvalo, mazkur nazariyada bilishning ob'ekti va sub'ekti tushunchasi aniqlanadi. Birinchi tushuncha mazmunida bevosita ob'ektiv xatti-harakat, amaliyot, insonning moddiy faoliyati ya'ni jamiyat rivojlanishining asosini tashkil etuvchilar yotadi.

Ikkinchi tushuncha esa insonning o'zi, jamiyat, insoniyat ya'ni bilish ob'ektiga ijodiy yondashuvchi shaxslarni bildiradi.

Bilish ob'ekti va sub'ektini dialektik birligi uning ishonchliligini va xaqqoniyligini ta'minlaydi.

Amaliyot va uning seziluvchi predmetlari, moddiy buyumlashgan, ijtimoiy va ekologik mazmundagi tomonlari bilishning ob'ekti hisoblanadi.

Zamonaviy fanlarning usul va uslublarini umumlashtirib shuni aytish mumkinki, bilish jarayonida quyidagi vositalardan keng foydalaniladi: analiz va sintez, eksprement, modellashtirish. Bularning barchasini amalga oshiradigan, asosini tashkil etadigan insonning o'zidir. U mohiyatiga ko'ra barcha holatlarni yuqori darajada analiz-sintez etadigan inson miyasining fikrlash qobiliyatidir.

Fikrlash ijodiy jarayon sifatida tushuncha, hukm, xulosalarni o'z ichiga oladi.

Ob'ektiv reallik: hodisalar, buyumlar, ko'rsatkichlar o'z shakli va mazmuniga hamda hususiyatlariga ko'ra farqlanadi, guruhlariga ajratiladi yoki fikrlash vositasida muayyan tushunchani hosil qiladi.

Hukm orqali nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi.

Tahlil etilgan jarayonlar sintez etilib, xulosa chiqariladi.

Xo'sh bilish nazariyasi o'zi nima?

Bilish nazariyasi orqali o'rganilayotgan borliqni muayyan ob'ekti to'g'risida ishonchli va haqqoniy ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Barcha tarmoq fanlarning uslubiy asosi sifatida bilish nazariyasi iqtisodiy tahlilning ham mohiyati, zaruriyligi va natijasini aniqlab beradi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili – aniq amaliy fandır. Agar u bilish nazariyasiga tayanib rivojlansa, insonning amaliy faoliyatida iqtisodiy samaradorlik oshadi. Bu esa fanning amaliy hayotda o'z o'rnini topganidan dalolat beradi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili o'z faoliyatida dialektikaning asosiy tamoyillariga asoslanadi.

Ular quyidagilardan iborat:

- doimo harakat;
- o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqlik;
- sabab-oqibat;
- koordinatsiya va subkoordinatsiya;
- qarama-qarshilik;
- miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishi;
- inkorni inkor va shu kabilardir.

Tahlilning hususiyati, zaruriyligi va qimmatli tomoni, u voqea hodisalarni dinamikasini o'rganadi.

Bu jarayonda mazkur fan predmeti tadqiq qilish mumkin bo'lgan ob'ektiv reallik; predmet va hodisalar u yoki bu tomondan shu kabilalar bilan bog'liq bo'lgan holda, doimo harakatda, o'zgarishda deb o'rganiladi.

Iqtisodiy hodisalarni bir-biriga bog'liqligini, o'zaro harakatlarini, aloxida yuzaga chiqishini va boshqa tomonlarini o'rganmasdan turib, ularni tuzilishi, harakat qonunlari, hususiyatlarini o'rganib bo'lmaydi. Bu esa muayyan iqtisodiy ob'ektni belgilarga ko'ra bo'laklarga bo'lib, so'ngra ularni umumiylikni ta'minlovchi jihatlarini tahlil yordamida aniqlab tegishli xulosalar olishda hamda ulardan amaliyotda foydalanishda juda muhimdir.

Inson tomonidan iqtisodiy faoliyatdagi turli voqealar kuzatilib ularning natijalari to'g'risida ma'lumotlar olinadi ya'ni faktlar to'planadi.

Ma'lumki fanda voqealar bevosita o'zi tahlil etilmaydi, balki ular qayd etilgan faktlar bo'yicha o'rganiladi.

Emperik bilishlar bo'yicha qayd etilgan faktlar fanga kiradi, qayta ishlanadi va saqlanadi. Lekin inson tomonidan qayd etilgan faktlar bir butun voqea yoki predmetni o'rganish uchun etarli hisoblanmaydi. Buning uchun o'rganilayotgan ob'ekt muayyan belgilar bo'yicha guruhlar va yoki bo'laklarga ajratilishi zarur. Bulardan ma'lum bo'lmoqdaki aniq ob'ekt to'g'risida ilmiy faktlar to'plash, ularni tahlil qilishdan boshlanar ekan. Aytilganlardan shu xulosaga kelish mumkinki tahlil, jamiyat yoki tabiatdagi voqea va hodisalarni o'rganish uslubi bo'lib yuzaga chiqadi.

Bir butun ob'ektni fikran bo'laklarga bo'lib o'rganish tahlilda o'ta ahamiyatli tadqiqot usuli bo'lib hisoblanadi. Mazkur usul o'rganilayotgan hodisani ichki mohiyatini ochishda va uni turli omillarga bog'liqligini aniqlashda juda muhimdir. Bunday fikrlashda falsafaning abstrakt usul-uslublaridan keng foydalaniladi.

Tahlilda bir butun hodisa yoki predmet bo'laklarga bo'linib, uning har bir alohida tomonlari o'rganiladi. Lekin, bu bilan o'rganilayotgan ob'ektni to'la ma'noda tavsiflab bo'lmaydi. Buning uchun, ob'ektni o'rganilayotgan tomonlarini umumlashtirib, umumiy jihatlarni hosil qilish kerak. Mazkur masala sintez usuli bilan amalga oshiriladi.

Umuman, hodisa yoki jarayonlar o'rganilib ilmiy xulosalar chiqarishda tahlil va sintez usuli birgalikda harakat qiladi. Mazkur tartib ob'ektning dialektik birligini ta'minlaydi. Bu bilan tadqiq etilayotgan predmet yoki hodisalarning dialektik birligini har tomonlama bilish mumkin.

Faktlar tahlilidan nazariy sintezga o'tish induksiya va deduktsiya metodlari yordamida amalga oshiriladi.

Induktsiya – alohida faktlar bilimidan umum bilimlarga (ya'ni qonunlar yoki boshqa amaliy va zaruriy aloqalarni aks ettiradigan) o'tish usulidir.

Deduktsiya – fikrlarni umumiylikdan xususiylikka tatbiq etish usulidir. Bunda, umumiy tasnifdagi qonunlar, bog'likliklar hususiy tasnifga o'tkaziladi.

Mazkur usullar yordamida iqtisodiy hodisalarni ham hususiy, ham umumiy jihatlari o'rganilib, tegishli xulosalar olinib, amaliyotga tatbiq etiladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan bilishning elementlari, usullari (dialektika, analiz, sintez, induksiya va deduktsiya) iqtisodiy-tahlil fanida ham iqtisodiy voqea va jarayonlarning o'rganishni asosini tashkil etadi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili aytib o'tilgan umumiy usullar va xususiy jihatlari bilan birgalikda alohida fan sifatida yuzaga chiqib, korxonalarni tadqiq qilish tizilmasiga ega bo'ladi.

1.4. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining mazmuni

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ammo ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mustaqilliq hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish xuquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga tayyor emasliklari ayon bo'lib qoldi.

Bozor iqtisodiyoti sohasida boshqaruv sub'ektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi. Samarali boshqarishda eng muhimi axborot va undan foydalana bilishdir.

Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil davomida xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining ikki xil yo'nalishini ko'rsatish mumkin:

1. Sanoat korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish;
2. Xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarini tahlil qilish.

Bunda iqtisodiy rayonlar, hududlar va butun xalq xo'jaligini tahlil qilish tushuniladi. Shuni aytish kerakki, xalq xo'jaligini tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o'rin olmagan bo'lib, u siyosiy iqtisod va tarmoqlar iqtisodiyoti kurslarida o'rganiladi. Xolbuki, korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish iqtisodiy fanlar qatoridan o'ziga xos mustaqil o'rin olgan.

Bugungi kunda xorijlik va respublikamizning eng ko'zga ko'ringan iqtisodchi olimlari tahlil fanining printsiplari to'g'risida turlicha fikrlar bildirib kelishmoqda. Ammo, ularning aksariyatini fikrlarida bir mushtaraklikni kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Iqtisodchi olimlarning fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, siz talabalarning oldiga quyidagicha muammoli savolni qo'ymoqchimiz.

Moliyaviy va boshqaruv fanining qanday printsiplari (tamoyillari)ni ko'rsatib berishimiz mumkin bo'ladi?

Ushbu muammoni biz o'zimiz quyidagi fikrlarimiz bilan qisman hal etib berish niyatidamiz. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish uchun asos qilib olingan quyidagi tamoyillari mavjud:

- Ob'ektning holatini dastlab iqtisodiyotning nazariy asoslariga binoan tahlil qilishning zarurligi va o'rganiladigan hodisalarning mohiyati va bir-biriga o'zaro bog'liqligi;
- Tahlilning kompleks hususiyatga egaligi hamda o'zaro bir-biriga uzviy ravishda bog'liq iqtisodiy ko'rsatkichlar sistemasining qo'llanilishi;
- Iqtisodiy ma'lumotlarni analitik jihatdan qayta ishlash jarayonida o'rganiladigan hodisalarni turkumlash va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni miqdoriy va sifat belgilariga qarab tavsiflash;
- Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda taqqoslash usulining ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdagi ahamiyati;
- Tahlil natijalari asosida ilg'or tajribalarni keng yoyish va ommani ishlab chiqarishni boshqarishga yana ham keng jalb qilish;
- Korxonalarini boshqarishda hisob va hisobotning hal qiluvchi roli va uning tahlilda asosiy axborot manbai ekanligi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining bir qator tamoyillari (printsipalari) mavjud bo'lib, bulardan eng asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- Mazmunning shakldan ustunligi tamoyili;
- Ixtiyoriylik tamoyili;
- Betaraflilik tamoyili;
- Ishonchlilik tamoyili;
- Davriylik tamoyili;
- Tizilmaviylik (sistemalashganlik) tamoyili;
- Taqqoslanuvchanlik tamoyili;
- Aniq baholash tamoyili va hakoza.

Hozirgi sharoitda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishda, iqtisodiyotdagi noqulay yo'nalishlarni tez bartaraf etishda iqtisodiyotni boshqarishni tubdan qayta isloh qilishni jadallashtirish birinchi navbatdagi vazifadir. Moliyaviy va boshqaruv tahlilini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari iqtisodiyotni boshqarishni qayta qurishning mohiyati va uni amalga oshirish tamoyillari bilan bevosita belgilanadi. Iqtisodiyotni boshqarishni tubdan qayta qurishning mohiyati – barcha darajalarda asosan ma'muriy raxbarlik usullaridan iqtisodiy usullarga, manfaatlar orqali boshqarishga, boshqarishni keng demokratiyalashga, inson omilini butun choralar bilan kuchaytirishga o'tishdir. Hozirgi bosqichda tub islohotni amalga oshirish bozor iqtisodiyoti afzalliklarini mumkin qadar to'laroq ro'yobga chiqarish imkonini beradigan yaxlit, samarali va epchil boshqarish sistemasini vujudga keltirishni taqozo qiladi.

Xo'jalik faoliyatini muvaffaqiyatli boshqarish ko'pgina ta'sir etuvchi omillarga, shartlarga va holatlarga bog'liq bo'ladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, korxonalar faoliyatini boshqarishda boshqaruv funktsiyasi asosiy mavqei egallaydi, shu bilan birga tahlil ham. Ushbu funktsiyalarning to'liq faoliyati va darajasi ko'p jihatdan ularning uslubiyatiga bog'liqligi bilan, bundan tashqari boshqaruv ob'ektida fanning predmetini o'z vaqtida aniq tushunishi bilan ajralib turadi.

Bizga ma'lumki, odatda har qanday fan o'z predmeti orqali ob'ektiv borliqning qaysidir tomonlari va qismlarini tushuna oladi. Aynan bitta ob'ektni turli xil fanlar o'zining ixtisoslik tomonlaridan yoki aloqalaridan kelib chiqib turlicha qarashi mumkin. Ko'rinib turganidek, xo'jalik faoliyati o'zining mazmuni va strukturasi jihatidan murakkab ob'ekt ekanligi bilan ajralib turadi.

Shu sababli korxonalarining xo'jalik faoliyatini ko'pgina iqtisodiy fanlar hamda boshqa fanlar o'rganishi mumkin.

Har bir fan jamiyat, tabiat va idroklash, taraqqiyot haqida ma'lum bir bilim beradi. Bunday bilim berishda yoki o'rganishda tabiat va jamiyatni rivojlantirishdagi umumiy qonuniyatlariga, tamoyillariga amal qiladi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili ham aniq fan sifatida quyidagilar haqida maxsus bilim beradi:

- Iqtisodiy jarayon, hodisa va voqealarni rivojlanishini, o'zgarishini ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) ta'sir etuvchi omillar bilan umumiy bog'liq holda o'rganish;
- O'rganilgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng o'rganish holda aniq va xolis baho berish;
- Ijobiy va salbiy ta'sir etgan omillarni aniqlash, raqamlarda ko'rsatish va hisoblash;
- Bor bo'lgan imkoniyatlar, samaradorlikni oshirishni yo'l-yo'riqlarini ko'rsata olish;
- Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash.

Moliyaviy va boshqaruv tahlilida o'rganilayotgan hodisa yoki jarayon maydadan-yirikka, oddiydan murakkabga yoki aksincha o'rganiladi, hamda umumiy birligi va bir-biri bilan o'zviy bog'lanishi e'tiborga olinadi. Demak, xo'jalik faoliyatini tahlili firmalarning iqtisodiy faoliyatini ob'ektiv va sub'ektiv omillarni e'tiborga olib o'rganadi.

1.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy va boshqaruv tahlili xo'jalik sub'ektlarini boshqarishning muhim funksiyasi sifatida

Turli mulkchilik tizimiga asoslangan iqtisod bozor mexanizmining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Uning sub'ektlari bo'lgan korxonalar va tashkilotlar, alohida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi sub'ektlar mulkning egasi va tasarruf etuvchisi sifatida uni to'g'ri boshqarishdan manfaatdordirlar, bu esa albatta sodir bo'layotgan xo'jalik jarayonlari va hodisalarini davriy kuzatishni, faoliyat natijaviyligini batafsil o'rganishni iqtisodiy tahlil qilishni talab etadi. Shu jihatdan korxonalar (firma) faoliyatini boshqarishning muhim vositasi va quroli bo'lgan iqtisodiy tahlil o'ta ahamiyatli hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti davrida mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar korxonalar ishlab chiqarishni samarali tashkil etish eng avvalo tizilmada boshqaruv rolini oshirishdan boshlanadi. Chunki, boshqaruv vositasida korxonalar o'z oldidagi vazifalarni hal qiladi va qo'yilgan maqsadga erisha boradi.

Korxonada boshqaruv tizilmasi o'z ob'ekt va sub'ektidan iborat bo'ladi.

Boshqaruv ob'ekti – bu ishlab chiqarish, sub'ekti esa boshqaruv tarkibidir.

Korxonalar faoliyatini yoki ishlab chiqarishni boshqarishda ob'ekt va sub'ekt boshqariladigan va boshqaruvchi kichik tizilmani tashkil etadi.

Ularni har biri o'ziga yuklatilgan funksiyalarni bajaradi. Ammo, mazkur kichik tizilmalar bir-birlari bilan uzluksiz va chambarchas aloqada bo'lib ayni holatda yagona tizilmani tashkil qiladi.

Boshqaruv sub'ekti – boshqaruv ob'ektining tasnifi va o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil etiladi.

Lekin, sub'ekt har doim ishlab chiqarish va xo'jalik jarayonlarini o'zgarishiga ko'ra ob'ekt shakli va unga ta'sir etuvchi usullarni belgilaydi hamda takomillashtirib boradi. Boshqaruvchi kichik tizilma boshqaruv ob'ektni nazorat etadi, tartibga soladi, maqsad va dasturlarni boshqaruv funksiyasiga ko'ra ishlab chiqadi. Demak, boshqaruv sub'ekti korxonalar tizilmasida faol rol bajarar ekan.

U boshqaruvning etakchi funksiyalarini: marketing, rejalashtirish, buxgalteriya hisobi, tahlil, tartibga solish hamda nazorat va auditlarni amalga oshiradi.

Erkin bozor iqtisodiyotida korxonalar faoliyatining tashkil etish va yuritishni marketing qonunlari, tartiblari va tamoyillarini bilmasdan turib amalga oshirish mumkin emas. Chunki, marketing ilmi asosida eng maqbul dasturlar yoki rejalar ishlab chiqiladi.

Boshqaruv tizilmasi sifatida marketing faoliyatini asosiy tamoyillari mazmuni quyidagi ko'rinishni oladi:

- ishlab chiqarishni bozordagi talabga mos tushishi;
- bozordagi holat va korxonalar haqiqiy ishlab chiqarish imkoniyati;
- xaridor va buyurtmachilar talabini yanada to'laroq qondirish;
- aniq bozorlarda mahsulot va xizmatlarni ko'zda tutilgan hajmda va belgilangan muddatda sotish;
- ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini uzoq muddatli rentabelli ishlashini ta'minlash;
- tanlab olingan marketing strategiyasi va taktikasiga qat'iy amal qilish (bozor holatini e'tiborga olgan holda);
- doimo o'zgarib turuvchi bozor holatiga va haridor talabiga moslashish.

Mazkur sanab o'tilgan tamoyillarga amal qilish va marketing dasturini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish bevosita analitik hisob-kitoblar bilan chambarchas bog'langan.

Bu jarayonlar asosida juda ko'plab iqtisodiy tahlil ishlari bajariladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iboratdir:

- korxonada iqtisodiga tashqi va ichki muhitni ko'rsatadigan ta'siri tahlili;
- bozor holati tahlili (keng qo'lamda, tovar guruhlari va alohida tovarlar bo'yicha);
- iste'mochilar va sotib oluvchilar tahlili;
- raqobat holati tahlili;
- bozordagi baho hamda o'z bahosini belgilash taktikasi tahlili;
- moliyaviy natijalar tahlili;

O'rganilgan tashqi va ichki muhit hamda holat imkoniyatlaridan kelib chiqib korxonada ishlab chiqarish faoliyatini joriy biznes rejasi tuziladi

Biznes rejada har bir element puxta tahlil qilish asosida belgilanadi. **Chunki, ular real istiqbolli hamda eng asosiysi samarali bo'lishi shart.**

Korxonada biznes reja quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

1. Kirish—rezyum .
2. Ishlab chiqarish maqsadi—ishlab chiqariladigan mahsulotlar ro'yxati (ularning afzalligi yoki farqi boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan taqqoslanadi).
3. Mahsulot sotiladigan bozor holatini belgilash (zaruriy ma'lumotlar to'plash va ularni tahlil qilish).
4. Asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha raqobatbardoshlikni aniqlash (ishlab chiqarish hajmi, sotish hajmi, mahsulot sifati, baho darajasi, o'rtacha foyda).
5. Marketing strategiyasi.
6. Ishlab chiqarish rejasi (ishlab chiqarish quvvati, hom-ashyo resurslari, mutaxassislar).
7. Tashkiliy tamoyillar (ishlab chiqarish xizmati, ularni muvofiqlashtirish, o'zaro harakati va bir-birini nazorat etish tartibi).
8. Tijorat tavakkali va chorasi.
9. Moliyaviy reja.
10. Moliyalashtirish strategiyasi.
11. Tovar-material ta'minoti va shu kabilar.

Albatta biznes rejaning har bir bo'limi hisob-kitob qilinib, umumlashtirilganda korxonada ishlab chiqarish faoliyatidan oladigan foydasi eng quyi ko'rinishda tarmoqda erishilgan o'rtacha foyda me'yoridan past bo'lmasligi kerak.

Ko'rinib turibdiki rejaning har bir bosqichi hamda uning elementlari tahlil asosida puxta qilib tuziladi.

Demak, ishlab chiqilgan reja vositasida qo'yilgan maqsadga erishish uchun boshqariladigan ob'ektni samarali funktsiyasi yo'nalishi aniqlanadi.

Belgilangan rejalarining amalda qanday bajarilayotgani yoki ishlab chiqarishni borishi to'g'risida real ahvolni buxgalteriya hisobi yordamida o'rganiladi. Buxgalteriya hisobida shakllangan ma'lumotlar pirovard natijada boshqaruv ehtiyojlari uchun ishlatiladi. Boshqaruv qarorlari esa tahlil ma'lumotlariga asoslanadi. Demak, iqtisodiy tahlil reja, bozordagi ahvol va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida ob'ektdagi o'zgarishni miqdor va sifat jihatdan o'rganadi hamda baho beradi. Uning yordamida yo'l qo'yilgan kamchiliklar topiladi hamda tugatiladi, ob'ektni yanada rivojlantirish yo'llari belgilanadi yoki samarali ishlashni ta'minlaydigan yo'nalishga o'tkaziladi. Bu esa, boshqaruv qarorlarini nechog'lik real qabul qilinishiga asos bo'ladi.

Demak, buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlar ham iqtisodiy-tahlil vositasida qayta ishlanar ekan. Bu bilan tahlilning boshqaruv faoliyatini bir to'g'ri ekanligi va uning mohiyati yanada yaqqolroq ko'rinadi.

Boshqaruv jarayonida tartibga solish funktsiyasi – boshqaruvchi sub'ektning eng maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilishda o'ta muhim hisoblanadi. Bu bilan, o'rganilayotgan ob'ektga kompleks yondashilib, butun bir tizilmani ijobiy va salbiy jihatlari nazarda tutilgan holda eng maqbul choralar yoki tadbirlar belgilanadi. Natijada, boshqaruv ob'ekti faoliyati yoki dasturidagi salbiy holatlar tugatiladi va boshqaruv dasturlariga aniqlik kiritiladi. Mazkur ishlar bevosita iqtisodiy tahlil yordamida amalga oshiriladi. Chunki, tartibga solinayotgan har bir ob'ekt har

tomonlama chuqur o'rganiladi.

Boshqaruvda asosiy faoliyatni ishonchliligini ta'minlashda nazorat etishning ham roli kattadir. Uning yordamida faoliyatning borishi, ularning nechog'lik haqqoniyligi tekshiriladi. Tekshirish jarayonini sifati, ishonchliligi oshirish uchun tahlilning usullari, tamoyillaridan foydalaniladi va shu asosda kerakli xulosalar yoziladi.

Misol uchun, korxonada audit tekshirishlarida moliyaviy holat; barqarorlik; natijalar va shu kabilarni o'rganadi.

Aytib o'tilgan barcha boshqaruv funktsiyalari korxonani iqtisodiy rivojlanishi uchun tayinlangan. Biroq, korxonani faqatgina iqtisodiy tuzilma deb qarash ham, unga bir tomonlama yondashishini keltirib chiqaradi. Chunki, uning o'ziga hos ijtimoiy, ekologik va boshqa shu kabi jihatlari ham mavjud.

Demak, korxonada tuzilmasida ijtimoiy, ekologik jarayonlarni ham tahlil etish undagi mazkur yo'nalishdagi haqiqiy ahvol va uning takomillashtirish masalalarini o'rganadi va ularga ta'sir etadi.

Bularning natijasi esa, iqtisodiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri bilan aniqlanadi.

Fikrimizni umumlashtirib, shu narsalarni aytish mumkinki moliyaviy va boshqaruv tahlili korxonani boshqarishning muhim funktsiyalaridan biridir.

Uning yordamida:

- a) boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslanishi ta'minlanadi;
- b) mulk va mablag'lardan foydalanishning muqobillik shartlarini belgilaydi va boshqaruvchi ular qatoridan o'zi uchun maqbul bo'lgan optimal variantlarni tanlaydi;
- v) istiqbolli boshqarish uchun zamin tayyorlaydi.

1.6. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining predmeti

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida moliyaviy va boshqaruv tahlili jarayonida o'rganilayotgan hodisa yoki jarayon maydadan-yirikka, oddiydan-murakkabga yoki aksincha, umumiylikdan eng kichik omilga qadar o'rganadi hamda umumiy birligi va bir-biri bilan uzviy bog'lanishi e'tiborga olinadi. Demak, moliyaviy va boshqaruv tahlili fani firma va korxonalarining iqtisodiy – ijtimoiy faoliyatini ob'ektiv va sub'ektiv omillarni e'tiborga olgan holda o'rganadi.

Fanning predmeti deyilganda, shu fan nimani o'rgatadi degan savoliga javob berishi lozim bo'ladi. Har qanday mustaqil fan o'zining predmetiga ega. «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmetiga keng ma'noda qaraydigan bo'lsak, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan ob'ekt xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetiga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkoni boricha boshqa falarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

«Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmeti tom ma'noda tahlil qilinayotgan ob'ektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo, «Boshqaruv hisobi», «Moliyaviy hisob», «Statistika», «Moliya», «Audit», «Marketing», «Menejment» kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir. Bu fanlar ham xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning u yoki bu jihatini o'rgatadi. Demak, har bir fanning, shu jumladan, «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining o'ziga xos va mos jihatini, unga tegishli predmetini aniqlab olish lozim.

Tahlil fani xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ammo, bu jarayonlarning sodir bo'lish paytini emas, balki uning natijasini o'rganadi, ob'ektda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar uning biznes rejasida ko'zda tutilgan ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan hujjatlashtirish bilan «Boshqaruv hisobi», «Moliyaviy hisob» va «Statistika» kabi fanlar shug'ullanadi. Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda (oy, chorak, yil) jamlanib boriladi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa aynan ana shu tuzilgan hisobotlarga, jamlangan hujjatlarga asoslanadi.

«Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmeti haqida turli iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodchi olimlarning qarashlari turlicha talqin etilgan. Masalan, iqtisodchi olim M.Q.Pardaev tahlilning predmetiga quyidagicha ta'rif bergan: «tahlil fanining predmeti, xo'jalik faoliyatida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi orqali uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganishdan iboratdir».

Ushbu olimning fikrlariga qo'shilgan holda, biz hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmetiga quyidagicha ta'rif berishni lozim deb topdik.

«Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmeti deb – turli mulk shaklidagi firma, uyushma, birlashma va hokozolarning moliyaviy-xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi hamda moliyaviy barqarorligi, to'lov qobiliyati, raqobatga chidamli bo'lib faoliyat ko'rsatishi uchun zarur texnik, tashkiliy, moddiy, moliyaviy, innovatsion boyliklaridan oqilona foydalanayotganligiga baho berishga aytiladi. Bunday o'rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanadi».

Fanning predmeti ta'rifidan shu narsa ko'riladiki, demak fan korxonalarining xo'jalik jarayonlarini o'rganar ekan, hamda qanday iqtisodiy samaradorlikka erishganligini ko'rsatar ekan. Tahlilning predmetida ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillar alohida o'rin tutadi, chunki, iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar o'rgatmaydi. Bu faqat moliyaviy va boshqaruv tahlili fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil etadi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida ob'ektiv va sub'ektiv omillarni o'rganish lozimligi qayd qilinishi bejiz emas.

Tahlilning predmetini o'rganishda faqat sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan

cheklanib qolish mutlaqo etarli bo'lmas edi. Tahlildan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birgalikda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali tahlil qilinayotgan ob'ektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir.

Korxonalar faoliyatiga baho berishda o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlarga bog'liq bo'lgan sub'ektiv omillarni ham e'tiborga olib tahlil qilinadi. Sub'ektiv (ichki) omil deyilganda korxonalarining amaliy faoliyati bilan yuqori samaradorlikka erishish, ya'ni mehnat, moddiy va asosiy fondlardan oqilona foydalanish hisobiga ko'proq mahsulotlar ishlab chiqarishda hamda yuqori foyda olish evaziga korxonalar faoliyatini yaxshilash mumkinligini ham o'rganadi.

Ob'ektiv (tashqi) omillar deyilganda korxonalar faoliyatiga mutlaqo bog'liq bo'lmagan omillar tushuniladi, ya'ni davlat siyosatining o'zgarib turishi, bozordagi talab va taklifning o'zgarishi, baho, tabiiy omillar va hokozolar.

Iqtisodiy manbaalardan foydalanib o'rganish deyilganda esa buxgalteriya, statistik, tezkor hisob ma'lumotlaridan foydalangan holda korxonalar va firma faoliyati aniq raqamlar bilan o'rganiladi va umumlashtiriladi. Chunki iqtisodiy manbaalar korxonalarda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni aniq o'lchaydi, aks ettiradi va baho beradi.

Shunday qilib, tahlil fani mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, o'zining betakror predmetiga ega. Tahlilda o'rganiladigan iqtisodiy jarayonlar va ularning muhim jihatlari aynan shu tarzda boshqa fanlarda o'rganilmaydi va takrorlanmaydi.

Har qanday fanning ob'ekti bo'lishi lozim. Ammo, «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining nazariyasiga bag'ishlangan eng so'nggi adabiyotlarda ham bu masalaga etarlicha e'tibor qaratilmagan. Shu tufayli fanning predmeti bilan ob'ektini ko'p hollarda bir xil tushunchalar deb qaraladi. Bu esa o'z navbatida nazariy jihatdan asossiz, chalkash xulosalarga olib kelishi mumkin.

Har qanday fanning ob'ekti uning predmeti qaeatlarda amalga oshirishini ko'rsatib beradi. «Moliyaviy va boshqaruv tahlili» fanining predmeti hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda ko'p mulkchilikka asoslangan barcha yuridik va jismoniy shaxslarning xo'jalik faoliyatida mujassam. Shu tufayli tahlil fanining ob'ektiga davlat, jamiyat tashkilotlari, uyushmalar, trestlar, birjalar, korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xo'jalik jarayonlari kiradi. Bu ob'ektlar iqtisodiy asosi jihatidan davlat, jamoa, aktsiyadorlik, xususiy, xorijiy va aralash kabi mulk shaklida faoliyat ko'rsatadigan ob'ektlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga xos va mos iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu mustaqil yo'l bilan hamma sohada, xususan, milliy hisoblar tizimida ham jahon andozalariga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Bu esa o'z navbatida, mulk shaklidan qat'iy nazar, tahlilning bir xil metodologik usulini yoritishni taqozo qiladi.

Ob'ektning va davrning qanday bo'lishidan qat'iy nazar ushbu fan predmetining mohiyati o'zgarishligi, ob'ekt esa tahlilning qaysi makonda o'tkazilishiga qarab o'zgarib turishi mumkin. Shu jihatdan uning predmeti ob'ektidan mazmun va mohiyati jihatidan tubdan farq qiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida «Moliyaviy va boshqaruv tahlili»ning sub'ektlari bo'lib, tahlil ob'ektini kim tomonidan o'rganilishiga qarab belgilanadi, ya'ni hozirgi vaqtda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini juda ko'p mutaxassislar, mulkdorlar, davlat idoralari xodimlari tahlil qiladilar.

Tahlil ishlarini amalga oshiruvchi tahlil sub'ektlari tarkibiga korxonalar (firma), tashkilot va uyushmalarning oddiy xodimidan rahbar xodimigacha bo'lgan barcha xodimlari, buxgalterlar, iqtisodchilar, menejerlar, boshqaruv idorasi xodimlari, statistika idoralarining xodimlari, auditorlar, moliya tashkilotlari xodimlari, texnik xizmati xodimlari, mehnat birjasi xodimlari, atrofni muhofaza qilish tashkiloti xodimlari, marketing xizmati xodimlari, bank va birjalar xodimlari kabilari kiradi.

1.7. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining asosiy vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarni boshqarishda moliyaviy va boshqaruv tahlilining roli keskin oshmoqda, chunki boshqaruv tizimida oldingi ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechilib yangi, erkin iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish tizimi shakllanmoqda. Sobiq ittifoq davrida tahlil asosan reja ko'rsatkichlarini asoslashga, uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan edi. Endilikda esa har bir xo'jalik sub'ekti, mulk shaklidan qat'iy nazar o'z faoliyatini yuqoridan berilgan ibuyruqni bajarishga qaratmasdan, balki mustaqil ravishda o'zining iqtisodiy qudratini takomillashtirish maqsadida erkin boshqarishga qaratadi. Bu esa o'z navbatida iqtisodiy tahlilning rolini yanada oshiradi. Iqtisodiy tahlil orqali har bir sub'ektda mavjud bo'lgan ichki va tashqi imkoniyatlar aniqlanadi, ularni amaliyotga safarbar qilish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Har bir fanning vazifasi iqtisodiy shart sharoitga qarab belgilanib boriladi, lekin u oldiga qo'yilgan vazifalarni to'liq va keng hal etish uchun qator uslublarni qo'llaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini tahlil etishda moliyaviy va boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- *O'rganilayotgan ob'ektda (hodisaga) to'g'ri va xolisona baho berish;*
- *Korxonaning biznes rejasini tuzish uchun tegishli axborotlar bilan ta'minlash;*
- *Tuzilgan biznes rejalarining to'g'ri va ilmiy asoslanganligiga baho berish;*
- *Har bir yo'nalishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sirini hisoblash va shu omillarni ishning samaradorligini oshirishga safarbar qilish;*
- *Biznes rejaning bajarilishi natijasida korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlanishi, uning iqtisodiy qudratini yaxshilanishi, har bir xo'jalik sub'ektining raqobatbardoshligini oshirilishi uchun mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni o'rganish;*
- *Moddiy, mehnat va moliyaviy boyliklardan samarali va oqilona foydalanganlikka baho berish;*
- *Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potentsialiga, uning to'lovga qobiliyatligiga baho berish hamda bu natijaga tezkor chora-tadbirlarni qo'llash yo'llarini ishlab chiqish;*
- *Xo'jalik hisobi tamoyillariga, tijorat hisob-kitoblariga amal qilishlikni muntazam tekshirib turish;*
- *Korxonalarda mavjud bo'lgan samaradorlikni oshirish yo'lida ularning imkoniyatlarini aniqlash;*
- *Korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonaga faoliyatini yaxshilashga jalb qilish;*
- *Korxonani boshqarishning eng qulay va naflil usullarini ishlab chiqish, ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan hodisaga qo'llash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berish, tegishli axborotlar manbaini etkazib berish;*
- *Eng to'g'ri va oqilona, kelgusida ish yuritish va korxonalarni boshqarish bo'yicha xulosalar berish;*
- *Korxonalarni rivojlantirishning joriy va istiqbolli rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar asosini aniqlash;*
- *Rejaning bajarilishiga ob'ektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalarga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratgan holda aniqlash;*
- *Korxonalarning xo'jalik faoliyati jarayonida erishishi mumkin bo'lgan natijalarni oldindan aniqlash.*

Bozor iqtisodiyoti sharoitida «Moliyaviy va boshqaruv tahlili»ning vazifasi ushbu yuqorida ta'kidlangan vazifalar bilan cheklanmaydi. Bozor sharoitida korxonalar faoliyati shu darajada serqirradi, tahlil jarayonida uning hamma jihatlarini o'rganish lozim bo'ladi. Shu sababli ham, moliyaviy va boshqaruv tahlilining vazifasi ham ko'p qirralidir. Biz esa shu kabi vazifalarning ayrimlarini sanab o'tdik xolos.

Ko'rinib turibdiki, moliyaviy va boshqaruv tahlilining vazifasi bozor munosabatlari shakllanayotgan bugungi sharoitda ham, kelajakda ham korxonalar xo'jalik faoliyatini uzluksiz yaxshilab borishi uchun iqtisodiy dastak sifatida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

1.8. Moliyaviy va boshqaruv tahlilining asosiy tamoyillari

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatini tahlil qilish natijasiga asoslanib ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilinadi va u tufayli boshqaruv sistemasi boshqariladigan ob'ektning faoliyatini zaruriyatga qarab o'zgartiradi. Qabul qilingan qaror boshqaruv jarayonining asosidir. Yangi xo'jalik yili uchun ishlab chiqilgan reja bu korxonani kelajakda rivojlanishini ta'minlaydigan qarordir. Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish jarayonida korxonada qabul qilingan biznes rejalarning asoslanganligi tekshiriladi, rejada ko'zda tutilmagan imkoniyatlar aniqlanadi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili rejalashtirish darajasini talab darajasiga ko'taradi, uni yana ham ilmiy asoslanganlik darajasini ta'minlaydi. Shuning uchun ham rejalashtirish bilan tahlil o'rtasidagi bog'liqlik aniq ko'rinib turadi. Biznes reja tuzish korxonada faoliyatining tahlili bilan boshlanadi va yakunlanadi. Biznes rejaning aniq va puxta ishlab chiqilishi korxonalarining iqtisodiy rivojlanishiga zamin yaratib beradi.

Tabiat va jamiyatdagi voqelikni o'rganuvchi va ularning tadqiq qilish ob'ekti deb qarovchi alohida fanning o'zi amal qiladigan tamoyillari mavjud bo'ladi. Tamoyillar o'rganiladigan ob'ektni bir butunligi, realligi va voqeligini tavsiflaydi.

Shu jihatdan tahlilning ham iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganishda o'zi amal qiladigan tamoyillari bor. Mazkur tamoyillar tahlil fani ob'ektlarni ob'ektivligini, mantiqliligini, shakl-mazmunini, miqdor-sifatini va shu kabi jihatlarni tavsiflab real voqelikni yagona tushunchasini hosil qiladi.

Bu tamoyillarning xalqaro va milliy hisob andozalari asosida quyidagi shakllarni aytib o'tish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining tamoyillari

Tamoyillar	Mazmuni
1	2
Tizilmalilik	Tahlil etilayotgan ob'ekt alohida bir butun tizilma yoki tizilmaning elementi deb qaraladi.
Ishonchlilik	Olingan ma'lumotlarda xato yo'qligi va haqqoniy ekanligi, realligi
Taqqoslanuvchanlik	Ko'rsatkichlar taqqoslanuvchanliga, ularning bir asosli tarzda turli davrlar va boshqa korxonalar faoliyati to'g'risidagi huddi shunday ma'lumotlar bilan qiyosiy o'rganish
Betarafilik	Axborot foydalanuvchilarning bir guruhining zarari hisobiga boshqa guruhlar manfaatlarining qondirishning o'rinsizligi
Davriylik	Olingan ma'lumotlarning davriy oralig'i, xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar bilan vaqti bilan ta'minlab turish
Pulli baholash	Barcha aktivlar, kapital va majburiyatlarning so'mda ifoda etilishi
Hisobga olish	Daromad va harajatlarning yuzaga chiqish vaqti, o'rni va markazlari bo'yicha hisobga olinishi
Mazmunning shakldan ustunligi	Ma'lumotlarning hisob va hisobotdagi huquqiy shaklida uning mohiyati va iqtisodiy voqeligi bo'yicha hisobga olishdagi ifodasini ustunligi
Aniq baholash	Aktivlar va foydaning joriy davr bozor narxlarida qayta ifodalanishi
Uzlüksizlik	Korxonada xo'jalik faoliyati yuzasidan barcha jarayonlarni o'z yakuniga qadar hisobda o'zluksiz aks ettirilishi
Boshqa tamoyillar

1.9. Fanlar sistemasida tahlilning tutgan o'рни

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlil fanining boshqaruvdagi o'рни ortib bormoqda. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani boshqa fanlar zamirida vujudga keldi va ko'pgina fanlarga nisbatan yangidir. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani mustaqil fan sifatida shakllandi va rivojlanmoqda.

Shunga qaramay, respublikamiz mustaqillikka erishganidan keyin moliyaviy va boshqaruv tahlili fani mazmuni va tarkibi jihatidan tubdan o'zgardi. Rejali iqtisodiyot sharoitida barcha fanlar singari moliyaviy va boshqaruv tahlili fani ham rejaning bajarilishini nazorat qilish, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, yuqoridan ko'r-ko'rona tushirilgan rejani asoslashga qaratilgan edi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy va boshqaruv tahlili haqiqatdan ham amaliyotda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga, mulk va ish egalariga xizmat qiladigan bo'ldi. Oldinlari korxonalarining xo'jalik faoliyati yuqori tashkilot va davlat nuqtai-nazaridan tahlil qilingan bo'lsa, endilikda bevosita shu korxonalar, uning mehnat jamoasi va mulk egasi nuqtai-nazaridan tahlil qilinadigan bo'ldi. Biroq barcha holda ham davlatning manfaati hisobga olinadi. Chunki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ham korxonalar bilan davlat o'rtasidagi aloqalar erkin ravishda o'zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi.

Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy jarayonlar va munosabatlardagi bunday o'zgarishlar har bir fan va iqtisodiy mexanizmlar mazmunini sifat jihatidan yangilashni, tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo qilmoqda.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani ob'ektiv zaruratdan, talabdan kelib chiqqan aniq iqtisodiy fan bo'lishi bilan bir qatorda boshqa fanlardagi umumiy qonuniyatlar, tartiblarga rioya qiladi. Ya'ni ko'pgina fanlar bilan o'zaro bog'liqlikda bo'ladi. Jumladan, umumiy iqtisodiy nazariya fani bilan bevosita aloqadordir. Umumiy iqtisodiy qonuniyatlarni va kategoriyalarni iqtisodiy tahlil qilishda amal qilinadi. Umumiy iqtisodiy nazariya fanida iqtisodiy kategoriyalar va atamalarning mazmunini va mohiyatini ochib beriladigan bo'lsa, iqtisodiy tahlil fanida esa ushbu iqtisodiy kategoriyalar va atamalarni tahlil usullaridan foydalangan holda o'rganib, tahlil qilinadi. Masalan, Yalpi Mahsulot deb nomlanuvchi ko'rsatkichni oladigan bo'lsak, umumiy iqtisodiy nazariya fanida yalpi mahsulotni mazmun va mohiyati nimadan iborat ekanligi, u qanday aniqlanishi, tarkibiga nimalar kirishini bilib olishimiz mumkin. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanida esa ushbu yalpi mahsulot hajmini ma'lum davrlar bo'yicha taqqoslagan holda, ularning dinamikasini o'rganib, tahlil qilishimiz mumkin bo'ladi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurni rivojlanishi haqidagi falsafiy ta'limotlar ham tahlilda foydalaniladi, ya'ni umumiy rivojlanish, o'rganilayotgan jarayonga dialektik qarash va hokozolar.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani quyidagi fanlar bilan o'zaro aloqadordir:

- Buxgalteriya hisobi va audit;
- Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish;
- Mikro va makro iqtisod;
- Rejalashtirish (biznes reja tuzish);
- Statistika va informatika;
- Moliya, bank, soliq masalalariga taaluqli fanlar bilan;
- Iqtisodiy matematika va kompyuter asoslari fani bilan;
- Xuquqiy fanlar bilan;
- Tabiiy fanlar bilan va hokozolar.

Bizga ma'lumki, buxgalteriya hisobi mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar xo'jalik faoliyatini yalpi, uzluksiz va hujjatlarga asoslangan holda aks ettirish tizimidir. Ya'ni xo'jalik jarayonida sodir bo'lgan hodisa va jarayonlarni uzluksiz ravishda hujjatlarda aks ettirib borish hamda tegishli provodkalarini berib borishdan iboratdir. Moliyaviy va boshqaruv tahlili esa xo'jalik jarayonlarida sodir bo'lgan hodisa va jarayonlarni tahlil usullari orqali o'rganib, tegishli xulosalar va takliflarini berishi mumkin bo'ladi.

Tahlil bilan moliya, soliq organlari va davlat banki hodimlari ham shug'ullanadi. Ular avvalo sum bilan nazorat qilish, korxonalarining davlat byudjeti bilan bo'lgan o'zaro

munosabatlariga taaluqli masalalar bilan qiziqadi.

Statistika organlari ham moliyaviy va boshqaruv tahlili bilan shug'ullanadi. Ular qabul qilingan hisobot materiallarini statistika usullari bilan qayta ishlab vazirliklar, boshqarmalar va korxonalarini yig'ma axborot materiallari bilan ta'minlaydi.

Korxonalarining faoliyatini tahlil qilish bevosita yuqori tashkilotlarning vazifasi ham bo'lib, ular korxonalarining hisobotini tasdiqlaydilar hamda ularning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini baholab, tegishli qarorlar qabul qiladilar.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- fanning shakllanishi;
- fanning rivojlanish tarixi;
- O'zbekistonda fanning rivojlanishi;
- moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining mazmuni;
- tahlil boshqaruvning muhim funktsiyasi ekanligi;
- fan predmetining ta'rifi;
- fanni vazifalari;
- tahlil ob'ekti;
- tahlil sub'ekti;
- iqtisodiy nazariya va tahlil fanlarining bog'liqligi;
- buxgalteriya hisobi va tahlil;
- audit va tahlil;
- marketing va tahlil;
- moliya va tahlil;
- soliq va tahlil.
- tahlil so'zining mazmuni;
- analiz va sintez xodisa va jarayonlarni batafsil o'rganish yo'li;
- tahlil va boshqaruv;
- boshqaruv vositalari;
- moliyaviy va boshqaruv tahlilining asosiy printsiplari.

Takrorlash uchun savollar

1. Tahlilning fan sifatida shakllanish tarixi qaysi davrga to'g'ri keladi?
2. O'zbekiston Respublikasida moliyaviy va boshqaruv tahlili fan sifatida qachondan boshlab oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlangan?
3. Fanning rivojlanishiga respublikamiz olimlaridan kimlar o'z hissasini qo'shgan?
4. Tahlil so'zining iqtisodiy mazmuni nimadan iborat?
5. Bilish nazariyasida tahlilning tutgan o'rni qanday?
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlarini boshqarishda moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining ahamiyati nimadan iborat?
7. Tahlil fanining predmeti deganda nimani tushunasiz?
8. Moliyaviy va boshqaruv fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
9. Moliyaviy va boshqaruv tahlilining ob'ektiga nimalar kiradi?
10. Moliyaviy va boshqaruv tahlilining sub'ektlari kimlar?
11. Fanning asosiy printsiplari (tamoyillari)ni sanab o'ting?
12. Moliyaviy va boshqaruv fanining boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligini nimalarda ko'ramiz?
13. Tahlil fanining "Audit" fani bilan bog'liqligini ko'rsatib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Bilish nazariyasi va iqtisodiy tahlil to'g'risidagi xorijiy va respublikamiz iqtisodchi olimlarining qarashlarini mustaqil ravishda o'rganib chiqing va fikrlaringizni bildiring.

2-topshiriq

Iqtisodiy tahlilning makro va mikro darajaga bo'linishi va tahlil ob'ektlarini ham ushbu darajalarga bo'lib o'rganishning sabablarini izohlab bering.

3-topshiriq

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy va boshqaruv tahlilini rivojlantirish istiqbollari ko'rsatib bering.

II -BOB.MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILI FANINING METODI VA UNDA QO'LLANILADIGAN USULLAR

2.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining metodi va uning o'ziga xos muhim xususiyatlari

Har bir fanning metodi ob'ektiv borliqni, tabiat va jamiyatni rivojlanishini o'rganishdagi qanday yondoshishlik lozimligini ko'rsatadi. Fanning o'z ob'ekti yoki predmetini o'rganish usullari, vositalari uning metodini tavsiflaydi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ham o'zining mustaqil usullariga ega.

Metod - grekcha «**metodos**» so'zidan olinib, nazariyot, ta'limot va amaliyotlarga o'rganishdagi izlanish yo'llari degan ma'noni anglatadi. Keng ma'noda metod deyilganda haqiqatni, ob'ektiv borliqni, tabiat, jamiyat va mavjudotlarni rivojlanishini, materialistik dunyoni dialektik-materialistik qonuniyatlarga asoslanib o'rganishlik tushuniladi.

Dialektik-materialistik o'rganish quyidagi xususiyatlarni e'tiborga oladi:

a) Har bir o'rganilayotgan jarayonlar bir-biri bilan bog'lanishda va bog'liqlikda o'zgarishda va rivojlanishda bo'lishlikni;

b) O'zgarish va rivojlanishlar qarama-qarshiliklar qonuniyatlari asosida bo'lib, ob'ektiv haqiqat, haqiqiy borliq ifodalanadi deb qaraydi.

Dialektik-materialistik o'rganish qonuniyatlariga amal qilingani holda har bir fan o'zining predmeti, mazmuni va vazifalarini bajarishi uchun maxsus metodiga ham ega bo'lishlari lozim.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili fani ham korxonalar, tashkilotlar va muassasalar faoliyatini o'rganishda dialektik-materialistik metod qonuniyatlariga amal qiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy va boshqaruv tahlili metodini korxonalar (firma), tashkilot, muassasa, birlashma va h.k. lar xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi va rivojlanishini o'rganishdagi dialektik yondashish usullariga aytiladi deb ta'rif berilgan.

Tahlil metodining o'ziga xos hususiyatlari bo'lib:

- xo'jalik faoliyatini ifodalovchi ko'pgina ko'rsatkichlar sistemasini qo'llash;
- o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning o'zgarish va farq sabablarini to'liq aniqlash;
- iqtisodiy samaradorlikka erishish maqsadida ko'rsatkichlarning bir-biriga bog'liq holda o'rganish va h.k.

Tahlil metodining ta'rifiga ko'ra xo'jalik jarayonlarini o'rganishda dialektik yondashishlik, ya'ni har bir jarayon, iqtisodiy hodisa bor, mavjud va rivojlanishda deb qaraladi. Bu jarayonlar sondan sifat o'zgarishiga va yangi sifatning paydo bo'lishiga, inkorni-inkor qilish, qarama-qarshilik kurashiga, eskining tugashi, yangi-ilg'or jarayonlarning paydo bo'lish hususiyatga ega bo'ladilar. Xullas dialektik-materialistik metod va uning barcha usullari xo'jalik jarayonlarini o'rganishda, tahlil qilishda o'z aksini topadi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlil metodining ta'rifida uning e'tiborli xususiyatlari ham ko'rsatilgan, jumladan, xo'jalik jarayonlari va iqtisodiy voqealarni tahlil qilishda juda ko'plab ko'rsatkichlardan foydalanish kerakligi.

Bu ko'rsatkichlar tahlil qilinayotgan iqtisodiy jarayonning mazmuni va hajmiga bog'liq bo'ladi, hatto tahlil natijasida yangi, avval mo'ljallanmagan ko'rsatkichlar ham aniqlanishi mumkin. O'rganilayotgan xo'jalik jarayonlarining farqlanishi va o'zgarishi sabablari ta'sir ko'rsatgan omillarni hisoblash tahlil metodining yana bir o'ziga xos xususiyatidir. Chunki tahlil qilinayotgan iqtisodiy jarayonlar doimo bir-biri bilan uzviy bog'liq va aloqada bo'ladi, tahlil esa bu bog'liqlik va aloqalarni aniq o'lchash va o'rganish imkoniyatiga ega. Hatto ayrim olingan xo'jalik jarayoni butun bir yakuniy natijaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va o'zgartirib yuborishi ham mumkin. Shuning uchun ham xo'jalik faoliyatining o'zgarishi sabablari, ta'sir etuvchi asosiy va qo'shimcha omillarni

aniqlash tahlil metodining muhim hususiyati bo'lib sanaladi.

Ayniqsa ta'sir ko'rsatgan sabab va omillarni to'g'ri guruhlash, xo'jalik faoliyatini tahlil qilishning sifatli bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili metodining yana bitta o'ziga xos tomoni o'rganilayotgan ko'rsatkich va xo'jalik jarayonlari bir-biri bilan o'zaro bog'liqligi va bog'lanishdagina o'lchash, ya'ni mahsulotlar ishlab chiqarish va uni sotish hajmiga ta'sir etuvchi sabablarni o'rganishdir.

Masalan, korxonada ishlab chiqaradigan mahsulot hajmi uch guruh omillar: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat buyumlaridan foydalanishlikka bog'liq. O'z navbatida har bir guruh omillari mayda elementlarga bo'linadi. Mehnat kuchidan foydalanish omili son va sifatga ajratiladi. Son omili bu ishchilar soni, sifat esa mehnat unumdorligi (bitta ishchiga ishlab chiqarilgan mahsulot)ga, ishchining o'rtacha bir yildagi unumi esa bajarilgan bir yillik kishi kunlari, ish vaqtining uzunligi va bitta ishchining bir yilda ishlagan kishi soatiga bog'liq. Bu sanab o'tilgan har bir ko'rsatkich esa yana boshqa sababga bog'liq. O'rtacha bitta ishchining bir yilda ishlagan kishi kunlar sonining hajmi qo'shimcha dam olish, ishga kelmaslik, o'zoq safarga borish, kasalligi va korxonada aybi bilan ishlamaslik kabi sabablar ta'sir ko'rsatadi.

Demak, barcha ko'rsatkichlar bir-biri bilan zanjirli bog'lanib ketgan va bu umumiy zanjir, sistemada har bir omilning o'z o'rnini va ta'sir ko'rsatish hajmi bor. Tahlil jarayonida e'tiborga olinmagan har bitta ko'rsatkich yoki omil uning natijalarni noaniq bo'lishiga, hatto, iqtisodchilarni noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib ta'kidlash mumkinki, tahlil metodining muhim xususiyati o'rganiladigan iqtisodiy ko'rsatkichni alohida, boshqa omillardan ajratgan holda tahlil qilmaydi, balki ular o'zaro bog'liqlikdaligi e'tiborda tutiladi. Ayrim hollarda o'rganilayotgan ko'rsatkichning o'zgarish sabablari ta'sir etishi bir xil o'zgarmas shart-sharoitda aynan o'xshash bo'lishligi iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi, ayrim omillar ta'siri bir xil sharoitda o'zgarmas deb qaraladi.

Odatda ilmiy usullardan foydalanilganda, har qanday turdagi tahlil muvaffaqiyatli chiqadi. Tahlil qilishning to'g'ri tanlangan usuli ko'pincha uning natijasini oldindan aniqlaydi. Ilmiy usulda, ko'pincha, fanni tekshirish usulida umumiy dialektik usulga asoslanishi tushuniladi. Tushunishning dialektik usuli, hamma hodisa va jarayonlarni muntazam harakatda, o'zgarishda, rivojlanishda ko'rish zarurligini bildiradi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili usullarining xarakterli jihatlaridan biri – muntazam taqqoslab turish zaruratidir. Dialektika har bir jarayonni, har bir hodisani birlik va qarama-qarshiliklar kurashi deb qarash kerakligini o'rgatadi. Bundan har bir hodisa va jarayonlarni ichki qarama-qarshiliklar, ijobiy va salbiy tomonlarini o'rganib chiqish zarurligi kelib chiqadi. Bu ham tahlilning xarakterli jihatlaridan biridir. Tahlil qilishda dialektik usuldan foydalanish, korxonada xo'jalik faoliyatini o'rganib chiqishda barcha bog'liq tomonlarini hisobga olinishini anglatadi. Hech qaysi hodisa, agar u alohida tekshirilsa qo'g'ri tushunchaga ega bo'lmaydi. Bu ham tahlilning xarakterli jihatlaridan biridir. Tahlilning muhim uslubiy jihatlaridan biri, u nafaqat sabab-oqibatlarini aniqlabgina qolmay, balki u son jihatdan tavsif beradi, ya'ni har bir omilning faoliyat natijalariga qay miqdorda ta'sir ko'rsatishini aniqlaydi, bu esa moliyaviy va boshqaruv tahlilining yanada osonroq bo'lishini ta'minlaydi.

Sistemali yondoshish esa o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni bosqichma-bosqich tahlil qilish ularni o'zaro bog'liq holda tekshirish mufassal detallarda o'rganilishini ko'zda tutadi.

2.2. Moliyaviy va boshqaruv tahlilida qo'llaniladigan usullarni guruhlarga ajratish

Iqtisodiy tahlil qilishda, ma'lumotlarni qayta ishlashda turli-tuman uslublar qo'llaniladi. Bu uslublarni qo'llash jarayonida tahlil metodining asosiy xususiyatlari kompleks va sistemalashganligi yaqqol ko'rinadi. Xo'jalik jarayonlarining umumiy birligi, ketma-ketligi va ayrim elementlardan iboratligi tahlil qilishda asosiy e'tiborda turadi.

Tahlil usullarini qo'llash o'rganilayotgan jarayonlarni bir-biriga bog'liqligi, o'zgarish sababi, ta'sir ko'rsatgan omillar va qo'shimcha sabablarni aniqlashga yordam beradi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida aksariyat etuk iqtisodchi olimlarimiz tahlilning usullarini iqtisodiy adabiyotlarida shartli ravishda ikki guruhga ajratib ko'rsatishmoqda. Moliyaviy va boshqaruv tahlilining usullarini quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Oddiy-an'anaviy (odatdagi) usullar guruhi;

2. Iqtisodiy-matematik usullar guruhi.

Oddiy-an'anaviy (odatdagi) usullar guruhiga iqtisodiy tahlil paydo bo'lgandan buyon qo'llanilib, an'anaga aylanib, amaliy tajribada keng qo'llanilib kelayotgan usullar kiritiladi. Ular tarkibiga mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli, taqqoslash usuli, guruhlashtirish usuli, balansli bog'lanish usuli, zanjirli bog'lanish usuli, indeks usuli, foizlar farq usuli va hakoza usullarni kiritishimiz mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy-matematik usullari iqtisodiy axborotlarni elektron hisoblash mashinalarda hisoblash va qayta ishlash, bu ma'lumotlarni tez muddatda boshqaruv hodimlariga uzatish ishlari boshlanganda qo'llaniladi. Iqtisodiy-matematik usullar guruhiga odatda, korrelyatsion va regratsion tahlil usuli, nazariy o'yin (nazariy xizmat ko'rsatish) usuli, iqtisodiy tashhis qo'yish usuli, integral usuli, funktsional qiymatli tahlil usuli, chiziqli programmalashtirish usuli, grafikli usul, evrestik tahlil usuli va hakoza usullarni kiritishimiz mumkin bo'ladi. Iqtisodiy matematik usullarni bugungi kundagi ayrim iqtisodiy adabiyotlarda omilli tahlil usullari ham deb nomlanmoqda. Chunki, mazkur usullar orqali ma'lum bir iqtisodiy hodisa va jarayonga ta'sir etuvchi bir nechta omillarning ta'sirini aniq miqdorlarda aniqlash imkoniyati mavjudligidadir.

Xo'jalik jarayonlarini o'rganish, tahlil etishda yangi usul va vositalardan foydalanish iqtisodiy tahlilni takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu ma'noda tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy-matematik usullarni ham ushbu qatorga kiritish mumkin (2-jadval).

Tahlilda qo'llaniladigan iqtisodiy-matematik usullar va ularni qo'llash o'rni

T\r	Usullarning nomi	Izoh
1	2	3
1.	Korrelyatsion-regratsion tahlil usuli	O'zgaruvchi birlikka ta'sir etuvchi, o'zaro aloqadorlik va bog'lanishdagi alohida belgining boshqa belgilar ta'sirida o'zgarishlarini aniqlash
2.	Logarifmlar usuli	Natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi ko'plab omillarning ta'sirini aniqlashning matematik ifodaga solinishi
3.	Determinantlar usuli	Yakuniy ifodaga ta'sir etuvchi bir omilning ikkinchi omilni tug'diruvchi va ularning alohida tarkiblanishi
4.	Matritsalar usuli	Yakuniy ifoda va natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni juftlik, birlik va ko'plik koefitsientlarda aniqlash
5.	Chiziqli programmashtirish usuli	Xo'jalik jarayonlarini funktsiya va cheklanishlarda qatorli tarzda programmashtirish va ularni boshqarish bo'yicha muqobil qatorlardan eng optimal variantini aniqlash
6.	Nazariy o'yin usuli	Ijtimoiy, ekologik, texnologik shartlarni hisobga olgan holda boshqarishni bir xil darajada saqlashning shartlarini belgilash
7.	Va hakoza usullar	...

Iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash asosida:

- Tahlilni bajarish muddati tezlashadi;
- o'zgarishlar va ularning ta'sirini aniq hisoblash mumkin bo'ladi;
- oddiy-an'anaviy usullar bilan hisoblab bo'lmaydigan murakkab omillar va ko'p omilli ko'rsatkichlarni to'liq o'rganish imkoni tug'iladi;
- har bir ta'sir etuvchi omilning miqdor va sifat jihatlarini aniq ko'rsatib berish imkoniyati tug'iladi;
- hisoblash texnikalaridan foydalanish osonlashadi va hakoza.

2.3. Taqqoslash usuli va uni qo'llashda amal qiladigan shartlar

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining oddiy-an'anaviy (odatdagi) usullaridan eng ko'p va avvaldan qo'llanilib kelinayotgani taqqoslash usulidir. Har qanday iqtisodiy hodisa, jarayonni o'rganish, taqqoslash, ma'lum ko'rsatkichlar bilan nisbat, solishtirish yo'li bilan o'rganiladi. Bunday o'rganishda hodisa va jarayonlarni o'zgartirishining asosiy va qo'shimcha sabablari aniqlanadi, taraqqiyot darajasiga baho beriladi. Odatda tahlil taqqoslash bilan boshlanadi deyiladi. Taqqoslashning bir necha turlari mavjud: biznes reja ma'lumotlari, o'tgan yillar erishilgan ko'rsatkichlar, eng ilg'or va yuqori, o'rtacha erishilgan natijalar bilan.

Bizga ma'lumki iqtisodiy tahlilning muhim vazifalaridan biri tuzilgan biznes reja ko'rsatkichlarini bajarilishiga baho berishdan iboratdir. Shundan ham ma'lumotlardagi hisobot (o'rganilayotgan) yil erishilgan natijalarini taqqoslash tahlilining ahamiyati yuqoriligi ko'rinadi.

Biznes reja ma'lumotlari bilan haqiqatda erishilgan natijalarni taqqoslab, aniqlangan farqlar tahlilning keyingi chuqur o'rganish uchun obekt bo'ladi, ya'ni hisoblangan o'zgarishlar tuzilgan biznes rejaning asoslanganligi, to'g'ri va bor haqiqiy imkoniyatga yaqin, bajarilish imkoniyati kengligini bildiradi. Shuningdek, bu aniqlangan farqlar biznes rejaning sifatli tuzilganligi yoki bor haqiqatdan uzoqliligini ifodalaydi.

Haqiqatda erishilgan ma'lumotlarni biznes rejada ko'zda tutilgan ko'rsatkichlar bilan taqqoslashda aniqlangan katta farqlar, ayrim hollarda baho o'zgarishlari yoki past rejalashtirilishi, imkoniyatlarni to'la hisobga olinmaganligi sababli yuzaga kelishi mumkin.

Bunday hollarda avvalgi tuzilgan biznes-reja ko'rsatkichlari qayta hisoblanishi (korrektirovka) lozim va so'ngra o'rganiladigan ma'lumotlar taqqoslanadi. Xullas, tahlilda ko'rsatkichlar asoslangan bo'lishi (mumkin) talab qilinadi.

Moliyaviy va boshqaruv tahlilining taqqoslash usuli joriy davr ma'lumotlari bilan o'tgan yillar ko'rsatkichlarini bog'lab o'rganishda ham keng qo'llaniladi. Ayniqsa kunlik, o'n kunlik, oylik, kvartallik va yillik faoliyatini aynan o'tgan yillarning shu davrlarida erishilgan natijalarga taqqoslash zarur, faqat aniq natijalarni bilish uchun taqqoslanish shart va talablarga amal qilinsa bas. Mahsulotlar tannarxi, xarajat turlari va elementlarini o'rganishda bunday qayta hisoblashlar, bir xil baho o'lchamida o'rganishlar talab etiladi.

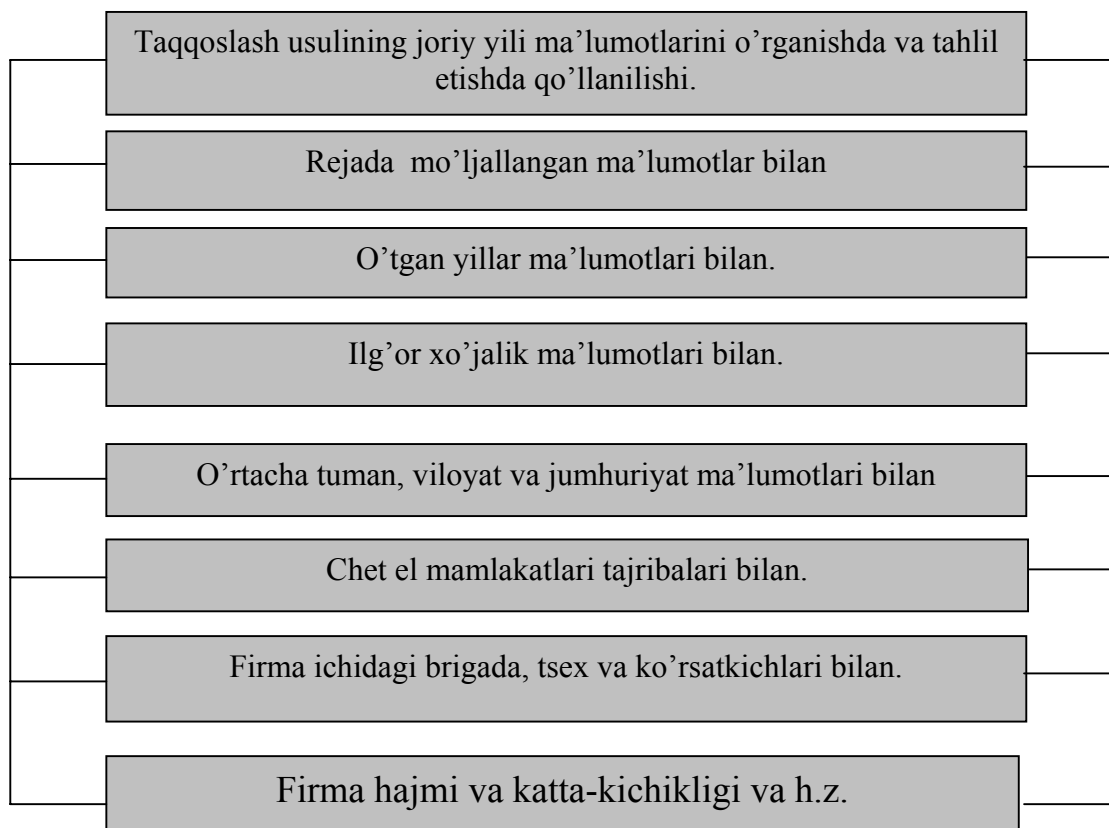
Tahlilda muhim ahamiyatni chet el tajribalarini o'rganish maqsadida tashkil etiladigan xorijiy firmalar bilan korxonalar (firma) ma'lumotlarini taqqoslash egallaydi. Bunda ko'rsatkichlar bir-biri bilan taqqoslashi moslashtirilib, so'ngra esa ilg'or tajriba natijalari o'rganiladi va kelgusi faoliyatda bu tajribalarga amal qilish yo'llari ko'rsatiladi. Korxonalar (firma) faoliyatida qanchalik ko'p chet el ilg'or tajriba va texnologiyasi joriy qilinish yo'llarini belgilash, kelgusida shunchalik samarali, ishlab chiqarishni tashkil qilishga asosiy zamin bo'ladi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilida taqqoslanishning turli usullarini muntazam qo'llash, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatishga, yuqori ko'rsatkichga va tajribaga ega bo'lgan qo'shni xo'jaliklar yutuqlaridan foydalanishga imkon yaratadi.

Taqqoslash usuli korxonalar faoliyatining tahlilida qo'shni xo'jaliklar, o'rtacha tuman, viloyat va respublika ma'lumotlari bilan o'rganilayotgan xo'jalik ma'lumotlarini solishtirishda ham ishlatiladi. Bularning barchasi xo'jalik faoliyatining to'la va chuqur o'rganishga, ko'rsatkichlarni o'sish yoki kamayganini aniq bilishga imkon yaratadi.

Quyidagi sxemada taqqoslash usulining qo'llanilishi doirasi ko'rsatilgan (3-chizma).

3-chizma

Taqqoslash usulining qo'llanilish doirasi

Iqtisodiy tahlil fanida ko'rsatkichlarni taqqoslab o'rganishda quyidagi talablarga rioya qilish lozim:

1. **Taqqoslab o'rganishi lozim bo'lgan ko'rsatkichlarning aniqlanish usuli aynan bir xil bo'lishi kerak.** Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda o'rganiladigan ko'rsatkichlarni to'g'ri taqqoslash uchun mazmunan bir xil usulda aniqlanganligini tekshirish lozim. Masalan korxonalarni rentabellik darajasini foydani ishlab chiqarish fondlariga yoki mahsulotlarning to'liq tannarxiga nisbatan, ayrim hollarda esa sof foyda yoki sotilgan mahsulotlarning to'liq tannarxiga nisbatan ham aniqlanishi mumkin. Shuning uchun ham rentabellik ko'rsatkichini o'rganiladigan davrlar bo'yicha bir xil usulda hisoblab, so'ngra o'zgarish darajasini tahlil qilishi lozim. Demak, faqatgina ko'rsatkichlarni aniqlash usuli bir xil bo'lganligiga ishonch hosil qilishidan so'nggina tahlil bilan shug'ullanish lozim.

2. **Bir xil bahoda hisoblangan ko'rsatkichlarga taqqoslanishi lozim.** Tahlil qilishda o'rganiladigan ko'rsatkichlarni turli yillar bahosida hisoblab o'rganib bo'lmaydi. Chunki baho o'zgarishi qiymat shaklda mahsulotlarni hisoblashda katta ta'sir etadi. Shuning uchun ham xo'jaliklar amaliy faoliyatida o'zgarimas (har 5-10 yilgi) solishtirma baholar qabul qilingan. Masalan, hozirgi davrda korxonalarda o'tgan hisobot davridagi baholar solishtirma baho sifatida qo'llanilmoqda.

Bir xil bahoga aylantirishlik metodining kamchiligi shundaki, tahlil davrida solishtiriladigan mahsulot tarkibini o'zgaray turishini chegaralab qo'yadi.

3. Reja topshiriqlarining bajarilishi og'irligi mos kelishi lozim. Bu shart ayniqsa korxonalarining reja topshiriqlarini bajarilishi darajasini tahlil qilishda ko'proq e'tiborga olinishi lozim. Reja topshiriqlarini bajarilish og'irligini hisoblash bo'yicha metodik qo'llanmada koeffitsientlardan foydalanish lozimligi ko'rsatilgan. Kuyidagi misolda reja topshiriqlarining og'ir-engilligiga qarab ko'rsatkichlarni tahlil qilishni ko'rib chiqamiz.

Masalan: №1- tsexda mehnat unumdorlik rejasi 103 % ga bajarilgan, mahsulot ishlab chiqarishni vazmin bajarilishini og'irliq koeffitsienti 0,9 ga teng, №2- tsex esa mehnat unumini 105 % ga, rejaning bajarilishini og'irliq koeffitsienti 0,8 ga teng bo'lsa, №2 tsex 0,9 koeffitsientda mehnat unumining 100 foizini bajarar ekan. Demak, bu bilan №2 tsexga yuqori imkoniyatli deb baholash mumkin.

Yoki reja topshiriqlari bajarilishi og'irligini korxonadagi aniq imkoniyatlarga qarab ham aniqlanib, so'ngra tahlil bilan shug'ullanish lozim.

4. Taqqoslab o'rganiladigan davrlar bir xil bo'lishi lozim. Bu talabning mazmuni avvalgi talabga nisbatan bir muncha oddiy bo'lib, tahlilda o'rganiladigan ko'pgina ko'rsatkichlarning hajmi va o'zgarishi davr-vaqtning uzun va qisqaligiga bog'liqdir.

Masalan: oy, kvartal, dekada va yil oxirlarida korxonalarda ish qizg'in va tezlashib ketishi bu davrdagi ma'lumotlarni o'rganishda e'tiborga olinishi lozim. Qurilish tashkilotlarida yil mobaynida ob'ektlarga xarajat sarflari turlicha bo'lishi mumkin, shuning uchun ham ayrim ko'rsatkichlarni tahlil qilishda, bu omil e'tiborda bo'lishi kerak. Demak, iqtisodiy tahlilda taqqoslab o'rganiladigan ko'rsatkichlarning sodir bo'lishi vaqti va davri albatta hisobga olinadi.

5. Korxonaning joylanishi va iqlim sharoiti teng darajada hisobga olinishi lozim. Turli xil iqlim va sharoitda joylashgan korxoanlarning ko'rsatkichlarini hatto xulosalarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham bu tabiat omillarini ta'siri iqtisodiy tahlilda e'tiborga olinishi lozim.

Turli xil tabiiy sharoitda ishlaydigan korxonalarda joriy va avvaldan mo'ljallangan xarajatlar hajmi, mahsulotlar birligiga mehnat sarfining miqdori, energiya sarfi, transport vosita xarajatlari va boshqa turdagi chiqimlarda farq bo'ladi. Iqlim sovuq territoriyalarda energiya bilan ta'minlash xarajatlari yuqori bo'lsa, janubiy zonalarda (O'rta Osiyo, Kavkaz bo'yi) yozgi issiq kunlari sovutgich xarajatlari ko'proq bo'ladi. Xarajatlar hajmiga faqat tabiat omillarigina emas, balki tuproq tuzilish, seysmik holatlar ham ta'sir etadi.

Shuning uchun ham taqqoslash belgisi sifatida turli tizim va tabiiy omillar ta'sirini hisobga oluvchi maxsus usullar joriy qilinishi lozim. Faqat aniq shart-sharoitni hisobga olgan holda iqtisodiy tahlilning taqqoslash usulini qo'llab o'rganishgina to'g'ri natijalarni beradi.

6. Ko'rsatkichlari taqqoslanuvchi korxonalarining ixtisoslashuvi, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi va xo'jalik yo'nalishlari bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak.

Bu talabning muhim tomoni shundaki, har xil korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turlicha mehnat, mashina-xarajatlar talab qilishi, asosiy fondlarning tarkibidagi o'zgarishlar va farqlar, o'rtacha mehnat unumdorlikni, fond qaytimini va mahsulot birligiga sarflar hajmini o'zgarib ketishini e'tiborga olishlik lozimligini ko'rsatadi.

Lekin yuqorida ko'rsatilgan farq va tafovutlarni aniq hisoblashning umumiy tartibi iqtisodiy adabiyotlarda ham etarli darajada yoritilmagan.

7. O'rganiladigan ob'ektlar soni ham mos bo'lishlik sharti - bunda taqqoslanuvchi ko'rsatkich faqat ayrim tsex yoki brigada bo'yicha olingan bo'lsa qolgan talab qilingan ma'lumotlar ham faqat shu ob'ektlarga tegishli bo'lishi lozim. Umuman tarmoq yoki xo'jalik bo'yicha o'rganiladigan ma'lumotlar bilan ikkinchi korxonadagi ayrim kichik ma'lumotlar solishtirilishi aniq natijani aks ettirmaydi. Faqatgina hajmi jihatidan mos keluvchi belgilar bo'yicha ma'lumotlarni o'rganishgina tahlil natijalarini yanada aniqlashtiradi.

8. Mahsulotlar sifati ham taqqoslash usulini qo'llaganda nazarda tutilishi lozim.

Bu talabning mazmuni shundan iboratki, taqqoslanadigan mahsulotlar bo'yicha sifat ko'rsatkichlar teng bo'lishi zarur. Buning uchun o'rganiladigan ko'rsatkichlardagi eng yuqori sifat asos deb qaralib, qolgan turdagi nav sifatli mahsulotlar koeffitsientlardan foydalanib yuqori sifat mahsulotlariga tenglashtirib o'rganiladi. Masalan, qishloq xo'jaligida turli korxonalar o'rtasidagi yangi paxta hosili tahlil qilinda

- 1-nav paxta - 1 koef.
- 2-nav paxta - 0,8
- 3-nav paxta - 0,7
- 4-nav paxta - 0,5 va x.k.

Har bir nav bo'yicha etishtirilgan mahsulot hajmi tegishli koeffitsientlarga ko'paytirilib umumiy shartli yalpi hosil aniqlanadi va ko'rsatkichlar taqqoslanadi.

Demak, korxonalar faoliyatini taqqoslash usulini qo'llab o'rganishda son va sifat ko'rsatkichlarni e'tiborga olgan holda birgalikda tahlil qilish lozim.

9. Texnik xavfsizlik va ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha tadbirlar bilan bog'lanib ko'rsatkichlarni solishtirish kerak.

Texnika xavfsizligi va atrof muhitni tozaligini ta'minlash aniq korxonadagi mahsulot hajmini ko'paytirishga ta'sir etmasada, balki, mehnat unumdorligini o'stirishga, tannarxni pasayishiga sabab bo'lishi mumkin.

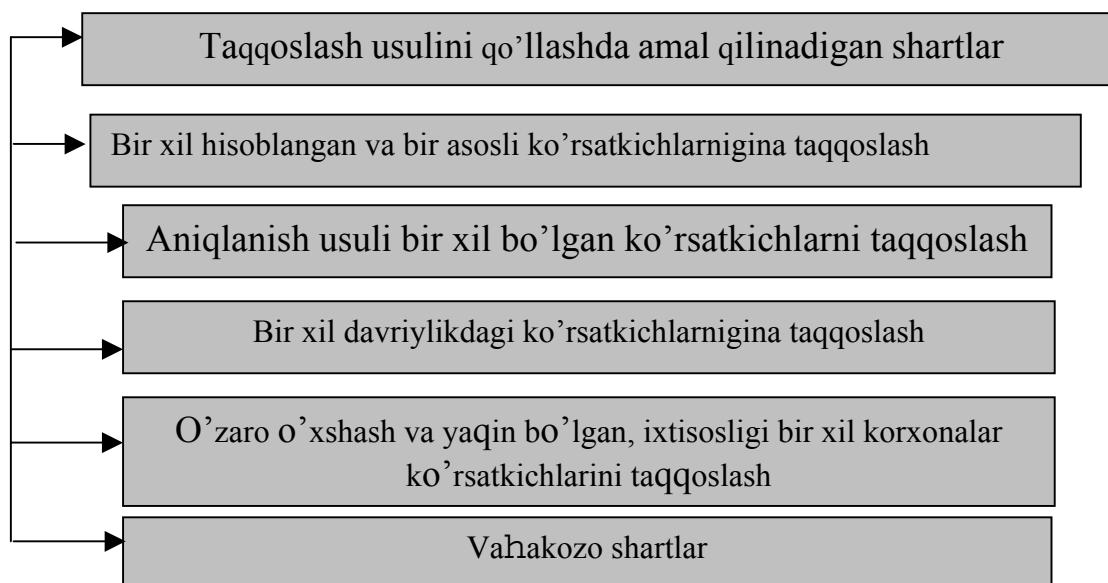
Shuning uchun ham o'rganiladigan korxonalardan eng yuqori texnika xavfsizligini va atrof muhitni sofliqini ta'minlanganlik uchun bajargan xarajatlarga qolgan korxonalarni sarfini tenglashtirilib so'ngra ko'rsatkichlar tahlili bajariladi.

10. Taqqoslash usulini qo'llashda muhim talablardan yana biri ijtimoiy ishlab chiqarish turlari hususiyati, kollektiv yoki davlat korxonasimi albatta hisobga olinishi lozim. Bu esa ko'rsatkichlarni iqtisodiy mazmunini bilish va ularni taqqoslash talablariga keltirishga yordam beradi.

Demak, taqqoslash usulini qo'llashdagi yuqorida ta'kidlangan shartlarga amal qilish tahlilning sifatli bo'lishiga, uning natijalarini to'g'ri bo'lishiga yordam beradi.

4-chizma

Taqqoslash usulini qo'llash shartlari

Iqtisodiy ma'lumotlarni taqqoslash yuqoridagi shartlarga amal etgan holda tahlilni bajarish, natijalarni aniq va bor haqiqatni qo'g'ri ifodalashga yordam beradi. Bunday taqqoslash natijasida korxonaning yangi mahsulot ishlab chiqarishi to'g'risidagi ko'rsatkichlarini o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishini tahlil qilish mumkin.

2.4. Guruhlashtirish usuli va uni tahlilda qo'llanilishi

Har bir iqtisodiy hodisa va jarayonlar eng avvalo boshlang'ich hujjatlarda aks ettiriladi. Bu boshlang'ich xujjatlardagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun, ular ma'lum tartibga solinishi "analitik gruppallashtirish" zarur. Analitik gruppallashtirish - bu yig'ma-umumiy ma'lumotlardan alohida muhim belgilari va hususiyatlari buyicha guruhlariga ajratishdir.

Guruhlashtirish usuli – iqtisodiy izlanishlarda bir tarkibli, ko'plab ko'rsatkichlarning o'zaro aloqadorligi va bog'liqligini tavsiflashdagi muhim usul sifatida qo'llaniladi. Ma'lumotlar o'zining guruhlash belgisi bo'yicha turlicha tarkiblangan holda o'rganiladi. Bu esa ko'rsatkichlarning o'zaro bir-biriga nisbatan qiyosiy o'zgarishlarini, ularning sabablarini aniqlash, baholash imkonini beradi. Shuningdek, guruhlash usuli moliyaviy va boshqaruv tahlili uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni qayta ishlashda ham muhim hisoblanadi.

Guruhlash yordamida o'rganilayotgan ko'rsatkichlar tarkibidagi ilg'or korxonalariga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni ommalashtirish ham mumkin.

Analitik guruhlarini o'zining bajaradigan maqsadi va mazmuniga qarab: tipologik, tarkibiy va omilli guruhlariga ajratish tushuniladi. Bunday guruhlar tuzishga sanoat korxonalarida barcha hodimlarni kategoriyalarga ajratilishini misol qilish mumkin. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining kategoriyalariga qarab asosiy va yordamchi ishchilarga, injener-texnik hodimlar va ishchilar o'rtasidagi nisbatlarni qay darajadiligini o'rganiladi. Shu bilan birga keyinchalik har bir turdagi kategoriyadagi xodimlarni o'z ichiga yana mayda guruhchalar tuzilishi mumkin. Masalan: ishchilar kategoriyasini hisob kodi bo'yicha yana bo'laklarga bo'lish mumkin.

Tarkibiy guruhlashtirish - umumiy yirik belgilar bo'yicha tuzilgan gruppalar ichidan ayrim qonuniyatlar va belgilarni o'rganishga mo'ljallanadi. Masalan: umumiy ishchilar sonini malakasi, ma'lumoti, ish (tartibi) tajribasi, yoshi, jinsi va boshqa belgilari bo'yicha o'rganish.

Omilli guruhlashtirish - o'rganiladigan hodisa va qonuniyatlarning o'zgarish sabab-oqibatlariga ta'sir qiluvchi omillar bo'yicha guruhlariga ajratishga mo'ljallanadi. Bunday guruhlariga hodimlarning oylik maoshini o'zgarishini va ularning ish stajiga bog'liqligiga qarab guruhlar tuzishni misol qilib keltirish mumkin.

Bu yuqorida keltirilgan guruhlashtirishning barcha turlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda qo'llaniladi. Hozirgi tuzulayotgan hisobot formalarida keltirilgan ma'lumotlar ham ma'lum belgilari va xususiyatlariga qarab guruhlariga ajratilgan holda keltirilmoqda, mehnat ko'rsatkichlarni hodimlar kategoriyalari bo'yicha keltirilishi, ularga sarflangan mehnat haqi (5-forma) sarflangan xarajat turlari bo'yicha (22-forma) ma'lumotlar ham ma'lum tarzda guruhlashtirilib keltirilgan. Hisobotlardagi ma'lumotlarning guruhlashtirilib keltirilganligi iqtisodiy tahlilni bajarishni onsonlashtiradi.

Boshqaruv ishlarni qo'yi zvenodan yuqoriga qarab kattalashuvi bilan guruhlashtirish usulining ahamiyati va mazmuni o'sa boradi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda guruhlashtirish qo'llanilsa ma'lum talab va qonuniyatlarga amal qilinadi. Masalan: tipologik guruhlar tuzganda iqtisodiy asoslangan, tahlilda aniq qonuniyatlar ko'rinadigan guruh tuzumiga intilish lozim.

Tarkibli va omilli guruhlashtirishda esa – guruhlar oralig'idagi farqlar, masofalar bir-biriga moslanish lozim. Masalan, shirkat xo'jaligida 12 ta paxtachilik bilan shug'ullanuvchi ijarachi dehqonlar mavjud bo'lib, ulardagi hosildorlik ko'rsatkichlari o'rganilishi lozim bo'lsa, quyidagicha guruhlashtirilib tahlil qilish maqsadga muvofiq.

**Ijarachi dehqonlarda har gektar paxta ekilgan maydondan
olingan hosil: ts/ga**

Ijarachi dehqonlardagi	Ijarachi dehqonlar											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Paxta hosildorligi, ts/ga	22	24	21	28	26	20	26	23	28	29	22	20

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida quyidagi gruppalar tuzish mumkin.

I- guruh hosildorlik 22 ts/ga 3 ijarachi (3,6,12)

II-guruh hosildorligi 22,0 dan - 24,0 gacha 3 ijarachi (1,8,11)

III-guruh hosildorligi 24,0 - 26 ts/ga 3 ijarachi (2,5,7)

IV-guruh hosildorligi 26 ts/ga dan yuqori 3 ijarachi (4,9,10)

Jami korxonaga bo'yicha hosildorlik 24,5 12 ta ijarachi

Yuqorida tuzilgan 4-guruh bo'yicha tahlil qilinishi lozim bo'lgan iqtisodiy masalalar o'rganilishi mumkin, ya'ni ijarachi dehqonlardagi mehnat unumdorligi, agrotexnika qoidalariga rioya qilinganlik, paxta tannarxi, o'rtacha bir ishchiga sarflangan mehnat haqi va boshqalar.

Guruhlashtirish usulini qo'llashda ham ayrim talab va qonuniyatlarga amal qilinishi lozim, jumladan:

- guruhlash belgisi to'g'ri tanlanishi lozim;
- faqat bir tizimga kiruvchi ko'rsatkichlarga olinishi kerak;
- ko'rsatkichlar bir xil o'lchov va uslubda aniqlanishi lozim;
- tahlil natijalarining aniqligini ta'minlash maqsadida tuzilgan guruhlar o'rtasidagi intervallar oralig'ini yaqinroq olish lozim;
- dastlabki va oxirgi guruh ochiq, qolgan oraliq guruhlar yopiq bo'lishi, ya'ni boshlang'ich va oxirgi guruh chegaralari aniq bo'lishi kerak;
- guruhlar tuzish kichik sonidan, yuqoriga borish tartibiga amal qilingan holda tuzilishi;
- barcha o'rganiladigan ob'ektlar soni tuzilgan guruhlarga baravar taqsimlanganligiga rioya qilinishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga amal qilishlik moliyaviy va boshqaruv tahlili natijalarining to'g'ri va aniq bo'lishiga, o'rganiladigan ko'rsatkichlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniq hisoblash imkoniyatlarini yanada kengaytirishga olib keladi.

2.5. Balansli bog'lanish usuli va uning tahlilda qo'llanilishi

Balansli bog'lanish usuli - o'rsatkichlar orasidagi funktsional bog'lanishlar mavjud bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Bu ko'proq buxgalteriya hisobi, statistika va rejalashtirishda qo'llaniladi. Ushbu usul asosida moddiy va mehnat resurslari, korxonada pul mablag'lari kirimi va chiqimi, daromad va xarajatlarini (maxsus balanslar va ularning ma'lumotlarini o'rganish asosida) tahlil etish mumkin. Balansli bog'lanish usuli ko'proq korxonaning moliyaviy holati, mulki, majburiyati va kapitalini o'rganishda qo'llaniladi.

Iqtisodiy tahlil qilishda ko'pgina ko'rsatkichlar bir-biri bilan funktsional bog'liqlikda o'rganiladi. Bir o'rganiladigan ma'lumotning o'zgarishi ikkinchi ko'rsatkich bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Masalan, tovar mahsulotining yil oxiriga qoldig'ini tahlil qilishda uning yil boshidagi omborda bo'lgan qiymati, yilda davomida ishlab chiqarilgan va sotilgan tovar mahsulotlar hajmini o'rganmasdan hisob-kitob qilish aniq natija keltirmaydi. Bu bog'liqlikni quyidagi formulada (tovar mahsuloti balansi) ko'rsatish mumkin.

$$TK_{\text{yil boshiga}} + MT + IN_0 = ST + IN_K + TK_{\text{yil oxiriga}}$$

Bunda: TK - tovarlar qoldig'i yil boshi va yil oxiriga
MT - tovar mahsulot kirimi (ishlab chiqarilgan mahsulot)
ST - jami sotilgan va jo'natilgan tovarlar
IN₀ – inventarizatsiya natijasida aniqlangan ortiqchalilik
IN_K - inventarizatsiya natijasida aniqlangan kamomad

(ST=TK) ST=TK yil bosh. + MT-TK yil oxiriga teng bo'ladi. Demak, balansli bog'lanish usulini qo'llashgina tovar mahsulot hajmini to'g'ri o'rganish imkonini beradi.

Iqtisodiy tahlilini ayniqsa mehnat resurslari, er fondi, daromad va xarajatlarni, moliyaviy holatni kabi mavzularni o'rganishda balansli bog'lanish usuli qo'llaniladi, mehnat resurslarini balans uslubi bilan o'rganishda korxonada mavjud bo'lgan mehnatga qobiliyatli yashovchilarni tarmoqlar bo'yicha, ya'ni dehqonchilik, chorvachilik, yordamchi va sanoat ishlab chiqarishlariga taqsimlanishi balansini tuzush mumkin.

Er fondi bo'yicha ham korxonalaridagi jami qishloq xo'jaligiga yaroqli erlarni ekin turlariga taqsimlanganligi balansi tuzilib tahlil qilinadi. Korxonalarining moliyaviy hisobotining 1-shakli "Buxgalteriya balansi" ham ushbu uslubga asoslanib tuzilgan. Balans ma'lumotlariga asoslanib korxonalarini moliyaviy holati, to'lov qobiliyatiga egaligi tahlil etiladi (4-jadval).

4-jadval

Korxonaning to'lov darajasini balansli bog'lanish usuli bilan o'rganish (ming so'mda)

To'lov mablag'lari	Summa, ming so'm	To'lov majburiyatlari	Summa, ming so'm
1	2	3	4
1. Pul mablag'lari	2000	1. Mol etkazib beruvchilarga qarz	1200
2. Tayyorlov tashkilotlariga jo'natilgan tovarlar	300	2. Davlat byudjetiga qarz	600
3. To'lov muddati o'tgan debitorlik qarzar	600	3. Mehnat hakiga ajratma	100
4. Boshqa tushumlar	100	4. Ijtimoiy sug'urtaga bo'lgan qarz	50
		5. To'lov muddati etmagan kreditorlik qarz	150
		6. Boshqa chiqimlar	100
Jami	2500	Jami	2200
To'lov majburiyatlarining ortiqchaliligi	-	To'lov mablag'larining ortiqchaliligi	300
Balans	2500	Balans	2500

Demak, balansli bog'lanish usulini qo'llab korxonalarining pul daromadlarini to'lov majburiyatlariga etarli va etmasligini tahlil qilish mumkin ekan. Balans usulini moliyaviy va boshqaruv tahlilida qo'llash o'rganiladigan ko'rsatkichlarning bir-biri bilan funktsional bog'liqligi yaqin bo'lgandagina ijobiy va to'g'ri natijalar keltiradi.

2.6. Mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli

Mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli - ko'proq statistika fanida keng qo'llanilib, tahlilda ko'pgina o'rganiladigan ko'rsatkichlarni o'sish va o'zgarishini hisoblashda ishlatiladi. Mutloq o'zgarish tahlilda har bir o'rganiladigan ma'lumotlarni avvalgi davrlarga nisbatan farqlarini ko'rsatsa, nisbiy ko'rsatkichlar esa foiz, koeffitsient, indeksda hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlarni hisoblash va o'rganish tartiblari statistika fanida yoritiladi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilida mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarini qo'llanilishi mehnat haqi fondini sarflanishida o'rganishda ayniqsa ko'proq ishlatiladi.

5-jadval

Mehnat haqi fondining mutloq va nisbiy farqlarini hisoblash va ularning tahlili

	Joriy yil rejasi	Mahsulot ishlab chiqarish hajmining bajarilishiga qarab	Xaqi- qatda	Farqi	
				Absolyut	Nisbiy
1	2	3	4	5(4-2)	6(4-2)
Mehnat haqi Ming so'm	2000	$\frac{2000 \times 105}{100} = 21000$	2060	-60	-40

Korxonada mehnat haqi fondining absalyut farqi - 60,0 ming so'mni nisbiysi esa - 40,0 ming so'mni tashkil qiladi. Demak, xo'jalik mehnat haqi sarfini rejadagi belgilangan normaga nisbatan 40,0 ming so'mga iqtisod qilgan. Bundan ko'rinadiki nisbiy ko'rsatkichlar tahlilida yanada ko'proq aniqlikni ifodalar ekan.

2.7. Zanjirli bog'lanish usuli va uning tahlilda qo'llanilishi

Zanjirli bog'lanish usuli alohida omillarning umumiy ko'rsatkichga ta'sir darajasini aniqlashda qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilning bu usuli shu paytda qo'llaniladiki, qachonki o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish funktsional xarakterga, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri va takroriy aloqadorlikka ega bo'lsa. Bunda har bir ta'sir etuvchi omilning o'rganilayotgan umumiy ko'rsatkichga ta'sirini topish uslubiy ketma-ketlikka ega. Omillar ta'sirini aniqlashdagi uslubiy ketma-ketlik, qarab chiqilayotgan ko'rsatkichlarnitahlil etishda to'g'ri o'rinlashdan va u yoki bu omilning ta'sir darajasini topishda reja (yoki o'tgan yil) ko'rsatkichlarini haqiqiy (joriy davr) ko'rsatkichlar bilan navbatli almashtirishni to'g'ri belgilashdan iborat. Ko'rsatkichlarni to'g'ri o'rinlash yoki qatorlashda ularning miqdor va sifat jihatlariga ahamiyat beriladi. Ya'ni, analitik jadvallar tuzishda dastlab miqdor ko'rsatkichlar, so'ngra sifat ko'rsatkichlar o'rganiladi.

Bazis (o'tgan yil) ko'rsatkichlarini haqiqiy (joriy davr) ko'rsatkichlari bilan navbatli almashtirishdagi uslubiy ketma-ketlik ham yuqoridagi belgilashga asoslanadi. Ya'ni, dastlabki hisob-kitob bo'yicha barcha ko'rsatkichlar bazis (ajasida olinadi. Hisob-kitobning har qaysi keyingi qatori bo'yicha ta'sir etuvchi birlik yangilanadi. Oxirgi hisob-kitob qatori bo'yicha barcha ko'rsatkichlar haqiqatda (joriy davr bo'yicha) olinadi. Oraliq har bir o'zgarish umumiy o'zgaruvchiga ta'sir etuvchi omilning ta'sir darajasini ifodalaydi. Buning uchun shartli aniqlangan ko'zidan oldingi ko'rsatkichdan farqlanadi va ularning qiymat ifodasi topiladi.

Masalan, dehqonchilik mahsulotlarining tannarxi, hosildorlik va bir gektar erga sarflar normasini o'zgarishi bilan bog'liqdir yoki sarflangan materiallar qiymati sarf normasi va bir birlikning bahosining o'zgarish sabablari bilan bog'liqdir.

6-jadval

Zanjirli bog'lanish usulining material sarf xarajati o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda qo'llanilishi

Ko'rsatkichlar	Biznes reja	Xaqiqatda	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Material miqdori, tsentner	30	32	+2
2. 1 tsentner material qiymati, so'm	92	90	-2
3. Jami material xarajat, so'm	2760	2880	+120

Jami material xarajatlar summasining o'zgarishi - 12- so'm, bunga ta'sir ko'rsatgan omillarni hisoblash uchun, qo'shimcha shartli ko'rsatkich (reja baho va haqiqiy norma) aniqlaymiz.

$$92 \times 32 = 2944 \text{ so'm}$$

Material xarajatlarning biznes-rejadan ortiq sarflanishiga:

a) normaning o'zgarishini ta'siri:

$$2944 - 2760 = +184$$

b) baho o'zgarishi

$$2880 - 2944 = -64$$

Ikkala omilning ta'siri:

$$+184 - 64 = 120 \text{ so'm}$$

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- moliyaviy va boshqaruv tahlili fani metodining tushunchasi;
- tahlil metodining o'ziga xos muhim xususiyatlari;
- moliyaviy va boshqaruv tahlilining iqtisodiy-matematik usullari;
- tahlilning oddiy-an'anaviy usullari;
- taqqoslash usuli;
- guruhlashtirish usuli;
- mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli;
- balansli bog'lanish usuli;
- zanjirli bog'lanish usuli;
- nazariy o'yin usuli;
- integral usuli;
- evrestik tahlil usuli;
- chiziqli programmalashtirish usuli;
- indeks usuli;
- matritsalar usuli;
- logorifmlar usuli.

Takrorlash uchun savollar

1. "Metod" so'zining lug'aviy ma'nosi nimadan iborat?
2. Tahlil fanining metodiga iqtisodchi olimlar qanday ta'rif berishgan?
3. Moliyaviy va boshqaruv tahlili fanining metodining o'ziga xos muhim xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Tahlilda qo'llaniladigan usullar qanday guruhlariga ajratib o'rganiladi?
5. Mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli va uning mohiyati haqida tushuncha bering?
6. Guruhlashtirish usuli to'g'risida ma'lumot bering?
7. Taqqoslash usuli va uni qo'llash shartlarini tushuntirib bering?
8. Zanjirli bog'lanish usulining asosiy xususiyati nimadan iborat?
9. Balansli bog'lanish usulini tahlil jarayonlarida qo'llashning afzalliklarini ko'rsatib bering?
10. Iqtisodiy matematik usullarga qisqacha izoh bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Tahlil jarayonida moliyaviy va boshqaruv tahlilining oddiy-an'anaviy va iqtisodiy matematik usullarini qo'llashning afzalliklarini ko'rsatib bering. Qaysi usullardan foydalanilsa korxonaga uchun samarali natijalar beradi.

2-topshiriq

Quyidagi ma'lumotlar asosida korrelyatsiyali va regressiyali usuldan foydalanib, mahsulot tannarxi bilan mehnat sarfi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlang, tahlil eting va xulosa yozing.

Aksionerlik jamiyati bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Tsexlar	Maxsulot birligini tannarxi, so'm	Bir birlik mahsulotga sarflangan mehnat haqi, so'm	X_1^2	X_2^2	$X_1 * X_2$
1	2 (X_1)	3 (X_2)	4	5	6
1	2400	400			
2	2200	400			
3	2310	410			
4	2390	400			
5	2550	570			
6	2600	530			
7	2800	640			
Jami:					

3-topshiriq

Quyidagi ma'lumotlardan foydalangan holda tahlilning zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, korxonadagi material xarajatlarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang hamda xulosa va takliflaringizni bayon eting.

Ko'rsatkichlar	Biznes reja	Xaqiqatda	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Bir birlik mahsulotga sarflangan material miqdori, kg	30	32	?
2. 1 kg. Material qiymati, so'm	920	900	?
3. Bir birlik mahsulotga sarflangan jami material xarajati, so'm	?	?	?

III -BOB. ANALITIK ISHNI TASHKIL ETISH VA UNING AXBOROT BAZASI

3.1. Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida xo'jalik sub'ektlarida iqtisodiy tahlil o'tkazishning tartibi va bajarilishi

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti yaratish maqsadida iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda.

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ammo ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mustaqillik hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish xuquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga tayyor emasliklari ayon bo'lib qoldi.

Bozor iqtisodiyoti soxasida boshqaruv sub'ektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi. Samarali boshqarishda eng muhimi axborot va undan foydalana bilishdir.

Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil davomida xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Tahliliy ishlarni muvafaqqiyatli, samarali o'tkazilishi uni har tomonlama o'ylab, sinchiklab tashkil qilinishiga bog'liq. Uni o'tkazilishi ilmiy xarakterga asoslangan va reja asosida amalga oshirilishi lozim. Tahlil ishlari olib borilayotganda, u bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Ushbu bosqichlarni bosib o'tish jarayonida har bir bosqichning mazmuni oldindan aniqlanishi kerak va ularning bajarilishi ma'lum tomonlarga asoslangan bo'lishi lozim. Asoslanishi lozim bo'lgan tomonlar esa quyidagilardan iborat:

1. Korxonalar faoliyatini tahlil qilish - boshqarishda qaror qabul qiladigan har bir rahbar, menejerning xizmat burchidir. Shunday qilib bundan chiqadigan zarur tamoyil bu tahlil ishlarini bajaruvchilar o'rtasida vazifalarni aniq taqsimlash;
2. Ishlab chiqarish tarmoqlarida tahlil ishlarini tashkil qilishda eng zarur tamoyillardan biri uning tejamlligi, ya'ni kam xarajat qilib yuqori samaraga erishish;
3. Tahlil ishlarini tashkil qilishda yana bir tamoyil uni o'tkazishni nazorat qilib borish.

Korxonalar iqtisodiy-moliyaviy axvolini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim korxonaning boshqaruv va moliyaviy hisobot shakllarini erkin o'qishni, uning moddalarini tushunishni, shuningdek xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishi kerak.

Korxonalarda iqtisodiy tahlilni tashkil etish ixtiyoriylik va amaliyotdagi tajriba hamda talabdan kelib chiqqan holda tahlil ishlari tashkil etiladi. Tahlilni tashkil etishda o'rganiladigan mavzularning qo'lami va ahamiyatiga qarab iqtisodchilar bilan bir qatorda korxonaning barcha mutaxassislari hamda oddiy ishchisigacha ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning zaruriyati hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada ortgan bo'lib, chunki har bir faoliyatning korxonalar uchun manfaatlilik darajasini aniqlashdan, bu faoliyatning iqtisodiy nuqtai nazaridan to'g'ri tashkil etilganligiga baho berishdan iboratdir. Iqtisodiy tahlilni korxonalar miqyosida to'liq tashkil etishga bevosita javobgar bosh hisobchi yoki korxonalar boshqaruvchisi bo'lishi mumkin. Sherik korxonalarda esa bu masalaga bevosita korxonalar boshlig'i yoki iqtisodiy masalalar bo'yicha korxonalar boshlig'ining muovini shug'ullanishi mumkin bo'ladi.

Korxonalarda tsex yoki brigada ma'lumotlari bo'yicha iqtisodiy tahlilni esa shu bo'lim boshliqlari tashkil etishlari kerak bo'ladi.

Viloyat, tuman yoki tarmoqlar bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirib iqtisodiy tahlilni o'tkazishga istiqbolni belgilash va statistik tashkilotlar yoki yuqori tashkilotlar tarkibida tashkil

etilgan iqtisodiy tahlil kengashi ish yuritadilar.

Boshqaruvning hamma bo'g'inlarida umumiy ishlab chiqarish sohasini effektivligini oshirishda analitik ishni tashkil etish va iqtisodiy tahlilning roli oshib bormoqda. Ushbu holatdan kelib chiqib iqtisodiy tahlil tashqi va ichki tahlil turlariga bo'linadi.

Korxonalar va birlashmalarni ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining tashqi tahlilini quyidagilar olib boradilar:

- ◆ Boshqaruvning yuqori organlari;
- ◆ Moliya organlari;
- ◆ Bank tashkilotlari;
- ◆ Soliq organlari va hokozolar.

Yuqori boshqaruv organlari o'z nazorati ostidagi korxonalar va uyushmalarning ishlab chiqarish faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilib turishadi. Buning uchun esa reja va hisobot ma'lumotlari, tekshiruv natijalari va boshqa ma'lumotlar kerak bo'ladi.

Moliya organlari iqtisodiy tahlil jarayonida korxonalar va birlashmalarning foydalilik rejasini bajarilishiga, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlariga, korxonaning moddiy va pul resurslarini ratsional taqsimlanishiga, o'z – o'zini moliyalashga va xarid quvvatiga diqqatini qaratadi. Masalan, O'zbekiston respublikasi Markaziy Banki doimiy ravishda kredit olgan korxonalar va birlashmalarning ish faoliyatini, hamda asosiy hajm va sifat ko'rsatkichlarini tahlil qilib turishadi, korxonalarda bank kreditlarining ishlatilishini, mehnat xaqi fondini, tovar – moddiy qiymatliklar va ularni saqlanish holatini hamda to'lov intizomi holatini tahlil qilib turishadi.

Iqtisodiy tahlil ishlarini korxonalar va birlashmalar olib borishi bilan bir qatorda boshqa tashkilotlar ham olib borishi mumkin: Bularga:

- ◆ Rejalashtirish tashkilotlari;
- ◆ Ilmiy tadqiqot va loyihalashtirish institutlari;
- ◆ Jamoat tashkilotlari;
- ◆ Matbuot organlari kabilar kiradi.

Ichki tahlilni esa korxonalar va birlashmalarni ishchi hodimlari olib boradilar va ularning turli tarkibiy bulinmalari o'zlariga tegishli funktsiyalarni belgilab oladilar. Iqtisodiy tahlil ko'p qirraliligi bilan ajralib turadi. Korxonani hamma faoliyati sferalarida mavjud bo'lgan rezervlarni izlab topish, taqsimlangan majburiyatlarni aniq bajarilishi va uni amalga oshirishda ma'suliyatni xis etish lozim bo'ladi.

Yuqoridagi bildirilgan fikrlardan foydalanib, quyida ishlab chiqarish korxonalarini va birlashmalarida iqtisodiy tahlilni tashkil etishni sxemasini keltirib o'tish mumkin bo'ladi.

3.2. Tahlilni tashkil etish bosqichlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida analitik ishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni qanday tashkil etilganligiga va rejalashtirishga bog'liqdir. Odatda analitik ishlarda nafaqat korxonani boshqaruv tarkibi, balki boshqaruvning funktsional organlari, jamoatchilik a'zolari hamda mehnat jamoasigacha qatnashishi mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy tahlilni tashkil etishning quyidagi bosqichlari keltirib o'tilgan:

○ **Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish bosqichi.** Iqtisodiy tahlilning dasturi va rejasini tuzib olish tahlilni tashkil etishning asosiy qismidir. Bu bosqichda iqtisodiy tahlil ishlari nimadan boshlanishi, tahlil utkazuvchi komissiyaga kimlar kiritilishi hamda tahlil ishlari nima bilan yakunlanishi ko'rsatib o'tiladi. Bundan tashqari iqtisodiy tahlil o'tkazish dasturida quyidagilar aniq ko'rsatilgan va belgilanib olingan bo'lishi lozim:

- tahlilning maqsadi va vazifasini aniqlash;
- tahlil ob'ektini aniqlash;
- iqtisodiy tahlil ishlarini olib borish joyi;
- tahlil mazmunini izoxlash;
- ijrochilarni tarkibi va ularning vazifalarini belgilash;
- tahlil utkazish muddatini belgilab olish;
- tahlil manbalari va ularni natijalarini rasmiylashtirish tartibini aniqlab olish.

○ **Tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash bosqichi.** Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- tahlil uchun zarur ma'lumotlarni aniqlash;
- tahlil manbalarini to'plash;
- qo'shimcha ma'lumotlarni jalb etish;

○ **To'plangan ma'lumotlarning qo'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish bosqichi.** To'plangan manbaalarni to'g'riligini tekshirish hamda ishonchligini aniqlashdan iborat bo'ladi va ushbu manbaalar tahlil uchun moslashtiriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagilar aniqlanib olinadi:

- tahlil usullarini aniqlab olish;
- ma'lumotlarni soddalashtirish;
- jadval, sxema va maketlarni tuzish;
- ta'sir etuvchi faktorlarni aniqlash;
- rezervlarni aniqlash.

○ **Bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish bosqichi.** Bu eng muhim bosqich bo'lib, bevosita tahlil ishlari bajariladi, ko'rsatkichlar hisoblanadi, o'zgarish sabablari va farqlar aniqlanadi. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mezon ko'rsatkichlarini aniqlash;
- ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish hamda natijalarni baholash;
- baholashda ekspertizadan foydalanish;
- natijalarni umumlashtiruvchi mezonlar;
- tahlil natijalarini xulosaga tayyorlash.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi. Bu bosqichda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayon yakunlanadi va ma'lum bir o'zgarishlarga baho beriladi hamda tahlilga yakun yasaladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda ham quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim bo'ladi:

- korxonada faoliyati natijalarining o'zgarish sabablarini aniqlash;
- korxonada faoliyatini yaxshilash rezervlarini jamlash;

- aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlarini belgilash;
- tahlil natijalarini hisoblash va hisobotda ifodalash.

○ **Tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiriq etish bosqichi.** Mazkur bosqichda tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlarni korxonalar faoliyatiga qo'llash yo'llari ko'rsatib beriladi, tavsiyalar beriladi, aniqlangan ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotga tadbiriq etishni ko'rsatib beriladi va ularning haqiqatda kelgusida bajarilishi nazorat qilib boriladi.

Odatda korxonalar faoliyatini tahlil qilish davrida ma'lumotlar manbai yig'iladi. Ushbu ma'lumotlarning to'g'riligiga ishonch hosil qilish maqsadida ma'lumotlar to'g'riligi tekshiriladi. Tahlil uchun yig'ilgan ma'lumotlarni tekshirish ikki usulda olib boriladi:

1. **Yuzaki tekshirish;**
2. **Mazmun jihatidan tekshirish.**

Yuzaki tekshirishda hisobotga barcha ma'lumotlarni kiritilganligi, ularning arifmetik yig'indisi, Moliya vazirligi hamda Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi tomonidan tasdiqlangan hisobot shakllariga rioya qilinganligi, hisobot shakllarining bir-biri bilan bog'liqligi, hisobotni topshirish muddati, mansabdorlarning imzosi tekshiriladi.

Mazmun jihatidan tekshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ◆ Inventarizatsiya natijalari hisobotda o'z aksini topishi;
- ◆ Korxonalar hisobot ma'lumotlaridagi byudjetga to'lovlar va byudjet mablag'lari hisobiga moliyalashtirish summasini moliya tashkiloti ma'lumotlariga mos kelishi;
- ◆ Foyda va zararlar schyotiga o'tkazilgan ko'rsatkichlarni tekshirish (ustav kapitalining o'zgarishi, tabiiy ofatdan ko'rilgan zarar, asosiy vositalarni tugatilishi va hakoza).

Korxonalar faoliyatini tahlil qilish davomida ko'plab manbaalardan foydalanishga to'g'ri keladi. **Tahlilda qo'llaniladigan manbalarni quyidagi bosqichlarga ajratishimiz mumkin bo'ladi:**

1. Reja ma'lumotlari manbalari;
2. Hisob va hisobot ma'lumotlari manbalari;
3. Qo'shimcha ma'lumotlar manbai.

Reja ma'lumotlari manbalari tarkibiga biznes reja ko'rsatkichlari, belgilangan limitlar, belgilangan norma va normativlar, shartnoma ko'rsatkichlari kiradi.

Hisob va hisobot ma'lumotlari manbalariga buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari, statistik hisob va hisobot ma'lumotlari, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari kiradi. Tahlilning asosiy ma'lumotlar manbai bu buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari bo'lib, ular korxonalar xo'jalik faoliyatining barcha jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bunda mablag'lar harakati, ularning manbalari, ularning xo'jalik aloqalari aks etadi.

Buxgalteriya balansida mablag'lar, ularni manbalarining joylashishi va hosil bo'lish manbalariga qarab ifodalanadi.

Statistik hisob va hisobot ma'lumotlari tahlil uchun asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Bu hisobotda hodisa va jarayonlarning jami ko'rsatiladi, ularni miqdor jihatdan xarakterlaydigan muayyan iqtisodiy qonunlarni aniqlaydigan tarzda aks ettiriladi.

Operativ hisob va hisobot ma'lumotlari buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlariga va statistik hisobot ma'lumotlariga nisbatan zarur informatsiyani bir muncha tezroq olishga imkon beradi.

Iqtisodiy tahlilni yanada chuqurroq amalga oshirish uchun hisob ma'lumotlariga taaluqli bo'lmagan, ya'ni qushimcha ma'lumotlardan foydalanish lozim bo'ladi. Bunday ma'lumotlar tarkibiga bank, moliya, soliq inspektorlari tomonidan tuzilgan dalolatnoma, inspektorlarni taqdim etgan ma'lumotlari, auditor xulosalari, radio va televideniya ma'lumotlari, ommaviy axborot vositalari manbalari, ishchi va xizmatchilar bilan bo'lgan muloqot natijalari kiradi.

3.3. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish

Odatda tahlil ma'lumotlari va ularni natijalari uni kim va nima maqsadda o'tkazilganligiga qarab turli shaklda umumlashtirilishi mumkin. Korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik faoliyati tahlilining natijalari analitik mavzular yoki xo'jalikni yillik hisobotiga ilova qilinadigan bayonnoma ko'rinishida ifoda etiladi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va yakunlash qaysi turdagi tahlilni o'tkazganligimizga qarab bajariladi. Masalan, korxonalarining yillik hisoboti asosida o'tkazilgan joriy tahlilning yakuni, umumiy xulosalar yozish va yuqori tashkilotlarga tushuntirish xati tuzish orqali yakunlanadi. Ayrim turdagi boshqa tahlil turlarining natijalari esa mutaxassislarni ma'ruzasi, korxonalar rahbarining buyrug'i, jamoaning majlis bayoni, taftish komissiyasining dalolatnomalari orqali umumlashtirilishi mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirganda albatta erishilgan natijalar, yo'l qo'yilgan kamchiliklar hamda yutuqlar aniq raqamlarda va faktlar bilan ko'rsatilgan bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatish chora-tadbirlari, ya'ni takliflar ham ko'rsatiladi.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish va umumlashtirishga korxonaning umum majlis materiallari, turli xil diagramma, jadval va grafiklar tuzib mehnatkash ommaga ko'rsatma sifatida osib qo'yish, oynoma va ro'znoma saxifalarida ma'lumotlarni chop etish, axborot doskalaridagi ko'rsatkichlarni e'lon qilib borish ham hisoblanadi.

Analitik yozuv korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik faoliyati yakunlari bo'yicha yillik yoki choraklik hisobotiga tushuntirish xatlari, yuqori tashkilotlarni ularga bo'ysinuvchi tashkilotlar xulosalari kabi bo'ladi.

Tushuntirish xati rejani bajarilishi haqidagi umumiy xarakteristikada va ko'rsatkichlarni avvalgi davrlarga nisbatan o'zgarganlik ma'lumotlaridan boshlanadi. So'ngra natijaning rejadan tafovuti sabablari, ayrim omillarning o'zaro bog'lanishi va ularning xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlari ifodalanadi.

Analitik hisob – kitoblar analitik jadvallar ko'rinishida rasmiylashtiriladi. Ularni har biriga xulosalar va ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini echib beruvchi matnli ilovalar beriladi.

Bayonnomaning xotima qismida xulosalar, aniqlangan kamchiliklarni tuzatish yo'l-yo'riqlari, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga doir rezervlardan foydalanish yuzasidan konkret (aniq) takliflar bayon qilinadi. Bayonnoma tushunarli, ilmiy asoslangan, ixcham, analitik jadvallar bilan bog'langan bo'lishi kerak bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bunday tahlil korxonalar rahbarining xaridorlarni umumiy yig'ilishidagi ma'ruzasi uchun zarur bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni moliyaviy va boshqaruv tahlil qilishdan olinadigan natija uni axborot va metodik qo'llanmalar bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq. Tahlilni axborot bilan ta'minlashda bosh rolini buxgalteriya hisobi va hisoboti egallaydi, sababi bu manbalarda xo'jalik faoliyati va uning natijalari o'z aksini topgan. Birlamchi va jamlangan hisob registridagi ma'lumotlarni o'z vaqtida va to'la-to'kis tahlil qilish rejani bajarilishiga, xo'jalik faoliyatini yaxshilashga qaratiladi.

3.4. Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida iqtisodiy tahlilni tashkil etishning xususiyatlari

Xo'jalik faoliyatini avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tashkil etish deyilganda, elektron hisoblash mashinalari (kompyuterlar) yordamida va iqtisodiy matematik usullarini qo'llagan holda ishlab chiqarishning muhim sohalarini aniq va to'g'ri boshqarish vazifalarini amalga oshirish maqsadida tashkil etish tushuniladi. ***Bunday amalga oshirish uch xil yo'nalishda bo'lishi mumkin, ya'ni:***

- ◆ Markazlashgan;
- ◆ Markazlashmagan;
- ◆ Aralash.

Xo'jalik faoliyatini tahlil etishning avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida amalga oshirish quyidagi printsiplarga amal qiladi:

- ◆ Aniq maqsadga ega ekanligi sistemalashganligi;
- ◆ Kompleksliligi;
- ◆ Ixchamlashganliligi;
- ◆ Uzluksizlik va muntazamlilik;
- ◆ Taqqoslanish imkoniyatini kengligi;
- ◆ Echim loyihasi aniq va ixchamliligi.

Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida tahlil etish quyidagi sharoitda bajariladi:

- ◆ Qayd etish;
- ◆ Boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish va uzatish;
- ◆ Umumiy ma'lumotlar bazasini tashkil etish;
- ◆ Ko'rsatkichlar algoritmi bo'yicha ma'lumotlarni qayta ishlash;
- ◆ Iste'molchilar uchun kerakli ma'lumotlarni tayorlash.

Tahlil uchun kerakli ma'lumotlarning aniqligini va tez muddatda tayyorlashning eng aniq yo'llaridan biri - EHM lar yordamida qayta ishlash hisoblanadi.

Kompleks avtomatlashgan sharoitda tahlil uchun kerakli ma'lumotlardan foydalanish xususiyatlari ma'lum darajada imkoniyatlarni ochib beradi:

1. Boshlang'ich hujjatlar - hisob, statistika normativ ma'lumotlar EHMning xotirasiga qo'yilib faqat bir xil manbaa, ya'ni mashina xotirasiga olinadi;
2. Tahlil uchun kerakli turli murakkab hisoblashlar ma'lum sekundlarda bajariladi;
3. Ta'sir etuvchi omillarni mashinalar aniq ko'rsatib beradi;
4. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar va tahlil natijalari o'rnatilgan shaklda-mashinagramma, tabelogrammalarda ifodalanadi;
5. Turli xil iqtisodiy ma'lumotlar mashinalar uchun bir xil shifr va kodlarda kiritiladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga ko'ra ishni avtomatlashtirilgan tarzda olib borilishi ancha iqtisodiy samaradorlikka olib kelar ekan.

3.5. Manbalar to'g'riligini tekshirish va ularga qo'yilgan talablar

Korxonalarni to'g'ri va oqilona boshqarish uchun turli- tuman malumotlar tizimidan foydalanish zarurki, ular orqali to'g'ri boshqaruv qarorlari qabul qilinishi mumkin. Malumotlar deyilganda iqtisodiy hodisalar, voqealar va xo'jalik jarayonlarini tegishli manbalar orqali aks etirish, ularni qayta hisoblash va o'rganish, hamda qiziquvchi tashkilotlarga o'zlash tushuniladi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- ◆ Iqtisodiy ma'lumotlar;
- ◆ Huquqiy- me'yoriy ma'lumotlar;
- ◆ Ilmiy- texnikaviy ma'lumotlar;
- ◆ Tabiiy- ekologik ma'lumotlar;
- ◆ Boshqa ma'lumotlar.

Iqtisodiy ma'lumotlarni biznes reja, turli xil axborot manbaalar, texnologik ma'lumotlar, operativ- texnik, me'yoriy va hisob hujjatlari tashkil etadi. Bu manbaalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi.

Huquqiy- me'yoriy ma'lumotlarga esa Respublikamizda amal qilayotgan barcha qonunlar, me'yoriy hujjatlar va normativ aktlarda rasmiylashtirilgan axborotlardan foydalanish tushiniladi.

Ilmiy- texnikaviy ma'lumotlar, eng yangi taraqqiyot, jaxondagi o'zgarishlar, fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan axborotlardir. Bu axborotlar tahlil uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy- ekologik ma'lumotlar, tabiat, er, iqlim va boshqa ekologik omillarni mujassamlashtirgan axborotlarni iqtisodiy tahlilda muhim manbaa sifatida o'rganiladi.

Boshqa manbaalarga esa, iqtisodiy, huquqiy, ilmiy- texnikaviy, tabiiy- ekologik manbaalarda aks etmagan ma'lumotlar tushunilib, bunga ommaviy axborot vositalari, ro'znoma va oynomalardagi, radio va televideniya'dagi keltirilgan axborotlardan foydalanish tahlil uchun muhimdir.

Ko'plab manbaalarni tahlil jarayonlarida qo'llash ularning mazmunini boyitishga, boshqaruv qarorlarini xolisona bo'lishini va korxonalarni bozor iqtisodiyoti sharoitida faol qatnashishiga imkon yaratadi.

Iqtisodiy manbaalar boshqa axborotlardan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- hujjatlashganligi- barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar sodir bo'lishi bilan tegishli boshlang'ich hujjatlarda qayt etiladi hamda axborot sifatida rasmiylashadi.
- Turli- tumanligi. hodisa va voqealar ko'pgina manbaalarda qayt etilib, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir- biridan farqlanadi.
- Ommaviyligi va hajmining kengligi. Ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtiradi.
- Ma'lum davrlarda takrorlanib turishligi. Tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli tashkilotlarga topshirilish ko'zda to'atiladi, hisobot davrlari- choraklar, yarim hamda yillik muddatlarga bo'linib axborotlar to'ziladi.
- Qonunlashganligi va chegaralanganligi. Barcha iqtisodiy axborotlar davlat tashkilotlari, moliya vazirligi, makroiqtisod vazirligi va soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga asoslanib to'ziladi. Bozor iqtisodi sharoitida korxonalar uchun muhim sanalgan ayrim ma'lumotlar boshqalar uchun maxfiy bo'lib, faqat egasining ruxsati bilan e'lon qilinishi mumkin.
- Ko'p qirraliligi va sermazmunligi. Iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatiladi, boshlang'ich hujjatlarda korxonalar nomi, imzo chekuvchilarning nasl- nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashadi.

Iqtisodiy ma'lumotlarni aksariyat qismini hisob axborotlari tashkil etib, buxgalteriya, statistika va tezkor hisoblar majmuidan iboratdir.

Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari iqtisodiy tahlil axborotlari tarkibida 70 foizdan ortiq

salmoqni egallaydi. O'zbekiston Respublikasida «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun» 1996 yil qabul qilinib, barcha faoliyat ko'rsatuvchi yuridik va jismoniy shaxslar bu qonunga amal qiladilar.

Tahlil uchun keorakli manbaalar quyidagi talablarni bajarishi lozim:

1. Xaqqoniylik va holisonalik tamoiliga amal qilinadi.
2. Manbaalar tahlil qilinishi uchun keng imkoniyatli bo'lmog'i lozim, ya'ni reja, hisob va statistik malumotlar hodisa va jarayonlar mazmunini to'liq yoritishi, talab qilingan vazifalarni bajarishi kerak.
3. Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbaalar aniq o'lchamda aks ettirilishi lozim.
4. Barcha manbaalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlaniladi hamda ulardagi axbarotlar bir- birini to'ldirib turilishini taqozo etadi.
5. Manbaalarga kiritilgan ko'rsatkichlarni aniqlanish tamoillari va aks ettiriladigan davrlar mosligi zarurdir va hakoizolar.

Yuqoridagi talablarga javob beruvchi barcha axborotlar tahlilning aniq bajarilishi, sermazmun bo'lishligiga imkon yaratadi.

Iqtisodiy tahlilda foydalaniladigan barcha manbaalarni ishonchliligini, aniqliligini va to'g'riligini tekshirish natijalarni samarali bo'lishiga zamin yaratadi. Kerakli manbaalarning turli-tumanligi, sermazmunliligi va ko'pligi ularning sifatli shakllanishiga e'tiborni qaratilishni taqozo etadi. Barcha yig'ma ma'lumotlarni har tomonlama to'g'riligini tekshirish:

- **Texnik (yuzaki) tekshirish usuli;**
- **Mantiqiy yoki mazmunan tekshirish usullariga ajratiladi.**

Texnik tekshirish, axbarot manbaalarini arifmetik jihatidan to'g'riligini, rasmiylashtirish qoidalariga rioya qilinganligi va ko'rsatkichlarning bir- biriga mosligini e'tiborga olgan holda o'rganishdir.

Mazmun jihatidan tekshirish, ma'lumotlarning haqqoniy ekanligi, unda aks ettirilgan raqamlarning haqiqatda borligi aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunday tekshirish o'z ichiga buxgalteriya hisobi boshlang'ich hujjatlaridagi keltirilgan raqamlarni inventarizatsiya o'tkazish orqali taqqoslash, sanab ko'rish va o'lchash yo'li bilan to'g'riligiga ishonch hosil qilishdir.

Ayniqsa yillik moliyaviy hisobot ma'lumotlarini mazmunan tekshirish tahlil ishlarini samarali o'tishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda ma'lumotlarni tahlil qilishdan oldin ularning to'g'riligi tekshirib olinadi. Ma'lumotlarning to'riligiga ishonch hosil qilish uchun esa ayrim ko'rsatkichlarni ma'lum bir hisobot ma'lumotlari bilan taqqoslab ularning bir-biriga mosligi o'rganiladi. Agar bir xil ko'rsatkichlar turli manbalarda bir xil tartibda aks ettirilgan bo'lsa, u holda ushbu ma'lumotlar qo'g'ri deb tan olinishi mumkin bo'ladi.

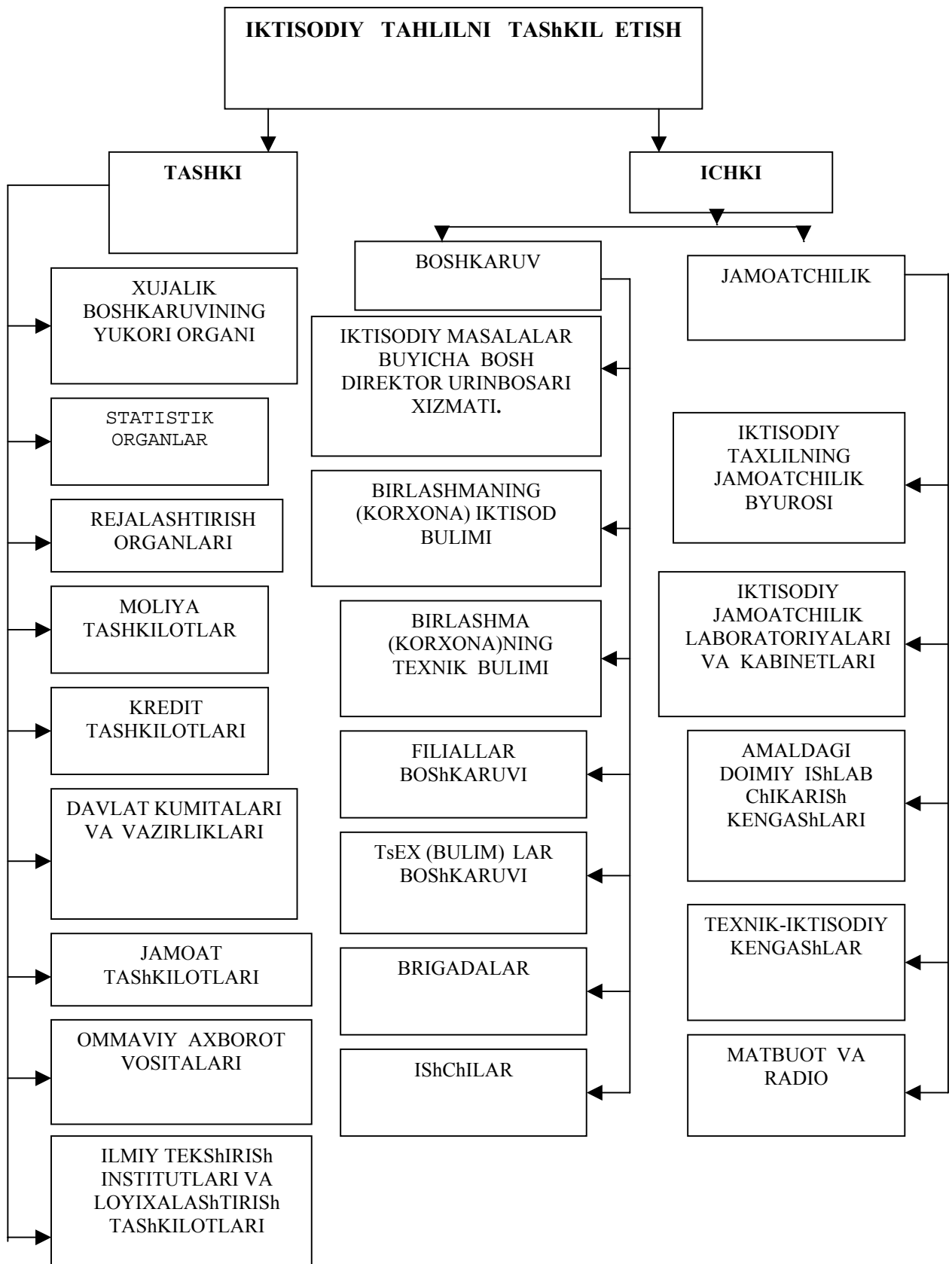
Moliyaviy hisobotning turli shakllaridagi ma'lumotlarni bir - biriga mosligini o'rganish quyidagi jadvalda keltirilgan (7-jadval).

Moliyaviy hisobot ma'lumotlarini bir- biriga mosligini tekshirish

Ko'rsatkichlar Nomi	Shakl raqami	Birlamchi		Ikkilamchi			Mosligi
		Satri	Summa, ming	Shakl raqami	Satri	Summa, ming	
A	1	2	3	4	5	6	7
Asosiy vositalar: Boshlang'ich qiymat.	1	010	71000	3	130	71000	Mos
Eskirish qiymati.	1	011	44500	3	130	44500	Mos
Ustav kapital	1	320	80000	5	080	80000	Mos
Taqsimlanmagan foyda	1	350	45000	5	080	45000	Mos
Va xokozolar							

Shunday tartibda debitorlik va kreditorlik qarzlarini, pul mablag'lar harakatini va boshqa ma'lumotlarni ham mazmunan, miqdoran to'g'riligini tekshirish mumkin.

Yuqoridagi bildirilgan fikrlardan foydalanib, quyida ishlab chiqarish korxonalarini va birlashmalarida moliyaviy va boshqaruv tahlilini tashkil etishning sxemasini keltirib o'tish mumkin bo'ladi.

4.1.-CHIZMA. ISHLAB CHIQRISH BIRLASHMA (KORXONA) LARIDA MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILINI TASHKIL ETISH

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- korxonada va firmalarda iqtisodiy tahlilni tashkil qilish;
- tahlilni tashkil etish bosqichlari;
- tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish;
- iqtisodiy tahlil kengashi
- tahlil uchun zarur axborotlar va ularning turlari;
- iqtisodiy axborotlari;
- ilmiy-texnikaviy axborotlar;
- tabiiy-ekologik axborotlar;
- tahlil uchun kerak bo'lgan axborotlarga qo'yilgan talablar va ularni to'g'riligini tekshirish;
- buxgalteriya hisobi axborotlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik sub'ektlarida tahlil ishlarini kimlar olib borishadi?
2. Xo'jalik sub'ektlarini tahlil ishlariga mas'ul javobgarlar bo'lib kimlar hisoblanadi?
3. Xo'jalik sub'ektlarida tahlil ishlarini tashkil etish majburiymi yoki ixtiyoriy?
4. Tahlilni tashkil etish bosqichlarini sanab o'ting?
5. Tahlil natijalari qanday rasmiylashtiriladi?
6. Tahlil natijalari kimga taqdim etiladi?
7. Tahlil jarayonlarida qanday turdagi ma'lumotlardan foydalaniladi?
8. Tahlilda foydalaniladigan ma'lumotlarga qanday talablar qo'yiladi?
9. Ma'lumotlarning to'g'riligi qaysi usullar orqali tekshiriladi?
10. Tahlilning turlarini tasniflab bering?
11. Tahlil jarayonlarida ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlashning afzalliklari nimada?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

O'zbekiston Respublikasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini boshqarishda moliyaviy va boshqaruv tahlilining tutgan o'rni va salohiyatini o'z fikr-mulohazalaringiz orqali bayon qilib bering.

2-topshiriq

Avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida korxonalarining xo'jalik jarayonlarini tahlil etishning xususiyatlarini izohlab bering.

3-topshiriq

Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida moliyaviy va boshqaruv tahlilini ham avtomatlashtirishning istiqbollari o'z fikr-mulohazalaringiz orqali izohlab bering. Tahlil jarayonida qanday kompyuter dasturlaridan foydalanish mumkinligini ko'rsatib o'ting.

IV -BOB. B O S H Q A R U V T A H L I L I KORXONA MAHSULOTI VA XIZMATIGA BO'LGAN TALAB VA TAKLIFNING TAHLILI

4.1. Korxonada mahsulot va xizmatga bo'lgan talab va taklifni o'rganishning ahamiyati va tahlilning vazifalari

Mustaqillik davrida o'tayotgan har bir kun jamiyatimizning mazmun jihatidan yangilanayotganligidan dalolat berib kelmoqda. Iqtisodiy erkinlashtirish sharoitida yangi iqtisodiy kategoriyalar, tushunchalar hayotimizga shu darajada tezlik bilan kirib kelmoqdaki, ularni idrok qilish, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, metodologik muammolarini hal qilishga ulgurish qiyin bo'lmoqda. Bunday yangi iqtisodiy tushunchalardan biri – korxonaning marketing faoliyati tushunchasidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan har bir korxonada, firma va tashkilotlar bozorni o'rgangan holda "qanday mahsulot ishlab chiqarish kerak, kim uchun ishlab chiqarish kerak va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur" tamoyiliga amal qilgan holda ish yuritishligi lozim. Buning uchun ular bozorni chuqur o'rganishlari, marketing sohasida yuqori malakali mutaxassislariga ega bo'lishlari talab qilinadi. Bozor to'g'risida qanchalik ko'p ma'lumotga ega bo'lishlik, raqobatchilar, iste'molchilarning xarid qobiliyati, o'xshash tovarlar hajmining o'zgarib turishi hamda shu kabi boshqa muammolarni batafsil axborotlar to'plash va ularni atroflicha tahlil etib turish muvaffaqiyatlar garovi, foyda ko'rib ishlashning muhim shartlaridan sanaladi.

Korxonada bozor mexanizmi va konyukturasini batafsil hamda tahlil qilgan holda o'z imkoniyatlarini yo'lga qo'yishning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy shartlarini tuzib chiqadi. Bu esa yaqin va uzoq davriylikda faoliyat yuritishning yo'linalishlarini belgilash hamda uning rejasini tuzib chiqishni xarakterlaydi. Rejali asosda ishlab chiqarishni boshqarish ham bevosita bozor regulatori elementlari ta'sirida yo'lga qo'yiladi. Tahlilda asosiy e'tibor marketing tadqiqotlariga qaratiladi. Bozordagi ahvol va uning o'zgaruvchanligi, talab va taklif darajalari, bozor sohiblari va ularning mavqei, faoliyatni yo'lga qo'yishning imkoniyatlari keng qamrovda o'rganiladi.

Bozor talabini tahlil etishda bozorning alohida olingan tovarlar bilan to'yinganlik darajasi, uning yaqin va uzoq oraliqda o'zgaruvchanlik ehtimollari, tovarlar narxining o'zgaruvchanligi, eng yuqori foydaliligi, muvozanatlashgan ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishlariga baho beriladi.

Bozor sharoitida iste'mol tabiiy holda amalga oshmay, ayriboshlash va uning pul-tovar muomalasi tufayli ro'yobga chiqadi. Buning uchun oldi-sotdi, xaridor-sotuvchi pog'onalaridan o'tib, bir qator shakllarni boshdan kechirmog'i zarur, ya'ni, ehtiyoj-talab- iste'mol. Demak, bozorni talab va taklif qonuniyatlari asosida tartibga solinadi.

Talab deb, - bu eng avvalo biron-bir ne'matlar yoki xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni bozorda namoyon bo'lishi va uni pul bilan ta'minlashidir.

Taklif esa, - bu muayyan paytda bozorda bo'lgan yoki unga etkazib berilishi mumkin bo'lgan tovarlar massasi sifatida belgilanadi.

"Ekonomiks" mualliflari K.R.Makkonell va S.L.Bryularning ta'kidlashicha, iste'mol tanlovi bozor iqtisodiga asoslangan erkin iqtisodiy taraqqiyotning keng quloch yozganidir. Chunki iste'molchilar o'z pul daromadlari miqyosida tovarlar va tovarlashgan xizmatlarni istagan tarzda sotib olishlari va shular bilan o'z iste'mollarini ixtiyoriy qondirish imkoniga ega bo'lishlari mumkin. Iqtisodiyotda nima ishlab chiqarish kerakligini iste'molchi belgilaydi. Bunday xususiyat bozorda talabga hal qiluvchi kuch beradi.

Talab, avvalo, resurslarga va iste'mol tovarlari, tovarlashgan xizmatlarga bo'lgan talab sifatida yuzaga keladiki, birinchisi ishlab chiqarish iste'molini, ikkinchisi esa shaxsiy iste'molni, qondirishga qaratilgandir.

Shunday ekan har bir korxonada bozordagi talab va taklifni o'rganish holda unga to'g'ri baho berishlari kerak. Buning uchun bozorlarda tekshiruv ishlarini yoki bo'lmasam ayrim tanlangan mahsulotlar orasida anketa javoblarini tarqatish orqali iste'molchi talabini o'rganish lozimdir.

Bozorni o'rganishda moliyaviy va boshqaruv tahlili fani quyidagi vazifalarni bajaradi:

- Qanday mahsulot ishlab chiqarish lozimligini belgilaydi;
- Qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini ko'rsatadi;
- Korxonaning kelajakda yaratish kerak bo'lgan mahsuloti to'g'risida ma'lumot beradi;
- Foyda olish va uni hajmini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatadi va hokozolar.

Hukumatimiz tomonidan qabul qilingan va amalda qo'llanilayotgan qonunlarimiz Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan turli mulk shaklidagi korxonalarni to'liq erkin holda ish yuritishni ta'minlamoqda. Bu esa ularning mahsulot ishlab chiqarish va sotish yo'nalishlarini o'zlari belgilab olishlariga imkoniyat yaratadi. Demak, erkin bozor iqtisodiyotida korxonalarining katta daromad olishlari o'z harakatlariga bog'liq bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, xaridorgir mahsulotlar ishlab chiqarib, belgilangan muddatlarda sotib, pul tushumlari barcha xarajatlarni qoplab mo'maygina foyda ko'rish bosh maqsad bo'lib qolmog'i lozim.

Ushbu ijobiy taraflarni e'tiborga olib korxonalarining bozordagi talab va taklifni o'rganib ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishi muhim ahamiyatga egadir.

Marketing kontseptsiyasiga ko'ra har bir faoliyat yurituvchi korxonada muvaffaqiyatga erishish uchun eng avvalo iste'molchilarning tilaklarini nazarda tutishi kerak. Bu esa ularga mos tushadigan tovarlar ishlab chiqarishni taqozo etib, quyidagi qoidalarga rioya qilishni taqozo etadi:

1. Xaridorlarni tushunish va ularni qiziqtirgan doirani aniqlash;
2. Tovar va xizmatlarning mulkchiligini ta'minlash;
3. Tovarlar haqida kerakli ma'lumotlarni etkazib berish.

Yuqorida keltirilgan qoidalar marketingning to'rt aksiomasiga asoslanadi:

- "Qiziqtirish muvaffaqiyat garovi"
- "Raqobat tanlashni rag'batlantiradi"
- "Tanlov qiyinchilik tug'diradi"
- "Tanlovdagi raqobat tovarni takomillashtiradi"

Talabni o'rganish, ularni ijtimoiy-iqtisodiy va demografik tavsiflariga ko'ra turlarga ajratish usullarini ishlab chiqqan. Shu bilan birga ularni psixologik taraflarini e'tiborga olib tahlil qilish keng rivojlanmoqda.

4.2. Talab va taklifni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Kishilik jamiyati rivojlanar ekan, fan va texnika taraqqiyoti ildam qadamlar bilan yangilanayotgan sharoitda insoniyatning tovar va moddiy qiymatliklarga bo'lgan ehtiyoji-talabi uzluksiz o'zgarib – ortib boradi.

Talab o'zgarishi (elastikligi) mavjud bo'lib, u

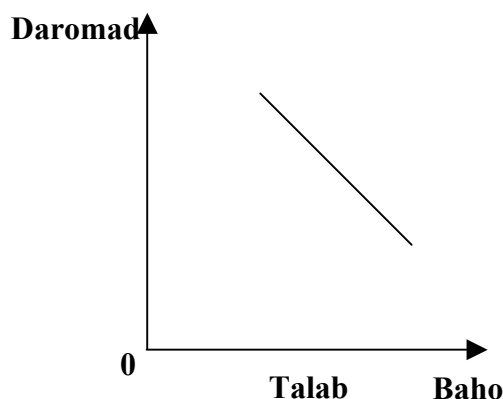
1. Baholar o'zgarishi va holati;
2. Xaridorlar miqdori va ularning didi, istagi;
3. Iste'molchilarning pul daromadi;
4. O'rnini almashtirish mumkin bo'lgan yoki o'rnini bosadigan tovarlar xajmi;
5. Inflyatsiya ehtimoli kabilarga bog'liqdir.

Bularni ayni vaqtda talabni belgilovchi omillar deyish mumkin. Bularning ichida eng muximlari tovarlar va xizmatlar bahosi xamda iste'molchilarning pul daromadlari hisoblanadi.

Quyidagi berilgan chizmadan ko'rinib turibdiki, daromadning yuqori bo'lishi talabning oshuvini va baho yuqori bo'lsa talabning pasayib borishini ko'ramiz (5-chizma).

5-chizma.

Talab harakatining chizmasi.

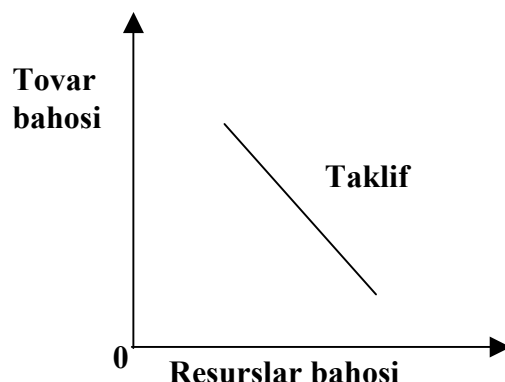

Bozordagi taklif etilgan tovarlar miqdorini bir necha omillari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Taklif etiladigan tovarlar bahosi;
2. Ishlab chiqarish texnologiyasi;
3. Tovar ishlab chiqaruvchilarning miqdori;
4. Ishlab chiqarish omillari bahosi;
5. Soliq va subsidiyalar;
6. Baholarning oshish ehtimoli va hakoizolar.

Taklif miqdoriga kuchli ta'sir etuvchi omil bo'lib - bu tovarlarning bozordagi sotiladigan bahosi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi shu mahsulotni yaratish uchun ketgan o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarning miqdori hamda ko'zlangan foyda normasiga aloqadordir (6-chizma).

Taklif harakatining chizmasi

Taklif bozor tovar bilan to'la ta'minlangandan keyin o'zgarmasdan bir me'yorda bo'lishi ham mumkin, bunda baho oshib borishi bilan bozorga chiqariladigan tovar ko'payishining zarurati bo'lmay qoladi. Shunda ishlab chiqarish xajmi ham o'zgarmay, taklif ham bahoga bog'liq bo'lmagan holda barqarorlashishi mumkin.

Taklifning o'zgaruvchanligi, umuman talab o'zgaruvchanligiga o'xshab, tovar bahosining o'zgarish, taklifning o'zgarish darajasini aniqlash uchun taklif o'zgaruvchanligi ko'rxonalasatkichi (K) qo'llaniladi. Unga ko'ra,

$$K = \frac{\text{Taklif etilgan tovar miqdori o'zgarish (\%)}}{\text{Baholarining o'zgarish (foizda)}}$$

Agarda, $K > 1$ bo'lsa, taklif o'zgaruvchan;

$K = 1$ bo'lsa, noo'zgaruvchan;

$K < 1$ bo'lsa, mutloq noo'zgaruvchan bo'ladi.

Talab va taklifni ifodalashda asosiy ko'rsatkichlardan bo'lib, yana quyidagilar hisoblanadi:

- **Jami talab ko'rsatkichi.** Har bir iste'molchining o'z, shaxsiy talabi bozordir. Jami bozor talabi yoki umumiy bozor talabi barcha iste'molchilar talabi yig'indisidan kelib chiqadi. Shunday ekan, jami talab ko'rsatkichi narxlarning muayan darajasida barcha iste'molchilar sotib oladigan tovarlar miqdorining ifodasi sifatida keladi.
- **Jami taklif ko'rsatkichi.** Bu ko'rsatkichning shakllanishi ham xuddi talabniki singari, jami taklif yig'indisidan kelib chiqadi. Bu esa jami sotilishi lozim bo'lgan tayyor mahsulot ifodasi sifatida keladi.

4.3. Korxonada mahsulot va xizmatiga bo'lgan talab darajasini aniqlovchi omillar tahlili

Korxonada mahsulot va xizmatiga bo'lgan talabni tahlil etishning asosiy maqsadi bo'lib – korxonada mahsulotiga bo'lgan talab darajasini aniqlash hamda buyurtmalar portfelini tashkil etish hisoblanadi. Buyurtmalar portfeli korxonaning quvvati va undan kelajakdagi foydalanish darajalariga bog'liq bo'ladi. Agar korxonada mahsulotiga bo'lgan talab qaysidir sabablarga ko'ra pasayadigan bo'lsa, bunga mos ravishda buyurtmalar portfeli ham qisqaradi. Natijada mahsulot ishlab chiqarish sur'ati pasayishi, mahsulot tannarxining oshishi hamda korxonada zarar ko'rish ehtimoli kuchaya boradi. Bu jarayon uzoq davom etadigan bo'lsa korxonani bankrotlikkacha olib borishi mumkin.

Bozor muvozanatining muhim elementi bo'lgan talab va taklifni, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil etish asosida korxonaning ishlab chiqarish sur'ati va uning tuzilishiga baho beriladi. Talab – iste'molchilar tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdoridir. Uni to'lovga qobil ehtiyoj deyish ham mumkin. Talab iqtisodiy kategoriya bo'lib, uning darajasiga ko'plab omillar ta'sir etadi, ya'ni taklif etilayotgan tovar bahosi, uning sifati, xaridorlarning daromadlari, xarid qobiliyati, o'rindosh tovarlarning bahosi, iste'molchilarning daromadlari va tovar bahosini o'zgarishi, bozorning tovarlar bilan to'yinganligi hamda jamg'armalar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi kabi omillardir.

Omillar talab hajmi o'zgarishiga ta'sirini quyidagi bog'lanishlarda talab funksiyasida ifodalash va aniqlash mumkin, ya'ni:

$$Q_D = f(P, P_A, P_B, I, T, S)$$

Bu erda:

P, P_A, P_B – turdosh tovarlar bahosi;

I – aholining pul daromadlari;

T – aholining didi va nimani afzal ko'rishi;

S – mulkiy jamg'arma.

Agar tovarlar bahosidan boshqa jami omillar o'zgarmas deb olinsa, talab funksiyasi faqat baho funksiyasiga teng bo'ladi. Ya'ni,

$$Q_D = f(P) \text{ ga teng bo'ladi.}$$

Tovar mahsuloti ishlab chiqarilishidan oldin uning iste'mol xususiyatlari tahlil qilinadi, hamda raqiblarning mahsulotlari nimaga sotilayotganligi sabablari o'rganiladi.

O'rganish amaliyoti shu narsani ko'rsatdiki, iste'mol xususiyati, ya'ni tovarning o'z vazifasini bajarishi uning hayotdagi o'rnini beqiyos qilib belgilaydi.

Tovarning xususiyatlari ham inson ehtiyojlariga ko'ra uch turga ajratiladi:

1. Tovarlarning moddiy ehtiyojlarini qondira olish xususiyatlari;
2. Ularning ma'naviy ehtiyojlarini qondira bilishligi;
3. Tovarlarning ijtimoiy ehtiyojlarni to'ldiruvchi ergonomik xususiyatlari.

Birinchi xususiyat tovarlarning inson hayotida muayan vazifani bajarib, uning moddiy ehtiyojini qondirish tushuniladi.

Tovarlarning estetik xususiyati esa shakli, tuzilishi, pardozi va xidi kabi tomonlarini hisobga olsa, ergonomika qismida insonning unumli ishlashi uchun qulaylik yaratish imkoniyatlari o'rganiladi.

Yakka tartibdagi ehtiyojlar quyidagi tartibda aniqlanadi:

- Oiladagi roli, majburiyat doirasiga ko'ra;
- Boshqa odamlar bilan munosabatiga qarab;
- Guruhning shaxsga va shaxsning guruhga talabi bilan;
- Katta jamoatchilikka qo'shilishi bilan va hokozolar.

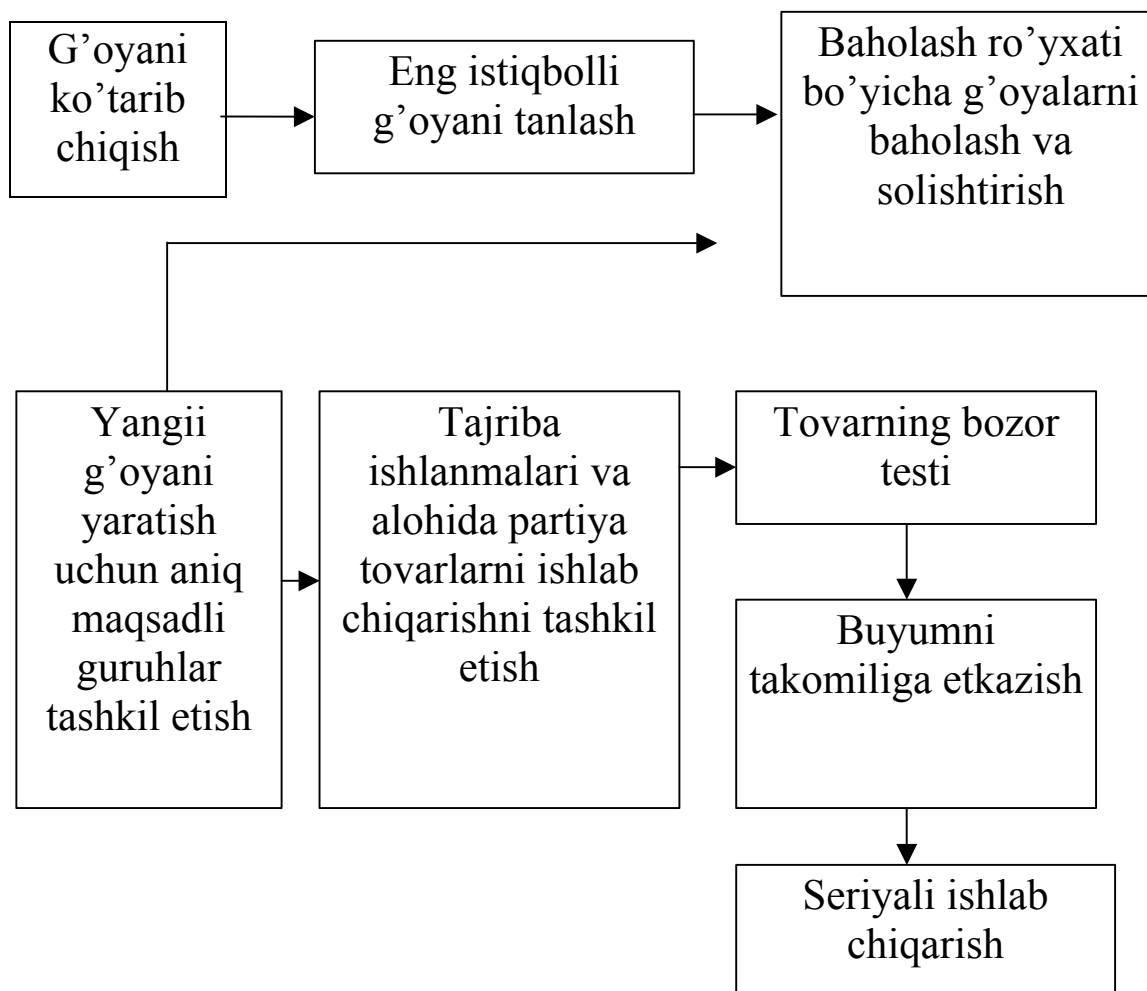
Hozirda talab va taklifni o'rgangan holda mahsulot ishlab chiqarish korxonalarining gullab - yashnashi uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi. Mahsulot, ish va xizmatlarga bo'lgan bozor talabining maksimal darajada qondirilishi bozor mexanizmining zarur shartlaridan biri hisoblanadi. Korxonada faoliyati eng avvalo, bozor regulyatorlari asosida tartiblanadi. Bunda iqtisodiy manfaatlar mushtarakligi e'tiborga olinadi.

Erkin bozor munosabatlari sharoitida bozordagi talab orqali xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish faoliyatiga hamda ishlab chiqarish hajmlariga ta'sir ko'rsatiladi. Bu esa ma'lum darajada iqtisodiyot tarmoqlarida talab va taklif muvozanatlashuviga zamin yaratib berishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotidan shu narsa ko'rinadiki, bozorbop mahsulot etishtirish uchun o'rtacha 60 ga yaqin yangi g'oyani o'rganib chiqish lozim va u quyidagi chizma ko'rinishida bo'ladi (7-chizma).

7-chizma

Mahsulot ishlab chiqarish g'oyalari o'rganish tartibi

Bozordagi yangi tovar tayyorlash va ishlab chiqarishda ikkita talabni hisobga olish lozim:

1. Yangi ehtiyojlarni oldindan aytib berish va imkoniyatiga qarab shakllantirish;
2. G'oyani ko'tarib chiqish va tovarlarning ilk nusxalarini sotish o'rtasidagi muhlatni iloji boricha qisqartirish.

Biz uchun eng asosiysi istiqbolli g'oyani tanlash muhim hisoblanib, bu erda ekspertlardan tuzilgan guruhlar tomonidan miyaga hujum usuli orqali ma'lum tovar uchun talab o'rganiladi. Ushbu o'rganish esa ma'lum tovarlar partiyasi uchun talabning darajasini ifodalab beradi.

Bozordagi taklif darajasi esa tovarning "bozor testi" orqali har bir bozorda mahsulotni oz-ozdan sotib ko'rish orqali aniqlanadi.

Tahlil ishlari albatta axborot manbaiga tayanishi lozim. Chunki ular korxonalarining bozorda:

- aniq ustivorlikka erishishga;
- moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashga;
- tashqi muhitni nazorat qilishga;
- strategiyani boshqarishda;
- samaradorligini yaxshilashga va hakozolarni amalga oshirishga sabab bo'ladi.

Har bir ishni amalga oshirilishi uning ma'lum bir axborot manbaalariga tayanishni taqozo etadi. Xuddi shu fikrdan kelib chiqqan holda bu mavzuning tahlilida ham manbaalarga tayanamiz. Ma'lumotlar avvalo ikkilamchi yig'ish va baholashdan boshlanadi. Ular ichki va tashqi axborotlarga bo'linadi.

Ichki ma'lumotlar quyidagi tarkibdan tashkil topadi:

1. Korxonalar rejalari va ularning bajarilishi;
2. Sotish to'g'risida ma'lumotlar;
3. Foyda va zararlar;
4. Haridorlar bilan hisob-kitoblar;
5. Tovar zaxiralari;
6. Iste'molchilarning arizasi;
7. Natijalarni solishtirish uchun meyorlar va boshqalar.

Tashqi ma'lumotlar esa,

- Davlat va nodavlat tashkilotlarning axbarotlari;
- Statistik ma'lumotlar va boshqalarga asoslangan holda uzatiladi.

Hozirgi sharoitda bozordagi talab va taklifni o'rganishda asosiy e'tibor bozordagi mahsulotga bo'lgan talab hajmining va strukturasi o'zgarishi hamda uning daromadlilik darajasini o'rganishga qaratilmog'i lozim. Ko'p yillik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tovarlarning to'rt xil kategoriyasi mavjud bo'lar ekan:

- «yulduz» kategoriyali tovarlar – korxonalar foydasining asosini tashkil etadigan hamda iqtisodiy o'sishga olib keladigan;
- «sog'in sigirlar» kategoriyali tovarlar – og'ir iqtisodiy davrlarning vujudga kelishini oldini oladigan, investitsiyaga muhtoj bo'lmagan, foyda keltirayotgan, boshqa kategoriyali mahsulotlar ishlab chiqarishni moliyalashtirishga ishlatiladigan;
- «og'ir bola» kategoriyali tovarlar – bu yangi turdagi tovarlar bo'lib, reklamaga muhtoj bo'lgan, bozorga olib chiqilishi kerak bo'lgan, hozircha foyda keltirmayotgan, ammo, kelajakda «yulduz» tovar bo'lishi mumkin bo'lgan;
- «o'lik yuk» yoki «omadsiz» kategoriyali tovarlar – bugungi kun talabiga javob bermaydigan, iqtisodiy o'sishga imkoniyat bermaydigan, foyda keltirmaydigan.

Tahlil jarayonida korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning qay biri qaysi kategoriyaga mos kelishligini o'rganish ham muhim hisoblanadi.

Ichki ma'lumotlar asosida quyidagicha tahlil ishlarini amalga oshirishimiz mumkin (8-jadval). Bu jadval natura o'lchov birligiga asoslanib olib borilgan bo'lib, uning tahlilini boshqa o'lchov birliklarda yuritishimiz ham mumkin.

“AVS” aksionerlik jamiyatini mahsulot sotish rejasining bajarilishini tahlili

Mahsulot turlari	O'lchov birligi	Biznesre ja bo'yicha	Haqiqatda	Farqi (+;-)	Bajarilishi, (%)
A	1	2	3	4	5
A	dona	500	560	+60	112
B	kg.	20	14	-6	70
V	kg.	110	86	-24	78.2
G	dona	89	112	+23	125.8
D	t.	32	33	+1	103.1

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan korxonada 5 xil "A";"B";"V";"G";"D" turdagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan ekan. Bu mahsulotlar ichida "A" va "G" mahsulotlar xaridorgir bo'lib, ularning rejasiga nisbatan "A" 12 foizga "G" esa 23 donaga ko'p sotilgan. Bu esa bozorda ushbu mahsulot turlariga talabning ko'pligidan dalolat beradi.

Mahsulot tarkibidan "B" va "V" mahsulotlariga talab kam bo'lgan. Natijada bu mahsulotlardan jami 30 kilogram (-6+(-24)) mahsulot sotilmay qolib ketgan. Bunga mahsulot sifati, bahosi yoki o'rinbosar tovarlarning bozorda vujudga kelishi ta'sir etgan.

Korxonaning endigi asosiy vazifasi sifatning buzilishida keltirilgan kamchiliklarni bartaraf etish yoki bo'lmasam boshqa xaridorgir mahsulotni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishdan iboratdir. Korxonada uchun yana bir optimal variant bo'lib, "B" va "V" mahsulotlarni kamaytirib, unga sarflanadigan mablag'larni bir qismini "A" hamda "G" tovarlarini ishlab chiqarishga yo'naltirishi kerak.

4.4. Raqobat darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlovchi omillar tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlarning raqobatbardoshligi aniqlanayotganda, uning boshqa raqobatchi tovarlardan yuksak taraflarini mavjudligi, umum e'tirof etilgan talablarga javob berishi hamda ketgan xarajatlar miqdori bilan baholanadi. Mahsulotning raqobatbardoshligini baholashda xaridorlar ehtiyoji va bozor talabiga asoslanadi. ***Chunki tovar xaridor talabiga javob berishi uchun quyidagi parametrlarga mos kelishi kerak:***

- texnik parametrlarga (tovar belgisi, uni qo'llash va tavsiya etish markazlari)
- ergonomik parametrlarga (tovarning inson organizmiga mos kelishi);
- estetik parametrlarga (tovarning tashqi ko'rinishi);
- me'yoriy parametrlarga (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlarga (tovarning baho darajasi, unga ko'rsatiladigan servis xizmati, vositalar o'lchami, xaridorlarning ayni vaqdagi ehtiyojlarini qondira olishi).

Har bir istemolchi o'z ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tovarlarni sotib oladilar. Bu esa o'z navbatida raqobatni keltirib chiqaradi.

Xaridorlarning hatti - harakatlaridan shuni ko'rish mumkinki, ular tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (s), sotib olish xarajatlariga (x) nisbatan yuqori bo'lsa o'sha mahsulotni ko'proq tanlashadi. U holda tovarning raqobatbardoshligi (r) quyidagi,

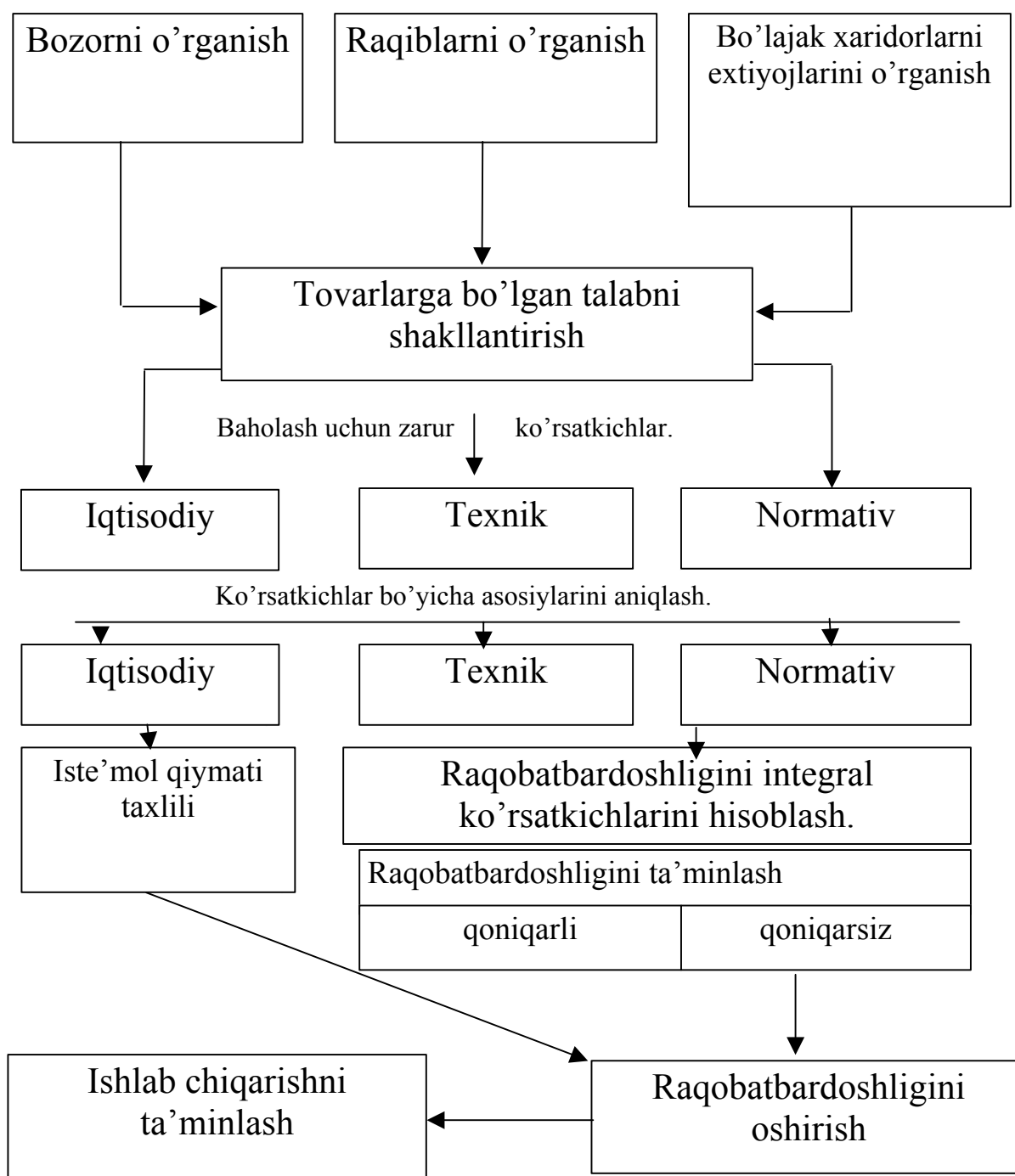
$$R=S/X;$$

ko'rinishni oladi.

Tovarning raqobatbardoshligini baholash quyidagi bosqichlarda bo'ladi:

1. O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;
2. O'xshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash;
3. O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash.

Tovar raqobatbardoshligini aniqlash bosqichlari

Raqobat - lotincha so'zdan olingan bo'lib, maqsadga erishish uchun kurash, korxonalar o'rtasidagi sof kurashni bildiradi. Uning asosiy quroli bo'lib, talabni shakllantirish va sotishni rag'batlantirish hisoblanadi.

Raqobat turiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sof raqobat;
2. G'irrom raqobat.

Sof raqobat bozor talablariga ko'ra vijdonan kurashishni bersa, g'irrom raqobat uning aksini ta'minlaydi.

Jaxon bozori tajribasidan raqobat quyidagi shart-sharoitlari mavjud:

- Kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoq saqlanmaydi, ular orasida kelishmovchilik susaymaydi;
- Sizning raqibingiz xamma narsadan xabardor deb biling;
- Raqibingizning g'ashini keltiruvchi xarakat qilmang;
- Sizning xarakatingiz imkoningiz darajasida ekaniga raqibingizni ishontiring.

Bozorda korxonaning tutgan ulushiga qarab raqobat ko'rsatkichlari aniqlanadi:

- Ilg'or - 40 foiz;
- Ilg'orga davogar - 30 foiz;
- Davomchilari - 20 foiz;
- Bozorda uncha omadi kelmagan - 110 foiz

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan holda ham ularning raqobat darajasini aniqlashimiz va baho berishimiz mumkin.

Hozirgi zamonaviy sharoitda boshqarishda iqtisodiy uslubni birinchi o'ringa qo'yilishi xo'jalik hisobidagi korxonalar va uning tsex, uchastkalarini asosiy printsiplari bo'lib, bunda moliyaviy va boshqaruv tahlili muhim ahamiyatga egadir. Faqat moliyaviy va boshqaruv tahlili tufayli jamoa faoliyatining iqtisodiy natijalari ob'ektiv baholanib korxonani har bir bo'limi, har bir ishchini umumiy natijadagi ulushi aniqlanadi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilisiz xo'jalik mexanizmini to'g'rilash va uni takomillashtirishni amalga oshirib bo'lmaydi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlab qolmay, balki moddiy resurslardan oqilona tejamkorlik bilan foydalanishni rag'batlantiradi, shu bilan birga ishlovchilarni tejamkorlik ruxida tarbiyalaydi.

Raqobatchilarning imkoniyatlarini muntazam o'rganib turish sotish uchun mo'ljallangan mahsulotlarni o'z vaqtida xaridorlarga etkazish va firma schetiga pul kelib tushish rejasini muvaffaqiyatli bajarishning garovidir. Faqat raqobatchilarni bozorga o'xshash tovarlar etkazib berish imkoniyatini bilibgina qolmay, shuningdek, ularga nisbatan sifatli va arzonroq tovarlar taklif qilish choralari ko'rish yuqori foyda olishning yana bitta omilidir. Raqobatchilarni imkoniyatlarini o'rganishda qator davrlar mobaynida ixtisoslik tovarlarini sotilish holatini kuzatmoq va ma'lumotlarni tahlil etish lozimdir. Bunday tahlil quyidagi tartibda bajariladi (9-jadval).

9-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatining raqobatchilari imkoniyati va firma ixtisoslik tovarlarining bozordagi sotilish darajasini tahlili

Tovarlarning turi	O'lchov birligi	O'rtacha o'tgan uch yilda bozordagi talab miqdori	Raqobatchilar taklif qilgan tovarlar miqdori	Bozordagi talabdan farq	Firma taklif qilishi lozim bo'lgan tovarlar
1	2	3	4	5	6
“A” mahsulot	dona	2600	2200	400	560
“B” mahsulot	kg.	1400	1380	20	14
“V” mahsulot	kg.	240	159	81	86
“G” mahsulot	dona	300	160	140	112
“D” mahsulot	tn.	700	670	30	33

Uch yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, firmaning “A” mahsulotiga bo'lgan talabga nisbatan 160 dona ko'p tovar iste'molchilarga taklif qilinmoqda. Shuningdek, “V” mahsulot bo'yicha 5 kg va “D” mahsuloti bo'yicha 3000 kg talabga nisbatan ortiqcha tovarlar bozorga chiqarilgan. Demak, bu mahsulotlarni to'liq sotilishi uchun raqobatchilarga nisbatan sifatli va

xaridorgir tovarlar bo'lishiga e'tibor qaratilishi lozim. Lekin "B" va "G" mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlari borligini tadqiqotlar ko'rsatib turibdi. Firma ixtiyorida bozordagi talabni e'tiborga olib turib ayrim turdagi tovarlarni ko'proq taklif qilishga ixtisoslashish imkoniyatlari ham bor. Demak, firmani bozordagi strategiya va taktikasi turli variantlarda bo'lishi ham mumkin ekan.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- talabni ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- talabning egiluvchanligi;
- talabning o'zgarish sabablari;
- talab va taklif muvofiqligi;
- taklifning o'zgarish sabablari;
- o'xshash tovarlar va ularning talab hamda taklifning o'zgarishiga ta'siri;
- tovarlarni raqobat darajasi;
- tovar raqobatbardoshligini aniqlash bosqichlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik sub'ektlarining bozordagi faoliyatini tahlil etishning ahamiyati nimalardan iborat?
2. Korxonada mahsulotga bo'lgan talab va taklifni o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari bo'lib qaysilar hisoblanadi?
3. Bozordagi talab va taklifga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatib bering?
4. Korxonada mahsuloti va xizmatiga bo'lgan bozor talabi va taklifini tahlil etish usullarini ko'rsatib o'ting?
5. Bozordagi raqobat darajasi qanday tahlil etiladi?
6. Narx-navo siyosatining bozordagi talab va taklifga ta'siri qanday tahlil etiladi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Korxonaning marketing faoliyatini tahlil etishda asosiy e'tibor nimaga qaratilishi lozim. Raqobat bozorida korxonada mahsulotining o'z o'rnini topa olishida qanday tadbirlar ko'rish maqsadga muvofiq ekanligini izohlab bering.

V-BOB. MAHSULOT (ISH, XIZMAT)LAR ISHLAB CHIQRISH HAJMINING TAHLILI

5.1. Mahsulot(ish, xizmat) ishlab chiqarish ko'rsatkichlari tahlilining mazmuni, vazifalari va axborot manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonada ishlab chiqarishi ko'zda tutgan mahsulotlar hajmi iste'molchilarning ko'lami hamda korxonada ichki imkoniyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, mahsulotlar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan boyliklarning chegaralanganligi mo'l-ko'l tovarlar yaratishni ham chegaralaydi. Bunday sharoitda korxonada o'z ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini to'g'ri belgilay olishi muhim ahamiyatga egadir.

Korxonada yaratayotgan mahsulotlarining bozorda mo'l-ko'lligi, raqobatchilarning imkoniyatlari va iste'molchilarning ixtisoslik tovarlarga bo'lgan talablarining o'zgarib turishi ishlab chiqarish hajmini to'g'ri va oqilona rejalashtirishni talab etadi. Har bir korxonada ishlab chiqaradigan mahsulotlarining xaridorlari bilan joriy yil uchun shartnomaviy majburiyatlar tuzadilar. Bunda etkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar turi, miqdori, sifati, narxi va muddatlari tomonlar o'rtasida kelishiladi. Demak, mahsulotlarning ishlab chiqarish hajmi iste'molchilarning talab va istaklariga bog'liq bo'ladi.

Ichki imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda korxonadagi barcha mavjud boyliklardan to'liq foydalanib, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kerakli me'yorda, ya'ni foyda olishni to'liq kafolatlangan sharoitni ta'minlashni ko'zda tutib ishlab chiqarishni tashkil etiladi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha biznes rejada mo'ljallangan hajmni bajarilishini ta'minlash hamda yuqori sifatli, xaridorgir mahsulotlarni yaratilishi korxonaning bevosita muhim ko'rsatkichlari bo'lmish ishlab chiqarish tannarxi, xarajatlar hajmi, foyda va rentabellik, moliyaviy barqarorlik, to'lov qobiliyati, sof pul mablag'larining hisobot davri oxiriga ko'payishini ta'minlovchi omildir.

Boshqaruv hisobotida ishlab chiqarish ko'rsatkichi natura va qiymat shakllarida aks etadi. Jami korxonada bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat qiymat shaklida aks ettiriladi. Har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilangan nomenklatura, assortimentda sifatli bajarishi lozim. Hozirgi sharoitda mahsulotni ishlab chiqarish hajmi korxonada tomonidan mustaqil belgilanadi va rejalashtiriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida"gi Qonunining 20-moddasida quyidagilar qayd etilgan: ***"Korxonada o'z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va xom-ashyo resurslariga, materiallarning mavjudligini hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, bajarilayotgan ishga, ko'rsatilayotgan xizmatga bo'lgan talablarini hisobga olib taraqqiyot istiqbollari belgilaydi. Korxonada davlat ehtiyojlari uchun shartnoma asosida ishlar bajaradi, mahsulot sotadi va xizmat ko'rsatadi"***.

Mahsulot mo'l-ko'lligini ta'minlashda aholini xilma-xil tovarlar bilan ta'minlashda xorijiy sarmoyalarning tutgan roli katta. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini kuzatar ekanmiz, rivojlanish darajasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar chet el sarmoyasi kiritilgan mamlakatlar iqtisodiyoti tez sur'atlar bilan rivojlanib, salmoqli yutuqlarga erishayotganligining guvohi bo'lamiz. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar ma'lumotlariga ko'ra bir yilda qariyb 400 mlrd. AQSh dollari hajmidagi xorijiy sarmoya bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga, bir mintaqadan boshqa mintaqaga olib kiriladi. Prezidentimiz Islom Karimov Oliy Majlisning birinchi chaqiriq XIV Sessiyasidagi ma'ruzasida XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida mamlakatimizning rivojlanish strategiyasi islohotlarni chuqurlashtirish va jamiyatni yangilash borasidagi asosiy ustivor yo'nalishlar haqida to'xtalib, jumladan shunday degan edi: ***«Beshinchi ustivor yo'nalish - bu iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlashdir. Mazkur o'zgarishlar korxonalarini yangilash va texnika qayta jihozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xom-ashyo salohiyatidan to'la va samarali foydalanishga, eksportga moslashgan va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog'i lozim»***.

O'zbekistondagi investitsiya siyosatining yana bir muhim jihati - xorijiy sarmoyadorlarga berilayotgan imtiyozlardir. Xorijiy sarmoyadorlarda qiziqish uyg'otayotgan ikkita imtiyozni misol sifatida aytishimiz mumkin. **Birinchisi**, agarda ular qo'shma korxonalar tuzib, uni O'zbekiston Respublikasining investitsion dasturiga kiritilsalar, 7 yil davomida foydadan olinadigan soliqdan ozod etiladilar. **Ikkinchisi**, agar mavjud qonunlar o'zgarib boradigan bo'lsa va bu o'zgarishlar u yoki bu kompaniyaga iqtisodiy yoki boshqa jihatdan zarar etkazadigan bo'lsa, o'sha xorijlik sarmoyador O'zbekistonga kirib kelgan paytdagi qonunchilikdan yana 10 yil davomida foydalanishi va barqaror vaziyatda ishlashi mumkin. Mana shunday huquqiy kafolatlar, soliqlardagi imtiyozlar tufayli keyingi yillarda mamlakatimizga ko'plab xorijiy sarmoyalar kiritilmoqda. O'tgan 13 yil mobaynida 11 mlrd. AQSh dollaridan ziyod mablag' Respublikamiz iqtisodiyotiga kiritilgan. O'zbekiston bugungi kunda dunyoning 80 dan ziyod mamlakatlari bilan investitsion sohada hamkorlik qilmoqda. Natijada ko'plab qo'shma korxonalar o'z faoliyatini yuritmoqda. Bu borada Prezidentimiz Islom Karimovning 2003 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi "Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish – asosiy vazifamiz" deb nomlangan ma'ruzasida quyidagilar qayd etib o'tildi: **"...mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish sur'atlarining izchilligi ta'minlanmoqda. Keyingi olti yil davomida yalpi ichiki mahsulotning o'sish sur'atlari har yili muntazam ravishda 4 foizdan ko'proq oshmoqda. O'tgan yili bu ko'rsatkich 4,4 foizni tashkil etgan.**

Bugungi kunda iqtisodiyotning barcha muhim tarmoqlari izchil rivojlanmoqda. Hisobot davrida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 6,2 foizga o'sgani ham shundan dalolat beradi. Ayniqsa, elektrotexnika sanoatida (10 foiz), mashinasozlik va metallni qayta ishlash sohasida (30 foiz), negil sanoat (6,2 foiz), avtomobilsozlik (29,1 foiz) hamda iste'mol mollari ishlab chiqarishda (8,4 foiz) o'sish sur'atlari shuning dalilidir..."

Korxonaning barcha erishgan natijaviy ko'rsatkichlari to'g'ridan-to'g'ri mahsulotlar ishlab chiqarish va ularni sotish bilan bevosita bog'liqligini e'tiborga olsak, **bu boradagi moliyaviy va boshqaruv tahlilining muhim vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:**

1. Mahsulotlar ishlab chiqarishning biznes rejada mo'ljallangan hajmda bajarilganligiga baho berish;
2. Ishlab chiqarishning tarkibi, dinamikasi va o'zgarish sabablarini omilli tahlil etish;
3. Mahsulotlarning sifati va standart talablariga javob berish darajasini o'rganish;
4. Mahsulotlarning ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish imkoniyatlarini aniqlash;
5. Mahsulot nomenklaturasi va assortimentiga baho berish hamda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishini tahlil etish;
6. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
7. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni ko'rsatib berish;
8. Aniqlangan imkoniyatlarni hayotga tadbiiq etish borasida takliflar ko'rsatish va hakozi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish tahlilining ob'ektlari bo'lib esa quyidagilar hisoblanadi:

- Mahsulotlar turlari va assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish hajmi;
- Mahsulotlarning sifati va raqobatbardoshligi;
- Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tarkibi;
- Ishlab chiqarishning maromiyligi va uzluksizligi.

Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish hajmlarini tahlil etishda moliyaviy va boshqaruv tahlilining asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning biznes reja ma'lumotlari;
- «Korxonalar (birlashma)ning mahsuloti bo'yicha hisoboti» (1-P shakl) nomli statistik hisoboti ma'lumotlari;
- "Tayyor mahsulotlar harakati" to'g'risidagi 16-sonli vedomost;
- "Buxgalteriya balansi» (1-shakl) ma'lumotlari;

5.2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ulardan tahlilda foydalanish

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarining ishlab chiqargan mahsulotlar hajmi miqdoriy, shartli – miqdoriy, mehnat va qiymat o'lchovlarida o'rganilishi mumkin. Bu o'lchovlar tarkibida ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini o'rganishda qiymatda hisoblangan ko'rsatkichlarni tahlil etish muhim o'rin egallaydi. Ya'ni, korxonada bo'yicha barcha turdagi ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi qiymat o'lchovida umumlashadi. ***Boshqaruv tahlili uchun sanoat korxonalarini ishlab chiqargan mahsulot hajmini o'rganishda quyidagi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar o'rganiladi:***

- Yalpi mahsulot;
- Tovar mahsuloti;
- Sotilgan mahsulot.

Yalpi mahsulot – bu korxonaning ma'lum bir davrda (kun, oy, chorak, yil) ishlab chiqargan mahsuloti, ko'rsatgan xizmat va bajargan ishlarining amaldagi va solishtirma bahoda o'lchangan hajmiga aytiladi. Bunda uning tarkibiga ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar, tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlari, korxonaning o'z kapital remonti uchun sarflangan yarim fabrikatlar qiymati, buyurtmachilarning xom-ashyosidan tayyorlangan mahsulotlar qiymati ham qo'shilgan holda aks etadi. Ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot hajmi korxonaning quvvati, imkoniyati va ixtisoslashuvini o'rganishga hamda tahlil o'tkazishga imkoniyat yaratadi.

Tovar mahsuloti – bu iste'molchilarga etkazib berish uchun mo'ljallangan mahsulotlar bo'lib, yalpi mahsulotdan shu jihatlari bilan farq qiladiki, uning tarkibiga tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada ichki iste'moli (oboroti) uchun foydalanilgan mahsulotlar hamda buyurtmachilarning xom-ashyosidan tayyorlangan mahsulotlar kiritilmaydi.

Sotilgan mahsulot – iste'molchilarga jo'natilgan, yoki xaridorlardan puli kelib tushgan mahsulotlar qiymatiga aytiladi. Sotilgan mahsulotlar hajmi solishtirma, biznes rejadagi va amaldagi baholarda hisoblanishi mumkin. Bu ko'rsatkichga qarab ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi bog'liqlik, korxonaning mahsulotlarini sotish hajmini ko'paytirish bo'yicha imkoniyatlari bor yoki yo'qligini tahlil qilishga asos bo'ladi.

Amaldagi e'lon qilinayotgan moliyaviy hisobotning ikkinchi shakli “Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot” ma'lumotlarida sotilgan mahsulotlar hajmini o'tgan va joriy yillardagi ko'rsatkichlarini o'rganish uchun sotishdan sof tushum, sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi kabi ko'rsatkichlar aks ettirilmoqda. Bu ma'lumotlar ham tahlil uchun muhim manba sifatida foydalaniladi.

Korxonalarining mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishda muhim o'rinni miqdoriy ko'rsatkichlarni o'rganish egallaydi. Bunda mahsulot turlari bo'yicha dona, metr, tonna va hakoza birliklarda ishlab chiqarish sur'ati, dinamikasi va o'zgarish darajalarini aniqlash borasidagi tahlilning imkoniyatlari yaratiladi.

Boshqaruv tahlilida mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini o'rganishda shartli – miqdoriy ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi. Ayniqsa, tovarlar hajmini o'rganishda, masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarda ming shartli banka, paxtani qayta ishlovchi korxonalarda shartli – paxta toyi, poyafzal ishlab chiqaruvchi korxonalarda shartli – juft oyoq kiyimlari kabi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Shuningdek, ko'p turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarining faoliyatini tahlil qilishda sarflangan mehnat miqdoriga qarab ham ma'lumotlar o'rganiladi, ya'ni har bir ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun sarflangan kishi-soati yoki kishi-kuni, bir kishi kuni yoki soatida yaratilgan mahsulotlarning miqdori kabi shartli – miqdoriy ma'lumotlarni o'rganib ham ishlab chiqarish faoliyatiga baho beriladi.

Sanoat korxonalarining mahsulotlar ishlab chiqarish darajasini tahlil qilishda muhim o'rinni biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, qiymat o'lchovida hisoblangan umumlashgan ma'lumotlarni o'rganish egallaydi. Ya'ni, ishlab chiqarilgan yalpi va tovar mahsuloti, sotilgan mahsulotlar qiymatini bir necha yillar ma'lumotlariga asoslanib tahlil o'tkazish lozim.

10-jadval

**“AVS” aksionerlik jamiyati bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishning
umumlashtirilgan ko'rsatkichlari tahlili**

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	o'tgan yilga nisbatan	Biznes rejaga nisbatan
1	2	3	4	5	6
Yalpi mahsulot:					
• Amaldagi bahoda	1912902	2236548	2721401	+808499	+484853
• Solishtirma bahoda	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Tovar mahsuloti:					
• Amaldagi bahoda	1902784	2209568	2701893	+799109	+492325
• Solishtirma bahoda	2109528	2117539	2515931	+406403	+398392
Sotilgan mahsulot:					
• Amaldagi bahoda	1452513	2367492	3040381	+1587868	+672889
• Shartnomaviy bahoda	1402677	2301769	2984387	+1581710	+682618

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida joriy davrda yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'tgan yilga nisbatan solishtirma baho bo'yicha 440537 ming so'mga ko'paygan bo'lsa, biznes rejaga nisbatan esa 355204 ming so'mga ko'paygan. Amaldagi baholar bo'yicha yalpi mahsulot hajmi esa bundan ko'proqqa oshgan. Bu shundan dalolat beradiki, joriy yilda o'tgan yillarga nisbatan mahsulotlar bahosining o'sishi ham kuzatilgan. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, aksionerlik jamiyatida ishlab chiqarilayotgan yalpi mahsulotlarning aksariyati sotishga mo'ljallangan, ya'ni tovar sifatiga ega bo'lgan. Ammo, aksionerlik jamiyatida o'tgan yili tovar mahsulotlarining kattagina qismi sotilmay omborda qolib ketgan. Bu miqdor amaldagi baholar bo'yicha o'tgan yili 450271 ming so'mni tashkil etgan. Hisobot yili ma'lumotlariga e'tibor qiladigan bo'lsak, ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotga nisbatan sotilgan mahsulotlar hajmi amaldagi baholar bo'yicha 318980 ming so'mga ko'p bo'lgan. Bu shundan dalolat beradiki, aksionerlik jamiyatida joriy yilda o'tgan yildan qolgan mahsulotlar qoldig'ining kattagina qismini sotishga muvaffaq bo'lingan. Bu esa korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmlari bo'yicha yaxshi natijalarga erishganligidan dalolatdir. Bundan tashqari korxonada joriy yilida o'tgan yili va biznes rejaga nisbatan bir qadar ko'p mahsulot realizatsiya qilingan. Masalan, amaldagi baholar bo'yicha korxonada joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 1587868 ming so'mlik ko'p mahsulot sotilishiga erishilgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy baholamoq lozim deb hisoblaymiz.

5.3. Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha biznes reja ko'rsatkichlarining bajarilishini tahlili

Bozor munosabatlari rivojlangan sari rejaning ahamiyati tobora oshib boradi. Biror-bir ishlab chiqarish, xususan, tijorat g'oyasini rejasiz amalga oshirib bo'lmasligini xorijiy ishbilarmon va tadbirkorlar allaqachon tushunib etishgan. Bu erda gap avvalgi sobiq ittifoq davridagi "besh yillik" rejalari haqida ketmayapti. Xorijiy rivojlangan mamlakatlarning «besh yillik» rejalari butunlay boshqacha usulda tuziladi. Ularni «Biznes reja» deb atashadi. Erkin bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zining ishlab chiqarish faoliyatini hamda kelgusida amalga oshirishi mumkin bo'lgan taktik va strategik rejalarni biznes rejasida aks ettiradi.

Biznes-reja – bu xo'jalik yurituvchi sub'ektning rivojlanish strategiyasini belgilab beradigan asosiy hujjatlardan biridir. Shu bilan birga u:

- Korxonalar rahbarlariga strategiya holatini aniq belgilashga yordam berib samarali boshqarishga olib keladi;
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida biznesni qanday rejalashtirish va amalga oshirishni o'rgatadi;
- Haqiqiy faoliyatni rejalashtirilgan ko'rsatkichlar bilan taqqoslashga ham o'z vaqtida ularga o'zgartirishlar kiritishga yordam beradi;
- Korxonalar faoliyati bo'yicha kerakli axborotlarni banklarga investorlarga va kreditorlarga taklif etadi.

Biznes-reja korxonaning ish jarayonini tasvirlab, korxonalar rahbarlarining o'z maqsadlariga qanday erishishlarini, birinchi navbatda ishning daromad keltirishini qay tariqa oshirish mumkinligini ko'rsatib beradi. Yaxshi ishlab chiqilgan biznes-reja korxonaning o'sib borishiga, bozorda yangi mavqelarni qo'lga kiritishga, o'z taraqqiyotining istiqbollarni belgilab olishga, yangi tovarlar ishlab chiqarish va yangi xizmat turlarini yaratishga mo'ljallanmagan oshirishning maqsadga muvofiq usullarini tanlab olishga yordam beradi.

Biznes-reja korxonaning ichki hujjati bo'libgina qolmay, balki undan investorlar va kreditorlarni taklif qilishda ham foydalanish mumkin. Investorlar tavakkal qilib sarmoya berishdan avval loyihaning sinchiklab ishlab chiqilganiga ishonch hosil qilishlari va uning samarali ekanligidan xabardor bo'lishlari kerak. Ular sarmoya berish imkoniyatlarini ko'rib chiqishdan oldin biznes-rejani sinchiklab o'rganib chiqishadi, so'ngra loyihani ishlab chiqqanlar bilan uchrashadilar.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, biznes-reja hamma uchun o'ta zarurdir. **Uning dolzarbligi quyidagilar bilan izohlanadi:**

- **birinchidan**, iqtisodiyotimizga bozor munosabatlari kirib kelmoqda. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bozor sharoitida vujudga keladigan muammolarni tasavvur eta olmaydilar. Ularga javob beradigan darajada tayyor emaslar;
- **ikkinchidan**, butunlay o'zgarib borayotgan xo'jalik faoliyati sohasi katta tajribaga ega bo'lgan rahbarlarning ish ham yuritishda o'zgartirish kiritishlarini taqozo etadi va ayniqsa, hozirgi kunda bir narsa – raqobatga tayyor bo'lib turishga chaqiradi. Bu sohada ikkinchi darajali ishlar bo'lmaydi;
- **uchinchidan**, xorijdan investitsiya olish zarur, buning uchun buyurtmalarimizni isbotlab berish qobiliyatiga ega bo'lishimiz, investitsiya mablag'larining har bir jihatini xorijiy tadbirkorlardan qolishmaydigan darajada ishlab chiqishimizni investorlarga ko'rsata olishimiz kerak.

Tuziladigan biznes-rejaning hajmi korxonalar bajaradigan ish faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Biznes-rejani ishlab chiqishda tashqi maslahatchilardan ham foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'rganishda solishtirma, ulgurji baholarda hamda joriy yilning amaldagi baholarida aniqlangan ma'lumotlar tahlil qilinadi. Dinamikasini aniqlash uchun hisobot davrida ishlab chiqarilgan haqiqiy mahsulot hajmi o'tgan yillardagisi bilan taqqoslanib ko'rsatkichlarni o'zgarishi mutloq va nisbiy (foiz)larda aniqlanishi lozim. Bunday tahlil qilishda taqqoslanuvchi ko'rsatkichlar bir xil baholarda hisoblangan, ya'ni taqqoslanuvchi talabga

keltirilgani maqsadga muvofiqdir. Sababi, aniqlangan o'zgarish va farqlarda baho omilining ta'siri bo'lmasdan faqat miqdoriy o'sish yoki kamayishlar aniq holati ko'ringani tahlilning ta'sirchanligini orttiradi. Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'tgan yillarga nisbatan o'sish sur'atlari bir xil solishtirma ulgurji bahoda aniqlanadi. Amaldagi ulgurji bahoda ifodalangan mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini solishtirma bahodagisi bilan taqqoslash orqali bahoning o'zgarishini mahsulot miqdoriga ta'siri aniqlanadi.

11-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi va dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi (+,-)			
		Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	Rejadan		O'tgan yildan	
				Mutloq, ming so'm	Nisbiy, %	Mutloq, ming so'm	Nisbiy, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Mahsulot hajmi (ish, xizmat) ulgurji bahoda, ming so'mda:							
• Solishtirma ulgurji bahoda	2113430	2198763	2553967	+355204	+16,15	+440537	+20,84
• Amaldagi ulgurji bahoda	1912902	2236548	2721401	+484853	+21,68	+808499	+42,26

“AVS” aksionerlik jamiyati mahsulot ishlab chiqarish rejasini solishtirma va amaldagi ulgurji baholar bo'yicha ortig'i bilan ado etgan. Ma'lumotlardan ko'rinadiki aksionerlik jamiyatida hisobot yili mahsulot ishlab chiqarish hajmi solishtirma ulgurji baho bo'yicha o'tgan yilga nisbatan 440537 ming so'mga, biznes rejaga nisbatan esa 355204 ming so'mga ko'paygan. Amaldagi ulgurji baholar bo'yicha esa mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'gan yilga nisbatan 808499 ming so'mga yoki 42,26 foizga, biznes rejaga nisbatan esa 484853 ming so'mga yoki 21,68 foizga o'sgan. Bunday natijalar shundan dalolat beradiki, mahsulot hajmining solishtirma bahosi bilan amaldagi bahosi o'rtasidagi farq baho o'zgarishining mahsulot hajmiga ta'sirini aks ettiradi. Bundan ko'rinadiki, korxonada joriy yilda tovarlar bahosida o'sish kuzatilgan. Bu esa iqtisodiyotda ma'lum darajada inflyatsiyaning mavjudligidan dalolatdir.

Mahsulot ishlab chiqarish biznes rejasini bajarilishi va uning dinamikasi miqdoriy (dona, kg, tonna) o'lchamlarda aniqlanib tahlil etiladi. Bunday tahlil miqdor o'lchamidagi ma'lumotlarni o'rgansada, aniq holatni va mavjud imkoniyatni batafsilroq aks ettiradi. Sababi, firma qancha turdagi va miqdordagi mahsulotlar ishlab chiqargan bo'lsa, faqat haqiqatda erishilgan natijalargina o'rganiladi. Tahlil davomida mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'rtacha yillik o'sish darajasini aniqlash lozim.

Bugungi kunda respublikamizda mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirishda kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlarining hissasi ortib bormoqda. Ayniqsa, qo'shma korxonlarni respublikamizda faoliyat ko'rsatishi eksport ulushini yildan yilga ortishini ta'minlamoqda. Ular qatoriga «Zarafshon-Nyumont» korxonasi, qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'lida «Keys» kompaniyasi bilan olib borilayotgan hamkorlikni kiritish mumkin. Yaponiya bilan ham iqtisodiy munosabatlar rivojlanib bormoqda. Bunda, Yaponiyaning «Sumitomo», «Mitsubisi»ga o'xshagan etakchi kompaniyalari bilangina emas, balki Yaponiya davlati tomonidan tuzilgan moliyaviy institutlar bilan ham samarali hamkorlik o'rnatilgan. Masalan, «Oisef» va Yaponiya Eksimbanki

bilan yana shunday hamkorlik o'rnatilgan. Ayniqsa Janubiy Koreyaning «DEU» kompaniyasi bilan mustahkam aloqa o'rnatilgan. Keyingi yillarda sarmoyalarning salmoqli qismi neft-gaz, mashinasozlik, kimyo va to'qimachilik sanoatiga yo'naltirilgan. Respublikada to'qimachilik sanoati nihoyatda muhim soha hisoblanadi. Bu sohada «DEU tekstil» va «Kabul tekstil» kompaniyalari bilan hamkorlik o'rnatilgan. Xorijiy hamkorlik bilan birgalikda amalga oshirilayotgan loyihalarning barchasi iqtisodiyotimizning dolzarb yo'nalishlariga ta'aluqlidir. Masalan, Jizzaxdagi akkumulyator zavodida O'zbekistonda ishlab chiqariladigan avtomobillar uchun akkumulyatorlar tayyorlanadi. Saudiya Arabistonidagi «Dar-us-salom» kompaniyasi respublika yog'-moy sanoati korxonalarini modernizatsiya qilishga sarmoya sarflamoqda. Boshqa davlatlarda chet ellik sarmoyadorlarga mamlakatning yirik sanoat korxonalari, inshootlari sotib yuborilayotgan bir paytda, biz xorijliklar bilan 50 ga 50 tamoyili asosida ishlamoqdamiz. 1998 yilda mamlakatimizda 1,3 mlrd. AQSh dollari hajmida xorij sarmoyasi o'zlashtirilgan bo'lsa, 1999 yilda bu ko'rsatkich 2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Prezidentimiz Islom Karimov o'z ma'ruzalarida bu haqda quyidagilarni ta'kidlab o'tgan: *“Biz uchun ustivor uchun bo'lib qolayotgan eng muhim vazifalardan yana biri – bu kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish masalasidir. So'nggi paytda bu yo'nalishda o'ta muhim qonun hujjatlari va qarorlari qabul qilindi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning o'sishi tamoyillari, shuningdek, ularga beriladigan imtiyoz va engilliklar tizimi aniq belgilab qo'yildi. Xususiy korxonalar to'g'risidagi qoidalar qonun nuqtai-nazaridan mustahkamlanadi. Tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatga olish tartibi tubdan yangilanadi va soddalashtiriladi. Hozirgi vaqtda bu ish bitta idorada, ta'bir joiz bo'lsa “bitta darcha”ning o'zida to'la amalga oshirish tartibi joriy etildi. Bunda tadbirkorlik sub'ektini ro'yxatga olish bilan bir vaqtning uning muhandislik tarmoqlariga yo'nalishiga ruxsat beruvchi hujjatlar ham rasmiylashtiriladi, soliq va statistika organlarida hisobdan o'tish masalasi ham to'la hal etiladi. Bugungi kunda kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatga olish va rasmiylashtirish jarayoni etti kundan bir oygacha bo'lgan muddat ichida bajarilishi shart”*.

5.4. Mahsulot tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlar tahlili

Korxonalar (firma)larning ixtisosligiga kiruvchi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tarkibi bozordagi talab va taklifning o'zgarishiga qarab muntazam takomillashib, rivojlanib hamda mukammalashib boradi. Ayniqsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, qiymat o'lchamidagi hajmi strukturaviy o'zgarishlar ta'sirida ortib yoki kamaytirilib aniqlanishi mumkin. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi sarflanayotgan moddiy va mehnat xarajatlarini e'tiborga olgan holda o'rganilishi tahlilda erishilgan natijalarni yanada aniqroq o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Korxonalar uchun ko'proq foyda keltiruvchi, kam xarajatlar talab etiladigan tovarlarni ishlab chiqarish o'ta manfaatlidir. Shuning uchun ham tovarlarni ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishda strukturaviy o'zgarishlarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir. Mahsulotlar hajmida strukturaviy o'zgarishlarni mehnat sig'imi ko'rsatkichlari orqali aniqlash mumkin. Mehnat sig'imini me'yorsot, me'yorlashtirilgan ish haqi ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Mahsulot turlari bo'yicha rejaning bajarilishi har xil darajada bo'lishi strukturani o'zgarishidan dalolat beradi. Struktura bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi uchun haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha xillari rejalashtirilgan mahsulot tarkibi va tuzilishiga teng kelishi kerak. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasi o'zgarishi firmaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir etadi. Mahsulot ishlab chiqarish tarkibida qimmatbaho mahsulot turlari ulushini ortishi tufayli mahsulot qiymat shaklida ortadi va buning aksicha bo'lsa, qiymat shaklida mahsulot kamayadi. Xuddi shunday yuqori rentabellikka ega bo'lgan mahsulot turlarini ortishi, rentabelligi past turlarini pasayishi tufayli umumiy foyda miqdori ortadi.

Mahsulot hajmiga strukturaviy o'zgarishlarni ta'sirini zanjirli bog'lanish usuli orqali aniqlash mumkin. Korxonalar uchun naf keltiruvchi barcha strukturaviy o'zgarishlardan foydalanish mahsulotlarning hajmini ko'paytirish imkoniyatini yaratadi. Mahsulot hajmiga strukturaning o'zgarishini ta'sirini quyidagi jadval ma'lumotlari asosida tahlil qilib chiqamiz.

12-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida tovar mahsulotlari strukturasi tahlili

Mahsulot turlari	Mahsulot birligi bahosi, so'm	Ishlab chiqarilgan mahsulot naturada, dona		Tovar mahsuloti solishtirma bahoda, ming so'mda			Strukturaning o'zgarishin tovar mahsulotiga ta'siri
		Biznes rejada	Haqiqatda	Biznes rejada	Haqiqiy i/ch. mahsulot rejadagi strukturada	Haqiqatda	
1	2	3	4	5	6	7	8=7-6
“A”	8950	96700	103458	865465	932873	925949	-6924
“B”	7600	102700	97639	780520	737195	742056	+4861
“V”	3460	56800	61528	196528	207349	212887	+5538
“G”	2570	65200	57621	167564	152784	148086	-4698
“D”	5680	18919	85731	107462	401786	486953	+85167
Jami	x	x	x	2117539	2431987	2515931	+83944

Jadval ma'lumotlari asosida korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning strukturaviy o'zgarishi natijasida ishlab chiqarish hajmi qanday o'zgarayotganligiga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatmoqdaki, korxonada hisobot davrida biznes

reja bo'yicha jami 2117539 ming so'mlik tovar mahsuloti ishlab chiqarish rejalashtirilgani holda, haqiqatda 2515931 ming so'lik tovar mahsuloti ishlab chiqarilgan. Haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot rejadagi strukturada jami 2431987 ming so'mni tashkil etgan, ya'ni strukturaning o'zgarishi tovar mahsulotining hajmiga 83944 ming so'mga ijobiy ta'sir etgan. Bu tovarlarning strukturasi o'zgarishi korxonaning ishlab chiqarish faoliyatiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatganligidan dalolatdir.

Strukturani o'zgarish sabablari turlicha bo'lishi mumkin:

- ishlab chiqarilgan tovarlar tarkibida yuqori narxga sotilishi mumkin bo'lgan mahsulotlar ulushining ko'payishi;
- mo'may foyda keltiruvchi tovarlarning hajmi;
- me'yordagi moddiy va mehnat sarflaridan ham tejamkorlik imkoniyati bo'lgan tovarlarning mavjudligi;
- arzon xom-ashyo, yoqilg'i va boshqa moddiy boyliklarning yaqinligi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning texnologiyasini takomillashishi evaziga yuqori manfaat;
- tovarlar sifatini yaxshilanishi va boshqalar.

“AVS” aksionerlik jamiyati bo'yicha tovarlarning strukturaviy o'zgarishini mahsulot ishlab chiqarish hajmlariga ta'siri

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Mahsulot birligining bahosi, so'mda	1 birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt, norma-soatda	Ishlab chiqarilgan mahsulot			
	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda			Qiymat shaklida, ming so'm		Norma-soatda	
					Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda
1	2	3	4	5	6	7	8	9
“A”	96700	103458	8950	1,3	865465	925949	125710	134495,4
“V”	102700	97639	7600	1,6	780520	742056	164320	156222,4
Jami	x	x	x	x	1645985	1668005	290030	290717,8
Rejaning bajarilishi, %	x	x	x	x	x	101,34	x	100,28

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida, tahlil qilinayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida ikki xil turdagi mahsulotlar strukturasi o'zgarishlar hisobiga mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini o'rganishimiz mumkin. Mazkur aksionerlik jamiyati mahsulot ishlab chiqarish rejasini qiymat shaklida 101,34 foizga, norma-soat shaklida esa 100,28 foizga bajargan. Har ikki ko'rsatkich o'rtasidagi foizlar farqi tovar tarkibida strukturaviy o'zgarishdan dalolat beradi. Ya'ni korxonaga nisbatan qimmatroq, ammo kam mehnat talab etadigan mahsulot turini ko'proq ishlab chiqargan. Bunday natijalarni korxonaga uchun ijobiy deb baholashimiz mumkin.

5.5. Mahsulot (ish, xizmat)lar nomenklaturasi va assortimentining tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulotlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi iste'molchilar bilan avvaldan tuzilgan shartnomalardagi talablar miqdoriga bog'liq. Korxonada mahsulot ishlab chiqarishning biznes rejadagi ko'rsatkichini faqat qiymat hajmda bajaribgina qolmasdan, balki har bir tovarlar bo'yicha belgilangan nomenklatura va assortimentlarda ham bajarishi talab etiladi. Mahsulot turlari bo'yicha ishlab chiqarish biznes rejasining bajarilishi barcha sohalarning turli tarmoqlarini mutanosib rivojlanishiga, iste'molchini mahsulotlar (ish, xizmat)ga bo'lgan talabini to'laroq qondiribgina qolmasdan, bozorni mo'l-ko'lligini ta'minlaydi.

Mahsulot, ish va xizmatlarning turi va assortimenti tahlilida ularning segmentlar bo'yicha taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, profildagi va profilda bo'lmagan turlari, asosiy va qo'shimcha mahsulotlar turlari bo'yicha turkumlanishi o'rganiladi. Ular bo'yicha reja topshiriqlarining bajarilishi, umumiy reja topshiriqlarining bajarilishida ularning ta'siri, mahsulotlar tuzilishidagi tarkibiy o'zgarishlarga baho beriladi.

Mahsulotlar nomenklaturasi – deb, miqdor holida tovarlar guruhlari, kichik guruhlari va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti - deb esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir.

Tovarlar nomenklaturasi va assortimentini o'rganishda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi tahlil etiladi.

Firma va kompaniyalar faoliyatini tahlil etishda o'rtacha assortiment rejasini bajarilishini ham aniqlash muhim hisoblanadi. O'rtacha assortiment rejasining bajarilishi odatda eng kichik raqamlarni jamlash usuli orqali amalga oshiriladi. Bunda har bir assortiment turlarini haqiqatda ishlab chiqarilish miqdorlari biznes rejasini bilan solishtirilib har ikki ko'rsatkichdan eng kichigi assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiga qabul qilinadi. Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibiga qabul qilingan ko'rsatkichlarning jamini biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulotlarga bo'lish orqali o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi aniqlanadi.

“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulotlar nomenklaturasini va assortimentining tahlili

Mahsulot turi	Mahsulot birligini bahosi, so'm	Ishlab chiqarilgan mahsulot natura shaklida, (dona)		Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymat shaklida, (ming so'm)		Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot
		Biznes rejada	Haqiqatda	Biznes rejada	Haqiqatda	
1	2	3	4	5	6	7
“A”	8950	96700	103458	865465	925949	865465
“B”	7600	102700	97639	780520	742056	742056
“V”	3460	56800	61528	196528	212887	196528
“G”	2570	65200	57621	167564	148086	148086
“D”	5680	18919	85731	107462	486953	107462
Jami	x	x	x	2117539	2515931	2059597

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tahlil qilinayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida joriy hisobot davrida besh xil assortimentdagi mahsulotlar ishlab chiqarish rejalashtirilgan bo'lib, ulardan “A”, “V” va “D” assortimentdagi mahsulotlarni natura holatida ortig'i bilan ishlab chiqarilgan. Qolgan ikki xil assortimentdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish rejalari esa to'liq bajarilmagan. Natijada mazkur aksionerlik jamiyatida joriy yilda jami assortiment hisobiga 2059597 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lib, o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi 97,26 % ($2059597 / 2117539 * 100$) ni tashkil etgan. O'rtacha assortiment rejasining bajarilmasligiga “B” va “G” turdagi mahsulotlar bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilmasligi sabab bo'lgan. Ammo, korxonada o'rtacha assortiment rejasi 100 % ga bajarilmagan bo'lsada, mahsulot ishlab chiqarish rejasi 118,81 % ($2515931 / 2117539 * 100$) ga bajarilgan, ya'ni reja ortig'i bilan bajarilgan. Korxonada ma'muriyati assortiment rejasining bajarilmaslik sabablarini chuqur o'rganishlari va o'z vaqtida tegishli choralarni ko'rishini lozim bo'ladi.

Assortiment rejasining bajarilmasligi ko'rsatkichi orqali ham assortimentga baho berish mumkin.

Bizning misolizmizda u quyidagilarni tashkil etgan.

"B" - (742056-780520)= -38464 ming so'm

"G" - (148086-167564)= -19478 ming so'm

57942 ming so'm

57942 x 100

----- = 2,74% assortiment rejasini bajarilmasligi
2117539

100 - 2,74 = 97,26 % o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi.

Mahsulot ishlab chiqarish assortimentining o'zgarishi xo'jalik faoliyati natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mahsulot ishlab chiqarish assortimentini shakllantirishda korxonada birinchi navbatda, mahsulotlar turiga bo'lgan talabni hamda bozordagi holatini, ikkinchidan esa, korxonada mavjud bo'lgan mahsulot, xom-ashyo, texnik-texnologik, moliyaviy va boshqa imkoniyatlardan to'laroq foydalanishni e'tiborga olishi zarur. ***Assortimentni shakllantirish sistemasi quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga olishi shart:***

- Iste'molchilarning istiqbolli ehtiyojini aniqlash;
- Chiqarilayotgan mahsulotning raqobatbardoshlik darajasini aniqlash;
- Mahsulotning bozordagi hayotiylik tsiklini o'rganish, o'z vaqtida yangi zamonaviy bo'lgan tovarlar turini yaratish bo'yicha choralar ko'rish va ishlab chiqarish dasturidan ma'naviy eskirgan va iqtisodiy jihatdan kam foydali bo'lgan mahsulotni chiqarib tashlash;
- Iqtisodiy samaradorlik va mahsulot assortimenti o'zgarishida xavf-xatar darajasini baholash.

5.6. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili

Turli mulk shaklidagi firma va kompaniyalar yil davomida o'zidagi mavjud bo'lgan barcha moddiy, mehnat va moliyaviy boyliklaridan oqilona foydalanishi hamda yil davomida uzluksiz samarali aylanishini ta'minlashi talab etiladi. Samarali faoliyat tashkil etilganda mahsulotlar ishlab chiqarish bozordagi talabni e'tiborga olgan holda yil mobaynida bir xil hajmda bo'lishiga erishiladi. Buning uchun korxonalar kunlik, haftalik, oylik, chorak, yarim va yil mobaynida mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini biznes rejada mo'ljallangan miqdorda bajarilishini tahlil etishi lozim.

Ayrim korxonalar yillik, kvartal, oylik rejalarini ortig'i bilan bajarishi mumkin, ammo ayrim oylarda ishlab chiqarishni bir maromda tashkil eta olmasligi mumkin. Mahsulot ishlab chiqarishdagi maromiyligni buzilishi shartnoma majburiyatlarini barbod bo'lishiga, uning oqibatida jarimalar to'lanilishiga olib keladi. Amaldagi tajribalar shuni ko'rsatadiki, ayrim firmalar oylik ishlab chiqarish biznes reja ko'rsatkichlarini qisqa kunlarda hal etishni mo'ljallashadi. Lekin mahsulotlarning sifati talabga javob bermaslikka, ombordagi sotilmay qolgan tovarlar qiymatini keskin ortishiga hamda iste'molchilarga jo'natiladigan tovar muddatlarini buzilishiga olib keladi.

Firmaning maromida ishlayotganligini tahlil etishda har 10 kunlikda ishlab chiqarilgan tovarlarni oylik mahsulotda tutgan ulushi hisoblanadi va aniqlangan ma'lumotlar biznes reja ko'rsatkichlari bilan taqqoslanib, faoliyatning maromida bo'layotganligiga baho beriladi.

15-jadval

**“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili
(ming so'mda)**

O'n kunliklar	Hisobot yili		Maromiylilik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot	Jamida tutgan ulushi, %	
	Biznes rejada	Haqiqatda		Biznes rejada	Haqiqatda
1	2	3	4	5	6
I o'n kunlik	724000	715874	715874	34,20	28,45
II o'n kunlik	714800	865407	714800	33,76	34,40
III o'n kunlik	678739	934650	678739	32,04	37,15
Jami	2117539	2515931	2109413	100,0	100,0

Maromiylilik koeffitsienti:

$$K_M = \frac{2109413}{2117539} = 0,996$$

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida mazkur aksionerlik jamiyatining mahsulot ishlab chiqarish maromiyligiga baho berish mumkin. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonada hisobot davrida mahsulot ishlab chiqarish maromiylilik koeffitsienti 0,996 ni tashkil etgan. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining buzilishiga joriy yildagi oylarning birinchi o'n kunligida biznes rejada belgilangan 724000 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarilishi o'rniga, haqiqatda 8126 ming so'mga kam mahsulot ishlab chiqarilganligi sabab bo'lgan. Natijada mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi 0,004 koeffitsiyetga bajarilmagan. Shunday bo'lsada, aksionerlik jamiyatida hisobot yilidagi oylarda keyingi ikkinchi va uchinchi o'n kunliklari bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejalarini ortig'i bilan ado etilganligi bois, korxonadagi umumiy mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan bajarilgan. Umuman olganda bunday natijalarni ijobiy baholasak bo'ladi, chunki, korxonada maromiylilik buzilishi unchalik katta emas ekan. Odatda, mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining buzilishi oqibatida korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatiga putur etishiga, xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro

shartnomalarning o'z vaqtida to'liq bajarilmasligiga, iqtisodiy jarimalar qo'llanilishiga, kassa rejalarining to'liq bajarilmasligiga hamda mahsulotlarni sotish hajmlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Korxonada ma'muriyati imkon qadar mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini buzilmaslik choralari ko'rish kerak bo'ladi.

5.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning buzilishi va yo'qotishlar tahlili

Mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum hajmi tovarlar sifati, miqdori, shartnoma va bozordagi baholarning o'zgarishlari bilangina bog'liq bo'lib qolmasdan, sotish uchun mo'ljallangan tovarlarning turib qolishidan sifatining buzilishi, ishlab chiqarishdagi braklar hajmiga ham bog'liqdir. Ishlab chiqarish jarayonidagi texnologik o'zgarishlar evaziga, bajaruvchilarning layoqatsizligi va mas'uliyatsizligi tufayli yo'l qo'yilgan kamchiliklar ta'sirida tovarlarning sifatini pasayishi va brak mahsulotlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, xom-ashyo sifatini pastligi, standartga mos kelmasligi, dastgohlarni tez buzilishi, ishlab chiqarish jarayonidagi nuqsonlar, kadrlar malakasini pastligi tufayli ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tarkibida bracka yo'l qo'yilishi mumkin. Bracka yo'l qo'yilishi tufayli iste'molga chiqadigan tayyor mahsulot hajmi kamayadi, mahsulot tannarxi qimmatlashadi. Chunki mahsulot brak ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni zoyi ketganligini, unumsizligidan dalolat beradi. Tomonlarning o'zaro tuzgan shartnomalarida etkazib beriladigan tovarlarning miqdori, narxidan tashqari assortimenti va sifati ham kelishiladi. Demak, brak mahsulotlar ishlab chiqarish yoki tovarlar sifatining buzilishi iste'molchining huquqini buzilishiga va iqtisodiy zarar ko'rishiga olib keladi. Shartnomaga muvofiq ishlab chiqaruvchi iste'molchiga sifatsiz mahsulot ishlab chiqargani uchun etkazilgan zararni qoplashi shart. Ishlab chiqaruvchi firma davogarlik muddati tugamasdan avval nuqsonga ega bo'lganligi uchun qaytarilgan tovar o'rniga boshqa mahsulotlar jo'natishi yoki avvalgi tovarlarning nuqsonini tuzatib iste'molchiga jo'natishi lozim. Mahsulotlar braki – tuzatiladigan va tuzatilmaydigan turlarga bo'linadi. Yo'l qo'yilgan brackni mahsulotlar qiymatiga ta'sirini aniqlash uchun brak natijasida firma behuda sarflagan barcha moddiy, mehnat va moliyaviy xarajatlari jamlanadi, shuningdek, kamchilikni tugatish uchun amalga oshirilgan qo'shimcha sarflar ham qo'shilgan holda brak tannarxi aniqlanadi. Bu aniqlangan yo'qotishlarni tovar mahsuloti tannarxiga bo'lish orqali brak tufayli mahsulot hajmining kamayishi aniqlanadi. Buni quyidagi shartli misolimiz orqali ko'rastib o'tishimiz va tahlil qilishimiz mumkin bo'ladi:

Ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti hajmi – 10000 ming so'm;

Brak mahsulot uchun ketgan barcha sarflar – 26 ming so'm;

Ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti tarkibidagi brak mahsulotlarning tutgan ulushi – $26/10000 \cdot 100 = 0,26 \%$.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zining ishlab chiqarish faoliyatida chiqitsiz texnologiyaga asoslanishi hamda imkon qadar mahsulotlarning brakligi darajasini pasaytirishi lozim bo'ladi.

5.8. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni umumlashtirish

Korxonalar tajribasida mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni turlicha guruhlashtirish mumkin, *lekin bular ichida eng muhimlari bo'lib:*

- tadbirkorlik omili;
- mehnat omillari;
- moddiy zahiralalar bilan ta'minlanganlik omili;
- asosiy vositalar bilan qurollanganlik omili;
- boshqa omillar;

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'sirchan omillardan biri bu tadbirkorlik omilidir. Shu sababli mahsulot ishlab hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga tadbirkorlik layoqati omili ham kiritilishi tartiblangan va bu tarkiblash iqtisodiy jihatdan o'rinlidir. Chunki yuqorida qayd etilgan ishlab chiqarish omillari tadbirkorlik omili bilan birgalikda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ta'sir etadi.

Mehnat ishlab chiqarishning muhim omili sanaladi, chunki u moddiy boyliklar, zahiralarni xom-ashyo sifatida asosiy vositalardan foydalanib ishlab chiqarishni tashkil etadi va tayyor mahsulot yaratiladi. Barcha omillar bir biri bilan uzviy bog'langan holda ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etadi. Mehnat omillarini tahlil etishda firmaning mehnat kuchlari tarkibi, harakati va ular bilan ta'minlanganlik, ish vaqtidan foydalanganlik, mehnatning unumi va mehnat omillarini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'zgarishiga bo'lgan ta'sirlari aniqlanadi.

Tovar va moddiy zahiralardan foydalanganlik omilini o'rganishda ular bilan ta'minlanganlik, tovar zahiralarning harakati, moddiy javobgarlar bo'yicha saqlanish holati, samarali foydalanganlik, moddiy boyliklarning qaytimi va sig'imi hamda moddiy boyliklardan foydalanishning ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmiga ta'siri kabi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Bugungi kunda firma va kompaniyalarni texnik jihatdan qayta qurollanishi muhim ahamiyat kasb etadi, sababi, zamonaviy asosiy vositalardan foydalanish ish unumini ortishiga, mahsulotlar sifatini yaxshilanishiga hamda texnologik jarayonlardagi yo'qotish – braklarni kamayishiga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu omilning tahlilida firmani asosiy vositalari tarkibi, harakati va texnik holati, ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy vositalardan foydalanish ko'rsatkichlari hamda asosiy vositalardan oqilona foydalanishning ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga ta'siri o'rganiladi.

Boshqa omillar deyilganda, bozor konyukturasi, talab va taklif, raqobatchilar imkoniyati, iste'molchi va buyurtmachilarning xarid qobiliyati, xalqaro iqtisodiy aloqalarning o'zgarishi va shu kabi boshqa sabablar tushuniladi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- ishlab chiqarish hajmi;
- mahsulot nomenkulashtirish tavsifi;
- mahsulot assortimentining tavsifi;
- mahsulot assortimentini tahlil etish uslublari;
- mahsulot tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlarni aniqlash uslublari;
- ishlab chiqarish maromiyligi;
- ishlab chiqarish maromiyligini buzilish sabablari;
- maromiyligni korxonada iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'siri;
- mahsulotlar ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar tasnifi;
- tadbirkorlik omili;
- mehnat omili;
- tovar-moddiy zahiralalar bilan ta'minlanganlik omili;
- asosiy vositalar bilan qurollanganlik omili.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik subektlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini tahlil etishning ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat bo'ladi?
3. Qanday axborot manbalaridan foydalaniladi?
4. Mahsulot hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ifodalab bering?
5. Yalpi va tovar mahsuloti deganda nimani tushunasiz?
6. Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi va uning dinamikasi qanday tahlil etiladi?
7. Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti qanday tahlil etiladi?
8. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi nima?
9. Mahsulot (ish, xizmat)larning buzilishidan ko'rilgan brak qanday tahlil etiladi?
10. Maromiylikning buzilishiga nimalar sabab bo'ladi?
11. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

1. Berilgan ma'lumotlar asosida maxsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish rejasining bajarilishi va dinamikasini tahlil qiling. Tahlil natijalariga xulosa yozing?

Iqtisodiy ko'rsatkichlar-xos raqami-815

Ko'rsatkichlar	Satr tartib raqami	Amalda ishlab chiqarildi	
		Hisobot yili	O'tgan yilda
Maxsulot (ish, xizmat)lar xajmi, korxonalar ulgurji bahosida, qiyoslama narxlarda, ming so'm	810	404316	403603
Tegishli yilning amaldagi narxlarida	821	453781	314720
Ilmiy texnika maxsulotlari xajmi	822	-	-
Sertifikatlangan maxsulot xajmi	828	-	-
O'rtacha ish xaki va boshqa miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni, kishi	829	121	120
Shundan ilmiy tadkikot xodimlari	830	-	-

Reja ma'lumotlari:

Maxsulot (ish, xizmat)lar hajmi:

- amaldagi bahoda - 412314 ming so'm
- qiyoslama bahoda - 403810 ming so'm

2-topshiriq

1. Berilgan ma'lumotlar asosida tovar mahsulot strukturasi, ularning o'zgarish sabablarini hamda dinamikasini o'rganing va xulosa yozing?

Sanoat mahsuloti ayrim turlarini ishlab chiqarish - xos raqami 814

Mahsulot turlari (davlat statistika idoralari belgilangan nomenklatura bo'yicha)	'lcho v birligi	Xos raqamlar		Hisobot yilid haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati korxonani ng solishtirma ulgurji narxlarida , ming so'm	Amalda ishlab chiqarildi		Hisobot yilid haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati korxonani ng amaldagi ulgurji narxlarida, ming so'm
		K- OKP (A- OKP)	SO EI		Hisob ot yilida	O't gan yild a	
1		3	4	5	6	7	8
non va non mahsulotlari:				78487			87649
- oliy navli non							
- birinchi navli non				287643			320975
- qora jo'xori noni				9872			12973
- patir non				16418			16879
- bo'rsildoq non				4829			5971
- «navruz» bulochkasi				1764			2017
- baton noni				2349			2476
- palochka noni				1238			2036
makaron mahsulotlari:				730			1660
- vermishel makaroni							
-rachki makaroni				946			1103
- konditer mahsuloti				40			42
Non va non mahsulotlari	n			402600	5213	5260	450976

Makaron mahsulotlari	n			1676	14	11	2763
Konditer mahsulotlari	n			40	0,1	-	42
Jami							453781
Elektr energiyasi	ing kvt \soat	011000	0216				
Issiqlik energiyasi (yuborilgan) – jami	ing G kal	012000	0301				
Shu jumladan: elektr stantsiyalar tomonidan	-«	012100	0391				
Korxonalar tomonidan	-«	012200	0391				
Utilizatsiya qurilmalari tomonidan	-«	012300	0391				

Hisobot yili ma'lumotlari

1.	<p>mahsulot assortimentlari: non va non mahsulotlari, dona;</p> <ul style="list-style-type: none"> - oliy navli non - birinchi navli non - qora jo'xori noni - patir non - bo'rsildoq non - «navruz» bulochkasi - baton noni - palochka noni <p>makaron mahsulotlari:</p> <ul style="list-style-type: none"> - vermishel makaroni - rachki makaroni - konditer mahsulotlari 	<p>872078</p> <p>3551148</p> <p>151877</p> <p>156362</p> <p>76651</p> <p>36750</p> <p>22806</p> <p>103167</p> <p>2028</p> <p>3724</p> <p>47,3</p>
2.	<p>mahsulot birligini bahosi,so'm non va non mahsulotlari, dona:</p> <ul style="list-style-type: none"> - oliy navli non - birinchi navli non - qora jo'xori noni - patir non - bo'rsildoq non - «navruz» bulochkasi - baton noni - palochka noni <p>makaron mahsulotlari:</p> <ul style="list-style-type: none"> - vermishel makaroni, kg - rachki makaroni, kg - konditer mahsulotlari, kg 	<p>90</p> <p>81</p> <p>65</p> <p>105</p> <p>63</p> <p>48</p> <p>103</p> <p>12</p> <p>360</p> <p>254</p> <p>845</p>

Biznes reja ma'lumotlari

1.	mahsulot assortimentlari: non va non mahsulotlari, ming so'mda: <ul style="list-style-type: none"> - oliy navli non - birinchi navli non - qora jo'xori noni - patir non - bo'rsildoq non - «navruz» bulochkasi - baton noni - palochka noni makaron mahsulotlari: <ul style="list-style-type: none"> - vermishel makaroni - rachki makaroni - konditer mahsulotlari 	78500 286410 10000 15000 5000 1500 4239 1400 800 910 51
2.	mahsulot assortimentlari: (ishlab chiqarilgan mahsulot, dona) non va non mahsulotlari, dona: <ul style="list-style-type: none"> - oliy navli non - birinchi navli non - qora jo'xori noni - patir non - bo'rsildoq non - «navruz» bulochkasi - baton noni - palochka noni makaron mahsulotlari: <ul style="list-style-type: none"> - vermishel makaroni, kg - rachki makaroni, kg - konditer mahsulotlari, kg 	872222 3535926 153846 142857 79365 31250 41155 116667 2222 3583 60,3

3-topshiriq

2-topshiriq malumot manbalaridan foydalangan holda tovarlar strukturaviy o'zgarishining mahsulot xajmiga ta'sirini aniqlang va xulosa qiling?

4-topshiriq

2-topshiriq malumot manbalaridan foydalangan holda mahsulot namenklaturasi va assortimentini tahlil qiling va xulosa yozing?

5-topshiriq

Berilgan ma'lumotlar asosida mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini tahlil eting va xulosa yozing?

	mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi, ming so'mda: <ul style="list-style-type: none"> - birinchi o'n kunliklar bo'yicha - ikkinchi o'n kunliklar bo'yicha - uchinchi o'n kunliklar bo'yicha 	124516 128467 151333
--	---	----------------------------

Biznes reja ma'lumotlari

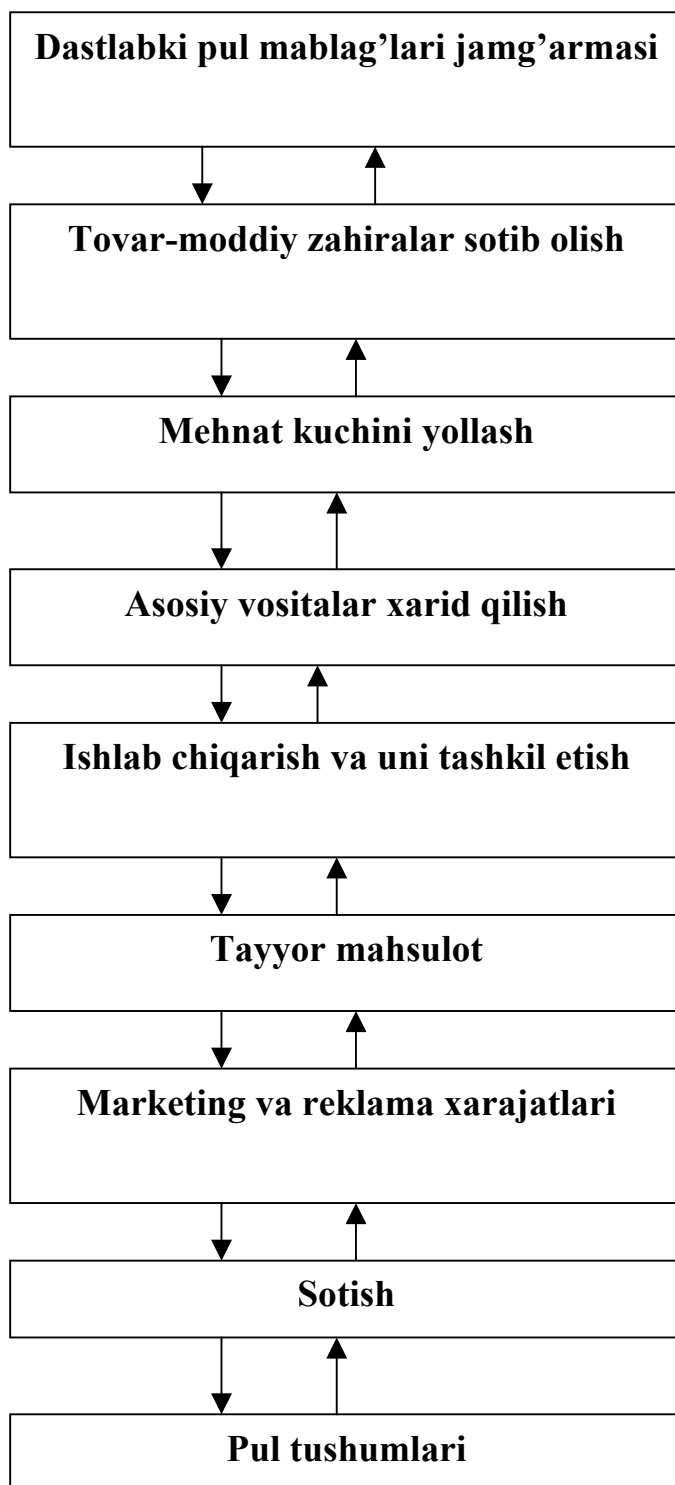
1	mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi, ming so'mda: - birinchi o'n kunlikda - ikkinchi o'n kunlikda - uchinchi o'n kunlikda	122451 135810 145549
---	--	----------------------------

VI -BOB. MAHSULOT (ISH, XIZMAT) LAR SOTISH VA ULARNING O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING TAHLILI

6.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining mahsulot sotish jarayonlarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk shaklidan qat'iy nazar barcha firma va kompaniyalarda mahsulotlarni eng avvalo sotish uchungina ishlab chiqarishni tashkil etadilar. Faqatgina buyurtmachi talabi asosida va iste'molchilarning didini mo'ljallab, barcha talabni qondirish maqsadida sifatli tovarlar ishlab chiqarishga harakat qiladilar. Mahsulotlarning o'z muddatida sotilishi ishlab chiqarishni maromida davom etishini ta'minlaydi, boyliklarning aylanishini tezlashtiradi. Mahsulot sotish orqali qilingan doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar qoplanadi va firma foyda ko'rishni mo'ljallaydi. Sotish hajmi ishlab chiqarish jarayonining so'nggi bosqichidir. Mahsulot sotishdan kelgan tushum orqali korxonada birinchi galdagi to'lovlarni amalga oshiradi, ya'ni, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlarini bajarishga, nobyudjet fondlariga ajratmalarni to'lashga, o'z ishchi va xizmatchilari bilan mehnat haqi yuzasidan to'lovlarni bajarishga, olgan kredit va qarzlarni qaytarishga, mol etkazib beruvchilar bilan hisoblashishlarni amalga oshirishga harakat qiladi. Bu hisob-kitoblarning o'z vaqtida bajarilishi turli xil jarima, iqtisodiy ogohlantirishlar va penyalarni to'lashdan korxonani qutqaradi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning o'z vaqtida sotilishi korxonaning ijobiy moliyaviy natijaga erishishi, dividend to'lovlarini o'z vaqtida amalga oshirishi, mulk va mablag'larning uzluksiz hamda samarali aylanishi kabi ko'pgina moliyaviy ahvol munosabatlarini yaxshilash imkoniyatini tug'diradi. Sotish jarayonini muddatida bajarilishi korxonaning ishlab chiqarish va ta'minot jarayonlarini ham tezlashishiga ta'sir etadi, debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartiradi, pul oqimlarini ijobiy bo'lishini ta'minlaydi. Bu fikrlarni oddiy ifodalash maqsadida quyida mablag'larning korxonada va firmalardagi harakat qilishini chizma shaklda keltiramiz:

Mablag'larning korxonalar va firmalardagi harakati chizmasi

Sotish bo'yicha rejaning bajarilishida tayyor mahsulot va uning sifati muhim o'rin tutadi.

Tayyor mahsulot deb - barcha ishlov operatsiyalaridan o'tib, tayyor holga keltirilgan, belgilangan davlat standarti yoki texnik talablarga javob beradigan, texnik nazoratdan o'tgan mahsulotga aytiladi. Tayyor mahsulot tarkibiga buyurtmachi korxonalar uchun bajarilgan ish va xizmatlar hamda ushbu korxonaga qarashli ishlab chiqarishdan tashqari xo'jaliklar uchun bajarilgan ish va xizmatlar ham kiradi.

Sotish uchun mo'ljallangan mahsulot tovar mahsuloti deb nomlanadi. Uning tarkibiga sotish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlar, yarim tayyor mollar, buyurtmachi korxonalar va muassasalar uchun bajarilgan sanoat xarakteriga ega bo'lgan ishlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx turlari ko'payadi: ulgurji, chakana narxlardan tashqari yana ichki, xalqaro narxlar mavjuddir. Ichki narx tovarlarga davlat ichkarisidagi belgilangan narx, xalqaro narx esa tovarlarga xalqaro bozorda belgilangan narxdir. **Bulardan tashqari bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki xil narx amal qiladi :**

1. Erkin narx.
2. Davlat tomonidan belgilanadigan narx

Davlat tomonidan belgilanadigan narx keyinchalik qisqarib boradi, erkin narxning doirasi kengayib boradi. Korxonalar o'z ishlab chiqargan mahsulotlarini erkin narxda iste'molchilar bilan kelishilgan narxda sotishga intiladilar. Kamyob mollarni tovar birjasi orqali sotish, kim oshdi savdosi orqali sotish keng rivojlanadi.

Omborga qabul qilingan va xaridor korxonalariga jo'natilgan mahsulot buxgalteriya hisobida haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha aks etiriladi. Biroq tsexlardan mahsulot omborga qabul qilinganda uning haqiqiy tannarxi ma'lum bo'lmagani uchun mahsulot harakatini hisobda qabul qilingan reja tannarxi yoki ulgurji bahoda hisobga olinadi, ya'ni baholanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar mahsulot (ish, xizmat)larni sotish jarayonlarini tahlil qilishda moliyaviy va boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish hajmi bo'yicha belgilangan biznes-rejaning asosligini aniqlash;
2. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish rejasining umumiy hajmda hamda shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda bajarilishiga ob'etiv baho berish;
3. Mahsulot (ish, xizmat)larning sifat ko'rsatkichlarini o'rganish va ularning sotish hajmiga ta'sirini aniqlash;
4. Mahsulot sotish hajmlarining dinamik o'zgarish sabablarini aniqlash va baho berish;
5. Mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash va ularga baho berish;
6. Shartnoma majburiyatlarini buzilishi, bajarilmaslik sabablarini aniqlash va unga baho berish;
7. Mahsulot sotish hajmini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatib berish.

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish jarayonlarini tahlil etishda tahlil uchun kerakli bo'lgan axborot manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning biznes reja ma'lumotlari;
- sotish jarayonlari bo'yicha dastlabki buxgalteriya hisobi ma'lumotlari;
- “Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot” ma'lumotlari;
- “Korxonona (birlashma)ning mahsuloti bo'yicha hisobot”i ma'lumotlari;
- boshqa qo'shimcha ma'lumotlar.

6. 2. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish rejasining bajarilishi va dinamikasini tahlili

Mahsulot sotish rejasini bajarilishi iste'molchilarga jo'natilgan tovar qismini o'rganishdan boshlanadi. Chunki jo'natilgan tovar bilan sotilgan mahsulot vaqt jihatdan farqlanadi. Iste'molchilarga jo'natilgan tovar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun belgilangan muddat davomida hisob schyotiga pulni kelib tushmasligi tufayli korxonaning moliyaviy holati izdan chiqadi. Buning natijasida korxonaning byudjet, bank, mol etkazib beruvchilarga bo'lgan qarzi ortib boradi, to'lov qobiliyati pasayadi. Bugungi kunda tovarlar uchun to'lov muddati 3 oy, ya'ni 90 kalendar kuni qilib belgilangan. 3 oydan oshgan qarzlarni muddati o'tgan qarz deb ataladi. Muddati o'tgan qarzlarni surunkali davom etishi bankrotlikka sabab bo'ladi.

Bankrotlik (iqtisodiy nochorlik)- xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan yoki qarzdor ixtiyoriy ravishda tugatilayotganida uning o'zi e'lon qilgan qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talabini to'la hajmda qondirshga qodir emasligi, shu jumladan, byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarni ta'minlashga qodir emasligi.

O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasi "bankrotlik alomatlarini" deb ataladi. Bu moddada quyidagilar qayd etilgan. Yuridik shaxsning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlarni to'lash majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lov majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran 9 oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomati deb e'tirof etadi.

Jismoniy shaxsning (tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etmagan holda amalga oshirayotgan shaxsning) pul mablag'lari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlarni to'lash majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lov majburiyati ularni bajarish sanasi boshlangan paytdan e'tiboran 6 oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, agar majburiyatlarning summasi unga tegishli mol-mulkning qiymatidan oshib ketgan bo'lsa, uning bankrotlik alomati deb e'tirof etiladi.

Qarzdorning to'lov qobiliyatini tiklash uchun quyidagi chora- tadbirlarni qo'llash lozim:

- Ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirish;
- Norentabel ishlab chiqarishlarni yopish;
- Debitorlik qarzlarni undirish;
- Qarzdor mol-mulkingning bir qismini sotish;
- Qarzdorning talabidan o'zganing foydasiga voz kechish;
- Qarzdor majburiyatlarini uchinchi shaxslar tomonidan bajarilishi;
- Qarzdorning to'lov majburiyatini tiklashning boshqa usullari.

Jo'natilgan tovarlarni tahlili uchun ma'lumotlar tezkor hisob va dastlabki hujjatlar hamda hisobotdan olinadi. Tovarlar iste'molchilarga tuzilgan shartnoma asosida jo'natiladi.

16-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot sotish rejasining umumiy hajmda bajarilishi va dinamikasining tahlili

ming so’mda

Ko’rsatkichlar	O’tgan yili	Hisobot yili		Hisobot yilining haqiqiysi	
		Biznes rejada	Haqiqatda	O’tgan yilga nisbatan, %	Rejaga nisbatan, %
1	2	3	4	5	6
Sotilgan mahsulot hajmi, ming so’m	1452513	2367492	3040381	209,32	128,42

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlar “Moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobot” (2-shakl) shaklidan olingan. Ya’ni yuqoridagi 16-jadvalda mahsulot (ish, xizmat)lar sotish hajmi 2-shaklning 010 satridan olingan bo’lib, mahsulot sotishdan olingan sof tushum solishtirma ulgurji bahoda aks ettirilgan. Jadval ma’lumotlaridan ko’rinadiki, tahlil qilinayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida o’tgan yili jami 1452513 ming so’mlik mahsulot sotilgan bo’lsa, hisobot yilida bu ko’rsatkich 3040381 ming so’mni tashkil qilgan, ya’ni o’tgan yilga nisbatan mahsulot sotish hajmi 209,32 % ni tashkil etgan. Korxonada hisobot yilida biznes reja bo’yicha o’tgan yilga nisbatan ancha ko’p mahsulot sotishni rejalashtirgan bo’lib, mazkur reja joriy yilda 128,42 % ni tashkil etgan. Bundan ko’rinadiki, korxonada o’tgan yilga nisbatan joriy yilda bir qadar ko’p mahsulot sotishni oldindan taxmin qilgan, ya’ni mahsulot sotish hajmini o’tgan yilga nisbatan biznes rejada 914979 ming so’mga ko’p qilib belgilagan hamda ushbu reja ortig’i bilan ado etilgan. Bunday natijalar korxonaning moliyaviy holati yaxshilanib borayotganligidan hamda ichki va tashqi bozorda o’z mavqeini topib borayotganligidan dalolatdir.

Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish rejasini umumiy hajmda bajarilishi tahlilidan so’ng asosiy mahsulotning ayrim turlari bo’yicha sotish rejasini natura va qiymat shakllarida bajarilish muddatlari bo’yicha aniqlanishi lozim bo’ladi.

17-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyati bo’yicha mahsulotlarning ayrim turlari bo’yicha sotish rejasining natura shaklida bajarilishi (dona hisobida)

(I chorak)

Mahsulot turlari	Mahsulot birligining bahosi, so’m	Yanvar		Fevral		Mart	
		Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda
1	2	3	4	5	6	7	8
“A”	8950	7880	8129	7160	8032	7580	8229
“B”	7600	9560	10567	9010	9561	9120	9067
“V”	3460	3870	3051	3270	3157	3210	3171

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinadiki, tahlil qilinayotgan korxonada joriy yilning birinchi chorakida sotishi rejalashtirilgan “A” mahsulot bo’yicha sotish rejasini yanvar oyida rejadagi 7880 dona o’rniga haqiqatda 8129 donani, fevral oyida rejadagi 7160 dona o’rniga haqiqatda 8032 donani, mart oyida esa rejadagi 7580 dona o’rniga 8229 donani tashkil etgan. Ya’ni «A» mahsuloti bo’yicha sotish rejasini birinchi chorakning barcha oylarida ortig’i bilan ado etilgan. «B» mahsuloti bo’yicha sotish rejasini birinchi chorakning yanvar va fevral oylarida ortig’i bilan bajarilgan bo’lsada, mart oyida reja bajarilmagan. «V» mahsuloti bo’yicha sotish rejasini esa

birinchi chorakning barcha oylarida birdek qisman bajarilmagan. Demak, korxonada ma'muriyati «V» mahsulotini kam sotilishiga sabab bo'layotgan omillarni aniqlashi va tegishli choralar ko'rishi lozim bo'ladi.

Jadvalda keltirilgan natija shaklidagi mahsulotlarni uning bahosiga ko'paytirish orqali sotish hajmini qiymat ko'rinishida ifodalaymiz va rejasining bajarilishini aniqlaymiz.

18-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot sotish rejasining qiymat shaklida bajarilishini tahlili

Mahsulot turlari	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	Biznes rejaning bajarilishi, %
1	2	3	4
“A” mahsuloti:			
Yanvar	7880 * 8950=70526	8129 * 8950=72754,6	103,16
Fevral	7160 * 8950=64082	8032 * 8950=71886,4	112,18
Mart	7580 * 8950=67841	8229 * 8950=73649,5	108,56
Jami	22620 * 8950=202449	24390 * 8950=218290,5	107,82
“B” mahsuloti:			
Yanvar	9560 * 7600=72656	10567 * 7600=80309,2	110,53
Fevral	9010 * 7600=68476	9561 * 7600=72663,6	106,11
Mart	9120 * 7600=69312	9067 * 7600=68909,2	99,42
Jami	27690 * 7600=210444	29195 * 7600=221882	105,43
“V” mahsuloti:			
Yanvar	3870 * 3460=13390,2	3051 * 3460=10556,5	78,83
Fevral	3270 * 3460=11314,2	3157 * 3460=10923,2	96,54
Mart	3210 * 3460=11106,6	3171 * 3460=10971,7	98,78
Jami	10350 * 3460=35811	9379 * 3460=32451,4	90,62
Hammasi	448704	472623,9	105,33
Shu jumladan:			
Yanvar	156572,2	163620,3	104,50
Fevral	143872,2	155473,2	108,06
Mart	148259,6	153530,4	103,55

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida “AVS” aksionerlik jamiyatining birinchi chorak mobaynida mahsulot sotish rejalarining natija va qiymat ifodalari bajarilishiga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonada “A” mahsulotini sotish rejasini birinchi chorakda jami natija shaklida 1770 donaga ko'p bo'lgan, ya'ni, reja 107,82 % ga bajarilgan. “A” mahsulotini sotish bo'yicha rejaning bajarilishi birinchi chorakning yanvar oyida 103,16 % ni, fevral oyida 112,18 % ni, mart oyida esa 108,56 % ni tashkil etgan. Bundan ko'rinadiki, “A” mahsulotga bo'lgan bozor talabi yuqori ekan, ya'ni ushbu mahsulot korxonada uchun yuqori rentabelli mahsulot hisoblanar ekan. “B” mahsuloti sotish bo'yicha birinchi chorak rejasini jami 105,43 % ga ado etilgan bo'lsada, sotish rejasini yanvar oyida 110,53 % ni, fevral oyida 106,11 % ni tashkil etgani holda, mart oyida esa sotish rejasini 99,42 % ga bajarilmagan. Demak, ushbu mahsulot turiga oxirgi oylarda bozordagi talab pasayib borayotganligidan dalolat beradi. Korxonada ma'muriyati ushbu mahsulotning tobora kamroq sotilish sabablarini aniqlashi va tegishli choralar ko'rishi lozim bo'ladi. Korxonada birinchi chorakda «V» mahsulotini sotish rejasini 90,62 % ni tashkil etgan, ya'ni belgilangan reja 9,38 % ga bajarilmagan. Bunga sabab ushbu mahsulotni sotish rejalarini birinchi chorakning yanvar oyida 78,83 % ga, fevral oyida 96,54 % ga, mart oyida esa 98,78 % ga bajarilishi ta'sir etgan. Bundan ko'rinadiki ushbu mahsulotga bo'lgan bozordagi talab borgan sari yaxshilanib bormoqda va so'nggi oylarda deyarli sotish

rejalashtirilgan mahsulot hajmida mahsulot sotilmoqda ekan. Korxonada ma'muriyati esa ushbu mahsulotga bo'lgan iste'molchilarning talablarini yanada puxtaroq o'rganishi hamda ko'proq mahsulot sotish choralari topishi lozim bo'ladi.

Umuman olganda korxonada birinchi chorak mobaynida uch xil turdagi mahsulot sotish rejalari umumiy tartibda to'liq bajarilgan. Bu albatta yaxshi natijadir. Faqatgina, korxonada mahsulot sotish hajmlariga salbiy ta'sir etayotgan omillarni aniqlashi va ularni bartaraf etish choralari ko'rishi darkor. Mazkur jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, korxonada mahsulotni iste'molchilarga jo'natish rejasini birinchi chorakda 105,33 % ($472623,9 \cdot 100 : 448704$)ga bajarilgan. Belgilangan assortimentda reja bajarilgan. Mahsulot jo'natish rejasini bunday tarzda bajarilishi korxonani bir maromda ishlab chiqarishni tashkil etishga harakat qilayotganligidan dalolatdir. Tahlil davomida mahsulot etkazib berilmagan iste'molchilar aniqlanadi va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etish choralari belgilanadi.

6.3. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Rivoj topayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarishdan ko'ra ko'proq ularni sotish muammosi oldingi o'ringa chiqadi. Korxonalar erkin faoliyat yurituvchi sub'ektlar sifatida oldi-sotdi munosabatlarini ham mustaqil belgilaydilar. Mahsulot, ish va xizmatlarni oldi-sotdi jarayonlari bozor munosabatlarining negizida turadi. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotish mulkiy munosabatlardan kelib chiqqan holda o'zaro shartnomaviy kelishuvlarga tayanadi. Respublikamizdagi soliq qonunchiligiga asosan mahsulot ortib jo'natilgan va hisob hujjatlari qarshi tomonga (xaridor va buyurtmachilarga) taqdim etilgan bo'lsa, mahsulot sotilgan deb hisoblanadi. Mahsulotlarga egalik huquqi ular ortib jo'natilgan paytdanoq korxonadan chetlanadi va qarshi tomonga o'tadi. Ular bo'yicha hisob-kitoblar tomonlarning o'zaro kelishuvida hal etiladi.

Mahsulotlarni sotilgan deb hisoblashning odatda ikki sharti, ya'ni ular ortib jo'natilgan va korxonaga hisob raqamiga puli kelib tushishini xarakterlovchi "kassali usul" hamda ortib jo'natilgan va hisob hujjatlari taqdim etilgan paytdanoq sotilgan hisoblanuvchi "hisobga olish usul"i xarakterlanadi. Mulkga egalikning yangi huquqiy aspektlarida asosan ikkinchi usul tarkiblanadi. Shuningdek, butun butun hisob-kitoblar tizimi ham ushbu qonuniyat asosida tuziladi. Oldi-sotdi munosabatlarida yagona belgi shuki, ortib jo'natilgan yoki sotilgan mahsulotlar bo'yicha mablag'larni undirib olish bevosita mulk egasining muammosidir.

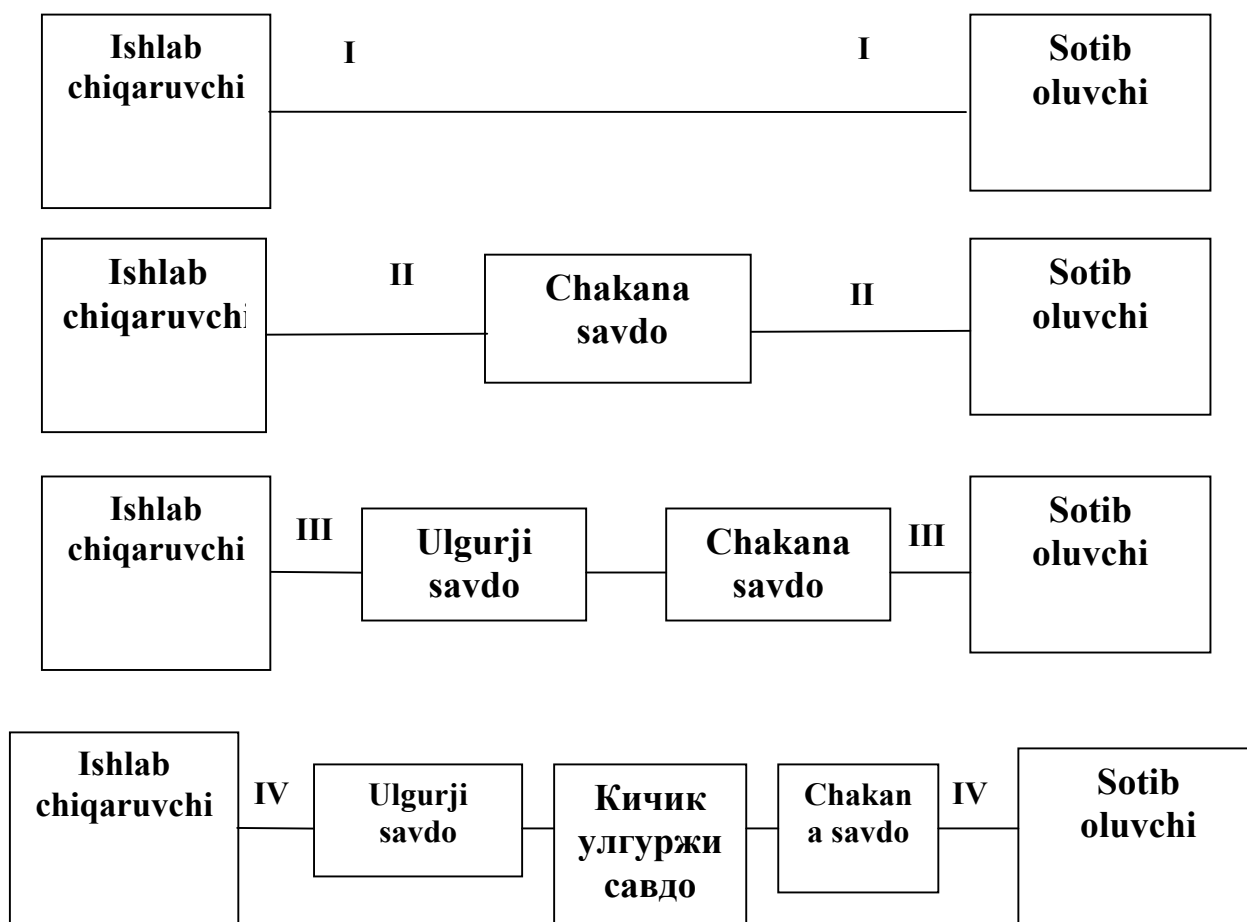
Shartnomaviy munosabatlarda uning sub'ektlari o'zaro kelishuvining huquqiy aspektlari ifodalanadi, mahsulotlarni sotuvchi va sotib oluvchilar, ularning majburiyatlari, hisob-kitoblarning shakli, davri va shartlari, ularning buzilishida qo'llaniladigan choralar, ularning tartibga solinishi aks ettiriladi. Mahsulotlarni sotish ulgurji va chakana narxlarda amalga oshiriladi. Korxonaga tomonidan qo'llaniladigan narxlarni quyidagicha tasvirlash mumkin.

Tovarlarning ishlab chiqarish tannarxi	Korxonaga foydasi	Sotish jarayonida qo'llaniladigan egri soliqlar	Savdo ustamasi
Korxonaning ulgurji sotish bahosi			
Korxonaning chakana sotish bahosi			

Tahlilda mahsulot, ish va xizmatlarni sotish rejasining bajarilishi va dinamikasi, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi. Mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi chizma va jadval misolida ko'rishimiz mumkin:

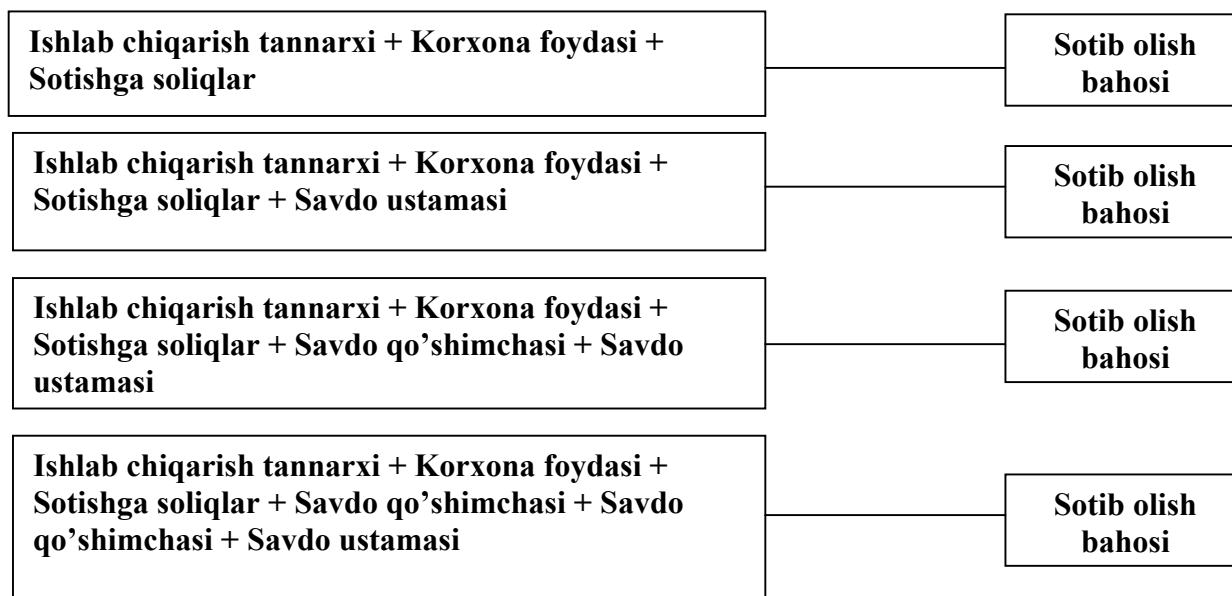
10-chizma.

Mahsulotlarni sotish shakllari

11- chizma.

Sotish shakllari bo'yicha narxlarning shakllanishi

Mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun tovar balansini tuzamiz. Tovar balansi ko'rsatkichlari tayyor mahsulot xarakati nomli ma'lumotnomadan olinadi. Bu hisobot shaklida tayyor mahsulotning yil boshiga, yil oxiriga bo'lgan qoldig'i, ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti hamda sotilgan mahsulot ulgurji bahoda va ishlab chiqarish tannarxida ifodalangan. Tovar balansi quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$Yb+T=ST+Yo$$

Bunda:

Yb – tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'i

T – ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti

St – sotilgan mahsulot hajmi

Yo – tayyor mahsulotning yil oxiridagi qoldig'i.

19-jadval
“AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlili
(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Shartli belgi	Hisobot yili		Farqi (-,+)	Sotish hajmiga ta'siri
		Biznes rejada	Haqiqatda		
1	2	3	4	5	6
1. Tayyor mahsulot yil boshiga qoldig'i	Yb	367847	563974	+196127	+196127
2. Ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti	T	2117539	2515931	+398392	+398392
jami (1 satr+2 satr)	X	2485386	3079905	+594519	+594519
3. Sotilgan mahsulot	St	2367492	3040381	+672889	x
4. Tayyor mahsulotning yil oxiriga qoldig'i	Yo	117894	39524	-78370	+78370
Jami (3 satr+4 satr)	x	2485386	3079905	+594519	+78370

Mahsulot sotish hajmi 280380 ming so'mni tashkil etib rejaga nisbatan 19926 ming so'mga ortgan. Sotish xajmiga quyidagi omillar ta'sir etgan.

$$St=Yb+T-Yo$$

1. Tayyor mahsulotning yil boshiga bo'lgan qoldig'ini o'zgarishi.
2. Ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti.
3. Tayyor mahsulotning yil oxiriga bo'lgan qoldig'ini o'zgarishi.

Sotish hajmiga t'sir etuvchi omillardan ikkitasi, ya'ni tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'i (Yb) va ishlab chiqarilgan mahsulotning (T) rejaga nisbatan o'zgarishi bevosita va bilvosita ta'sir etadi. Bu ko'rsatkichlarni (Yb,T) ortishi sotish hajmini ham ortishiga, rejaga nisbatan kamayishiga olib keladi.

Yil oxiridagi (Yo) tayyor mahsulot sotish hajmiga teskari ta'sir etadi, ortishi sotish hajmini kamayishiga, kamayishi sotish hajmini ortishiga olib keladi.

1. Yil boshidagi tayyor mahsulot qoldig'ining rejaga nisbatan 196127 ming so'mga ortishi tufayli sotilgan mahsulot shu summaga ko'paydi. Bu omilning hissasi 29,15 % (196127x100:672889) ni tashkil etadi.
2. Ishlab chiqarilgan tovar mahsulotini rejasi 118,81 % ga bajarilgan, ya'ni rejani 18,81 % ga ortig'i bilan bajarilishi tufayli mahsulot hajmi 398392 ming so'mga ortgan. Shu summaga sotilgan mahsulot hajmi ham ko'paygan.

3. Yil oxiridagi tayyor mahsulot qoldig'i rejadagi 117894 ming so'mdan haqiqatda 39524 ming so'mga qadar, ya'ni 78370 ming so'mgacha kamaygan. Bu foiz hisobida 11,65 % ($78370 \times 100 : 672889$) ni tashkil etadi.

Yil oxiridagi qoldiqning kamayishi tufayli realizatsiya hajmi 78370 ming so'mga ko'paygan.

20-jadval

Omillar ta'sirining natijalarini quyidagi jadvalda umumlashtiramiz

Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'mda	Rejaga nisbatan % hisobida
1	2	3
1. Tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'ini ortishi hisobiga	+196127	+8,28
2. Tovar mahsuloti rejasini ortig'i bilan bajarilishi hisobiga	+398392	+16,82
3. Tayyor mahsulotning yil oxiriga qoldig'ini kamayishi hisobiga	+78370	+3,31
Jami	+672889	+28,42

Yuqorida qayd etilgan omillardan tashqari sotish rejasining bajarilishiga mahsulot sifatini rejaga nisbatan o'zgarishi, assortimentni belgilangan rejaga nisbatan o'zgarishi, ishlab chiqarish maromiyligini buzilishi, bozordagi talab va taklifning o'zgarishi, o'rindosh tovarlarning bozordagi hajmi va ularning bahosini o'zgarishi, mahsulotning qadoqlanishi hamda tashqi ko'rinishi va h.k. lar ta'sir etadi.

6.4. Mahsulotlarni sotish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishini tahlili

Istiqlol islohotlari tufayli boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usullari o'rni egallagan bozor iqtisodiyoti sharoitida shartnoma barcha mulk shaklidagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarni o'rnatuvchi asosiy huquqiy hujjatga aylandi. Yaqin o'tmishda rejali iqtisodiyot davrida ham shartnomalar tizimidan foydalanilgan. Ammo, yakka mulkchilik, ya'ni davlat mulkchiligining tanho huquqi xukmronlik qilgan zamonda shartnomalar reja va topshiriqlarni bajarish uchun qo'llaniladigan bir vosita hisoblangan xolos. Qolaversa, ilgari shartnomaga uni tuzgan tomonlarning istak va manfaatlarini ifoda etuvchi to'la huquqli yuridik hujjat deb ham qaralmasdi. Ularni qo'llanilishi cheklangan bo'lib, hattoki, fuqarolarning o'zaro bitim tuzishi qonun yo'li bilan jazolanadigan ayb-chayqovchilik sifatida, qoralanar edi. Shu ma'noda, shartnomaning huquqiy maqomini tamomila o'zgartirish va umuman, shartnoma tuzish madaniyatini yuksaltirish borasida mamlakatimizda jiddiy ishlar amalga oshirilayotgani e'tiborga loyiqdir. Endilikda, shartnoma rejali ishlab chiqarish va taqsimlash omillariga asoslanmaydi. Bil'aks, bozor qonuniyatlari talabiga binoan, shartnomaviy munosabatlar tovar-pul, ya'ni teng to'lovlar tarzida amalga oshirilib, shartnoma ularga huquqiy shakl o'rnida xizmat qila boshladi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi, xo'jalik ishlarini yuritish qonunlari majmuasi, mulkchilik, tadbirkorlik, korxonalar to'g'risidagi qonunlar, boshqa me'yoriy hujjatlar shartnoma munosabatlarini tartibga solib turuvchi huquqiy manbalar hisoblanadi.

Shartnoma ijrosi bugungi kunda eng dolzarb muammolardan biridir. Shartnoma bajarilmasligi korxonaga iqtisodiy zarar keltiribgina qolmay, uning istiqbolini xavf ostiga qo'yadi, har ikki tomondagi korxonalar ishchilarining maosh ololmasligiga sabab bo'ladi.

Xo'jalik shartnomalarining malakali va puxta tuzilishi tomonlar majburiyatlarni noto'g'ri talqin etishlariga, sheriklardan biri shartnomaga noinsof munosabatda bo'lganida yoki uni beixtiyor buzib qo'yganida bu holat boshqa tomonga zarar keltirishiga imkon bermaydi. Korxonalar rahbarlari va tadbirkorlarning barchasida ham o'z faoliyatining moliyaviy natijalari bilan bog'liq ma'suliyat hissi shakllangan, deb bo'lmaydi. Huquq idoralari o'tkazgan tekshirishlarda ayrim korxonalar va tashkilotlar rahbarlari tomonidan shartnomalarni tuzish va ijro etishda qonunchilikka rioya etmaslik holatlari ko'plab aniqlangan. Aksariyat rahbarlarda hozirgacha mulkdorlik tuyg'usi shakllanib ulgurmagani. Ba'zi rahbarlarda o'z xo'jaligining moddiy-moliyaviy natijalariga e'tiborsizlik kayfiyati qonun va sudlarga nisbatan nopisandlik bilan qarash holatida namoyon bo'lmoqda.

Sotish rejasining bajarilishi umumiy hajmda bajarilishidan so'ng shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda sotish rejasini bajarilishini aniqlash lozim. Bu ko'rsatkich orqali korxonaning shartnomaviy majburiyatlarga bo'lgan munosabatlariga va faoliyatiga baho beriladi.

“AVS” aksionerlik jamiyati bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda
1	2	3
1. Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'mda	2367492	3040381
2. Shartnomaviy majburiyatlarga nisbatan etkazib berilmagan mahsulot hajmi, ming so'mda	x	103672
3. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holda mahsulot sotish hajmi, ming so'mda	-	2263820
4. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holdagi mahsulot sotish rejasining bajarilishi, %	x	95,62

Majburiyatni hisobga olgan holda sotish rejasini 95,62 % ($2263820 \times 100 : 2367492$) ga bajarilgan xolos. Shartnomadagi 103672 ming so'mlik mahsulot iste'molchilarga shartnomada kelishilgan muddatlarda etkazib berilmagan. Bu esa mahsulot etkazib beruvchi korxonaga bo'lgan ishonchning pasayishiga, ushbu korxonaga nisbatan turli iqtisodiy jarimalar qo'llanilishiga sabab bo'ladi. Natijada korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holati yomonlashuviga va raqobat bozorida o'z mavqeini yo'qotishiga olib kelishi mumkin.

6.5. Mahsulot sifatining tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot sifatini yaxshilanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Sifat deganda mahsulotning tovarlilik darajasi va uning xaridorlar dididagi yuqori tasnifiy belgilarga hamda mazkur mahsulot uchun belgilangan mamlakat va xalqaro standart meyorlariga egaligiga aytiladi. Tovarlilik darajasi uning taklif elementi sifatida o'z xaridoriga ega ekanligini, tasnifiy belgilari esa texnik-iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik-iqtisodiy belgilarning muvofiqligini xarakterlaydi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatiga doimo katta e'tibor berib kelingan, chunki, aynan mahsulot sifati iste'molchilar ehtiyojini yaxshiroq qondirishga imkon beruvchi tovarlar mo'l-ko'lligi, mahsulot ishlab chiqarish hajmining pul ko'rinishidagi ifodasining oshishiga, shuningdek, xalq xo'jaligi tarmoqlarida kapital qo'yilmalardan tejab qolish va foyda miqdorining o'sishiga imkoniyat beradi.

Mahsulot sifatini ikki kategoriya bo'yicha tarkiblash mumkin:

- Oliy sifat kategoriyasi;
- Birinchi sifat kategoriyasi.

Mazkur sifat kategoriyalari orqali mahsulotning xalqaro va mamlakat standarti talablariga mosligi o'rganiladi.

Mahsulot sifatini oshirish realizatsiya jarayonini tezlashtiradi, mahsulotga bo'lgan talabni to'laroq qondiradi, tovar pul muomalasini tezlashtiradi, eksport imkoniyatlarini oshiradi. Mahsulot sifati ko'rsatkichlar sistemasi bilan o'lchanadi. Xarakterli hossalari ko'ra o'z belgilangan hossasiga loyiq, pishiq va puxtaligi, chidamliligi, xalqaro va mamlakat standartlariga mosligi ko'rsatkichlariga ko'ra farqlanadi.

Sifatni yaxshilanishi ishlab chiqarilgan mahsulotni qiymat shaklida ortishiga, foydani ko'payishiga olib keladi.

Mahsulot sifatini ifodalovchi ko'rsatkichlar sistemasi:

1. Jami ishlab chiqarishda yangi mahsulot ulushi;
2. Attestatsiyadan o'tgan va o'tmagan mahsulotlarni tutgan ulushi;
3. Oliy nav (kategoriya)dagi mahsulot ulushi;
4. Jahon standarti talablariga javob beradigan mahsulot ulushi;
5. Eksport qilinadigan mahsulot ulushi, shu jumladan, yuqori rivojlangan sanoat korxonalariga;

Umumiy ko'rsatkichlardan tashqari har bir mahsulotni individual xususiyatlari ham sifatni ifodalaydi. Masalan, sutning yog'lilik darajasi, ko'mirni issiqlik darajasi, ayrim mahsulotlarni chidamliligi, pishiq-puxtaligi; mahsulotni estetik ko'rinishga ega bo'lishi; texnologiyaga mosligi va h.k.

Reklamatsiya – bu iste'molchi tomonidan mahsulot sifati xususida bildirilgan e'tiroz demakdir.

Iste'molchi mahsulot etkazib beruvchiga garantiya muddati davomida reklamatsiya bildirishi va jarima undirib olish huquqiga ega. Mahsulot butlangan (komplekt)ga ega bo'lishi kerak. Shundagina u tayyor mahsulot deb hisoblanadi.

Engil sanoatda mahsulot nav (sort)larga bo'linadi. Mahsulot nav (sort)larga bo'linganda uning sifatini quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalash mumkin:

1. O'rtacha nav (sort)lilik koeffitsienti.
2. O'rtacha mahsulot birligini sotish bahosi.

“AVS” aksionerlik jamiyatida “A” turdagi mahsulot sifatining tahlili

Ko'rsatkichlar	Mahsulot birligini bahosi, so'm	Ishlab chiqarilgan mahsulot, (dona)		Reja-ning bajarilishi, %	Jami mahsulotdagi ulushi, (%)		Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (ming so'm)	
		biznes rejada	haqiqatda		biznes rejada	haqiqatda	biznes rejada	haqiqatda
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Oliy navli mahsulot	9400	82400	89123	108,16	85,21	86,14	774560	837756,2
Birinchi navli mahsulot	6300	14300	14335	100,24	14,79	13,86	90090	90310,5
Jami	X	96700	103458	106,99	100,0	100,0	864650	928066,7

1. O'rtacha nav (sort)lilik koeffitsienti:

$$\frac{864650 \text{ ming so'm}}{96700 * 9400} = 0,951$$

$$\frac{928066,7 \text{ ming so'm}}{103458 * 9400} = 0,954$$

2. Mahsulot birligining o'rtacha sotish bahosi:

$$\frac{864650 \text{ ming so'm}}{96700 \text{ dona}} = 8942 \text{ so'm}$$

$$\frac{928066,7 \text{ ming so'm}}{103458 \text{ dona}} = 8971 \text{ so'm}$$

Mahsulot birligini o'rtacha sotish bahosini 29 so'mga ortishi qiymat shaklida mahsulotni 3000,28 ming so'mga ortishiga olib keldi.

$$(8971-8942)*103458=3000,28 \text{ ming so'm}$$

“A” mahsuloti hajmi qiymat shaklida rejadagiga nisbatan 63417,22 ming so'mga ko'paygan. Mahsulot hajmining bunday tarzda ko'payishiga mahsulot birligining sotish bahosini oshganligi 3000,28 ming so'mga, mahsulotning o'rtacha navlilik darajasining ortganligi esa 60416,42 ming so'mga ijobiy ta'sir ko'rsatgan hamda umumiy “A” mahsulotning rejaga nisbatan haqiqatda 63417,22 ming so'mga ortishiga olib kelgan.

Mahsulot sifatiga odatda quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- Foydalanilayotgan xom-ashyo va materiallar sifati;
- Xodimlarning malakasi va texnik tayyorgarlik darajasi;
- Ishlab chiqarishda ishtirok etadigan texnika va texnologiyani holati va uning progressivligi;
- Ishchi va xodimlarning mahsulot sifatiga javobgarligi hamda ularning moddiy rag'batlantirilishi va hakoza.

Bizning Respublikamizda mahsulot sifatini xarakterlovchi eng asosiy ko'rsatkich bu O'zbekiston Davlat Standartlashtirish Qo'mitasi tomonidan belgilangan ko'rsatkichlardir.

6.6. Sotish hajmini oshirish imkoniyatlarini jamlash

Sotish hajmini tahlilining xotima qismida ishga solinmagan ichki imkoniyatlar hisobiga mahsulot hajmini oshirish imkoniyatlari aniqlanmog'i lozim. Ishga solinmagan imkoniyatlar sotish hajmini oshirishga, foyda va rentabellikni ko'paytirishga qaratilmog'i lozim. Belgilanadigan tadbiriy choralar korxonaning barcha bo'g'inarini o'z ichiga olishi kerak, ya'ni ishlab chiqarish, moliyaviy holat, moliyaviy natijalarni samaradorligini oshirishga qaratilmog'i lozim.

Mahsulot sotish hajmini oshirish rezervlari tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin: raqobatga bardosh, yuqori talabga ega bo'lgan mahsulotlarni ko'plab ishlab chiqarish, tayyor mahsulot qoldig'ini belgilangan me'yor darajasida saqlash, sifatsiz mahsulotlarni arzonlashtirilgan narxlarda realizatsiya qilish, ishlab chiqarishni bir maromda tashkil etish, ombordagi tayyor mahsulot kamomadini (inventarizatsiya natijasiga ko'ra) undirib olish, mahsulot sifatini oshirish va h.k.

Tahlil natijalariga ko'ra korxonada mahsulot sotish hajmini oshirish imkoniyatlariga ega.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar:

- sotish hajmi;
- sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlilining uslublari;
- mahsulot etkazib berish va sotish shartnomalari;
- shartnoma bajarilishini tahlil etish usullari;
- sifat ko'rsatkichlari tahlili;
- mahsulot sifatini tahlil etish uslublari;
- reklamatsiya to'g'risida tushuncha.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxonalarda mahsulot sotish hajmi qaysi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi?
2. Mahsulot sotish hajmini tahlil qilishda boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Mahsulot sotish hajmiga tovarlar strukturasi o'zgarishi qanday ta'sir etadi?
4. Mahsulot sotish hajmining reja bajarilishi va ularning dinamik o'zgarishlari oylar bo'yicha qanday tahlil etiladi?
5. Mahsulot sotish hajmining o'zgarishiga qanday omillar ta'sir etadi?
6. Mahsulot sotish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishi qanday tahlil etiladi?
7. Shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligiga qanday omillar ta'sir etadi?
8. Mahsulot sifati qanday tahlil qilinadi?
9. Mahsulot sotish hajmini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatib bering.

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

- 1.1. Korxonada ma'lumotlari asosida tahlil qilinayotgan korxonaning maxsulot ishlab chiqarish va sotish rejalarini uslubiy jihatdan to'g'ri belgilanganligini tekshiring, tahlil qiling va xulosa yozing?
- 1.2. Sotish xajmiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiling va xulosa yozing?
- 1.3. Omillar ta'sir darajalarini umumlashtirish va takliflar tuzing?
- 1.4. Shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilishini tahlil qiling va xulosa yozing?

Hisobot davri ko'rsatkichlari

1.	Ishlab chiqarish tannarxida, ming so'mda:	
	- tayyor mahsulotni yil boshiga qoldig'i	987
	- tayyor mahsulotni yil oxiriga qoldig'i	343
	- tovar mahsuloti	375617
	- sotilgan mahsulot	376261
	- reja bo'yicha sotish hajmi	375116

Biznes reja ma'lumotlari

№	Kursatkichlar	Summasi
1	2	3
1.	Tovar mahsuloti ulgurji bahosi, ming so'mda	403810
2.	Sotilgan mahsulot, ming so'mda	406813
3.	Tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'i, ming so'mda	3456
4.	Tayyor mahsulotning yil oxiriga qoldig'i, ming so'mda	453
5.	Mahsulot hajmi, ming so'mda:	
	- amaldagi bahoda	412314
	- solishtirma bahoda	403810

2-topshiriq

Maxsulotlar sifatini tahlil qiling, maxsulotning sortlilik koeffitsentlarini aniqlang va xulosa yozing?

Hisobot yili ma'lumotlari

1.	mahsulot assortimentlari: non va non mahsulotlari, dona:	
	- oliy navli non	872078
	- birinchi navli non	3551148
2.	mahsulot birligini bahosi, so'm non va non mahsulotlari, dona:	
	- oliy navli non	90
	- birinchi navli non	81

Biznes reja ma'lumotlari

1.	mahsulot assortimentlari: non va non mahsulotlari, ming so'mda:	
	- oliy navli non	78500
	- birinchi navli non	286410
2.	mahsulot assortimentlari: (ishlab chiqarilgan mahsulot, dona) non va non mahsulotlari, dona:	
	- oliy navli non	872222
	- birinchi navli non	3535926

VII-BOB. MEHNAT RESURLARI BILAN TA'MINLANGANLIK, MEHNAT UNUMDORLIGI VA ULARNING MAHSULOT HAJMIGA TA'SIRINI TAHLILI

7.1. Korxonada mehnat resurslarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida korxonalarda mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarishda asosiy o'rinni jonli mehnat omili, ya'ni inson omili muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday fan-texnika taraqqiyotining rivojlangan bosqichida ham inson omilining bo'lishi talab etiladi. Ya'ni, yuqori texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarish uskunalari ham inson boshqarishi lozim bo'ladi. Bunday sharoitda korxonalarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini o'rganib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshishiga, mahsulot tannarxining pasayishiga, foyda miqdorining oshishiga hamda boshqa bir qator texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarining yaxshilanishi korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanish darajasiga bog'liq. Mehnat ko'rsatkichlarining bajarilish darajasi mashina va jihozlardan maksimal foydalanishga, ishlab chiqarishni bir maromda amalga oshirilishiga va mehnat unumdorligini o'sishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda respublikamizda ro'y berayotgan ijtimoiy- iqtisodiy o'zgarishlar mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. ***Mehnat ko'rsatkichlari tarkibiga odatda quyidagilar kiradi:***

- A) Ish haqi fondi;
- B) Xodimlar soni;
- V) Mehnat unumdorligi;
- G) O'rtacha yillik ish haqi.

Respublikamizda 1998-2003 yillarda Yalpi ichki mahsulot, sanoat mahsulotini ishlab chiqarish hajmi yuqori sur'atlar bilan oldingi yillarga nisbatan o'sdi. Shu yillar davomida YaIM hajmining o'sish darajasi o'rtacha 4 %dan yuqori bo'ldi. Mehnat unumdorligini o'sish darajasi mahsulot hajmini o'sish darajasiga nisbatan yuqori bo'lishi mamlakat miqyosida katta iqtisodiy samara berdi. Halqaro tajribadan ma'lumki, shu ko'rsatkich davlat iqtisodiyoti qudrati, kishilar turmush farovonligi omillarini mezon bo'lib xizmat qiladi.

Moddiy ishlab chiqarishda mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar quyidagilardir.

1. Mehnat unumdorligini o'sish darajasi.
2. Mehnat unumdorligi hisobiga mahsulot hajmini o'sishi.
3. Xodimlar sonini nisbiy kamayishi.
4. Mehnat haqi fondidan nisbiy iqtisod.
5. Mehnat unumdorligi o'sish darajasini mehnat haqini o'sish darajasiga nisbati.

Mehnat resurslarini tahlil etish orqali korxonani xodimlar bilan ta'minlanishi va ulardan foydalanish, ularning tarkibi, tuzilishi, kasbiy mahorati, xodimlarni malakasini oshirish, ish vaqtdan foydalanish ko'rsatkichlariga baho beriladi. Ayniqsa, mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlariga ko'proq e'tibor beriladi. Mehnat resurslari va ulardan foydalanishni tahlil etishdan maqsad, mehnat unumdorligini oshirish rezervlari hisobiga mahsulot hajmini o'sishini, ish vaqtdan to'liq foydalanish va boshqa omillar evaziga mahsulot tannarxini pasaytirishdan iboratdir.

Bugungi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligini o'rganishda boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi, ularning tarkibi, strukturasi o'zgarishini mehnat unumdorligiga bo'lgan ta'sirini hisoblash va baho berish;
2. Ish vaqtini yo'qotish sabablarini aniqlash va unga baho berish;
3. Mehnat unumdorligi rejasining bajarilishi va dinamikasiga ob'ektiv baho berish;

4. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash;
5. Xodimlar qo'nimsizligiga baho berish;
6. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini aniqlash va ularga baho berish;
7. Bir xodimning mehnat unumdorligini aniqlash va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
8. Ish vaqtidan foydalanish va bir soatlik ish unumdorligini o'zgarishini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini o'rganish va hakoza.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va ulardan samarali foydalanganlik holatlariga baho berishda boshqaruv tahlilining asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- biznes reja ma'lumotlari;
- mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlarini aks ettirgan 1-T shaklidagi "Mehnat hisoboti" statistik hisobot shakli ma'lumotlari;
- ish vaqtidan foydalanish, ish vaqti balansi to'g'risidagi hisobot, ishga kelish, ketish to'g'risidagi tabel, ish kunini fotografiyasi, ishlab chiqarish normasini bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotnoma va boshqa ma'lumotlar.

7.2. Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili

Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamizda mehnat resurslariga katta e'tibor berib kelinmoqda. Xususan, mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov Vazirlar Mahkamasining 2001 yilni birinchi yarim yilligi yakunlariga bag'ishlangan yig'ilishida quyidagilarni ta'kidlab o'tgan edi: "Mamlakatimizdagi demografik vaziyatning o'ziga xos xususiyatini inobatga oladigan bo'lsak, bizda aholi, ayniqsa, mehnatga qobiliyatli yoshlarning soni tez o'sib bormoqda. Ularning soni yiliga taxminan 200-300 ming kishiga ko'paymoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda ortiqcha ishchi kuchlarini ish bilan ta'minlash, ishsizlik masalasini hal etish – mamlakatimizdagi eng dolzarb iqtisodiy va ijtimoiy muammolardan biridir. Bu vazifani hal etishning eng samarali yo'nalishlaridan biri – kichik va o'rta korxonalar sonini ko'paytirish, xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlashdan iboratdir".

Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi korxonani ish kuchi bilan ta'minlanishi va ulardan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bog'liq. ***Mehnat resurslari ishlab chiqarishga uch yoqlama ta'sir etadi.***

1. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanish darajasi.
2. Ish vaqtidan foydalanish.
3. Mehnat unumdorlik darajasi.

Korxonaning barcha bo'g'inlarida xizmat qiladigan xodimlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari
2. Noishlab chiqarish sohasidagi hodimlar.

Ishlab chiqarish jarayonida mehnat qiladigan kategoriyadagi tsex uskunalarini kapital ta'mirlash, korxonada boshqaruv bo'limi, konstruktor byurosi, yong'indan muhofaza qilish sohasidagi xodimlar sanoat ishlab chiqarish xodimlari deb ataladi.

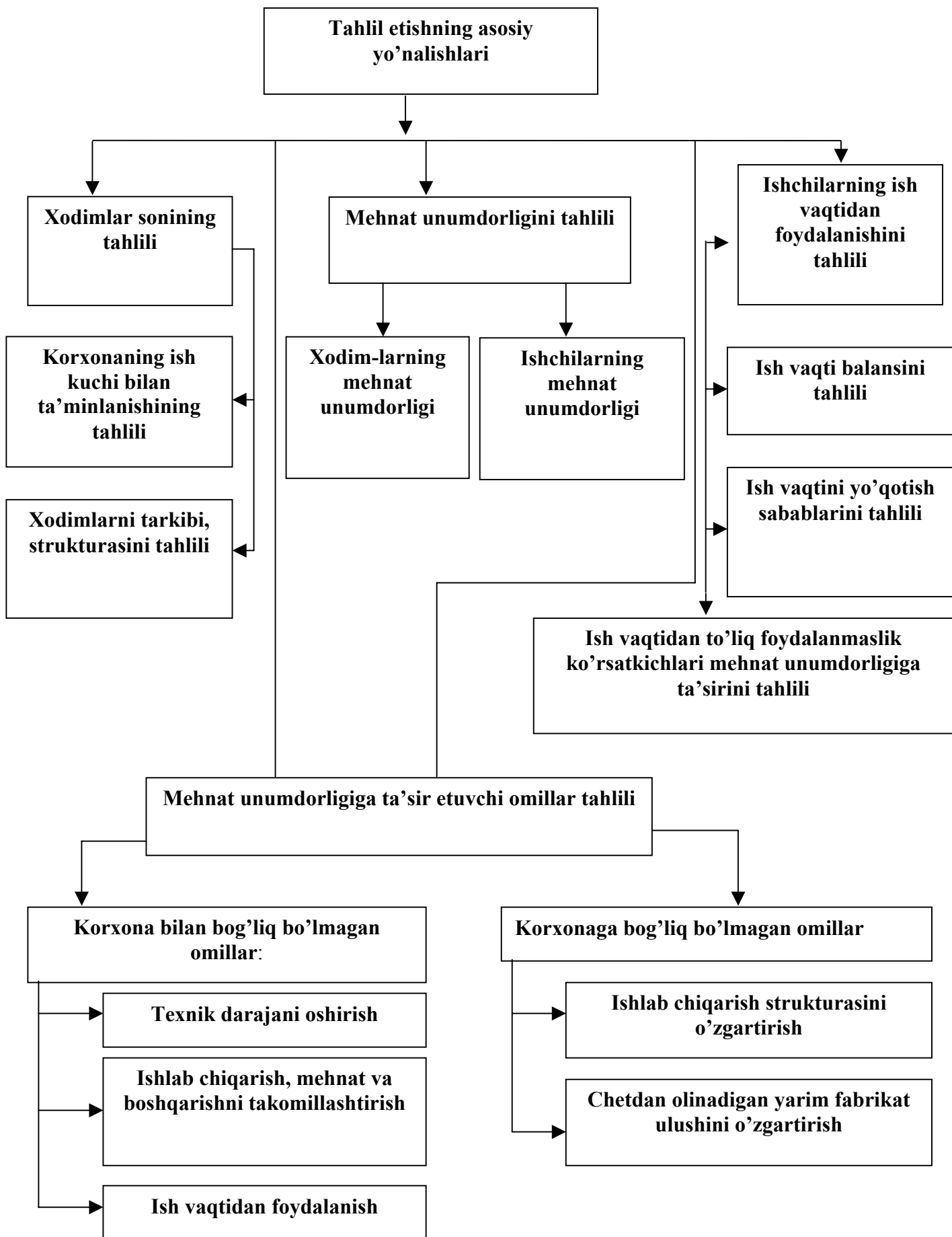
Transport, uy-joy xo'jaligi, bolalar bog'chasi va yaslisi, madaniy-ma'rifiy sohalardagi xodimlar noishlab chiqarish xodimlari tarkibiga kiradi. ***Sanoat ishlab chiqarish xodimlari ishlab chiqarishdagi roliga qarab quyidagi kategoriyadagi xodimlarga bo'linadi:***

- Ishchilar;
- Xizmatchilar;
- Rahbar xodimlar;
- Mutaxassislar;
- Qorovullik xizmati xodimlari.

Ish kuchining tahlili korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini aniqlashdan boshlanadi. Buning uchun jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarini soni shu jumladan, ayrim kategoriyadagi xodimlari rejasi bilan taqqoslanib xodimlarni ortiqcha, etishmasligi aniqlanadi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi nafaqat korxonani umumiy miqdorda mehnat resurslari bilan ta'minlanishiga bog'liq bo'lmay, balki xodimlarni tuzilishiga bog'liq. Shu bois xodimlarning strukturasi, ularning o'zgarishi, o'zgarish sabablari va dinamikasi tahlil etilishi lozim.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligiga baho berishda asosiy e'tibor mehnat resurslaridan foydalanishga qaratilishi lozim. Mehnat resurslaridan foydalanishni quyidagi chizma yordamida ifodalab berishimiz mumkin.

Mehnat resurslaridan foydalanishning tahlili

Tahlil etishda sanoat ishlab chiqarish hodimlarini soni reja va o'tgan yildagisi bilan solishtirilib, korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va dinamikasi aniqlanadi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining strukturasi tarmoq xususiyati, mahsulot nomenklaturasini, ixtisoslashish darajasiga bog'liq.

23-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida mehnat resurslarining tarkibi, strukturasi va dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili				Mutloq farqi (+,-)	
		Biznes rejada		Haqiqatda		O'tgan yildan	Reja-dan
		Soni, kishi	Salmog'i, %	Soni, kishi	Salmog'i, %		
1	2	3	4	56	7	8	9
1. Ishchilar	617	605	73,78	599	73,59	-18	-6
2. Xizmatchilar	123	120	14,63	117	14,37	-6	-3
3. Raxbar xodimlar	41	35	4,27	37	4,54	-4	+2
4. Mutaxassislar	47	50	6,10	53	6,51	+6	+3
5. Qorovullik xizmati xodimlari	10	10	0,01	8	0,98	-2	-2
Jami	838	820	100,0	814	100,0	-24	-6

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslari tarkibida bir qator o'zgarishlar sodir bo'lgan. Xususan, o'tgan yilga nisbatan jami mehnat resurslari soni hisobot yilida 24 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining 18 kishiga, xizmatchilarning 6 kishiga, rahbar xodimlarning 4 kishiga va qorovullik xizmati xodimlarining 2 kishiga kamayganligi ta'sir etgan. Joriy yilda mutaxassislar soni esa o'tgan yilga nisbatan 6 kishiga ko'paygan. Korxonada hisobot yilida belgilangan biznes rejaga nisbatan ham mehnat resurslari soni 6 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining rejalashtirilganiga nisbatan 6 kishiga, xizmatchilarning 3 kishiga kamayganligi va rahbar xodimlar va mutaxassislarning ortishi ta'sir etgan.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonadagi sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslarining asosiy salmog'ini ishchilar va xizmatchilar tashkil etmoqda. Xodimlar tarkibida mutloq tarkibiy o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsada ularning umumiy tarkibdagi salmog'ida deyarli keskin o'zgarishlar kuzatilmaydi. Rahbar xodimlarning biznes rejada belgilanganiga nisbatan ortishi korxonada uchun samara bermaydi. Shu sababli korxonada bevosita ishlab chiqarish jarayonida to'g'ridan-to'g'ri qatnashadigan xodimlar sonini oshirishga harakat qilishi, bu esa samaradorlikni oshirishga olib kelishi mumkin.

7.3. Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili

Ishlab chiqarish rejalarining bajarilishi sanoat ishlab chiqarish hodimlari tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlarga ham bog'liq. Yil davomida korxonada xodimlari tarkibi ishga qabul qilish va bo'shatish hisobiga o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlar ish kuchi oboroti koeffitsienti orqali ifodalanadi. Tahlil etishda kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha belgilangan tadbirlarni bajarilishi nazorat qilinadi. Buning uchun ishchilarni o'rtacha razryadi aniqlanadi. Xodimlarning qo'nimsizligi ishlab chiqarishga salbiy ta'sir etadi.

Qo'nimsizlik koeffitsientini aniqlash uchun o'z arizasiga muvofiq ishdan bo'shagan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan ketgan xodimlar sonining yig'indisini xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soniga bo'lish lozim. Bu ko'rsatkich o'tgan yillar bilan taqqoslanadi va tegishli xulosalar qilinadi.

24-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida xodimlar qo'nimsizligining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Ishchilarning ro'yhat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	617	599	-18
2. Yil davomida ishga qabul qilinganlar soni, kishi	38	39	+1
3. Yil davomida ishdan bo'shatilganlar soni, kishi	56	43	-13
Shu jumladan:	16	12	-4
A) o'z hohishiga ko'ra			
B) progul va mehnat intizomini buzganligi uchun	28	18	-10
V) o'qishga kirganligi, nafaqaga chiqqanligi, xarbiy xizmatga chaqirilganligi sababli	12	13	+1
4. Ishga qabul qilish oboroti, % (gr2/gr1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ishdan bo'shatish oboroti, % (gr3/gr1)	9,08	7,18	-1,9
6. Qo'nimsizlik koeffitsienti (gr3a+gr3b/1)	0,071	0,050	-0,429

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida joriy yilda xodimlarning qo'nimsizligiga bir qadar barham berilgan. Ya'ni, o'tgan yili xodimlar qo'nimsizligi koeffitsienti 0,071 koeffitsientni tashkil etgan bo'lsa, hisobot yilida bu ko'rsatkich 0,050 ni tashkil qildi. Qo'nimsizlik 0,429 koeffitsientga pasayganligini ijobiy baholamoq lozim. Mazkur korxonada ishdan bo'shatish oboroti o'tgan yilgi 9,08 foizdan hisobot yilida 7,18 foizga qadar pasaygan. Bunday natijalar korxonada ijtimoiy-iqtisodiy muhitning yaxshilanayotganligidan dalolatdir. Bu ko'rsatkichlar orqali korxonada mehnatni tashkil etish, rag'batlantirish sistemalari talab darajasida tashkil etila boshlanganligini ifodalaydi. Bundan tashqari korxonada mehnat intizomi kuchayganligini ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, joriy yilda mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shatilganlar soni o'tgan yilga nisbatan 10 kishiga kamayganligini uning tasdig'i sifatida ko'rishimiz mumkin. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy hol deb baholash lozim.

Tahlil davomida ishchilarni kasbi bo'yicha korxonaning ta'minlanishini aniqlash lozim. Chunki, mahsulot ishlab chiqarish, korxonani, ishchilarning kasbini hisobga olgan holda ta'minlanishiga bog'liq.

“AVS” aksionerlik jamiyatida ishchilarning kasbi bo'yicha ta'minlanishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	Rejaning bajarilishi, %	Farqi (+,-)	
				Mutloq, kishi	Nisbiy, %
1	2	3	4	5	6
1. Bo'yoq tayyorlovchilar	240	245	102,08	+5	+2,08
2. Rang tanlovchilar	98	97	98,97	-1	-1,03
3. Bo'yoq qoruvchilar	56	58	103,57	+2	+3,57
4. Chilangarlar	28	25	89,28	-3	-10,72
5. Boshqa toifadagi ishchilar	183	174	95,08	-9	-4,82
JAMI	605	599	99,01	-6	-0,99

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biztahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda jami ishchilar soni biznes rejada belgilanganiga nisbatan 6 kishiga kamaygan. Ishchilar sonining kamayishiga asosan chilangarlarning 3 kishiga va boshqa toifadagi ishchilarning 9 kishiga kamayganligi sabab bo'lgan. Korxonadagi ishchilarning asosiy salmog'ini bo'yoq tayyorlovchilar, rang tanlovchilar va boshqa toifa ishchilari tashkil etgan. Korxonada asosiy kasbdagi ishchilar bilan 99,01 foizga ta'minlangan. Bo'yoq tayyorlovchilar, bo'yoq qoruvchilar kasbidagi ishchilar rejaga nisbatan ortiqcha bo'lgan holda qolgan kasbdagilar kamaygan. Bunday holatni bo'lishi ishlab chiqarishni normal tashkil etishga to'sqinlik qiladi, natijada belgilangan ish vaqtidan ortiqcha mehnat sarfi qilinishiga va ish haqi fondidan ortiqcha sarfga yo'l qo'yilishiga olib keladi. Ishlab chiqarish natijasi mehnat unumdorligi ishchining mehnat stajiga ham bog'liq. Tahlil etishda uzluksiz mehnat staji (1-yilgacha, 1-5 yil; 5-10; 10-15; 15-20; 20-25; 25 yildan ortiq)ni jami ishchilar sonida tutgan ulushi aniqlanadi va tegishli xulosa qilinadi.

7.4. Ishchilarni ish vaqtdan foydalanishini tahlili va uning o'zgarish sabablari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi ishni tashkil etish va mehnat resurslarining ish vaqtdan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bog'liq. Ishchilarni ish vaqti fondi ishchining yil davomida ishlagan kishi-kunlari va kishi-soatlari ko'rinishida hisobotlarda ifodalanadi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etish uchun ishchilar tomonidan ishlangan jami kishi-kunlari va kishi-soatlari rejasi bilan taqqoslanib ish vaqtini yo'qotilishi va uni o'zgarish sabablari aniqlanadi. Tahlil jarayonida ish vaqti fondidan to'liq foydalanmaslik sabablari atroflicha o'rganilmog'i lozim. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlarni qo'shimcha aniqlash lozim.

1. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari.
2. Ish kuni davomiyligi.

Ishchilarning ish vaqti fondiga (IVF) quyidagi omillar ta'sir etadi:

$$IVF = I_s * K_k * K_D$$

Bu erda:

- Ishchilar sonining o'zgarishi (I_s);
- Bir ishchini ishlagan kunlarining o'zgarishi (K_k);
- Ish kuni davomiyligining o'zgarishi (K_D).

Ish vaqti fondi (kishi-soatlari)ning o'zi esa quyidagi ko'rsatkichlar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

$$\text{Jami ishlangan kishi-soatlari} = \text{Ishchilar soni} \times \text{Bir ishchining ishlagan kishikunlari} \times \text{Ish kuni davomiyligi}$$

26-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida ishchilarning ish vaqtdan foydalanishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Biznes rejada	Haqiqatda	Rejadan farqi, (+,-)	Rejaning bajarilishi, %
1	2	3	4	5
1. Ishchilarni ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	605	599	-6	99,01
2. Ishchilarni yil davomida ishlagan jami kishi-kunlari, ming kishi-kuni	160,2	153,5	-6,7	95,81
3. Ishchilarni yil davomida ishlagan jami kishi-soatlari, ming kishi-soati	1255,2	1202,8	-52,4	95,82
4. Bir ishchining ishlagan kishi-kunlari (2/1)	265	256	-9	96,60
5. O'rtacha ish kuni davomiyligi, soat(3/2)	7,83	7,84	+0,01	100,12

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida ishchilarning ish vaqti fondi biznes rejadagiga nisbatan 52,4 ming kishi-soatga kamaygan. Bunga asosan bir ishchining ishlagan kishi kunlarini 9 kishi-kuniga kamayganligi ta'sir etgan. Bundan tashqari ishchilar sonining biznes rejaga nisbatan 6 kishiga

qisqarganligi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. O'rtacha ish kuni davomiyligining biznes rejaga nisbatan 0,01 soatga uzayganligi hisobiga yo'qotilgan ish vaqti fondining bir qismi tiklangan. Korxonada ish vaqti fondi qisqargan bo'lsada, ammo oldingi mavzularimizdan ko'rishimiz mumkinki, mazkur korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'sgan edi. Bu esa korxonada mehnat unumdorligining o'sganligidan dalolat beradi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, korxonada ish vaqtdan to'liq foydalanilmagan. Joriy yilda rejadagi ish vaqti fondiga nisbatan 6,7 ming kishi-kunlari hamda, 52,4 ming kishi-soatlari yo'qotilgan. Jami yo'qotilgan 52,4 ming kishi-soatlariga quyidagi omillar ta'sir etgan.

1. Ishchilar sonining o'zgarishi;
2. Bir ishchini ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi;
3. Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.

Bu omillarning ish vaqti fondiga bo'lgan ta'sirini mutloq farq usuli orqali aniqlaymiz.

Ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga:

$$-6 \times 265 \times 7,83 = -12,45 \text{ ming kishi-soat}$$

Bir ishchining ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi hisobiga:

$$-9 \times 599 \times 7,83 = -42,21 \text{ ming kishi-soat}$$

Ish kuni davomiyligini o'zgarishi hisobiga:

$$+0,01 \times 153,5 \text{ ming kishi-kun} = +1,54 \text{ ming kishi-soat}$$

7.5. Mehnat unumdorligi dinamikasining tahlili

Mehnat unumdorligi – ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich, uni oshirish – iqtisodiy o'sishning asosiy omilidir. Mahsulot hajmini oshirishda mehnat unumdorligini ulushi yuqoridir. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Mehnat unumdorligini o'lchov birliklari:

A) Qiymat

B) Natura.

V) Mehnat.

Unumdorlik darajasini natura shakli aniq ifodalaydi, ammo bu ko'rsatkichni qo'llash cheklangan. Mehnat unumdorligini ifodalovchi ko'rsatkich bu har bir hodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotdir.

Bulardan tashqari ishchining bir kunlik ish unumi, ishchining bir soatlik ish unumi ko'rsatkichlari ham mehnat unumdorligini ifodalaydi. Tahlil etishda bu mehnat unumdorlik ko'rsatkichlari o'tgan yildagisi bilan taqqoslanib ko'rsatkichlarni o'zgarish sabablari aniqlanadi.

Mehnat unumdorligining dinamikasi va darajasiga ko'p jihatdan korxonani ishlab chiqarish hajmi, xodimlar soni, ish vaqti fondi, tannarxi va hakoza ko'rsatkichlari bog'liqdir.

Mehnat unumdorligini tahlil etishda ko'rsatkichlar o'tgan yil, hisobot yilining rejasi, bir xil ixtisoslashuvga ega bo'lgan korxonalarni ma'lumotlari bilan taqqoslanib ishga solinmagan ichki imkoniyatlar aniqlanadi.

Quyida biz mehnat unumdorligi darajasi va uning dinamik o'zgarishlarini jadval yordamida ifodalab o'tamiz.

27-jadval

AVS” aksionerlik jamiyatida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarining darajasi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	O'tgan yildan	Biznes rejadan
1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot hajmi (ish, xizmat)solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
2. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarini ro'yxat bo'yicha soni, kishi	838	820	814	-24	-6
3. shu jumladan, ishchilar soni, kishi	617	605	599	-18	-6
4. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari, kishi-kun	263	265	256	-7	-9
5. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-soatlari, kishi-soat	2087,15	2074,71	2008,01	-79,14	-66,7
6. O'rtacha ish kuni davomiyligi, soat	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01

7. Ishchilar sonini sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibida tutgan salmog'i, %	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
8. Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'mda (1\2)	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
9. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'mda (1\3)	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
10. Ishchining bir kunlik ish unumi, so'm (1\4)	8035,855	8297,219	9976,433	+1940,578	+1679,214
11. Ishchining bir soatlik ish unumi, so'm (1\5)	1012,591	1059,793	1271,889	+259,298	+212,096

Ushbu jadval ma'lumotlar asosida «AVS» aksionerlik jamiyatidagi mehnat unumdorligiga va uning dinamik o'zgarishlariga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, korxonada barcha turdagi mehnat unumdorlik ko'rsatkichlari o'tgan yili va biznes rejaga nisbatan o'sgan. Mehnat unumdorligining o'sishiga asosan mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi va aksincha, ishchi vaxodimlarning kamayganligi sabab bo'lgan. Unumdorlikning o'sishini ijobiy baholash lozim.

7.6. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagicha ifodalash mumkin.

Mehnat unumining tahlil etishda uning dinamikasi, rejasini bajarilishiga baho beriladi. Unumdorlik darajasini o'zgarish sabablari aniqlanadi va unga ta'sir etuvchi omillar miqdor jihatdan hisoblanadi.

8-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida bir xodimning mehnat unumini va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda	O'tgan yildan	Biznes rejadani
1	2	3	4	5	6
Mahsulot (ish, xizmat) hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Sanoat ishlab chiqarish xodimlarni o'rtacha soni, kishi	838	820	814	-24	-6
Shu jumladan:					
Ishchilar soni, kishi	617	605	599	-18	-6
sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi ishchilar salmog'i, % $gr3*100/gr2$	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'm gr1/gr2	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'm gr1/gr3	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Bir xodimni rejaga nisbatan mehnat unumining o'zgarishi:	x	x	x	x	+456,2
A) Ishchilar salmog'ini o'zgarishi hisobiga $-0,19*3634,3 /100$	x	x	x	x	-6,905
B) bir ishchini mehnat unumini o'zgarishi hisobiga $+629,4*73,59/100$	x	x	x	x	+463,175

“AVS” aksionerlik jamiyatida hisobot davrida bir xodimning o'rtacha yillik mehnat unumdorligi biznes rejaga nisbatan 456,2 ming so'mga o'sgan. Bunga asosan ikkita omil ta'sir etgan. Bizning misolimizda mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda o'tgan yilga, rejaga nisbatan ortgan. Xodimlar va ishchilar soni esa shu davr ichida kamaygan. Demak, mahsulot hajmini o'sishi mehnat unumdorligini o'sishi bilan izohlanadi. Ya'ni, korxonaning sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibida ishchilar salmog'ining o'zgarishi hisobiga bitta xodimning o'rtacha yillik mehnat unumdorligiga 6,905 ming so'mga pasayishiga ta'sir etgan. Aksincha, ikkinchi omil bo'lmish, bir ishchining mehnat unumdorligini biznes rejaga nisbatan 629,4 ming so'mga ortganligi hisobiga bitta xodimning mehnat unumdorligi ham 463,175 ming so'mga ortgan. Har ikkala omilning ta'siri umumlashtirilganda, ularning natijasi ijobiy bo'lib, bu ko'rsatkich 456,2 ming so'mni tashkil qilgan.

7.7. Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirishga va uni bozorga taklif qilish orqali ko'proq foyda olishga intiladi. Bunday sharoitda mahsulot hajmini korxonani kengaytirish yoki xodimlar sonini ko'paytirish bilan bir qatorda, bevosita ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi ishchilarning mehnat unumdorligini ko'tarish orqali amalga oshirgani korxonaga uchun ko'proq samarali hisoblanadi. Shu tufayli ham har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'z ishchilarining mehnat unumdorligini oshirish choralari ko'rishga harakat qiladi hamda unumdorlikka ta'sir etuvchi omillarni o'rganib boradi. Odatda bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi quyidagi omillarga bog'liq.

1. Bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtacha kishi kunlari=(jami kishi kunlari/ishchilar soni)
2. Ish kuni davomiyligi, soat = (jami ishlangan kishi soat/jami ishlangan kishi kunlari)
3. Ishchining bir soatlik ish unumi = (mahsulot hajmi / jami ishlangan kishi -soat)

Tahlil etishda bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmining rejasiga, o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari va unga ta'sir etuvchi omillar quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot} = \text{Bir ishchining ishlagan kishi kunlari} \times \text{Ish kuni davomiyligi} \times \text{Ishchining 1 soatlik ish unumi}$$

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishchining ish vaqtidan foydalanishi va bir soatlik mehnat unumdorligi o'zgarishini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagi jadval ma'lumotlari asosida tahlil qilib chiqishimiz mumkin.

29-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida ish vaqtidan foydalanishni va o'rtacha 1 soatlik ish unumdorligini ishchining yillik mahsulot hajmiga ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
		Biznes rejada	Haqiqatda	O'tgan yildan	Biznes rejadan
1	2	3	4	5	6
Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Ishchilarning jami ishlagan kishi-kunlari, ming kishi-kuni	162,27	160,2	153,5	-8,77	-6,7
Ishchilarning jami ishlagan kishi-soatlari, ming kishi-soat	1287,8	1255,2	1202,8	-85,0	-52,4
Ishchilarni ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	617	605	599	-18	-6
Hisob-kitoblar:					
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'm gr1/4	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari, kishi-kuni gr2/4	263	265	256	-7	-9

O'rtacha ish kuni davomiyligi, soat gr3/gr2	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01
Ishchini 1 soatlik ish unumi, (so'm) gr1/gr3	1641,117	1751,723	2123,351	+482,234	+371,628
Bir ishchini o'rtacha yillik mahsulot hajmini rejadani farqiga ta'siri:	x	x	x	x	+629,4
a) yo'qotilgan ish kunlari hisobiga	x	x	x	x	-123,4
b) ish kuni davomiyligini uzayishi hisobiga	x	x	x	x	+4,5
v) 1 soatlik ish unumini ortishi hisobiga	x	x	x	x	+745,9

$$A) -9 * 7,83 * 1751,723 \quad B) +0,01 * 256 * 1751,723$$

$$V) +371,628 * 7,84 * 256$$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda bir ishchining o'rtacha yillik mehnat unumdorligi 629,4 ming so'mga ko'tarilgan. Ishchilarning mehnat unumdorligini oshishida asosan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'sishi hamda aksincha, ishchilar sonining va bir ishchining yil davomida ishlagan kishi kunlarining kamayganligi ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Bundan tashqari jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada ishchining mehnat unumdorligini oshishiga asosan uchta omil, ya'ni, ish kunlarining yo'qotilishi hisobiga 123,4 ming so'mga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ish kuni davomiyligining biznes rejadagiga nisbatan 0,01 soatga uzayganligi mehnat unumini 4,5 ming so'mga, ishchilarning bir soatlik ish unumini 371,628 so'mga ortganligi ham mehnat unumini 745,9 ming so'mga oshirgan. Har uchchala omilning ta'siriga ko'ra bir ishchining o'rtacha yillik mehnat unumdorligi biznes rejadagiga nisbatan 629,4 ming so'mga ortishiga olib keldi. Bunday natijalarni aksionerlik jamiyati uchun ijobiy deb baholamoq lozim deb o'ylaymiz.

7.8. Mahsulot mehnat sig'imini tahlili

Ishlab chiqarish hajmi, mahsulot strukturasi va assortimentini o'zgarishiga ham bog'liq. Kam mehnat talab etadigan mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarish tufayli mahsulot struktura va assortimentini o'zgarishi mehnat unumdorligini o'sishiga olib keladi.

Struktura va assortimentni unumdorlik darajasiga ta'siri mehnat sig'imi orqali aniqlash mumkin.

Mehnat sig'imi – mahsulot, yarim fabrikat va mahsulotni ayrim qismlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.

Sanoatda mehnat unumdorligini o'sishi ilmiy-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish natijasida mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga erishiladi.

Mehnat sig'imi bilan mehnat unumdorligi bilvosita bog'liqqa ega. Mehnat sig'imi pasayishi tufayli mehnat unumdorligi ortadi va buning aksicha, mehnat sig'imi ortsa-mehnat unumdorligi pasayadi.

Mehnat sig'imini pasaytirish mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ish vaqtini qisqartirish orqali erishiladi.

Mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga mehnat unumdorligini o'sishi (foiz hisobida) quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Mu} = \frac{100 \times A}{100 - A}$$

Bunda: A- ishlab chiqarilgan mahsulot mehnat sig'imini pasaytirish (foiz hisobida).
Mu – mehnat unumdorligini o'sish darajasi (foiz hisobida).

Masalan, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat 8550 kishi-soatni tashkil etib, norma bo'yicha 9000 kishi –soatga nisbatan 450 kishi-soat iqtisod qilingan.

Demak, mehnat sig'imini 5 % (450:9000x100) ga pasayishi mehnat unumdorligini 5,26% (9000:8550x100) ga ortishiga olib keldi.

Erishilgan natijani yuqoridagi formula orqali ham aniqlash mumkin.

$$\text{Mu} = \left(\frac{100 \times 5}{100 - 5} \right) = 5,26 \%$$

Mehnat unumdorligini mehnat sig'imiga ta'siri quyidagicha aniqlanadi.

$$A = \frac{\text{Mu} \times 100}{100 + \text{Mu}}$$

Bizning misolimizda mehnat unumdorligini 5,26% ga o'sishi, mehnat sig'imini 5 % ga pasayishiga olib keldi.

$$A = \frac{5,26 \times 100}{100 + 5,26} = 5 \%$$

Ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt mehnat unumini tavsiflaydi. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulot, ish va xizmatlar hajmini mehnat sarfiga bo'lish asosida aniqlanadi. mehnat sarfi sifatida sarflangan ish soatlari yoki ish kunlari olinadi.

Mehnat unumdorligining o'sish darajalari va dinamikasiga baho berishda uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi quyidagi omillarga alohida ahamiyat beriladi:

- intensiv omil;
- ekstensiv omil;
- ishlab chiqarishning texnik-texnologik holati.

Mehnat sig'iminin o'sishini mehnat unumdorligiga bo'lgan ta'sirini quyidagi jadval ma'lumotlari asosida o'rganib chiqamiz.

30-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida mehnat sig'iminin o'zgarishini mehnat unumdorligiga ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Ko'rsatkichlarni o'zgarishi		
		Biznes rejada	Haqiqatda	reja o'tga yilga nisbatan, %	haqiqiy o'tgan yilga nisbatan, %	Reja-ning bajarilishi, %
A	1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	104,04	120,84	116,15
2. Ishchilarni jami ishlagan kishi-soatlari, ming k/soat	1287,8	1255,2	1202,8	97,47	93,40	95,82
3. Har 1000 so'm mahsulot uchun sarflangan mehnat, soat (2 satr: 1 satr)	0,61	0,57	0,47	93,44	77,05	82,45
4. Ishchining bir soatlik ish unumi, so'm (1 satr: 2 satr)	1641,1	1751,723	2123,351	106,74	129,38	121,21

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki "AVS" aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda mahsulot ishlab chiqarish hajmi solishtirma ulgurji bahoda o'tgan yilga nisbatan ham, biznes rejaga nisbatan ham o'sgan. Bunga aksincha o'laroq, ishchilarning jami ishlagan kishi soatlari hajmi qisqargan. Bu shundan dalolat beradiki, korxonada mahsulot mehnat sig'imi qisqargan va aksincha mehnat qaytimi ko'rsatkichlari ortgan. Shularning natijasida ishchilarning bir soatlik ish unumlari ham o'sgan. Mehnat sig'imini pasayishi hisobiga ishchining 1 soatlik ish unumini 29,38 % ga oshirish ko'zda tutilgan. Haqiqatda esa 1 soatlik ish unumi 21,21 % ga mehnat sig'imini pasayishi hisobiga erishilgan.

7.9. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. **Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish mumkin:**

- Mehnat predmetlari;
- Mehnat vositalari;
- Mehnat omillari;
- Tadbirkorlik.

Mazkur omillar tarkibida asosiy o'rinni mehnat omillari tashkil etadi. Shu sababli ham mehnat omillarini tahlil qilib borish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Mahsulot hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir etadi.

1. Ishchilar sonini o'zgarishi.
2. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi.
3. Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.
4. Ishchini 1 soatlik ish unumini o'zgarishi.

Bu mehnat omillarini mahsulot hajmiga bo'lgan ta'sirini zanjirli bog'lanish, foizlar farq usullari orqali aniqlash mumkin.

31-jadval

**AVS" aksionerlik jamiyatida mehnat omillarini mahsulot hajmiga ta'sirini tahlili
(Foizlarni farq usuli orqali aniqlash)**

Ko'rsatkichlar	Rejaning bajarilishi, (%)	Foiz-larning farqi, (+,-)	Hisob- kitoblar	O'zgarish sababi
1	2	3	4	5
1. Ishchilar sonining o'zgarishi	99,01	-0,99	2198763 * (-0,99)\100 -21767,7	Ishchilar sonini kamayishi
2. Jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi	95,81	-3,2	2198763 * (-3,2)\100 -70360,4	Yo'qotil-gan ish kunlari
3. Jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi	95,82	+0,01	2198763 * (+0,01)\100 +219,9	Ish kuni davomiy-ligini uzayishi
4. Mahsulot hajmi (bir soatlik ish unumining o'zgarishi)	116,15	+20,33	2198763 * (+20,33)\100 +447008,5	1 soatlik ish unumini ortishi
Jami	x	x	355100,3	x

Ilova:

1. Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm

Reja	2198763	Haqiqatda	Farqi
		2553967	+355204

Hisob-kitoblar :

- 99,01 – 100 = -0,99
- 95,81 – 99,01 = -3,2
- 95,82 – 95,81 = +0,01
- 16,15- 95,82 = + 20,33

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'rganilayotgan davrda korxonada mahsulot hajmi biznes rejada belgilanganiga nisbatan 355204 ming so'mga ko'paygan. Mahsulot hajmining ortishiga mehnat omillari ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Ya'ni ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga 21767,7 ming so'mlik, jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi hisobiga esa 70360,4 ming so'mlik mahsulot yo'qotilgan. Ammo, mahsulot hajmiga ijobiy ta'sir etgan mehnat omillari ham mavjud bo'lib, bulardan jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi hisobiga 219,9 ming so'mlik, bir soatlik ish unumdorligini ortishi hisobiga esa 447008,5 ming so'mlik mahsulot hajmini ortishiga olib kelgan. Mehnat resurslaridan to'liq foydalanilgan taqdirda korxonada mahsulot hajmi qo'shimcha yana 92128,1 ming so'mga ortishi mumkin edi. Umuman olganda, bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy deb baholasak bo'ladi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- mehnat resurslari;
- mehnat kuchlari;
- mehnat resurslarining tarkibi va strukturasi;
- mehnat resurslarini tahlil qilishning vazifalari;
- mehnat ko'rsatkichlari, ularni tahlil etish uslubi;
- xodimlar va ishchilar qo'nimsizligi;
- ishga qabul qilish oboroti;
- ishdan bo'shatish oboroti;
- qo'nimsizlikni tahlil etish uslubi;
- ish vaqtidan foydalanish tahlili;
- mehnat unumdorlik ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi.
 - A) Qiymat o'lchovi
 - B) Natura o'lchovi
 - V) Mehnat o'lchovi
- qiymat shaklida unumdorlik darajasini aniqlashning kamchiliklari;
- 1 xodimga va 1 ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot, ularni bir-biridan farqi;
- 1 xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulotga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash uslubi;
- 1 ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash tartibi;
- mahsulot mehnat sig'imini tahlil etish uslublari;
- mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillari.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxonaning mehnat resurslarini tahlil etishning ahamiyati nimalardan iborat?
2. Mehnat resurslarini tahlil etishda boshqaruv tahlilining vazifalari nimalardan iborat bo'ladi?
3. Mehnat resurslarini va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini tahlil qilishda tahlilning asosiy axborot manbalari qaysilar hisoblanadi?
4. Korxonalarda mehnat resurslarining tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlari qanday tahlil etiladi?
5. Mehnat resurslari ishlab chiqarish faoliyatidagi qatnashuviga qarab qanday guruh va kategoriyalarga ajratiladi?
6. Korxonada band bo'lgan xodimlarning tarkibi qanday tahlil qilinadi?
7. Korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganlik darajasi qanday tahlil qilinadi?
8. Xodimlar qo'nimsizligi nima va u qanday aniqlanadi?
9. Ishdan bo'shatish va ishga qabul qilish oboroti ko'rsatkichlarining iqtisodiy mazmuni nimadan iborat hamda mazkur ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi?
10. Ish vaqtidan foydalanish darajasi qanday usullar orqali tahlil qilinadi?
11. Mehnat unumdorligining iqtisodiy mazmuni va uni aniqlash tartibi nimalardan iborat?
12. Mehnat unumdorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni ko'rsatib o'ting va ular qanday aniqlanadi?
13. Mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tarkibiga qaysi omillar kiradi?
14. Mehnat sig'imining mahsulot hajmiga ta'siri qanday aniqlanadi?
15. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillari tarkibiga nimalar kiradi va ular qanday aniqlanadi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Berilgan ma'lumotlar asosida korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini, xodimlar tarkibi va dinamikasini taxlil eting va xulosa yozing?

Mehnat to'g'risidagi hisobot

	Hisobot davrida xodimlar ning ro'yxatdagi o'rtacha soni (o'rindoshlarsiz), kishi	O'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan xodimlar soni, kishi				Shu jumladan: Ro'yxtdagi xodimlar (o'rindoshlar bilan)				Yil oxiriga ro'yxatdagi xodimlar (o'rindoshlarsiz) soni, jami kishi	Shu jumladan: Ma'muriy-boshqaruv xodimlari, kishi
		jami	S h u m l a d a n : A y o l l a r	2-ustundan		jami	Sh u j u m l a d a n : A y o l l a r	10-ustundan			
				I s h c h i l a r	X i z m a t c h i l a r			I s h c h i l a r	X i z m a t c h i l a r		
A	1	2	3	4	5	10	11	12	13	14	15
Korxonalar bo'yicha jami (2satr+3satr)	121	117	47	97	20 (12, 5, 3)	2954 7,3	11768, 8	24288,9	5258,4	121	20
Asosiy faoliyat	112	112	45	92	20	2893 9,6	11324, 2	23681,2	5258,4	116	20
Asosiy bo'lmagan faoliyat	5	5	2	5	-	607, 7	444,6	607,7	-	5	-

Qo'shimcha ma'lumotlar

1.	Mehnat resurslarining tarkibi, kishi (o'tgan yilida):	
	- ishchilar	95
	- xizmatchilar	13
	- rahbar xodimlar	9

	- mutaxassislar	4
	- jami sanoat ishlab chiqarish xodimlari	121

Biznes reja ma'lumotlari

1.	mehnat resurslarining tarkibi, kishi:	
	- ishchilar	98
	- xizmatchilar	12
	- rahbar xodimlar	5
	- mutaxassislar	4
	- jami sanoat ishlab chiqarish xodimlari	119

2-topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda kadrlar qo'nimsizligini tahlil qiling va xulosa yozing? (2-topshiriq ma'lumotlaridan foydalaning).

Xodimlar soni va mehnat haqi fondi

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqam i	Hisobot yilida		
		Yil boshi-dan	chora k-da	Oy mobayn ida
1	2	3	4	5
O'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan xodimlar soni, kishi	01	114	115	115
Shu jumladan, asosiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar	02	111	112	112
Ro'yxatda va ro'yxatdan tashqari bo'lgan ishchilar ish haqi fondi, pul va natural shakllarda, ming so'm	03	17214,8	9859,5	4795,2
Shu jumladan: Ruyxatdagi xodimlar tarkibi, o'rindoshlar bilan	04	17214,8	9859,5	4795,2
Mehnat haqi berish bo'yicha muddati o'tib ktgan qarz (soliq va boshqa ushlab qolishlarni chegirib, o'tgan davrdan qolgan qarzni qo'shgan holda), hisobotdavri oxiriga – jami, ming so'm	05	-	-	-
Shu jumladan: hisob raqamida mablag' yo'qligi sababli	06	-	-	-
Amalda ishlagan kishi – soat soni, ming	07	178,9	56,9	18,1
Hisobot taqdim etuvchi sub'ekt tarkibiga kiruvchi yuridik shaxslar soni	08	1	1	1

Xodimlar soni va ishchi kuchi harakati

Kursatkichlar nomi	Satr xos raqam i	— chorakda
Hisobot davri boshiga ro'yxatdagi xodimlar soni (o'rindoshlarsiz)	10	116
Qabul qilingan xodimlar – jami	11	3
Ketgan xodimlar – jami	12	1
Ulardan: Xodimlar soni qisqarishi munosabati bilan	13	
o'z ixtiyoriga ko'ra	14	1
Hisobot davri oxiriga ro'yxatdagi xodimlar (o'rindoshlarsiz), soni	15	118
boshqa korxonada va tashkilotlardan qabul qilingan o'rindoshlar soni	16	
Pudrat shartnomasi asosida ishlayotgan xodimlar soni	17	
Shu jumladan: Korxonada ishlovchilar ro'yxati tarkibida bo'lmaganlar	18	
Boshqa korxonalardan qabul qilingan o'rindoshlar ish haqi fondi, ming so'm	19	
Mazkur korxonada ro'yxati tarkibida turmaydigan, pudrat shartnomasi asosida ishlovchi xodimlar ish haqi fondi, ming so'm	20	
To'liqsiz ish kuni yoki to'liqsiz ish haftasida ishlovchilar soni – jami	21	

Shu jumladan, ishlab chiqarish hajmi qisqarishi sababli ko'rsatilgan ish rejimiga o'tkazilganlar	22	
Ish haqi saqlanmagan (qisman saqlangan) majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlar soni – jami	23	
Shu jumladan, ish haqi saqlanmagan holda	24	
23-satrdan ko'rsatilgan xodimlar bo'yicha kishi – kunlar ta'tillar soni	25	
Hisobot davri oxiriga ish o'rinlari soni, o'rin	26	63
Yangi ochilgan ish o'rinlari soni, o'rin	27	-
Hisobot davri oxiriga mavjud bo'sh ish o'rinlar soni, o'rin	28	-
Bu o'rinlarga talab qilinadigan xodimlar soni	29	-
Birinchi smenada ishlayotganlar soni	30	63
01-satrdan chet el fuqarolari, soni	31	-
15-satrdan ma'muriy-boshqaruv xodimlari	32	20

3-topshiriq

Berilgan ma'lumotlar asosida korxonani ishchilarni kasbi bo'yicha ta'minlanishini tahlil qiling va xulosa yozing?

Hisobot yili ma'lumotlari

1	Ishchilarni kasbi bo'yicha ta'minlanishi, kishi:	
	- Operator	6
	- xamir koruvchi	14
	- yuk tashuvchi	13
	- mahsulot sifatini tekshiruvchi	6
	- pech nazoratchisi	19
	- chilangar	7
	- nonvoy	32

Biznes reja ma'lumotlari

1.	Ishchilarni kasbi bo'yicha ta'minlanishi, kishi:	
	- operator	7
	- xamir qoruvchi	13
	- yuk tashuvchi	12
	- mahsulot sifatini tekshiruvchi	6
	- pech nazoratchisi	21
	- chilangar	8
	- nonvoy	31

4-topshiriq

Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlil qiling va xulosa yozing? (2-topshiriq ma'lumot manbalaridan foydalaning).

Hisobot yili ma'lumotlari

1	ishchilarni jami ishlagan kishi kunlari, ming kishi-kunida: - hisobot yili - o'tgan yili	28,6 30,9
2	ishchilarni jami ishlagan kishi soatlari, ming kishi-soatda: - hisobot yili - o'tgan yili	217,9 240,4

Biznes reja ma'lumotlari

1.	ishchilarni jami ishlagan kishi kunlari, ming kishi-kunida	181,4
2.	ishchilarni jami ishlagan kishi soatlari, ming kishi-soatda	1560

5-topshiriq

Bir xodimga to'g'ri keladigan maxsulot xajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiling va xulosa yozing?

Iqtisodiy ko'rsatkichlar-xos rakami-815

Ko'rsatkichlar	Satr tartib rakami	Amalda ishlab chiqarildi	
		Hisobot yili	O'tgan yilda
Maxsulot (ish, xizmat)lar xajmi, korxonalar ulgurji bahosida, qiyoslama narxlarida, ming so'm	810	404316	403603
Tegishli yilning amaldagi narxlarida	821	453781	314720
Ilmiy texnika maxsulotlari xajmi	822	-	-
Sertifikatlangan maxsulot xajmi	828	-	-
O'rtacha ish xaki va boshqa miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni, kishi	829	121	120
Shundan ilmiy tadkikot xodimlari	830	-	-

Biznes reja ma'lumotlari

1	Tovar mahsuloti ulgurji bahosi, ming so'mda	403810
2	Mahsulot hajmi, ming so'mda: - amaldagi bahoda - solishtirma bahoda	412314 403810
3	mehnat resurslarining tarkibi, kishi: - ishchilar - xizmatchilar - rahbar xodimlar - mutaxassislar - jami sanoat ishlab chiqarish xodimlari	98 12 5 4 119

VIII-BOB. KORXONANI MODDIY RESURSLAR BILAN TA'MINLANISHI VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING TAHLILI

8.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday korxonada asosiy maqsadiga erishish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini jumladan mehnat predmetlaridan tejab-tergab foydalanishga alohida e'tibor beradilar. Chunki shuning natijasida ular o'z foydalarini ko'paytirishga oqibat natijada foydalilik darajasini oshirishga erishadilar. Mahsulot ishlab chiqarishda mehnat predmetlarining ahamiyati ulkan. Ularsiz ayrim hollarda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati cheklanadi ayrim hollarda esa umuman mumkin emas.

Masalan, mehnat predmeti hisoblangan metallar elektr quvvatlari va boshqalar mavjud bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish ham cheklanadi. Shunday ekan mehnat predmetlariga sanoat ishlab chiqarishida nimalar kirishilishini aniqlab olish lozim. *Adabiyotlarda, korxonada hujjatlarida ko'rsatilishicha mehnat predmetlariga quyidagilar kiritilgan:*

- xom-ashe va materiallar;
- elektro-energiya;
- yoqilg'i;
- yog'lovchi materiallar;
- kam baholi va tez to'zuvchi buyumlar va boshqalar.

Ulardan yil davomida to'liq hamda tejab tergab foydalanish eng muhim maqsad hisoblanadi. Mehnat predmetlariga bo'lgan talab mustaqil ravishda korxonada tomonidan rejalashtiriladi. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida"gi Qonunining 22-moddasi birinchi bandida bu xususda shunday deyiladi: "Korxonada bozor talablarini, ehtimol tutilgan sheriklarning imkoniyatlarini o'rganish, narx-navoning o'zgarishi to'g'risidagi axborot asosida o'z ishlab chiqarishining ta'minotini, bozorlarda (tovarlar, xizmatlar, moliya bozorlarida) monopoliyaga qarshi qonunlarning talablarini nazarda tutgan holda bevosita yoki vositachi orqali oldi-sotdini, mahsulot sotishni va o'z ishlab chiqarishining ta'minotini mustaqil amalga oshiradi".

Mehnat predmetlaridan samarali foydalanish natijasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning o'rtacha xarajatlari yoki tannarxlari pasayadi. Buning natijasida korxonalarining sof foydalari ortadi. Shuning bilan birgalikda mehnat predmetlaridan o'rindoshlik bilan foydalanish oqibatida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatlari yaxshilanadi, xizmat qilish muddatlari esa ko'payadi.

Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi, tannarxning pasayishi, foyda va rentabellining oshishi, korxonani moddiy resurslar bilan belgilangan assortimenti va sifati bo'yicha ta'minlanishiga bogliq.

Shuning uchun sanoat korxonalari o'z ishlab chiqarishini bir me'orda samarali rivojlanishini ta'minlash maqsadida uzoq muddatga mo'ljallangan biznes rejalari asoslangan holda mehnat predmetlari bilan ta'minlashga alohida e'tibor beradilar. Chunki hozirgi paytda mehnat predmetlarini yo'qligi yoki o'z vaqtida olib kelinmaganligi sababli sanoat korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati turib qolmoqda.

Korxonalarining moddiy resurslar bilan o'z vaqtida, zaruriy miqdorlarda, belgilangan sifatta hamda bir ma'romda ta'minlanishi shu bilan birgalikda ulardan ratsional foydalanish pirovardida uning iqtisodiy rivojlanishi va taraqqiy etishi uchun har tamonlama ta'sir etadi.

Korxonalarining rivojlanishi, taraqqiy etishi hamda iqtisodiy jixatdan baquvvat bo'lishi oqibat natijada mustaqil Respublikamizning iqtisodiyotini barqarorlashishiga zamin yaratadi. Xalqimiz turmush darajasining yanada yuksalishiga har tomonlama o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish hajmlarining oshishi o'z navbatida moddiy resurslardan foydalanish ko'lamining ham kengayishiga olib keladi. Shuning uchun moddiy resurslardan tejab tergab foydalanish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Mehnat predmetlaridan to'liq va samarali foydalanishni ta'minlash uchun hozirgi davrda zamonaviy yangi texnikalardan to'g'ri foydalanish, shuningdek, samarali texnologiyalarni ishlab chiqarishga tezkorlik bilan tatbiq etishni taqazo etadi. Chunki ular yordamida mehnat predmetlari ishlab chiqarishga sarf qilinishi, tejalishi ta'minlanadi. Shuning bilan birgalikda ishlab chiqarishni turlicha shakllarini, asosiy e'tiborni nodavlat mulkchiligiga asoslangan korxonalarni barpo etish va rivojlantirishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Sababi ularda mulkka egalik qilish hissiyoti doimo yuqori darajada bo'ladi. Darxaqiqat, nodavlat mulkchiligiga asoslangan korxonalarda mehnat predmetlari ularning mulki hisoblanadi. Undan imkoniyat doirasida samarali foydalanishga katta e'tibor beriladi.

Moddiy resurslardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yishda iqtisodiy tahlilning ahamiyati kattadir. Korxonada moddiy resurslardan qay darajada foydalanilayotganligini tahlil etish natijasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga sarflanayotgan xarajatlarni tejash maqsadida foydalanilmay qolgan ichki imkoniyatlarni topish mumkin.

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida korxonalarining moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini va ulardan samarali foydalanishni tahlil etishda boshqaruv tahlilining eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonada, birlashmalarning zaruriy moddiy resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash;
- moddiy resurslarni korxonaga etkazib berish hajmini, kompleksligini, sifatligini, sortligini hamda maromiyligining darajasini belgilash;
- moddiy resurslarni etkazib berish borasida korxonalararo tuziladigan shartnomalarning o'z vaqtida tuzilganligini aniqlash;
- moddiy texnika ta'minoti belgilangan rejasining haqiqatga yaqinligini tekshirish;
- transport-tayyorlov xarajatlarini hisoblash;
- materiallardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlash va ularni mahsulot hajmiga hamda uning tannarxiga ta'sirini miqdor jixatdan hisoblash;
- xom ashyo, yoqilgi va materiallarga baho berishda foydalanilmay qolgan ichki imkoniyatlarini aniqlash, tahlil etish va boshqalar.

Tahlil uchun zaruriy ma'lumotlar moddiy texnika ta'minoti rejasini, xom ashyo va materiallar bo'yicha tuzilgan shartnoma hamda moddiy resurslar mavjudligi va ulardan foydalanishning statistik hisobotidan olinadi. Korxonalarda mehnat predmetlaridan foydalanishni tahlil etishda ularni sarflanishi bo'yicha o'rnatilgan me'yoriy ma'lumotlardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mehnat predmetlaridan samarali foydalanishga Respublikamiz hukumati tomonidan ham doimo alohida e'tibor qaratilmoqda. Ular qabul qilingan normativ hujjatlarda o'z aksini topgan. Masalan, «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida» gi, «Tadbirkorlik to'g'risida» gi, «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida» gi va boshqa qonunlarda, farmonlarda, qarorlarda o'z aksini topgan.

8.2. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalaydigan ko'rsatkichlar tizimi

Korxonalarda moddiy resurslardan to'liq, bir me'yorda hamda samarali foydalanganlik darajasini tahlil etish uchun shu holatlarni ifodalaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur.

A) Shu jumladan asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik hamda aylanma fondlar va mablag'lar bilan ta'minlanganlik darajasi hisoblanadi. Bu kursatkichlarni moddiy resurslarni alohida alohida turlari bo'yicha ham hisoblash mumkin. Masalan stanoklar bilan, xom ashyo bilan, elektr energiya bilan, yoqilg'i bilan va boshqa moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini aniqlash mumkin.

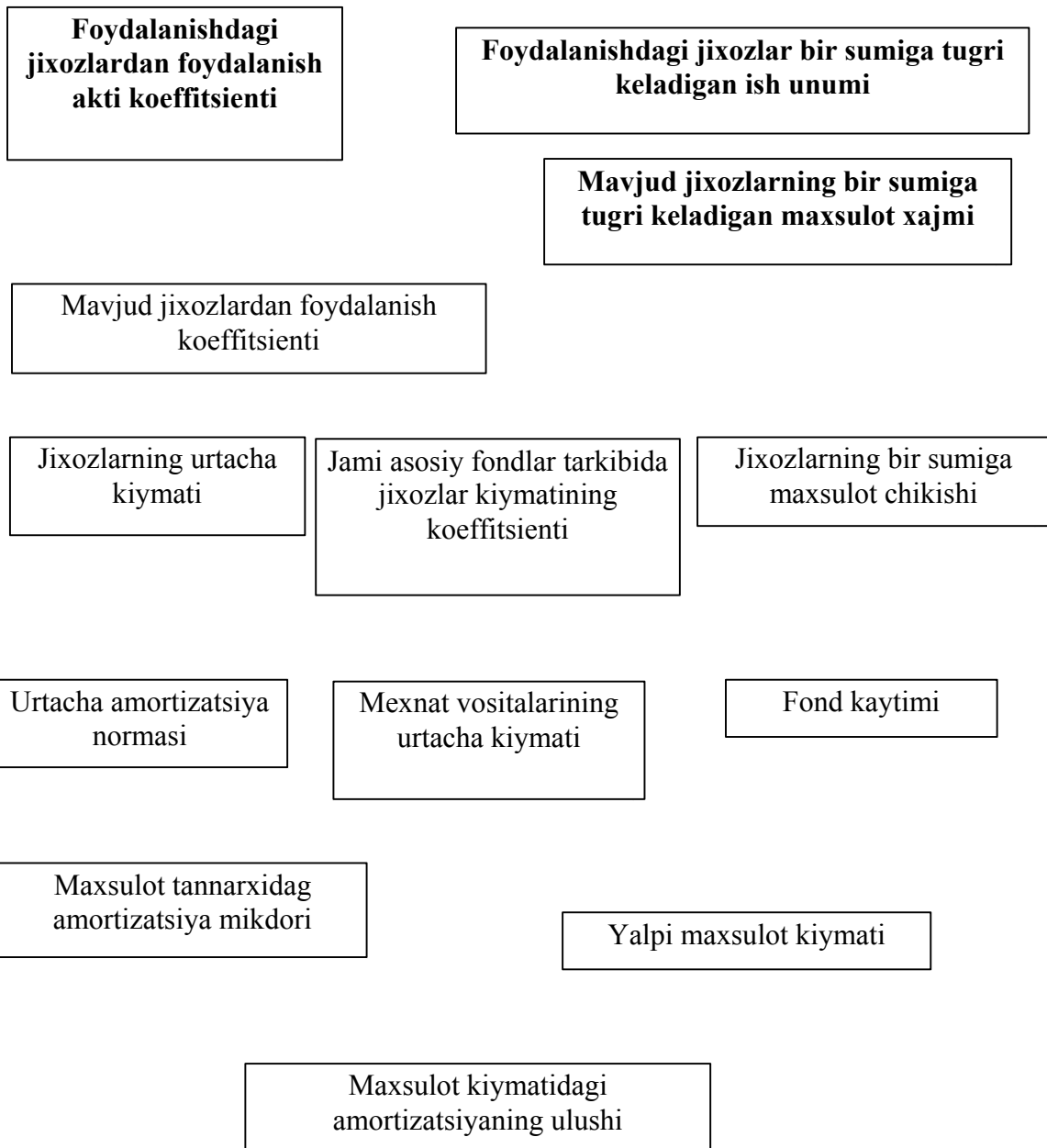
B) Moddiy resurslardan foydalanishning to'liqliligini asosan korxonaning ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasi isbotlaydi.

V) Sanoat korxonalarida mehnatni moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Uni jami moddiy resurslar qiymatini korxonada mavjud bo'lgan ishchi va xizmatchilar soniga taqsimlash natijasida aniqlash mumkin. Bu ko'rsatkichni yanada aniqlashtirish maqsadida moddiy resurslar qiymatini faqatgina ishchilar soniga taqsimlash natijasida ham aniqlash mumkin. Uni alohida asosiy fondlar bilan qurollanganlik hamda aylanma fondlar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari bo'yicha ham aniqlash mumkin.

G) Moddiy resurslardan foydalanishni iqtisodiy samaradorligini korxonalaridagi fondlar qaytimi hamda fondlar sig'imi isbotlaydi. Fondlar qaytimini aniqlash uchun korxonada yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot hamda tovar mahsuloti qiymatini asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatiga taqsimlash lozim. Fondlar qaytimining iqtisodiy mohiyati bo'lib korxonaning har ming so'mlik asosiy fondlariga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot yoki tovar mahsulotini ko'rsatkichi hisoblanadi.

Asosiy fondlardan samarali foydalanishni ko'rsatuvchi keyingi ko'rsatkich bo'lib fond sig'imi hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichni hisoblash uchun korxonadagi mavjud bo'lgan asosiy vositalarning yillik o'rtacha qiymatini yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot va tovar mahsuloti qiymatlariga taqsimlanadi. Fondlar sig'imining iqtisodiy mohiyati bo'lib korxonada yil mobaynida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot yoki tovar mahsulotining har ming so'miga to'g'ri keladigan asosiy fondlarning qiymati hisoblanadi.

Ushbu samaradorlik ko'rsatkichlarini quyidagi sxema orqali ifodalash maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birgalikda materiallardan foydalanish samaradorlik ko'rsatkichlarini material qaytimi va material sig'imi ko'rsatkichlari ifodalaydi. Material qaytimi ko'rsatkichini aniqlash uchun korxonada yil davomida ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti qiymatini material xarajatlar qiymatiga taqsimlanadi. Material sig'imi ko'rsatkichi buning aksi bo'lib material xarajatlar qiymatini korxonaning yil davomida ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti qiymatiga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Buni tavsiflaydigan bo'lsak ushbu ko'rsatkich korxonada yil mobaynida ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining har bir so'miga qancha material xarajatlari sarflanganligini ko'rsatadi.

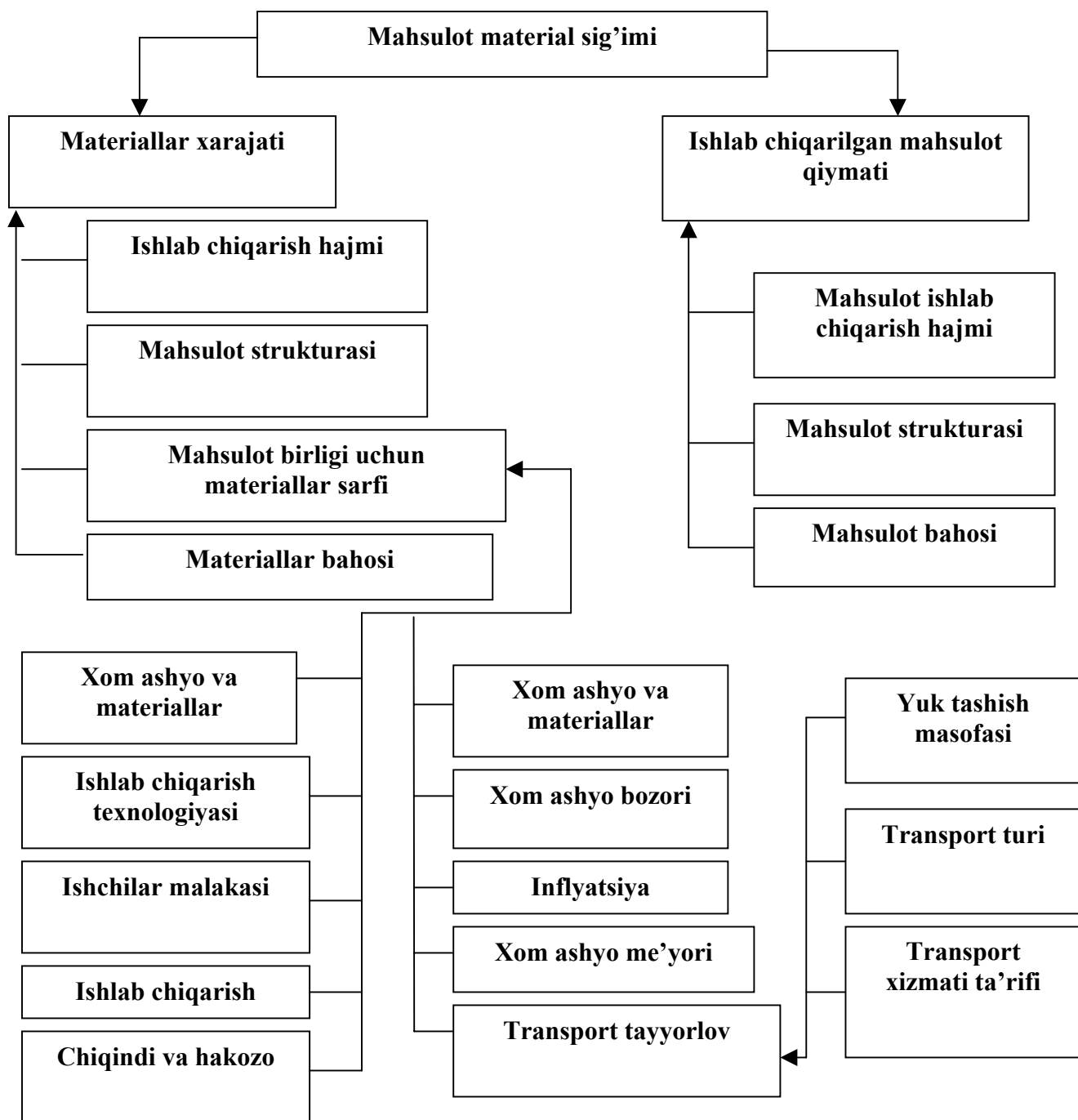
Materiallar xarajati koeffitsienti - haqiqiy sarflangan materiallar xarajatini biznes rejadagisi haqiqiy ishlab chiqarish hajmiga korrektirovka qilingan ko'rsatkichga nisbatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish jarayonida materiallar sarfidan iqtisod (yoki ortiqcha sarf)ga erishganligini ifodalaydi. Bu koeffitsient 1 dan katta bo'lsa moddiy resurslardan samarali foydalanilganligini bilish mumkin.

Material sig'imini alohida ko'rsatkichlari moddiy resurslarning ayrim turlaridan samarali foydalanishni xarakterlaydi. Ular qatoriga yoqilg'i sig'imi, material sig'imi, xom-ashyo sig'imi kabi ko'rsatkichlarni kiritish mumkin. Odatda material sig'imini o'zgarishiga bir qator omillar

ta'sir etadi. Material sig'imining omilli tahlilining tuzilishini quyidagi chizma ko'rinishida berishimiz mumkin bo'ladi.

13-chizma.

Material sig'imining omilli tahlilini tuzilishi.

8.3. Korxonaning moddiy texnika ta'minoti rejasining bajarilishini tahlili

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish davrida sanoat korxonalariga qonun doirasida harakat qilish mustaqilligi berilgan. Respublikamizda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida turlicha mulkchilikka asoslangan korxonalar shakllari tashkil etilgan. Ular iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirilishi natijasida yanada takomillashtirilmoqda. Natijada, ijara korxonalar, hissadorlik jamiyatlari, kompaniyalari, qo'shma korxonalar, xususiy korxonalar va boshqalar tashkil etilmoqda. Ular talab va taklifdan kelib chiqqan holda ko'proq foyda olish maqsadida o'zlarining ishlab chiqarish faoliyatlarini qonun doirasida erkin mustaqil amalga oshirmoqdalar. Shu holat korxonalarining moddiy texnika ta'minoti masalalarini hal etishga ham bevosita bog'liqdir.

Korxonalar ishlab chiqarishini rivojlanishini rejalashtiradilar. Ular qisqa hamda uzoq muddatga mo'ljallangan bo'ladi. Bu masalalar korxonalarining biznes rejalarida va boshqa hujjatlarda aks ettirilgan bo'ladi.

Korxonalar o'z maqsadini muvaffaqiyatli hal etish maqsadida o'zlarini ishlab chiqarishlarni moddiy texnika resurslari bilan ta'minlash jarayonini bajarilishiga alohida e'tibor beradilar. Buning uchun aniqlangan, ya'ni, korxonalar uchun zarur bo'lgan moddiy texnika resurslarini yangi turlari mavjudligi hamda ular jahon bozorida taklif qilinganligi o'rganiladi. Chunki, korxonalar o'zi uchun zarur bo'lgan moddiy texnika resurslarining yaxshilarini, ya'ni samaralisini olishga harakat qiladilar.

Moddiy texnika marketingini ya'ni bozorini o'rganish bilan birgalikda ularni qaysi bozor infratizimlaridan sotib olish mumkinligini belgilaydilar. Shu davrda tovar va xom ashyo birjalari bilan, sotuvchilar tomonidan tashkil etilayotgan ko'rgazmalar bevosita korxonalarining o'zlari bilan aloqlarni tiklaydilar. Shu aloqalar natijasida qisqa muddatli hamda uzoq muddatli ayrim hollarda esa bir martalik kuchga ega bo'lgan shartnomalar tuziladi. Shu shartnomalarda moddiy texnika resurslarini etkazib beruvchilarining burchlari, vazifalari batafsil aks ettiriladi. Masalan, Toshkent traktor zavodi o'zida ishlab chiqarilayotgan traktorlarni qaysi muddatlarda, qanday holatda, qaerga hamda qanday baholarda etkazib berishligini aks ettirishi mumkin, agarda, shu zavod korxonalariga traktorlarni etkazib berishni o'z zimmasiga olgan bo'lsa. Ayrim hollarda istemolchilar zavoddan traktorlarni o'zlari olib chiqib ketishlarini o'z zimmasiga olishlari mumkin. Shunday hollarda uning baholari nisbatan arzon bo'lishi mumkin, javobgarligi esa sotib oluvchi zimmasida qolishi mumkin.

Korxonani moddiy texnika resurslari bilan ta'minlanishini tahlili moddiy texnika ta'minoti rejasining ob'ektiv ravishda belgilanganligini aniqlashdan boshlanadi.

Moddiy resurslarga bo'lgan talabni aniqlashda texnika, xom ashyo, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqa materiallar bo'yicha belgilangan me'yorlardan qanday foydalanilganligi, ilg'or me'yorlardan xom-ashyoga bo'lgan talabni aniqlashda, undan qay darajada foydalanilganligi tekshiriladi.

Korxonalarda ishlab chiqarish jarayonining bir maromda amalga oshirilishi ko'p jihatdan korxonani moddiy resurslar bilan to'liq ta'minlanganligiga bog'liqdir.

Korxonani moddiy texnika resurslariga bo'lgan ehtiyoji ikki manba hisobiga qondiriladi.

1. Tashqi ta'minot;
2. Ichki ta'minot.

Tashqi ta'minot deganda - tashqi korxonalar, xom ashyo birjalari bilan tuzilgan shartnomaga asosan moddiy texnika resurslarini chetdan etkazib beruvchilardan kelib tushishi tushuniladi.

Ichki ta'minot deganda - ta'minot rejasining bajariishi, ichki resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, iqtisod rejasiga rioya qilish kabilar tushuniladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida korxonalarining iqtisodiy ahvoli nisbatan barqaror bo'lmagan hollarda, ya'ni, korxonalar moddiy texnika resurslarini sotib olishlari uchun o'z mablag'lariga ega bo'lmagan hollarda lizing kreditidan ham foydalanishi mumkin.

Lizing kreditlarini amalga oshirishda lizing kompaniyalari bilan yoki lizingni amalga oshiruvchi sub'ektlar bilan lizing kreditlari bo'yicha shartnomalar tuziladi. Bunda uch tomon qatnashishi mumkin. Lizing kreditini amalga oshiruvchi, asosan o'rtada mablag'i bo'lganligi munosabati bilan moddiy texnika resurslarini ijaraga beruvchilardan olib, ularni foydalanuvchilarga etkazib berishi bilan shug'ullanishi mumkin. Ayrim hollarda esa moddiy texnika resurslarini ijaraga beruvchilar, ularni ijaraga oluvchilarga bevosita etkazib berishlari mumkin. Bu masalalar shartnomalarda to'liq o'z akslarini topishlari zarur.

Korxonalarda moddiy texnika ta'minoti rejalarini bajarilishini tahlil etish uchun quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

32-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida moddiy texnika ta'minoti rejasining bajarilishini tahlili

Shartli belgi	Materiallarga bo'lgan talab (tonna)	Talabni qoplash manbai (tonna)		Shartnom a tuzil-di (tonna)	Talabni shartnoma bo'yicha qoplash, (%)	Materiallarni kelib tushishi (tonna)	Shartnom a bajari-lishi, (%)
		Ichki	Tashqi				
1	2	3	4	5	6	7	8
A	27000	1500	26500	24300	90.0	22907	94.2
V	5700	1050	5650	5420	95.0	5190	95.7

$$Tk = (1500+24300) / 27000 = 0,955$$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, materiallarga bo'lgan talab (A) tuzilgan shartnoma va ichki manbalar bo'yicha to'liq ta'minlanmagan. Reja bo'yicha ta'minlanish koeffitsienti 0,955 ni tashkil etgan. Xaqiqatda materiallarni etkazish rejasini bajarilmaganlik sabablarini batafsil aniqlash talab etiladi. Unga sabab bo'lib material resurslarini etkazib beruvchilar hamda ularni sotib oluvchilar, ayrim hollarda esa o'rtada turgan bozor infra tizilmalari hisoblanishi mumkin.

Bu sabablar o'rganilganidan so'ng ularni bartaraf etish rejalarini, tadbirlari tuziladi.

8.4. Korxonaning material resurslar bilan ta'minlanganligini tahlili

Sanoat korxonalarining ishlab chiqarish jarayonlarining natijasi hamda samaradorligi ularning material resurslari bilan ta'minlanganligiga bevosita bog'liqdir. Chunki korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni hajmi, sifati ulardagi material resurslarining talab darajasda bo'lishligini ob'ektiv ravishda taqazo etadi. Shuning bilan birgalikda u resurslar zamon talabiga ham mos kelishi lozim. Ya'ni, universalligi, yangiligi hamda arzonligi nuqtai nazaridan. Korxonalarining material resurslariga bo'lgan talabini aniqlashda me'yoriy hujjat va me'yoriy ma'lumotlardan foydalanish lozim. Sanoat korxonalarida biznes rejada ko'rsatilgan mahsulotlar miqdorini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan maerial resurslarining miqdori va qiymati aniqlanadi. Ya'ni qancha stanoklar qancha mashinalar, mexanizmlar, shuningdek, boshqa moddiy resurslar bo'yicha alohida-alohida hisob-kitoblar qilinadi.

Korxonalarining o'zlaridagi mavjud bo'lgan material resurslarining yil boshiga bo'lgan miqdori yillik inventarizatsiya natijasida aniqlanadi. Ularda mavjud bo'lgan material resurslar korxonada ishlab chiqarishini davomiyligini ta'minlash uchun etarli bo'lmagan holarda korxonalarini zarur bo'lgan material resurslari bilan ta'minlash borasidagi shartnomalar tuziladi. Bu masalalar yuqoridagi savolda batafsil yoritilgan.

Korxonalariga sotib olinayotgan material resurslarini oqimi natijasida ularning material resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi ortib boradi. Sanoat korxonalarining material resurslari bilan ta'minlanganligini hamda mehnatni ular bilan qurollanganligini ikkinchi savolda keltirilgan ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi. Masalan, korxonada ixtiyorida yil boshiga 100 mln so'mlik material resurslarining mavjudligi balansda ko'rsatilgan. Korxonada uchun esa ishlab chiqarishini bir me'yorda rivojlantirish uchun rejaga muvofiq 170 mln so'mlik material resurslari zarurligi aniqlangan. Demak, korxonada uchun ularga bo'lgan talab to'liq qondirilayotgani yo'q. Bu masalani hal etish uchun korxonada qo'shimcha 70 mln so'mga material resurslarini sotib olishni yoki qarzga, ijaraga olishni rejalashtiradi. U shu masala bo'yicha tuzilgan shartnomalarda o'z aksini topadi. Korxonada moddiy texnika ta'minotini hal etilishi natijasida yil davomida 50 mln so'mlik material resurslari sotib olingan. Shunda korxonaning material resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi 88,2 % ni tashkil etgan bo'ladi

$$(100+150)/170.$$

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, korxonada material resurslari bilan to'liq ta'minlanmagan, ya'ni, ularning miqdori 11,8 % ga kam bo'lgan. Bu hol korxonada ishlab chiqarish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Korxonaning material resurslari bilan ta'minlanganligini tahlil etish natijasida ular bilan to'liq ta'minlanmaganlik faktlari aniqlansa, u holda uni kelib chiqish sabablari o'rganiladi. Shuning bilan birgalikda ushbu salbiy natijalarni bartaraf etish imkoniyatlari va chora tadbirlari belgilanadi.

8.5. Material resurslardan foydalanish samaradorligi va ularni ishlab chiqarish xajmiga ta'sirini tahlili

Korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlarning o'rtacha xarajatlari ya'ni tannarxlari – ko'p jihatdan xom ashyo va materiallardan samarali foydalanish ko'rsatkichlariga bog'liqdir.

Material resurslar miqdorini rejalashtirilgan hajmda tayyorlash mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish uchun imkoniyat yaratadi. Material resurslardan tejab-tergab foydalanilmasa hamda ularning amaliyotdagi foydalanilishi belgilangan me'yorlarga nisbatan ortiqcha bo'lsa, u holda keltirilgan materiallar mahsulot ishlab chiqarish davomiyligi rejasini bajarish uchun etarli bo'lmaydi.

Material resurslardan foydalanishni tahlil etishdan maqsad ishlab chiqarish jarayonida ulardan foydalanishda ortiqcha sarf-xarajatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, bu holda mahsulot hajmi qanchaga kam yaratilganligi yoki moddiy resurslardan samarali foydalanish natijasida qancha qo'shimcha mahsulot barpo etilganligini aniqlash bo'lib hisoblanadi. ***Ularni quyidagi usullardan foydalangan holda hisoblash mumkin:***

- korxonada ishlab chiqariladigan mahsulot birligi uchun belgilangan xarajat me'yor material resurslarga ketgan haqiqiy xarajatlar bilan taqqoslanadi;
- erishilgan iqtisod yoki ortiqcha xarajat ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy miqdoriga ko'paytiriladi;
- moddiy resurslardan foydalanish natijasida yuzaga kelgan ortiqcha xarajat reja bo'yicha ko'zlangan xarajat me'yoriga taqsimlanadi.

Shu tartibda materiallardan samarali foydalanish natijasida erishilgan iqtisod asosida qo'shimcha ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ularni tejab-tergab foydalanmaslik oqibatida ortiqcha xarajatlarni yuzaga kelishi zaminida ishlab chiqarilmagan mahsulot hajmi aniqlanadi. Materiallardan foydalanishni yanada chuqurroq tadqiq etish maqsadida quyidagi jadvaldan foydalanamiz:

33- jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida materiallardan foydalanishning tahlili

Ko'rsatkichlar	“A”	“B”
1	2	3
1. Reja buyicha mahsulot birligiga sarflangan material (100 dona)	18170	13200
- Xakikatda	18050	13270
- Farki (+ , -)	-120	+70
2. Xakikatda ishlab chikarilgan mahsulot mikdori (100 dona)	78500	50700
3. Iktisod (-), ortikcha (+) jami mahsulotga (ming birlik)		
4. Kushimcha eki kam mahsulot ishlab chikarish	-9420	+3549
	+52	-27

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki tahlil etilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida “A” mahsulotni tayyorlashda unga sarflangan rangli metall materiallari iqtisod qilinishi natijasida qo'shimcha ravishda 52 dona “A” turdagi mahsulot ishlab chiqarishga muvaffaq bo'lingan. “B” mahsulotni tayyorlashda esa rejadagidan ko'proq materiallarning sarflanishi natijasida asoslanmagan ortiqcha xarajatlar amalga oshirilgan. Buning natijasida esa 27 ta “B” nomdagi mahsulot kam ishlab chiqarilgan.

Shu bilan birgalikda materiallardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini tahlil etilganda alohida materiallardan foydalanishni tadqiq qilish bilan birgalikda korxonada bo'yicha materiallardan foydalanishni o'rganish maqsadga muvofiqdir. Uni quyida keltirilgan jadval yordamida amalga oshirish mumkin:

AVS" aksionerlik jamiyatida materiallardan foydalanishning tahlili

Ko'rsatkichlar	Biznes rejada	Xaqiqatda	Farqi, (+,-)
1	2	3	4
1. Moddiy xarajatlar (ming sum)	42843	42043	-800
2. Tovar mahsuloti (ming sum)	74260	79797	+5537
3. Tovar mahsuloti material sigimi (sum) (1/2)	0,5769	0,5268	-0,050
4. Material sarfi uzgarishining ta'siri (+, -)			
- tovar mahsuloti tannarxidagi moddiy xarajatlarning kimmatlashishi (+), pasayishi (-)	x	x	-3989
- $0.050 * 79797 = - 3989$			
- tovar mahsulotining xajmi, ming sum			
- $3989 : 0.5769 = 6914$			
5. Material qaytimi, so'm (2 / 1)	x	x	+6914
	1,73	1,89	+0,16

Tahlil etilayotgan jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, moddiy xarajatlarni iqtisod qilish natijasida qo'shimcha ravishda 6914 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarishga erishildi. Bundan ko'rinadiki, korxonada tovar mahsulotiga sarflanadigan materiallardan samarali foydalanish borasida ishlar yaxshi yo'lga qo'yilgan. Korxonada material qaytimi biznes rejada belgilangan 1,73 so'mdan haqiqatda 1,89 so'mga o'sgan. Bunday natija korxonada materiallardan asamarali foydalanganligidan dalolat beradi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- moddiy resurslar to'g'risida tushuncha va tahlil etish vazifalari;
- moddiy resurslar bilan ta'minlanish manbalari;
- ichki manba;
- tashqi manba;
- ta'minot rejasining realligini tekshirish uslublari;
- moddiy resurslar holatini tahlil etish uslublari;
- ishlab chiqarishda moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlilini uslublari;
- material sig'imi va uni mahsulot hajmiga ta'siri;
- material sig'imi va uni tannarxiga ta'siri;
- material sig'imi va uni pasaytirish rezervlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxonaning moddiy resurslari nima maqsadda tahlil etiladi?
2. Moddiy resurslarni tahlil qilishda tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat bo'ladi?
3. Qaysi axborot manbalariga asoslanib korxonaning moddiy resurslar tahlil qilinadi?
4. Moddiy resurslar tarkibi va uning dinamik o'zgarishlari qanday tahlil etiladi?
5. Moddiy resurslardan samarali foydalanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar haqida nimalarni bilasiz?
6. Material qaytimi va material sig'imi qanday aniqlanadi?
7. Material qaytimining mahsulot hajmiga ta'siri qanday tahlil etiladi?
8. Material sig'imini pasaytirish imkoniyatlarini ko'rsatib bering.

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Berilgan ma'lumotlar asosida maxsulotni material sigimini tahlil qiling va xulosa yozing?

ASOSIY FAOLIYAT TURI BO'YICHA

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Hisobot davrida	
		Chorak	Yil boshidan
1	2	3	4
Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) amaldagi narxi (qo'shimcha qiymat solig'i va aktsizsiz)	011	131408	453781
Xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxi (satrlar yig'indisi 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Shu jumladan: Ishlab chiqarilgan moddiy xarajatlar (qaytadan chiqindilarni chegirgan holda) (satrlar yig'indisi 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Ulardan: Xomashyo va materiallar (xarid qilinadigan)	015	94522	329069
Ulardan: materiallar	016		
Chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar	017	196	645
Tabiiy xomashyo	018	221	412
Shu jumladan: Korxonalarining suv xo'jaligi tizimidan oladigan suvga to'laydigan haq (me'yor doirasida va undan ortiq)	019	221	412
Erlarni rekultivatsiya qilish uchun ajratmalar	020		
Chetdan olinadigan barcha turdagi yoqilbi	021	1418	5039
Xarid qilinadigan barcha turdagi energiya	022	1705	5287
Boshqa ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	023		
Ishlab chiqarish tarzidagi ish haqi to'lash xarajatlari (sutkaliksiz)	024	5292	20235
Ishlab chiqarish ijtimoiy sug'urta ajratmalari	025	1965	7697
Asosiy vositalar va ishlab chiqarish nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	026	267	1101
Ulardan: Nomoddiy aktivlar	027		
Ishlab chiqarishning boshqa turdagi xarajatlari (satrlar yig'indisi 029, 030, 032 dan 037 gacha)	028	211	211

Biznes reja ma'lumotlari

Maxsulot xajmi, korxonada ulgurji baxosida-403810 ming so'm

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy xarajatlar-322457 ming so'm

2- topshiriq

1- topshiriq ma'lumotlari asosida material xarajatlarni maxsulot xajmini o'zgarishiga ta'sirini hisob-kitob qiling va xulosa yozing?

3- topshiriq

Moddiy xarajatlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi ma'lumotlar asosida tahlil qiling va xulosa yozing?

Hisobot yili ko'rsatkichlari

1.	Bir birlik (kg) «vermishel» makaroni ishlab chiqarish uchun material sarfi miqdori, kg - oliy navli un - tuxum, dona - tuz - suv	0,850 2 0,016 0,285
2.	Bir birlik (kg) «vermishel» makaroni ishlab chiqarish uchun sarflangan material birligini bahosi, so'm - oliy navli un - tuxum, dona - tuz - suv	134 52 85 12

Biznes reja ma'lumotlari

1.	Bir birlik (kg) «vermishel» makaroni ishlab chiqarish uchun material sarfi miqdori, kg - oliy navli un - tuxum, dona - tuz - suv	0,840 2 0,015 0,280
2.	Bir birlik (kg) «vermishel» makaroni ishlab chiqarish uchun sarflangan material birligini bahosi, so'm - oliy navli un - tuxum, dona - tuz - suv	129 53 90 10

IX-BOB. SANOAT MAHSULOTI ISHLAB CHIQRISH TANNARXINING TAHLILI

9.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tannarxni pasaytirishning ahamiyati, uni mohiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Mahsulot tannarxi korxonada moliya xo'jalik faoliyatini hamma tomonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlardir. Shu tufayli ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish hamda tahlil qilish boshqaruv hisobi hamda moliyaviy va boshqaruv tahlili fanlarining muhim vazifalaridan biridir.

Bugungi kunda korxonada faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan va unga baho beradigan mezon ko'rsatkichlaridan biri, foyda va rentabellikdir. Foydaga ta'sir etuvchi omil bu tannarxdir.

Mahsulot tannarxi – shu mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan barcha bevosita va bilvosita xarajatlarning qiymat ifodasidir.

Bugungi kunda amalda bo'lgan Nizomga muvofiq mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradigan moddalar sirasiga o'zgarishlar kiritilgan. **Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarning tarkibini aniqlashdan maqsad:**

1. Buxgalteriya hisobi shartida jami xarajatlarning to'g'rida to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish, korxonada faoliyatini rentabelligi va bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshligini aniqlash;
2. Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini aniq hisob-kitobini qilish;
3. Mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlarni alohida tarkiblash va ularni moliyaviy natijaviylikka bog'lash;
4. Ishlab chiqarish xarajatlarini yuzaga chiqishi va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish va nazorat qilish;
5. Soliq to'lanadigan bazani aniq hisob-kitobini yuritish va bu orqali ishlab chiqarish xarajatlari hamda korxonada sarflarini boshqarishni tashkil etishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarayotgan mahsulotlari tannarxini tahlil qilishda boshqaruv tahlilining eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish xarajatlarini o'rganish va ularning holatiga baho berish;
- Mahsulot tannarxini pasaytirish bo'yicha belgilangan rejani bajarilishi va dinamikasini nazorat qilish;
- Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementi va kalkulyatsion moddalari bo'yicha o'rganish va ularga baho berish;
- Mehnat unumdorligi bilan ish haqi xarajatlari o'rtasidagi nisbatni o'rganish;
- Tannarxning o'zgarish sabablarini aniqlash va unga ta'sir etuvchi omillarni miqdor jihatidan hisoblash;
- Ayrim turdagi mahsulot tannarxini xarajat moddalari bo'yicha tahlil etish;
- Tannarxni pasaytirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash va hakoza.

“Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlarning tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish haqida”gi Nizomga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning umumiyligi ta'minlangan. Buning yakunida mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini rejalashtirish, tahlil etish va nazorat qilishga imkoniyat tug'iladi.

Mazkur Nizom buxgalteriya hisobi maqsadlarida va soliqqa tortish maqsadlarida xarajatlarni hisoblash tartiblaridagi farqlanishlarini hisobga olib ishlab chiqilgan. Boshqaruv hisobi va boshqaruv tahlilining asosiy maqsadi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bozor iqtisodiyoti sharoitlarida raqobatbardoshligini aniqlashdir.

Nizomda buxgalteriya hisobi bo'yicha foyda bilan soliqqa tortiladigan foyda o'rtasidagi tafovutlarga izoh berilgan.

Soliqqa tortiladigan foyda buxgalteriya hisobidagi foydadan farq qilishining sababi shundaki, davlat soliq siyosatiga muvofiq amaldagi soliq qonunchiligi bo'yicha korxonalar xarajatlarining bir qismi soliqqa tortiladigan bazaga kirmaydi. Nizomda moliyaviy natijalarni shakllantirishning asosiy qoidalari va xarajatlarni guruhlash berilgan. Birinchi ilovada korxonalar hisobot davridagi balans foydasini hisoblashda chegiriladigan, lekin xo'jalik sub'ektining soliqqa tortiladigan bazasiga qo'shiladigan xarajat moddolari berilgan. Ikkinchi ilovada xarajatlar amalga oshirilishi paytida soliqqa tortiladigan bazadan chegirilmaydigan, lekin keyingi davrlarda chegiriladigan xarajatlar ro'yxati berilgan (vaqt bo'yicha farqlanishlar).

Uchinchi ilovada foydasi emas, daromadi soliqqa tortilayotgan korxonalar uchun qo'shimcha chegirilmaydigan xarajatlar ro'yxati berilgan.

Bugungi kunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mahsulotlari tannarxini tahlil qilishda boshqaruv tahlilining asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- Xo'jalik sub'ektlarining biznes reja ma'lumotlari;
- 5-S "Korxonalar sarf-xarajatlari to'g'risida"gi hisoboti ma'lumotlari;
- 1-T "Mehnat hisoboti" ma'lumotlari;
- Buxgalteriya hisobining ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olib boruvchi schyot ma'lumotlari va boshqa turdagi qo'shimcha ma'lumotlar.

9.2. Xarajatlarni turkumlash: Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari, «o'zgaruvchan» va «o'zgarmas» xarajatlar

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxi ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatilgan tabiiy resurslar, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar (amortizatsiya), mehnat rursurlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning qiymat ko'rinishini ifoda etadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubi va texnologiyasi bilan belgilangan mahsulotni ishlab chiqarish (ish, xizmatlar bajarish) bilan bevosita bog'liq xarajatlar kiritiladi. Bularga: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, ishlab chiqarish yo'nalishidagi ustama xarajatlar hamda boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar kiradi.

Ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- tashqaridan sotib olinadigan ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibiga kirib, uning asosini tashkil etadigan yoki mahsulot tayyorlashda (ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda) zarur komponent hisoblanadigan xom-ashyo va materiallar;
- mahsulotni o'rash hamda boshqa ishlab chiqarish zaruriyatlari uchun sotib olingan materiallar, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, moslamalar va boshqa mehnat buyumlari;
- texnologik maqsadlar, binolarni isitish, barcha turdagi energiyani ishlab chiqarish uchun sarflanadigan chetdan sotib olingan yoqilg'ining hamma turlari;
- korxonaning texnologik, tarnsport va boshqa ishlab chiqarish, shuningdek, xo'jalik zaruriyatlariga sarflanadigan sotib olinadigan barcha turdagi energiya;
- tabiiy kamayishining me'yor chegarasidagi moddiy resurslarning kamomadi va buzilishlaridan yo'qotishlar;

Ishlab chiqarishdagi mehnatga haq to'lash xarajatlariga quyidagi moddalar kiradi:

- korxonada qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakl va tizimlariga muvofiq ishbay haqlari, tarif stavkalari va mansab okladlari asosida haqiqiy bajarilgan ishlar uchun ishlab chiqarishdagi hisoblangan ish haqi;
- natura shaklida haq to'lash tartibi bo'yicha beriladigan mahsulot qiymati;
- amaldagi tartiblarga ko'ra rag'batlantiruvchi to'lovlar, jumladan, ishlab chiqarish natijalari uchun mukofotlar (natural mukofotlarni qo'shgan holda) ta'rif stavkalari va okladlarga kasb mahorati uchun qo'shimcha ustama to'lovlar, amaldagi qonunchilikka muvofiq ko'p yillik xizmatlari uchun (shu xo'jalikda bir ixtisoslikdagi ish staji uchun) ishlab chiqarish xodimlariga beriladigan taqdirlanishlar, mukofotlar, kasb mahorati uchun ta'rif stakalar va okladlarga nisbatan) ustama to'lovlar, harakatdagi qonunchilikka muvofiq ko'p yillik xizmatlari uchun ishlab chiqarish xodimlariga beriladigan taqdirlashlar;
- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq tovon to'lovlari, jumladan, tungi ish vaqti, ish vaqtidan so'nggi ish uchun to'lovlar.

Amaldagi Nizomga muvofiq xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning barcha xarajatlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- 1) Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;
 - A) Ishlab chiqarish tannarxiga qo'shilmaydigan xarajatlar, ammo, davr xarajatlariga qo'shiladigan xarajatlar (asosiy faoliyatdan ko'rilgan foydani aniqlash uchun);
- 2) Korxonaning umumxo'jalik faoliyatidan ko'rgan foyda yoki zararini aniqlashda hisobga olinadigan moliyaviy faoliyat xarajatlari.
- 3) Favqulodda zarar (soliq to'lashga qadar aniqlanadigan foydani hisoblashda ishtirok etadigan).

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xarajatlarini yuqoridagi tarkib bo'yicha guruhlanganda, har bir guruh xarajatlari quyidagicha turkumlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar quyidagicha turkumlanadi:

- a) Bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
- v) Ishlab chiqarishdagi ma'muriy xarajatlar.

2. Davr xarajatlari quyidagicha turkumlanadi:

- a) Sotish bo'yicha xarajatlar;
- b) Boshqaruv xarajatlari;
- v) Boshqa muomala xarajatlari va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar quyidagicha turkumlanadi:

- a) Foizlar bo'yicha sarflar;
- b) Chet el valyutasi kursi o'zgarishidan ko'rilgan zarar;
- v) Qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zarar;
- g) Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa sarf xarajatlar.

4. Favqulotda zararlar odatda turkumlanmaydi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari.

Mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarga ishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- Material xarajatlari;
- Mehnat haqi xarajatlari;
- Ishlab chiqarish bilan bog'liq ma'muriy xarajatlar.

Bevosita material xarajatlari mehnat haqi bilan birgalikda dastlabki xarajatlarni tashkil etadi.

Mehnat haqi va ishlab chiqarish xarakteridagi ma'muriy boshqaruv xarajatlari birgalikda konversiya xarajatlarini tashkil etadi.

Material xarajatlari konversiya xarajatlari bilan birgalikda to'liq ishlab chiqarish tannarxini tashkil etadi.

Noishlab chiqarish xarajatlari.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan barcha xarajatlarga noishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Ular tarkibiga sotish bilan bog'liq xarajatlar, ilmiy tekshirish va tadqiqot xarajatlari, umumiy va ma'muriy boshqaruv xarajatlari, boshqaruv xarajatlari, olingan kredit uchun foiz to'lovlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan, xarajatlar kiritiladi.

Mahsulot tannarxini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar quyidagilarni tashkil etadi.

1. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat;
2. Taqqoslanadigan mahsulot tannarxi;
3. Mahsulot birligining tannarxi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatidagi xarajatlarni yuqoridagi ko'rinishda turkumlash bilan bir qatorda yana quyidagi xususiyatlari bo'yicha ham tasniflab chiqishimiz mumkin.

Yuzaga chiqish shakliga ko'ra:

- asosiy ishlab chiqarish xarajatlari;
- moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar;
- tasodifiy, favquloddagi xarajatlar.

Mahsulot tannarxiga qo'shilishiga ko'ra:

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar;
- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlar.

Yuzaga chiqish o'rni bo'yicha:

- bo'lim bo'yicha qilingan xarajatlar;
- tsex bo'yicha qilingan xarajatlar;
- uchastka bo'yicha qilingan xarajatlar va hakoza.

Sotish hajmiga hisobdan chiqarilishiga ko'ra:

- mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari;
- davr xarajatlari.

Davriga ko'ra:

- joriy davr xarajatlari;
- kelgusi davr xarajatlari.

Soliqqa tortiladigan foyda summasini aniqlashda hisobga olinishiga ko'ra:

- soliqqa tortiladigan bazaga qayta qo'shiladigan doimiy tafovutlar;
- soliqqa tortiladigan bazaga qo'shiladigan davri bo'yicha tafovutlar;
- soliqqa tortiladigan bazani aniqlashda hisobga olinmaydigan xarajatlar.

Mahsulot hajmining o'zgarishiga muvofiq:

- o'zgaruvchan xarajatlar;
- o'zgarmas xarajatlar.

Mahsulot tannarxiga qo'shilishiga qarab:

- to'g'ri xarajatlar (bevosita);
- egri xarajatlar (bilvosita).

Moliyaviy natijalarga daxlsizligi bo'yicha:

- mahsulot tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;
- foyda hisobidan qoplanadigan xarajatlar.

Tahlil etishda o'rganish ob'ekti va maqsadidan kelib chiqqan holda korxonada xarajatlarning u yoki bu turkumi bo'yicha o'zgarishlar va o'zgarish sabablariga baho beriladi. Taqqoslash yoki qiyosiy o'rganishda joriy davr va o'tgan yil ma'lumotlari, biznes reja ko'rsatkichlari, o'rtacha ko'rsatkichlar va tarmoq bo'yicha boshqa ma'lumotlar olinadi. Taqqoslashda ko'rsatkichlar bo'yicha mutloq o'zgarishlar nisbiy ko'rsatkichlarni qo'llash orqali to'ldiriladi.

9.3. 1 so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar tahlili

Mahsulot tannarxini ifodalovchi ko'rsatkichlardan eng muhimi bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajaddir. Bu ko'rsatkich tiyin hisobida quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun olingan xarajat} = \frac{\text{Ishlab chiqarish tannarxi}}{\text{Tovar mahsulotini ulgurji bahosi.}}$$

Bu ko'rsatkich orqali qilingan xarajatlarning samaradorligini aniqlash mumkin.

Tahlil etishda bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar dinamikasi, biznes rejaga nisbatan o'zgarishi aniqlanadi.

35-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	
		Biznes rejada	Haqiqatda
1	2	3	4
1. Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi, ming so'mda	1227503	1374356	1975926
2. Tovar mahsulotining solishtirma ulgurji bahosi, ming so'mda	2113430	2198763	2553967
3. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar, tiyin hisobida	58,08	62,51	77,37

Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlarni pasaytirish bo'yicha biznes rejasining bajarilishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Summa
1	2
1. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajatlar, tiyin hisobida:	
- O'tgan yil	58,08
- Hisobot yil:	
• Biznes reja bo'yicha	62,51
• Haqiqatda	77,37
2. O'tgan yildan farqi:	
• tiyin hisobida	+19,29
• foiz hisobida	+33,21
3. Rejadan farqi:	
• tiyin hisobida	+14,86
• foiz hisobida	+23,77
4. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajattan olingan iqtisod (-) yoki sarflangan ortiqcha xarajat, ming so'mda	+379519,5

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining har so'mi uchun qilingan xarajat hisobot davrida 77,37 tiyinni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 19,29 tiyinga yoki 33,21 %ga, biznes rejaga nisbatan esa 14,86 tiyinga yoki 23,77 %ga ko'paygan. Xarajatlarning bunday tartibda ortishi korxonaning rentabelligini pasaytirib yuboradi. O'rganilayotgan davrda har bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat biznes rejaga nisbatan 14,86 tiyinga ortishi hisobiga korxonaga bo'yicha ortiqcha 379519,5 ming so'mlik xarajat qilinishiga yo'l qo'yilgan. Agarda korxonaga o'rganilayotgan davrda har bir so'mlik mahsulot uchun ortiqcha 14,86 tiyin xarajat qilinishiga yo'l qo'ymaganda edi korxonaning oladigan daromadi shuncha so'mga ortgan bo'lardi.

Tahlil davomida 1 so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarni rejaga, o'tgan yildagiga nisbatan o'zgarish sabablarini va unga quyidagi omillarni ta'sirini aniqlash lozim.

1. Mahsulot strukturasi va assortimenti o'zgarishi.
2. Hom ashyo yoqilg'i energiya bahosini o'zgarishi.
3. Mahsulot bahosini o'zgarishi.

9.4. Xarajatlarning iqtisodiy elementi va kalkulyatsion moddalari bo'yicha tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va tahlil etishning uslubiy va me'yoriy shakli O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 1999 yil 5-fevralda tasdiqlangan 54-sonli "Mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxi, mahsulot (ish bajarish va xizmat ko'rsatish) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risida"gi Nizom bilan belgilanadi.

Sanoat korxonalarini ishlab chiqarish xarajatlarini rivojlantirish maqsadida buxgalteriya hisobi va hisobotida uning yo'nalishlari bo'yicha guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1. *Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo'yicha;*
2. *Xarajatlarning kalkulyatsion moddalari bo'yicha.*

Xarajatlarni elementi bo'yicha guruhlariga ajratishdan maqsad ularni strukturasi, dinamikasini nazorat qilishdan iborat.

Ko'rsatkichlarni taqqoslash orqali jonli mehnat bilan boshqa xarajat turlarini nisbati, ishlab chiqarish zaxiralarini normalashtirish va tahlil etish, oborot mablag'larini tezligini aniqlash va milliy daromadni hisoblash imkoniyati tug'iladi.

Xarajatlarni elementlari bo'yicha tahlil natijalariga muvofiq material sig'imi, mehnat sig'imi va fond sig'imi darajalari bo'yicha tannarxni pasaytirish imkoniyatlarini aniqlash mumkin.

Tahlil etishda jami xarajatdagi har bir xarajat elementning tutgan salmog'i aniqlanib, o'tgan yildagisi hamda smetadagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi va bu ko'rsatkichlarni o'zgarish sabablari aniqlanadi.

Mahsulotlarning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari tarkibini iqtisodiy elementlari va moddalari bo'yicha quyidagi tarkibda berish mumkin.

37-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy elementlari va moddalari bo'yicha turkumlanishi

Iqtisodiy elementlari bo'yicha	Kalkulyatsion moddalari bo'yicha
1	2
<i>Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar</i>	Xom ashyo
	Yoqilg'i
	Elektr quvvati
	Ehtiyot qismlar
	Idishlar va hakoza
<i>Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari</i>	Asosiy ish haqlari
	Qo'shimcha ish haqlari
	Ish haqiga ustamalar
<i>Ishlab chiqarishga taalluqli mehnat haqidan ajratmalar</i>	Ijtimoiy ta'minot bo'limiga
	Mehnat birjasiga
	Kasaba uyushmasiga

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, eskirish xarajatlari	Asosiy vositalarning eskirishi
	Nomoddiy aktivlarning eskirishi
	Asosiy vosita va nomoddiy aktivlarni ijara haqlari
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	Turli ishlar va xizmatlar
	Soliqlar, yig'imlar va hakoza.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsion moddalari bo'yicha o'rganish quyidagicha farqlanadi, ya'ni, bo'limlar va korxonalar bo'yicha jami xarajatlar faqat iqtisodiy elementlari bo'yicha o'rganiladi, mahsulotlar turi va turkumi bo'yicha esa ishlab chiqarish xarajatlari kalkulyatsiya moddalari asosida ko'rib chiqiladi. Tahlil etishda ishlab chiqarish xarajatlarining jami o'zgarishi va uning tarkibi bo'yicha o'zgarishlari mutloq va nisbiy jihatdan o'rganiladi. Nisbiy jihatdan o'rganishda har bir turkum xarajat moddasi yoki elementining jami ishlab chiqarish xarajatlari tarkibidagi salmog'iga baho beriladi.

38-jadval

AVS” aksionerlik jamiyatida xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo'yicha tarkibi va strukturasi tahlili

Xarajat guruhlari	O'tgan yili		Hisobot yili	
	Summa, ming so'm	Jamiga nisbatan salmog'i, %	Summa, ming so'm	Jamiga nisbatan salmog'i, %
1	2	3	4	5
1. Moddiy xarajatlar	1001408	81,58	1539843	77,93
2. Mehnat haqi xarajatlari	121594	9,91	231624	11,72
3. Ijtimoiy sug'urta ajrat-malari	48395	3,94	92359	4,67
4. Amortizatsiya ajratmalari	3859	0,31	7370	0,37
5. Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	52247	4,26	104730	5,30
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	1227503	100,0	1975926	100,0

Jadval ma'lumotlari asosida "AVS" aksionerlik jamiyatining ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilib chiqishimiz mumkin bo'ladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, jami xarajatlarda xom ashyo, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikat xarajatlarining tutgan ulushi yuqoridir. Ularni ulushi bazis davridagi 81,58 foizdan, hisobot davriga kelib 77,93 foizgacha pasaygan. Shu davr ichida mehnat haqi xarajatlarining ulushi esa 9,91 foizdan hisobot davriga kelib 11,72 foizga o'sgan. Moddiy xarajatlar bilan mehnat haqi xarajatlari o'rtasidagi nisbatni bunday tarzda o'zgarishi mehnat unumdorligi darajasining o'sganligidan hamda xodimlarning moddiy manfaatdorligi oshganligidan dalolat beradi. Fan-texnika taraqqiyotiga tayangan holda ishlab chiqarishni tashkil etgan korxonalarda unumdorlik darajasi ortadi, amortizatsiya ajratmalari mutloq summada o'tgan yilga nisbatan ortsa ham, ularning nisbiy ko'rsatkichlari ya'ni mahsulot narxidagi ulushi pasayadi.

9.5. Ishlab chiqarishdagi mehnatga haq to'lash xarajatlarining tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning maqsadlarini amalga oshirishida asosiy omil jonli inson, ya'ni, korxonada xodimi turadi. Korxonada xodimlarining moddiy va ma'naviy manfaatdorligi esa ish samaradorligini oshirishga olib keladi.

Iste'mol fondi xarajatlari deganda korxonada band bo'lgan xodimlar va ular nomidan to'lanadigan xarajatlar tushuniladi. Bunga, mehnat haqi sifatida hisoblanadigan va to'lanadigan xarajatlar, to'lovlar, rag'batlantirishlar kiritiladi. Xodimlar nomidan to'lanadigan to'lovlar tarkibiga ularning ishga qatnashi va ovqatlanishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, kiyim-kechaklar, kommunal xizmat va uy-joy uchun to'lovlar, ularni o'qitish bilan bog'liq va boshqa shu kabi to'lovlar kiritiladi.

Mehnat haqi – bu jamiyat ko'lamida Milliy daromadning ishchilar va xizmatchilar o'rtasida ular mehnatini miqdori va sifatiga muvofiq taqsimlanadigan hamda shaxsiy iste'moli maqsadlari uchun foydalaniladigan qismidir. Korxonada mehnatga haq to'lashdan mehnat unumdorligini oshirishni, fan texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, mahsulot sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni eng muhim vositasi sifatida foydalaniladi. Ish haqini tashkil etish va ularni shakllantirishdan asosiy maqsad barcha xodimlarni ish haqi yakka va kollektiv mehnat natijalariga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lishiga erishishdan, mahnatga haq to'lashga tekislik elementlarini bartaraf etishdan iborat.

Korxonada mehnat haqi xarajatlarini tahlil etishda mehnat haqi fondining reja va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi va o'zgarish sabablariga, bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha mehnat haqi fondi hamda uning o'zgarishiga baho beriladi. Mehnat haqi fondining shakllanishi va uning berilishi davlat tashkilotlari tomonidan tartibga solib turiladi va nazorat qilinadi. Bu bevosita kredit tashkiloti hisoblangan bank tizimi va uning bo'limlari bo'lishi mumkin. Mehnat haqi fondining hisoblanishi va berilishi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan har yili qayta tuziladigan uslubiy yo'riqnoma bu boradagi me'yoriy hujjat sifatida olinadi.

Bugungi kunda korxonalarda xodimlarning ish haqini tahlil etishning asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

2. Bazis davri va rejadagi ish haqi fondining realligini baholash;
3. Ish haqi fondining mutloq va nisbiy farqlarini aniqlash;
4. Ish haqi fondiga ta'sir etuvchi omillarni miqdor jihatidan o'lchash;
5. Ish haqi fondi tarkibidagi unumsiz xarajatlarni hisoblash;
6. Mehnat unumdorligi bilan o'rtacha ish haqi o'rtasidagi nisbatni tannarxga bo'lgan ta'sirini hisoblash.

Ish haqini mutloq farqini aniqlash uchun sarflangan ish haqi fondini bazis davridagisi bilan taqqoslash lozim. Nisbiy farqni aniqlash uchun haqiqiy sarflangan hisobot davridagi ish haqi bazis davridagi ish haqini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga korrekcirovka qilingan ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi.

AVS” aksionerlik jamiyatidagi sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi fondini tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazis davri	Hisobot davri	Farqi (+,-)	
			Summadagi, ming so'm	Foizdagi, %
1	2	3	4	5
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'mda	1227503	1975926	+748423	+60,97
2. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi fondi, ming so'mda	121594	231624	+110030	+90,49
3. Ish haqini berish koeffitsienti	0,7	x	x	x
4. Ish haqi fondini qayta hisoblash korrektirovkasi, ming so'mda	173490,3	231624	+58133,7	+33,51

Hisob-kitoblar:

1. Mahsulot hajmini bazis davriga nisbatan o'sishi – +60,97 %
2. Ish haqini qo'shimcha ortishi - +60,97 * 0,7 = +42,68 %
3. Ish haqi korrektirovkasi
 $121594 * (100+42,68)/100=173490,3$ ming so'm
4. Ish haqining nisbiy farqi
 $231624 - 173490,3 = +58133,7$ ming so'm

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'rganilayotgan davrda "AVS" aksionerlik jamiyatida mahsulot ishlab chiqarish hajmi solishtirma ulgurji bahoda bazis davriga nisbatan 60,97 % ga ko'paygan bo'lsada, ish haqi fondi 90,49 %ga ortgan. Buning natijasida mazkur korxonada joriy yilda belgilangan normativdan ortiqcha mehnat sarfi qilingan, ya'ni korxonada ish haqi fondidan 58133,7 ming so'm miqdorida nisbiy ortiqcha sarfga yo'l qo'yilgan.

Korxonada ish haqi fondi mutloq summada bazis yiliga nisbatan 110030 ming so'mga ko'paygan bo'lib, shundan, 51896,3 ming so'mi asosli. Ya'ni, mahsulot hajmining o'sish darajasiga nisbatan normativ bo'yicha ish haqi fondi ham shunchaga ko'paygan. Ish haqi fondi ortishining qolgan 58133,7 ming so'mi esa asossiz bo'lib, unga asosan xodimlar razryadining o'zgarganligi, hukumat qarorlari ta'sir etgan bo'lishi mumkin. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini ish haqi fondiga nisbatan yuqori darajada ortishi ish haqidan nisbiy iqtisodga erishishga olib keladi.

9.6. Ishchilarning ish haqi fondiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Sanoat ishlab chiqarish hodimlari ish haqi fondi tarkibida ishchilarni ish haqi yuqori salmoqqa egadir. Shu bois ishchilarni ish haqidan qay darajada foydalanganligini nazorat qilish, unumsiz xarajatlarga yo'l qo'ymaslik tannarxni pasaytirish imkoniyatini beradi. Tahlil etishda ishchilarni hisobot davridagi haqiqiy sarflangan ish haqini rejadagi, o'tgan yildagi ish haqi fondi bilan taqqoslanadi, *uning farqi aniqlanadi va unga ta'sir etuvchi quyidagi omillar miqdor jihatdan hisoblanadi.*

1. Mahsulot hajmini o'zgarishi;
2. Ishchilar (nisbiy) sonini o'zgarishi;
3. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqini o'zgarishi.

Mahsulot hajmini o'zgarishini ishchilarni ish haqi fondiga bo'lgan ta'sirini aniqlash uchun rejadagi ish haqi fondini mahsulot ishlab chiqarish hajmini rejaga nisbatan o'sish darajasiga ko'paytirish lozim.

Ikkinchi omilni ta'sirini aniqlash uchun ishchilarni nisbiy farqi rejadagi bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqiga ko'paytirish kerak. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqini o'zgarishini ish haqi fondiga bo'lgan ta'sirini aniqlash uchun shu ko'rsatkichning rejadagi farqi hisobot davridagi ishchilarning haqiqiy soniga ko'paytirish lozim.

40-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatida ishchilarning ish haqi fondiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazis davri	Korrektirovka qilingan ko'rsatkich	Hisobot davri	Farqi (+,-)	
				Mutloq, ming so'mda	Nisbiy, %
1	2	3	4	5	6
1. Ishchilarning yillik ish haqi fondi, ming so'mda	95672	111123	184569	+88897	+73446
2. Ishchilarni ro'yhat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	617	717	599	-18	-118
3. 1 ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqi, so'm	155060	154983	308128	+153068	+153145
4. Ish haqi fondini bazis davriga nisbatan o'zgarish sabablari:	x	x	x	+88897	x
A) mahsulot hajmini o'zgarishi hisobiga $95672 * 16,15 \setminus 100$	x	x	x	+15451	
B) Ishchilar (nisbiy) sonini o'zgarishi hisobiga $-118 * 154983$	x	x	x	-18288	x
V) Bir ishchining o'rtacha yillik ish haqini o'zgarishi hisobiga $+153068 * 599$	x	x	x	+91688	x

Izoh. Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi – 116, 15 %

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda ishchilarning ish haqi fondidan rejaga nisbatan 88897 ming so'm ortiqcha sarfga yo'l qo'yilgan. Mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sishini hisobga olgan

holda ham esa 73446 ming so'mga ortiqcha sarfga yo'l qo'yilgan. Ish haqi fondini mutloq farqi mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'sishi hamda 1 ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqini rejaga nisbatan ortishi bilan izohlanadi. Ishchilar sonini nisbatan 118 kishiga qisqarishi ish haqi fondidan 18288 ming so'm miqdorida iqtisod qilinishiga olib keldi. Tahlil davomida har bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish haqi rejaga nisbatan 153068 so'mga o'sish sabablari aniqlanadi. O'rtacha yillik ish haqini ortishi ishchini mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha belgilangan normani ortig'i bilan bajarishi, hamda ish haqi tarkibidagi unumsiz xarajatlar mavjudligi tufayli yuz beradi. Bundan tashqari bir ishchining o'rtacha yillik ish haqining o'zgarishi hisobiga ishchilarning ish haqi fondiga 91688 ming so'mlik ta'sir etgan. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonada joriy yilda ishchilarning moliyaviy ahvoriga bir qadar e'tibor kuchayganligini hamda ularning moddiy holati yaxshilanganligini ko'rishimiz mumkin.

9.7. Mehnat unumdorligi bilan o'rtacha ish haqi o'rtasidagi nisbatning o'zgarishini mahsulot tannarxiga ta'sirini tahlili

Mehnat unumdorligi bilan o'rtacha ish haqi uzviy bog'liqka ega. Mehnat unumdorligini o'sishi ish haqini ham ortishiga olib keladi. Korxonada ishni to'g'ri tashkil etish, moddiy rag'batlantirish sistemasini to'g'ri tashkil etish tufayli mehnat unumdorligi ortadi. Tahlil etishda mehnat unumdorligini o'sish darajasi o'rtacha ish haqini o'sish darajasi bilan taqqoslanadi. Mehnat unumdorligini ish haqiga nisbatan yuqori darajada o'sishi mahsulot tannarxidagi ish haqini ulushini pasayishiga olib keladi. Tahlil etishda mehnat unumdorligining o'sishini har bir foiziga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqini o'sish darajasi rejada belgilangan ko'rsatkichlar bilan taqqoslanib, uning o'zgarish sababalari aniqlanadi.

Mehnat unumini ish haqining o'sishidan yuqori bo'lishi va buni ta'minlanishi iqtisodiy qonuniyat ham hisoblanadi. Negaki, ish haqini mahsulot hajmini oshirmasdan oshirib bo'lmaydi. Shu sababli korxonalar ish haqi fondiniva uning bazasini tartibga solishda mahsulot hajmining solishtirma baholardagi o'sishiga muhim ahamiyat beriladi.

9.8. Material xarajatlariga “sarf me’yori” va “material bahosi” o’zgarishini ta’sirining tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibida asosiy ulushni bevosita material xarajatlar tashkil etadi. Ularning salmog’i ayrim sanoat korxonalarida salkam 60-80 % n tashkil etadi. Shu jihatdan material xarajatlarining o’zgarishi va o’zgarish sabablarini o’rganishdagi muhim vazifa, ularni (mahsulot hajmining kamayishiga yo’l qo’ymagan holda) iqtisod qilish va ulardan samarali foydalanishdir. Engil sanoatda mahsulot tannarxida materiallar xarajati yuqori salmoqqa (60-80%) ega. Shu bois tannarxni pasaytirish rezervlarini aniqlash maqsadida material xarajatini rejaga nisbatan o’zgarish sabablari aniqlanmog’i lozim. Tahlil uchun kerakli ma’lumotlar mahsulot kalkulyatsiyasi nomli hisobot shaklidan olinadi. Bu hisobot shaklida mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan materiallar turlari, ularni miqdori, material bahosi keltirilgan. Mahsulot birligi uchun sarflangan materiallar xarajatini aniqlash uchun mahsulot birligiga sarflangan materiallar miqdorini material bahosiga ko’paytirish lozim. ***Tahlil etishda haqiqiy materiallar xarajati reja bilan taqqoslanib ular o’rtasidagi farqiga quyidagi omillar ta’siri hisoblanadi.***

1. Materiallar miqdorini o’zgarishi (sarf me’yori).
2. Materiallar bahosini o’zgarishi (bahoni o’zgarishi).

Bu omillarni materiallar xarajatiga bo’lgan ta’sirini zanjirli bog’lanish usuli orqali aniqlash mumkin. ***Buning uchun materiallar xarajati 3 xil ko’rinishga ega bo’lishi lozim.***

1. Rejadagi materiallar xarajati (rejadagi sarf me’yori rejadagi bahoda).
2. Xaqiqiy materiallar xarajati (xaqiqiy sarf me’yori xaqiqiy bahoda).
3. Shartli material xarajat (haqiqiy sarf me’yori rejadagi material bahosi bo’yicha).

Xar 3 ko’rsatkichni bir biri bilan taqqoslash orqali materiallar xarajatiga sarf me’yorini hamda material bahosining o’zgarishini ta’siri hisoblab topiladi. Materiallarning o’rindosh qiymatlari bilan almashtirilishi va hakozi omillar ta’siri ham, albatta, ushbu ikki omil ta’sirida hisob-kitob qilinadi. Omillar ta’sirini aniqlashda iqtisodiy tahlilning bog’lanish va aloqadorlik uchun mos bo’lgan usullari qo’llaniladi.

Tahlil jarayonida barcha rusiyzabon, o’zbek, tojik, qozoq, qirg’iz kabi fuqarolar davlat manfaatlaridan kelib chiqib korxonaga baho beradilar.

Material xarajatlar mahsulot hajmining o’zgarishiga ta’sir qiluvchi o’zgaruvchan xarajatlar hisoblanadi. Shu sababli ularning o’zgarishini o’rganishda, albatta, o’zaro aloqadorlik darajasiga ham ahamiyat berish talab etiladi. Bunda har bir so’mlik mahsulot hajmiga to’g’ri keladigan yoki ishlab chiqarish xarajatlarining material sig’imi ko’rsatkichlariga muhim e’tibor berilishi lozim.

Material xarajatlar o’zgarishiga ta’sir etuvchi omillarning bir necha jihatini keltirish mumkin. Lekin hisob-kitob qilinadigan ikki omilni farqlash lozim. Bular, material xarajatlar sarf me’yori hamda material xarajatlar bahosining o’zgarishidir. Barcha omillar ta’sirini shu ikki omil vositasida hisoblash mumkin. Bu erda me’yori o’zgarishini miqdoriy birlik, baho ta’sirini esa sifat birligi deb qaralishi ham mumkin.

41-jadval

«A» mahsulotini ishlab chiqarish uchun materiallar sarfi va ularning tahlili

Materiallar turi	Biznes reja bo'yicha			Haqiqatda		
	Sarf miqdori, (tonna)	Material bahosi, (so'm)	Summa, ming so'mda	Sarf miqdori, (tonna)	Material bahosi, (so'm)	Summa, ming so'mda
1	2	3	4	5	6	7
Navli po'lat	0,384	120,70	46,34	0,394	133,90	52,76
Po'lat trubalar	0,017	269,40	4,58	0,016	278,10	4,45
Jami	x	x	50,92	x	x	57,21

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida joriy yilda "A" mahsulot turini ishlab chiqarishda material xarajatlari 57,21 so'mni tashkil etib, bu biznes rejadagi 50,92 so'mga nisbatan material xarajatlari 6,29 so'mga ortgan. Material xarajatlarning biznes rejaga nisbatan ortishi asosan materiallar bahosining o'sishi bilan bog'liqligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Material xarajatlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadvalda ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

42-jadval

Sarf «me'yori» va material «baho»sining o'zgarishini materiallar xarajatiga ta'sirining (zanjirli bog'lanish usulida) tahlili

Ko'rsat kichlar	Material xarajatlari			Farqi (+,-)		
	Reja, rejadagi sarf me'yori reja bahoda	Haqiqiy, haqiqiy sarf me'yori haqiqiy bahoda	Shartli, haqiqiy sarf me'yori reja bahosida	Jami (3-2)	Shu jumladan:	
					Sarf me'yoring o'zgarishi hisobiga (4-2)	Material bahosining o'zgarishi hisobiga (3-4)
1	2	3	4	5	6	7
Navli po'lat	46,34	52,76	47,56	+6,42	+1,22	+5,20
Po'lat trubalar	4,58	4,45	4,31	-0,13	-0,27	-0,14
Jami	50,92	57,21	51,87	+6,29	+0,95	+5,34

«A» mahsulotini ishlab chiqarish uchun sarflangan materiallar xarajati rejaga nisbatan 6,29 so'mga ortgan. Shundan 5,34 so'mi materiallar bahosini ortishi evaziga, qolgan 0,95 so'mi esa sarf me'yoriga rioya qilmaslik tufayli yuz bergan. Materiallar bahosi navli po'lat bo'yicha 5,2 so'mga, po'lat trubalar bo'yicha 0,14 so'mga ortgan. Sarf me'yori navli po'lat bo'yicha rejaga nisbatan ortgan holda po'lat trubalar bo'yicha iqtisod qilingan. Tahlil davomida har ikkala omilni rejaga nisbatan o'zgarish sababarlari aniqlanadi.

Sarf me'yoring o'zgarishiga asosan quyidagilar ta'sir ko'rsatishi mumkin:

1. Dastgohlar texnik jihatdan nosozligi;
2. Xom ashyo sifati;
3. Ishchining malakasi.

Material bahosi o'zgarishiga quyidagi sabablar ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin:

1. Hom ashyo etkazuvchi bazalarni uzoq yoki yaqin joylashganligi;
2. Transport turlarini o'zgarishi;
3. Davlat tomonidan material narxini o'zgartirilishi.

9.9. Mahsulot turlari bo'yicha tannarxning tahlili va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Alohida mahsulot turlari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish va mahsulotlar tannarxini aniqlash, moliyaviy natijaga daxldor bo'lgan elementlarni iqtisodiy jarayonlarning turi, o'rni, joyi va javobgarlik bo'yicha hisobga olinishi va nazorat qilinishi korxonaning moliya - xo'jalik faoliyatini boshqarishda muhim hisoblanadi. Alohida olingan mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxini aniqlashga hisob-kitoblarning muhim ob'ekti sifatida qaraladi. Bunda mahsulot tannarxining to'g'ri aniqlanishiga ahamiyat beriladi. Mahsulotlar tannarxini aniqlash va hisobga olish, moliyaviy natijaviylikni tarkibli o'rganish bilan birga, foydaning shakllanish qatorlarini to'g'ri baholash imkonini beradi. Bir xildagi mahsulot turlarini ishlab chiqaradigan korxonalarda mahsulot tannarxini qiyosiy tahlili va uning natijalari iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qiladi.

Alohida olingan mahsulotlar tannarxining tahlili xarajatlarni iqtisodiy elementlari bo'yicha emas, balki, xarajat moddalari bo'yicha o'rganishni, ularning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga baho berishni hamda o'zgarish sabablarini o'rganishni tavsiflaydi. Mahsulot ishlab chiqarishning kalkulyatsiya moddalari ishlab chiqarish va texnologiya jarayonlari xususiyatiga bog'liq. Sanoat korxonalaridagi kalkulyatsiya moddalari tarkibini bir xil ko'rinishga ega bo'lishi tannarxni umumiy hajmda va moddlari bo'yicha tahlil etish imkoniyati tug'iladi. Bunday tahlil bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot birligiga belgilanadigan narxni aniqlashda foyda va rentabellikni oshirishda muhim o'rin tutadi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxiga va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni xarajat moddalarining har bir turi bo'yicha alohida tarkiblash mumkin. Masalan, material xarajatlar yoki xom-ashyo xarajatlari qatori bo'yicha xarajatlar o'zgarishiga moddiy sarflar me'yorining o'zgarishi, ularni sotib olish baholarining o'zgarishi ta'sir qilsa, mehnat haqi xarajatlarining o'zgarishida ishchilar soni va bir xodimga to'g'ri keladigan ish haqlarining o'zgarishi ta'sir qiladi. Amortizatsiya xarajatlari bo'yicha ham xuddi shu shaklda tarkiblashni aytib o'tish mumkin, ya'ni, amortizatsiyalangan qiymatning o'zgarishi, amortizatsiya me'yorlari, shuningdek, amortizatsiya ajratmalari ajratiladigan asosiy vositalar turi, slmog'iga bog'liq va hakovolar. Omillar ta'sirini aniqlashda har bir ta'sir birligi alohida va boshqa omillar ta'sirisiz o'rganiladi.

AVS” aksionerlik jamiyatida mahsulot birligining ishlab chiqarish xarajatlarini tahlili

Xarajat moddalari	Korxonada 1		Korxonada 2	
	Mahsulot birligi uchun sarflangan xarajat, so'mda	Jamiga nisbatan salmog'i, %	Mahsulot birligi uchun sarflangan xarajat, so'mda	Jamiga nisbatan salmog'i, %
1	2	3	4	5
1. Xom ashyo va materiallar xarajati	304	27,6	231.7	22,5
2. Yarim fabrikat xarajatlari	100	9,0	154.5	15,0
3. Yoqilg'i va energiya xarajatlari	62	5,6	63.9	6,2
4. Ish haqi xarajatlari	273	24,8	219.4	21,3
5. Ijtimoiy sug'urta ajratmalari	55	5,0	55.6	5,4
6. Brakdan ko'rilgan zarar	25	2,3	30.9	3,0
7. Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	281	25,7	274	26,6
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	1100	100,0	1030	100,0

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, «A» mahsulotini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar ikkinchi korxonada birinchi korxonaga qaraganda 70 so'm iqtisod qilingan. Har bir xarajat moddasini bir-biri bilan taqqoslash ularning strukturasi o'rganish tufayli shunday xulosaga kelish mumkin: 2-korxonada chetdan keltirilgan yarim fabrikat, tayyor detal va mahsulotni boshqa qismlari 1-korxonaga nisbatan ko'proq keltirilishi mahsulot tannarxidagi mehnat haqi xarajatlarini ulushini 1-korxonadagi 24,8 foizdan 2-korxonada 21,3 foizga qisqartirishga erishilgan. Shu tufayli 2-korxonada strukturaviy o'zgarishlar tufayli tannarx 70 so'mga pasaygan.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- tannarx to'g'risida tushuncha va uni hisoblash uslublari;
- tannarx tahlil etishning mazmuni va maqsadi;
- xarajatlarni turkumlash;
- o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar;
- mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar;
- mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlar;
- 1 so'mlik mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil etish uslubi;
- 1 so'mlik mahsulot uchun qilingan xarajatlarga ta'sir etuvchi omillar;
- xarajatlarni iqtisodiy elementi bo'yicha tahlil etish uslublari;
- ish haqini bank usuli orqali nazorat qilish tartibi;
- ish haqini mutloq farqini aniqlash uslubi;
- ish haqini nisbiy farqini aniqlash uslubi;
- ishchilar ish haqi fondiga ta'sir etuvchi omillar hisoblash uslubi;
- mehnat unumdorligi bilan o'rtacha ish haqini tahlil etish uslubi;
- materiallar xarajatini tahlili;

- sarf me'yorini ta'sirining aniqlash tartibi;
- material bahosining o'zgarish sabablari;
- ishlab chiqarish yo'nalishidagi boshqa xarajatlarni tahlil etish uslubi;
- ayrim mahsulot turlari tannarxni tahlil etish uslubi;
- mahsulot tannarxini pasaytirish bo'yicha rezervlarni aniqlash tartibi.

Takrorlash uchun savollar

1. Mahsulot tannarxi deganda nimani tushunasiz?
2. Sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini tahlil etishning ahamiyati nimadan iborat?
3. Mahsulot tannarxini tahlil etishdagi boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari nimalardan iborat bo'ladi?
4. Mahsulot tannarxini tahlil etishda foydalaniladigan asosiy axborot manbalari nimalardan iborat?
5. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat qanday aniqlanadi?
6. Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy elementi va kalkulyatsion moddalari qanday tahlil etiladi?
7. Mahsulot tannarxiga qo'shiladigan material xarajatlari qanday tahlil etiladi?
8. Mehnat haqi xarajatlari va unga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?
9. Mehnat unumdorligi bilan o'rtacha ish haqi o'rtasidagi nisbat qanday tahlil qilinadi?
10. Material bahosining o'zgarishini mahsulot tannarxiga ta'sirini qanday tahlil etiladi?
11. Mahsulot tannarxida amortizatsiya xarajatlarining tutgan o'rni nimalardan iborat?
12. Tannarxga qo'shiladigan boshqa turdagi xarajatlar qanday tahlil etiladi?
13. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yo'llarini ko'rsatib bering.

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Korxonaga ma'lumotlariga tayangan holda bir so'mlik maxsulotga to'g'ri keladigan xarajatlarni o'rganing tahlil qiling va xulosa yozing?

ASOSIY FAOLIYAT TURI BO'YICHA

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Hisobot davrida	
		Chorak	Yil boshidan
1	2	3	4
Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) amaldagi narxi (qo'shimcha qiymat solig'i va aktsizsiz)	011	131408	453781
Xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxi (satrlar yig'indisi 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Shu jumladan:	014	98062	340452
Ishlab chiqarilgan moddiy xarajatlar (qaytadan chiqindilarni chegirgan holda) (satrlar yig'indisi 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Ulardan:	015	94522	329069
Xomashyo va materiallar (xarid qilinadigan)	015	94522	329069
Ulardan: materiallar	016		
Chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar	017	196	645
Tabiiy xomashyo	018	221	412
Shu jumladan:	019	221	412
Korxonalarining suv xo'jaligi tizimidan oladigan suvga to'laydigan haq (me'yor doirasida va undan ortiq)	019	221	412
Erlarni rekultivatsiya qilish uchun ajratmalar	020		
Chetdan olinadigan barcha turdagi yoqilbi	021	1418	5039
Xarid qilinadigan barcha turdagi energiya	022	1705	5287
Boshqa ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	023		
Ishlab chiqarish tarzidagi ish haqi to'lash xarajatlari (sutkaliksiz)	024	5292	20235
Ishlab chiqarish ijtimoiy sug'urta ajratmalari	025	1965	7697
Asosiy vositalar va ishlab chiqarish nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	026	267	1101
Ulardan:	027		
Nomoddiy aktivlar	027		
Ishlab chiqarishning boshqa turdagi xarajatlari (satrlar yig'indisi 029, 030, 032 dan 037 gacha)	028	211	211

Maxsulot xajmi -o'tgan yil-314720

Biznes reja ma'lumotlari

№	Kursatkichlar	Summasi
1	2	3
1.	Tovar mahsuloti ulgurji bahosi, ming so'mda	403810
2.	Sotilgan mahsulot, ming so'mda	406813
3.	Tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'i, ming so'mda	3456
4.	Tayyor mahsulotning yil oxiriga qoldig'i, ming so'mda	453
5.	Mahsulot hajmi, ming so'mda: - amaldagi bahoda - solishtirma bahoda	412314 403810
6.	Maxsulot ishlab chiqarish tannarxi	361421

2-topshiriq

1-topshiriq ma'lumotlariga tayangan holda 1 so'mlik maxsulot xajmiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytirish rejasini bajarilishi va uning natijasida erishilgan iqtisodiy natijalarni aniqlang va tahlil eting?

3- topshiriq

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlar bo'yicha tahlilini qiling va xulosa yozing?

Korxonalar sarf xarajatlari to'g'risidagi hisobot

1-BO'LIM. ASOSIY FAOLIYAT TURI BO'YICHA

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Hisobot davrida	
		Chorak	Yil boshidan
1	2	3	4
Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) amaldagi narxi (qo'shimcha qiymat solig'i va aktsizsiz)	011	131408	453781
Xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxi (satrlar yig'indisi 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Shu jumladan: Ishlab chiqarilgan moddiy xarajatlar (qaytadan chiqindilarni chegirgan holda) (satrlar yig'indisi 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Ulardan: Xomashyo va materiallar (xarid qilinadigan)	015	94522	329069
Ulardan: materiallar	016		
Chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar	017	196	645
Tabiiy xomashyo	018	221	412
Shu jumladan: Korxonalarining suv xo'jaligi tizimidan oladigan suvga to'laydigan haq (me'yor doirasida va undan ortiq)	019	221	412
Erlarni rekultivatsiya qilish uchun ajratmalar	020		

Chetdan olinadigan barcha turdagi yoqilbi	021	1418	5039
Xarid qilinadigan barcha turdagi energiya	022	1705	5287
Boshqa ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	023		
Ishlab chiqarish tarzidagi ish haqi to'lash xarajatlari (sutkaliksiz)	024	5292	20235
Ishlab chiqarish ijtimoiy sug'urta ajratmalari	025	1965	7697
Asosiy vositalar va ishlab chiqarish nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	026	267	1101
Ulardan: Nomoddiy aktivlar	027		
Ishlab chiqarishning boshqa turdagi xarajatlari (satrlar yig'indisi 029, 030, 032 dan 037 gacha)	028	211	211
Shu jumladan: Ishlab chiqarish ishchilari va aktivlarini majburiy sug'urta qilish	029		
Xizmat safari xarajatlari	030		
Ulardan: Kundalik xarajatlar	031		
Boshqaruvning texnik vositalari, aloqa tarmoqlari, hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish	032		
Idoradan tashqari yong'inga qarshi va qo'riqlash xizmati	033		
Ta'mirlash ishlari zahirasiga ajratmalar	034		
Joriy ijara bo'yicha xarajatlar: Mulkka	035		
Erni	036		
Ishlab chiqarish jarayoniga oid boshqa xarajatlar	037		
2. Davr xarajatlari – jami (satrlar yig'indisi 041, 045, 053, 059)	040	17965	60015
Shu jumladan: Sotish xarajatlari – jami (satrlar yig'indisi 042, 043, 044)	041	456	940
Shu jumladan: Mahsulot tashish xarajatlari (tovarlar)	042	-	1
Marketing va reklama xarajatlari	043		
Sotish bo'yicha boshqa xarajatlar	044	456	939
Ma'muriy xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 046, 047, 049 dan 052 gacha)	045	5000	17586
Shu jumladan: Boshqaruv xodimlariga ish haqi to'lash xarajatlari	046	2245	8705
Xizmat safari xarajatlari	047		
Ulardan kundalik xarajatlar	048		
Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar (boshqaruv xodimlar)	049	816	3256
Ma'muriy asosiy vositalar amortizatsiyasi	050	43	181
Ishlab chiqarish jarayoniga aloqador bo'lmagan mol-mulk va xodimlarni majburiy sug'urta qilish	051		
Boshqa ma'muriy sarf-xarajatlar	052	1896	5444
Boshqa muomala sarf-xarajatlari – jami (sitr yig'indisi 054, 055, 056, 057, 058)	053	12509	41489
Shu jumladan: Byudjetga majburiy to'lovlar, soliq va yig'imlar	054	4383	11210

Byudjetdan tashqari maxsus fondlarga ajratmalar (ijtimoiy sug'urta ajratmalaridan tashqari)	055	2841	9855
Nomoddiy xizmatlar va banklar xizmatiga to'lovlar	056	1893	7582
Ijtimoiy to'lovlar	057	529	529
Boshqa muomala xarajatlari	058	2863	12313
Boshqa davr xarajatlari	059		
Ulardan:	060		
Ixtiro va ratsionalizatorlik takliflar uchun mukofot berish			
3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 062 dan 067 gacha)	061	1542	7586
Shu jumladan:	062	1542	7586
Stavkalar doirasida va ularning hisobdagi miqdoridan ortiq bank kreditlari xizmati to'lovlari			
Uzoq muddatli mulk ijarasi yuzasidan foiz to'lovlari xarajatlari	063		
Erdan foydalanganlik uchun ijara to'lovi	064		
Chet el valyutasi muomalalari bo'yicha salbiy qiymatli farq va zarar	065		
Qiymatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari	066		
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	067		
4. Favqulodda zarar	070		
Ma'lumot uchun:	074		
Umumiy xarajatlardan kapital ta'mirlash xarajatlarni (012 satr) ajratib ko'rsatish kerak:			
Bino va inshootlarni			
Mashina va asbob uskunalarni	075		
O'sish (+) yoki kamayish (-) hisob bo'yicha qoldiq «Qilinadigan sarf-xarajatlar va to'lovlar zahirasi»	076		
«Kelgusi davr sarf-xarajatlari» hisobi bo'yicha qoldiqning o'sishi (+) yoki kamayishi (-)	077	+1647	-212
Korxonalar mablag'lari hisobidan ijtimoiy yordamlar	078	529	529
Noishlab chiqarish hisobiga hisobdan chiqarildi ^x	079		
Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining o'zgarishi, mahsulot qiymatini qo'shmagan holda ^x	080		
Mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga kiritiladigan zavod ichki aylanmasi ^x	081		
Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlariga kiritiladigan korxonaning ichki aylanmasi ^x	082		

2. Asosiy bo'lmagan faoliyat turlari bo'yicha

(ming so'm)

Faoliyat turlari	Satr xos rakami	Ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) narxi	Xarajatlari jami
1	2	3	4
Sanoat	085		
Qishloq xo'jaligi	086		
Shu jumladan: Baliqchilik xo'jaligi	087		
O'rmon xo'jaligi	088		
Transport va aloqa	089		
Qurilish	090		
Savdo va umumovqatlanish	091	3200	940
Shu jumladan: Tashqi savdo	092		
Moddiy texnik ta'minot va savdo	093		
Tayyorlov	094		
Axborot - hisoblash xizmati	095		
Ko'chmas mulk bilan bog'liq muomalalar	096		
Bozor ishlab turishini ta'minlashga doir umumiy tijoriy faoliyat	097		
Boshqa faoliyat turlari	098		
Asosiy bo'lmagan faoliyat turlari bo'yicha – jami (satrlar yig'indisi 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099	3200	940

Ma'lumot uchun: (yilga to'ldiriladi):

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Xarajat summasi
1	2	3
2 ustun 014 – satrdan yuk tashish bo'yicha chet tashkilotlar ko'rsatgan xizmatlar	110	
2 ustun 017 satrdan – chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar: bino va inshootlarni joriy ta'mirlash	120	
Bino va inshootlarni kapital ta'mirlash	130	
Mashina va asbob-uskunalarni ta'mirlash	140	

O'tgan yil ma'lumotlari

№	Xarajat elementlari	Summasi
1	Moddiy xarajatlar	346024
2	Mexnat xaki xarajatlari	18103
3	Mexnat xakidan ajratmalar	7241
4	Amortizatsiya xarajatlari	1916
5	Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	1037

4-topshiriq

Korxonada ma'lumotlari asosida sanoat ishlab chiqarish xodimlarini mexnat xaqi fondi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiling?

№	Kursatkichlar	Summasi
1	Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi fondi, ming so'mda: - o'tgan yili - hisobot yili	18103 20235
2	Ishchilarni yillik ish haqi fondi, ming so'mda: - o'tgan yili - hisobot yili	16419,3 17214,8
3	Mehnat resurslarining tarkibi, kishi (o'tgan yilida): - ishchilar - xizmatchilar - rahbar xodimlar - mutaxassislar - jami sanoat ishlab chiqarish xodimlari	95 13 9 4 121

Biznes reja ma'lumotlari

№	Kursatkichlar	Summasi
1	2	3
1.	Tovar mahsuloti ulgurji bahosi, ming so'mda	403810
2.	Sotilgan mahsulot, ming so'mda	406813
3.	Tayyor mahsulotning yil boshiga qoldig'i, ming so'mda	3456
4.	Tayyor mahsulotning yil oxiriga qoldig'i, ming so'mda	453
5.	Mahsulot hajmi, ming so'mda: - amaldagi bahoda - solishtirma bahoda	412314 403810
6.	mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, ming so'mda	375617
7.	ishchilarni yillik ish haqi fondi, ming so'mda	17114,2
8.	mehnat resurslarining tarkibi, kishi: - ishchilar - xizmatchilar - rahbar xodimlar - mutaxassislar - jami sanoat ishlab chiqarish xodimlari	98 12 5 4 119

MOLIYAVIY TAHLIL

X-BOB. KORXONANING MOLIYAVIY HOLATINI TAHLILI

10.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy holatini o'rganishning ahamiyati, tahlilning maqsadi, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Mustaqillik bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida turli mulk shaklidagi korxonalar faoliyatiga to'liq erkinlik berdi. Ayniqsa, savdo-sotiqda erkin munosabat yuritish, hamkorlikda faoliyat ko'rsatish uchun sherik tanlay bilish, o'zi ishlab chiqargan mahsulot va uni sotishdan olgan daromadga to'liq egalik qilish moliyaviy ko'rsatkichlarining o'zgarishiga bevosita ta'sir etadi.

Yangicha ish yuritish avval uchramagan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Jumladan, tashqi va ichki bozordan tajribali mijoz va hamroh tanlash bilan birga ularning moliyaviy imkoniyatlarini o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilish, ularning ishlarini yaxshilash, samaradorligini oshirishning muhim omili bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish korxonalarining ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasini aniqlashga yoodam beradi, foydalanilmagan resurslarni aniqlab; korxonalarining kelgusida rivojlanishi, ularning moliyaviy holatini yaxshilash uchun zarur tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Respublikamiz iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bilan korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilishni ahamiyati yanada ortadi, chunki bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishga joriy etilmagan resurslarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish eng dolzarb muammoga aylanadi.

Bozor munosabatlarining shakllanishi, rivojlanishi ko'p ukladli bozor iqtisodiyotini barpo etish, har xil shakldagi biznesni va ishbilarmonlikni rivojlantirish shunga olib keladiki, korxonalar faoliyatini moliyaviy natijalari - foyda va rentabellik korxonalar faoliyatini asosiy ko'rsatkichlariga aylanadi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda haddan tashqari markazlashtirilgan ma'muriy buyruqbozlik, rasmiyatchilik, rejalashtirish va boshqarish tizimidan voz kechish bozor munosabatlaridan keng foydalanish, korxonalarining iqtisodiy mustaqilligini kengaytiradi, ularning moliyaviy holatiga e'tiborni oshiradi hamda korxonalarining moliyaviy holati bilan shug'ullanuvchi, undan manfaatdor tashkilot va organlarning tarkibini kengaytiradi.

Agar ilgari korxonalarining xo'jalik faoliyatini, ularning moliyaviy holatini tahlil qilish bilan faqat moliya, bank, statistika organlari va yuqori tashkilotlar shug'ullangan bo'lsalar, endilikda bu ish bilan yuqorida ko'rsatilgan tashkilotlardan tashqari soliq organlari, auditorlik idoralari, jamoa tashkilotlari, aktsionerlar, ta'minlovchilar, iste'molchilar va boshqa organlar va tashkilotlar ham shug'ullanishyapti.

Bu holat moliyaviy tahlil, jumladan, uni bajarish uslubi oldiga yangi talablar qo'yimoqda.

Ma'lumki, sobiq ittifoq davrida korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilish, jumladan, korxonalarining moliyaviy holatini tahlil etishning uslubiy masalalari markazda - butun ittifoq organlari tomonidan ishlab chiqarilardi, muammolari echilardi va ittifoqdosh respublikalarga foydalanish uchun jo'natilar edi.

Sobiq ittifoqning tarqatilishi tufayli ittifoqdosh respublikalar mustaqil davlatlarga aylandi, ulardan har bittasi bozor munosabatlariga o'tish uchun o'z yo'lini tanlab, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni davom ettirib, bozor iqtisodiyotini shakllantirmoqda. Ular orasida O'zbekiston ham o'zining bozor iqtisodiyotiga o'tish modeoini ishlab chiqib, xalq xo'jaligini bozor munosabatlarisharoitida rivojlantirgan holda ijobiy natijalarni qo'lga kiritib kelayotir.

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni huquqiy bazasini tashkil qiluvchi Respublika Qonunlari, Prezident Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining yuzlab qarorlari qabul qilindi va qabul qilinyapti.

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri - bu boshqaruv tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Bu masalani ijobiy hal etishda korxonalarining xo'jalik faoliyati va moliyaviy holatini tahlil qilish katta rol o'ynaydi. Chunki korxonalar faoliyatini tahlil qilish boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Bozor munosabatlari davrida bu shartning asosiy qismi bo'lib korxonalar moliyaviy holatining tahlili hisoblanadi. Respublikada yangi moliyaviy hisobot shakllari qabul qilindi, ularni o'rganish va ulardan keng foydalanish usullarini barpo etish katta ahamiyatga ega.

Bozor munosabatlari davrida respublikada bu masalani echish maqsadida moliyaviy tahlil uslubiyatini takomillashtirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Lekin bu borada hali echilmagan muammolar ham kam emas. Moliyaviy tahlilning o'tkazishdan manfaatdor tashkilotlar, organlar, mutaxassislar hali ham ilmiy, ham amaliy nuqtai nazardan asoslangan uslub bilan ta'minlangan emaslar. Bu holat, albatta bozor munosabatlarini shakllantirish davrida korxonalar va tashkilotlarga samarali boshqaruvchilik qilishda salbiy rol o'ynamoqda.

Korxonalarining moliyaviy holati bu:

- kompleks ravishdagi tushuncha bo'lib, u o'z ichiga keng ko'rsatkichlar tizimini oladi, ular korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligini va ulardan foydalanish darajasini ifodalaydi;
- korxonalar faoliyatidagi butun ishlab chiqarish va xo'jalik omillarining harakati, ularning o'zaro aloqadorlik natijasidir;
- korxonalarining mo'tadil ishlab chiqarish, tadbirkorlik va boshqa faoliyati uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganligi va ulardan samarali foydalanish ifodasidir;
- korxonalarining boshqa xo'jalik sub'ektlari, organlari va tashkilotlari bilan o'zaro aloqalarni haqiqiy aks ettirishidir.

Korxonalarining ichki va tashqi omillar ta'siri ostida shakllangan moliyaviy holati, ularning istiqbolini aniqlash bilan birga, bu korxonalar bilan aloqada bo'lgan boshqa tashkilotlar va korxonalarining moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman korxonalarining ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatini, jumladan ularning moliyaviy holati tahlili asosini bir butun kompleks iqtisodiy fanlar: iqtisodiy nazariya, makro va mikro iqtisodiyot, menejment va marketing, statistika, buxgalteriya hisobi, audit, moliya, kredit, pul muomalasi va boshg'alar tashkil etadi. Demak, tahlilchi mutaxassis-auditorlar keng iqtisodiy ilmga ega bo'lishlari lozim.

Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish, ya'ni moliyaviy tahlil - bu keng ko'rsatkichlar yordamida, kompleks usullaridan foydalanib korxonalarining moliyaviy resurslari borligini, holatini, joylashganligi va ulardan foydalanish darajasini ifodalashdir.

Moliyaviy tahlil ko'p qirrali murakkab jarayon bo'lib, u tashkil qilinishi, buning uchun esa bir qator talablarga asoslanishi kerak. Bu talablar quyidagilardan iborat:

- absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqalarni borligini bilish;
- moliyaviy tahlil mobaynida absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan birgalikda foydalanish;
- moliyaviy tahlil mantiqiy ravishda amalga oshirilib, u induktiv usulga - alohida hodisalardan umumiy hodisalarga o'tish, moliyaviy holatning bir shakl ko'rinishidan umumiy ko'rinishga o'tish va deduktiv usulga - umumiy hodisalardan alohida hodisalarga o'tishga asoslanib tahlil qilish;
 - hamma foydalanilayotgan ko'rsatkichlar bir xil, asoslangan usulda aniqlanishi lozim;
 - moliyaviy holatni tahlil qilishda tahlil qilinayotgan korxonalar ko'rsatkichlarini boshqa korxonalar, o'rtacha tarmoq ko'rsatkichlari va ilg'or korxonalar ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;
 - moliyaviy tahlilning har tomonlama bo'lishligi va korxonalarining umumiy moliyaviy holatiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil etish;

- moliyaviy tahlilni samarali o'tkazish uchun kerakli ma'lumotlarni oldindan tayyorlash va bu borada asosiy tasdiqlangan moliyaviy manbalar bilan cheklanmasdan birlamchi buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalanish;
- moliyaviy tahlil ob'ektiv ravishda tashkil qilinib, u korxonalarining moliyaviy holati real darajasini ifodalashi lozim;
- moliyaviy tahlil o'z vaqtida o'tkazilib, tahlil yakunlariga asoslanib, moliyaviy holatni yaxshilash choralarini o'z vaqtida amalga oshirishga imkon berish;
- moliyaviy tahlil kompleks ravishda o'tkazilib, unda moliyaviy holatning hamma shakl va yo'nalishlari ifodalanishi lozim;
- moliyaviy tahlil o'z vaqtida va haqqoniy bo'lib, u moliyaviy holatni ko'tarishga bag'ishlangan tadbirlarni ishlab chiqib, ularni amalga oshirishga imkon berishi kerak;
- moliyaviy holatni tahlil qilish shunday vaqtda o'tkazilishi kerakki, tahlil yakunlari quyidagi maqsadni amalga oshirib, korxonada boshqaruv faoliyatini takomillashtirish imkoniyatini tug'dirishi lozim;
- moliyaviy tahlil barcha yig'ilgan va umumlashtirilgan ma'lumotlarga asoslanib, kerakli ko'rsatkichlardan foydalanib, bu ko'rsatkichlarning asosliliigi to'g'ri usullarda aniqlanishi lozim.

Moliyaviy tahlil quyidagi xususiyatlarga ega:

- moliyaviy tahlilning yakunlari ochiq bo'lib, ulardan hamma foydalanishi mumkin;
- moliyaviy tahlilning sub'ektlari va bu tahlilning yakunlaridan foydalanuvchi organ, korxonada, tashkilotlar tarkibi keng;
- moliyaviy tahlil hamma uchun moslangan, nashr etilgan hisobot ma'lumotlariga asoslanadi;
- moliyaviy tahlil korxonalar ichki boshqaruv muammolarini echish uchun o'tkaziladi;
- moliyaviy tahlilning yo'nalishi moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan cheklangan bo'lib, unda chegaralangan bir aniq vazifalar echiladi. Bu moliyaviy mustahkamlik, balans likvidligi, foyda, rentabellik darajasi va boshqalardir.

Ko'rinib turibdiki, korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish keng miqyosda va aniq vazifalarni bajarish uchun o'tkaziladi. Korxonalarni ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatining moliyaviy holatini tahlil qilish uchun an'anaviy, qadimdan qo'llanilib kelinayotgan usullar bilan birga, keng tarzda statistika usullari, moliyaviy holatni ifodalovchi ma'lumotlarni yig'ish va umumlashtirish, statistik kuzatishlarni o'tkazish, absolyut, nisbiy, o'rtacha, dinamik ko'rsatkichlardan foydalanish, dinamik qatorlardan, iqtisodiy indekslar tizimidan, omillararo korrelyatsiya aloqalarni aniqlash, jadval va chizma tizimidan foydalanish lozim.

Ko'rinib turibdiki, moliyaviy tahlil ko'p qirrali murakkab va muhim bo'lganligi sababli u bir qancha talablarga asoslangan bo'lishi lozim. ***Yuqorida ko'rilgan talablarga asoslanib, moliyaviy tahlil korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilishda quyidagi vazifalarni bajarishga yo'naltirilishi kerak:***

1. Korxonalarining moliyaviy darajasini baholash;
2. Moliyaviy holatning o'zgarishini aniqlash;
3. Korxonaning to'lov qobiliyatiga baho berish;
4. Moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish;
5. Korxonaning moliyaviy barqarorligi va moliyaviy mustahkamligiga baho berish;
6. Korxonada balans likvidligiga baho berish va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
7. Aylanma mablag'lar aylanishiga baho berish;
8. Korxonalarda qo'lga kiritilgan moliyaviy holat darajasini ifodalab, bu borada hali foydalanilmagan imkoniyatlarni, mavjud zahiralarni ko'rsatib berish.
9. Korxonalarda hali foydalanilmagan imkoniyatlarni safarbar etish maqsadida tavsiyalar, takliflar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish shart-sharoitlarini ko'rsatib berish.

Bajariladigan vazifalar shuni ko'rsatayaptiki, moliyaviy holatni tahlil qilish korxonalarda shakllanayotgan boshqaruv tizimini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Moliyaviy tahlil boshlanmasdan tahlilning ob'ektlari va predmetlari aniqlanishi lozim. Moliyaviy tahlilning

asosiy ob'ekti bo'lib, xo'jalik sub'ektlari, alohida korxonalar, tashkilotlar hisoblanadi. Lekin moliyaviy holat korxonalar guruhi, ishlab chiqarish tarmoqlari miqyosida ham aniqlanishi mumkin.

Moliyaviy tahlilning yo'naltirilganligi nuqtai nazardan moliyaviy tahlil quyidagi shakllarda o'tkazilishi mumkin:

- gorizontal tahlilda hisobot davridagi moliyaviy holatni ifodalovchi ko'rsatkichlar o'tgan davr bilan taqqoslanadi, ya'ni bu ko'rsatkichlarning dinamikasi aniqlanadi;
- vertikal tahlilda moliyaviy holatga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlarning tarkibiy tuzilmasi o'rganiladi. Masalan, korxonada mablag'larining yoki ularni qoplovchi manbalarining hisobot davridagi tarkibi va uni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi ifodalanadi;
- nisbiy ko'rsatkichlar tahlilida moliyaviy holat ko'rsatkichlari o'rtasidagi aloqa o'rganiladi. Masalan korxonada mablag'larining va ularning manbalari o'rtasidagi aloqa, moliyaviy resurslar va ulardan foydalanish o'rtasidagi aloqa ifodalanadi;
- taqqoslash tahlilida korxonada bo'yicha moliyaviy holat uning alohida bo'limchalari moliyaviy holati bilan taqqoslanadi, bu korxonaning moliyaviy holati boshqa korxonalarining moliyaviy holati bilan solishtiriladi va

pirovardida, omillar tahlilida korxonaning moliyaviy holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahlil etiladi.

Korxonalar faoliyatini o'rganishda buxgalteriya hisoboti asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ular moliyaviy ma'lumotlarning umumlashtirilishi natijasida tuziladi hamkorlikda ishlovchilar o'rtasida bir-birini o'rganish vositasi bo'ladi.

Hisobot ma'lumotlari asosida korxonada faoliyatini o'rganishga qiziquvchilarni shartli ravishda bevosita va bilvosita talabgorlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mulk egalari, qarz beruvchi, mol etkazib beruvchi, xaridorlar, soliqchilar, moliyachilar, korxonada ishchi va rahbar xodimlari kiradi. Har bir qiziquvchi o'zining manfaati va talabiga qarab moliyaviy hisobotlarni tahlil etadi. Mulki egasi sarmoyadan qanchalik samarali foydalanilayotganligi, qo'shma olinadigan daromad summasi bilan qiziqsa, qarz beruvchi berilgan mablag'ni qaytarib olish imkoniyatini oldindan bilishga xarakat qiladi. Bilvosita qiziquvchi iste'molchilarga auditorlik firmalari, birjalar, assotsiatsiya vakillari, matbuot xodimlari, kasaba uyushmalari va boshqalar kiradi. Ular moliyaviy holatga aloqador bo'lmasada, birinchi guruh talabgorlarining manfaatini himoyalash maqsadida hisobot ma'lumotlarini o'rganadilar.

Moliyaviy ma'lumotlardan foydalangan holda korxonalar faoliyatiga to'g'ri baho berish muhim vazifadir. Ushbu kitobda buxgalteriya hisoboti asosida korxonalar faoliyatining moliyaviy tahlilini o'tkazish uslubi bayon etilgan. U moliyaviy hisobotni o'rganishga qiziquvchi tadbirkorlar, soliq, moliya, bank tizimi xodimlari va keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

Bozor iqtisodi sharoitida javdal, jamoa, qo'shma, kichik hissadorlik, hususiy va boshqa shakldagi mulkka ega bo'lgan korxonalar moliyaviy ahvolini o'rganishning mazmuni shundan iboratki, bunda o'z vaqtida pul tushumlarining kelishi, hisoblashish intizomiga rioya qilish, hususiy va qarz mablag'larining to'g'ri nisbatga bo'lishini ta'minlash, moliyaviy tartib va intizomga, barcha ishlab chiqarish bug'inlarida iqtisod va tejamkorlikka rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarining moliyaviy holati ko'p jihatdan - baho, kredit, foyda va uni iqtisodiy taqsimlanish mexanizmiga bog'liqdir. Barqarorlik bo'lgan joyda barcha xo'jalik muomalalari va hisob-kitoblar o'z vaqtida bajariladi. Shu bois bozor sharoitida har qanday korxonaning moliyaviy ahvolini bilish va o'rganishga e'tibor kuchaymoqda.

Korxonalarining moliyaviy holatini tahlil etishda moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish;
- mablag' va manbalarining joylanishini tekshirish, ularni to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash;

- hisoblashish ishlarining o'z muddatida bajarilganligi, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish;
- korxonaning o'ziga qarashli mablag'lari bilan qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat va aylanma mablag'larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish;
- moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishni aniqlash va to'lov qobiliyatiga baho berish;
- korxonada mulkining kadrligi va tez pulga aylana olish darajasini o'rganish;
- aylanma mablag'lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash bo'yicha takliflar bayon etish va h.k.

Tahlilning asosiy maqsadi - moliyaviy faoliyatdagi yutuq va kamchiliklarni aniqlab, mablag'lardan yanada to'g'ri foydalangan holda hisob-kitob tartibini mustahkamlashga qaratiladi. Demak, bu mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, harajatlarni tejash, pul-moliya aloqalari va boshqa faoliyatlarning bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi. Moliyaviy tahlilni bajarishda zarur bo'ladigan manbalarga korxonada balansi, unga qilingan ilovalar va boshqa hisobot ma'lumotlari kiradi. Shuningdek, buxgalteriyaning sintetik va analitik schetlari ma'lumotlaridan ham keng foydalanish lozim. Chunki keyingi yillarda tuziladigan hisobotlarning hajmi qisqarib, tahlil imkoniyatlarini chegaralashga olib kelmoqda.

Ayniqsa mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, maxsus va maqsadli mablag'lar, zahira jamg'armasi, foyda va zararlar, turli xil hisob-kitoblar, qiymatli qog'oz va veksellar bo'yicha ma'lumotlardan ko'proq foydalaniladi. Bular xo'jalik faoliyatining to'g'ri boshqarilishi, uning moliyaviy barqaror bo'lishi va to'lov qobiliyatining yaxshilanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

10.2. Buxgalteriya balansining tarkibi va tuzilishi

Balans—korxonalar mablag'lari va qoplash manbalarining ma'lum davrdagi holatini ko'rsatadi. Hisob-kitob ishlarini xalqaro an'anaviy talablar bo'yicha yuritishga o'z bo'lsada yaqinlashtirilishi hamda 1997 yilda joriy qilingan va korxonalar tuzadigan yangi buxgalteriya balansini bozor iqtisodiyot sari qo'yilgan dastlabki qadam bo'lgan edi. Mazkur balans yillar davomida amaliyotda qo'llanildi va uni takomillashtirish va xalqaro standartlarga yanada moslashtirish zaruriyati tug'ildi. Shu sababli ham 2002 yilda yangi schyotlarga asoslangan moliyaviy hisobot shakllari, jumladan, buxgalteriya balansini ham qabul qilindi. Bugungi kunda mazkur balans amalda keng qo'llanilmoqda.

Zamonaviy ish yuritish shart-sharoitiga mos keluvchi balansda aktiv va passiv tomonlari bo'ladi. Aktiv tomonida korxonalar mablag'lari, passivida esa xo'jalikning o'ziga tegishli manbalar, kreditga va qarzga olingan boshqa manbalar ko'rsatiladi. Aktiv mablag'larning oshishi, passivdagi manbalar va foyda (daromad)ning ko'payishi bilan bog'liqdir. Balansning barcha bo'lim va bandlarini chuqur o'rganish moliyaviy ahvolni to'liq o'zlashtirishning asosini tashkil qiladi. Quyida bugungi kunda amalda bo'lgan, ya'ni 2002 yil 27-dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansining kengaytirilgan shakli keltirilgan.

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr raqami Kod str.	Hisobot davri boshiga Na nachalo otchetnogo perioda	Hisobot davri oxiriga Na konets otchetnogo perioda
1	2	3	4
A K T I V			
I. UZOQ MUDDATLI AKTIVLAR			
I. DOLGOSROCHNIE AKTIVI			
Asosiy vositalar:			
Osnovnie sredstva:			
Boshlang'ich (tiklanish) qiymat (0100, 0300) Pervonachalnaya (vosstanovitel'naya) stoimost	010	541379,4	1003973,9
Eskirish summasi (0200) Summa iznosa	011	171122,1	313624,7
Qoldiq (balans) qiymat (010-011 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	012	370257,3	690349,2
Nomoddiy aktivlar:			
Nematerialnie aktivi:			
Boshlang'ich qiymat (0400) Pervonachalnaya stoimost	020	575,0	575,0
Amortizatsiya summasi (0500) Summa amortizatsii	021	230,0	339,2
Qoldiq (balans) qiymat (020-021 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	022	345,0	235,8
Uzoq muddatli investitsiyalar, jami (040+050+060+070+080 satrlar), shu jumladan: Dolgosrochnie investitsii, vsego (040+050+060+070+080), v tom chisle:	030	-	-
Qimmatli qog'ozlar (0610) Tsennie bumagi	040	-	-
Sho''ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620) Investitsii v dochernie xozyaystvennie obshchestva	050	-	-
Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0630) Investitsii v zavisimie xozyaystvennie obshchestva	060	-	-
Xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalariga investitsiyalar (0640) Investitsii v predpriyatie s inostrannim kapitalom	070	-	-
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690) Prochie dolgosrochnie investitsii	080	-	-
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700) Oborudovanie k ustanovke	090	-	-
Kapital qo'yilmalar (0800) Kapitalnie vlojeniya	100	-	-

Uzoq muddatli debitorlik qarzlari (0910, 0920, 0930, 0940) Dolgosrochnaya debitorskaya zadoljennost	110	-	-
Shundan: muddati kechiktirilganlari Iz neyo: prosrochnaya	111	-	-
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950, 0960, 0990) Dolgosrochnie otsrochennie rasxodi	120	-	-
I-bo'lim bo'yicha jami (012+022+030+090+100+110+120 satrlar) Itogo po razdelu I (str. 012+022+030+090+100+110+120)	130	370602,3	690585,0
II. JORIY AKTIVLAR II. TEKUSHCHIE AKTIVI			
Tovar-moddiy zahiralalar, jami (150+160+170+180 satrlar), shu jumladan: Tovarno-materialnie zapasi, vsego (str. 150+160+170+180), v tom chisle:	140	499131,5	361443,8
Ishlab chiqarish zahiralari (1000, 1100, 1500, 1600) Proizvodstvennie zapasi	150	157974,4	94010,4
Tugallanmagan ishlab chiqarish (2000, 2100, 2300, 2700) Nezavershennoe proizvodstvo	160	105937,0	-
Tayyor mahsulot (2800) Gotovaya produktsiya	170	235220,1	267433,4
Tovarlari (2900 dan 2980 ning ayirmasi) Tovari	180	-	-
Kelgusi davr xarajatlari (3100) Rasxodi budushchix periodov	190	204758,2	165726,3
Muddati kechiktirilgan xarajatlar (3200) Otsrochennie rasxodi	200	-	-
Debitorlar, jami (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 satrlar) Debitori, vsego (str. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	84386,9	61630,7
Shulardan: muddati o'tgani (kechiktirilganlari) Iz neyo: prosrochnaya	211	-	-
Xaridorlar va buyurtmachilarning qarzlari (4000 dan 4900 ning ayirmasi) Zadoljennost pokupateley i zakazchikov	220	65455,8	61630,7
Alohida bo'linmalarining qarzlari (4110) Zadoljennost obosoblennix podrazdeleniy	230	-	-
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzlari (4120) Zadoljennost dochernix i zavisimix xozyaystvennix obshchestv	240	-	-
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200) Avansi, vidannie personalu	250	-	-
Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300) Avansi, vidannie postavshchikam i podryadchikam	260	-	-

Byudjetga soliqlar va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400) Avansovie plateji po nalogam i sboram v byudjet	270	-	-
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500) Avansovie plateji v gosudarstvennie tselevie fondi i po straxovaniyu	280	-	-
Ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzlari (4600) Zadoljennost uchrediteley po vkladam v usiavniy kapital	290	-	-
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlari (4700) Zadoljennost personala po prochim operatsiyam	300	-	-
Boshqa debitorlik qarzlari (4800) Prochie debitorskie zadoljennosti	310	18931,1	-
Pul mablag'lari, jami (330+340+350+360 satrlar), shu jumladan: Denejnie sredstva, vsego (str. 330+340+350+360), v tom chisle:	320	23168,6	23871,2
Kassadagi pul mablag'lari (5000) Denejnie sredstva v kasse	330	-	-
Hisob-kitob varag'idagi pul mablag'lari (5100) Denejnie sredstva na raschetnom schete	340	23168,6	23871,2
Xorijiy valyutadagi pul mablag'lari (5200) Denejnie sredstva v inostrannoy valyute	350	-	-
Boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlar (5500, 5600, 5700) Prochie denejnie sredstva i ekvivalenti	360	-	-
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800) Kratkosrochnie investitsii	370	-	-
Boshqa joriy aktivlar (5900) Prochie tekushchie aktivi	380	-	-
II-bo'lim bo'yicha jami (140+190+200+210+320+370+380 satrlar) Itogo po razdelu II (str. 140+190+200+210+320+370+380)	390	811455,2	612672,0
BALANS AKTIVI BO'YICHA JAMI (130+390 satrlar) VSEGO PO AKTIVU BALANSA (str. 130+390)	400	1182047,5	1303257,0
P A S S I V			
I. O'Z MABLAG'LARI MANBALARI I. ISTOCHNIKI SOBSTVENNIX SREDSTV			
Ustav kapitali (8300) Ustavniy kapital	410	27590,0	27590,0
Qo'shilgan kapital (8400) Dobavlenniy kapital	420	9021,7	9021,7
Rezerv (zahira) kapital (8500) Rezervniy kapital	430	298311,3	623718,1
Sotib olingan o'z aksiyalari (8600) Vikuplennie sobstvennie aktsii	440	-	-

Taqsimlanmagan foyda (Qoplanmagan zarar) (8700) Neraspredelennaya pribil (nepokritiy ubitok)	450	-62807,7	-62807,7
Maqsadli tushumlar (8800) Tselevie postupleniya	460	-	-
Bo'lg'usi xarajatlar va to'lovlar zahiralari (8900) Rezervi predstoyashchix rasxodov i platejey	470	-	-
I-bo'lim bo'yicha jami (410+420+430+440+450+460+470 satrlar) Itogo po razdelu I (str. 410+420+430+440+450+460+470)	480	272115,3	597522,1
II. MAJBURIYA TLAR II. OBYAZATELSTVA			
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 satrlar) Dolgosrochnie obyazatelstva, vsego	490	10471,4	25269,8
Shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (500+520+540+560+590 satrlar) V tom chisle: dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	491	-	-
Ulardan: muddati kechiktirilgan uzoq muddatli kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochnaya dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	492	-	-
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan uzoq muddatli qarzlari (7000) Dolgosrochnaya zadoljennost posiyavshchikam i podryadchikam	500	10471,4	25269,8
Alohida bo'linmalardan uzoq muddatli qarzlari (7110) Dolgosrochnaya zadoljennost obosoblenim podrazdeleniyam	510	-	-
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan uzoq muddatli qarzlari (7120) Dolgosrochnaya zadoljennost dochernim i zavisimim xozyaystvenim obshchestvam	520	-	-
Muddati kechiktirilgan uzoq muddatli daromadlar (7210, 7220, 7230) Dolgosrochnie otsrochennie doxodi	530	-	-
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechiktirilgan uzoq muddatli majburiyatlar (7240) Dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	540	-	-
Muddati kechiktirilgan boshqa uzoq muddatli majburiyatlar (7250, 7290) Prochie dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva	550	-	-
Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (7300) Avansi, poluchennie ot pokupateley i zakazchikov	560	-	-
Uzoq muddatli bank kreditlari (7810) Dolgosrochnie bankovskie krediti	570	-	-

Uzoq muddatli qarzlari (7820, 7830, 7840) Dolgosrochnie zaymi	580	-	-
Boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (7900) Prochie dolgosrochnie kreditorskie zadoljennosti	590	-	-
Joriy majburiyatlar, jami (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 satrlar) Tekushchie obyazatelstva, vsego (str.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710 +720+730+740+750+760)	600	899460,8	680465,1
Shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 satrlar) V tom chisle: tekushchaya kreditorskaya zadoljennost (str.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	899460,8	680465,1
Ulardan: muddati o'tgan (kechiktirilgan) joriy kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochennaya tekushchaya kreditorskaya zadoljennost	602	-	-
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan qarzlari (6000) Zadoljennost postavshchikami i podryadchikam	610	885163,4	658079,7
Alohida bo'linmalardan qarzlari (6110) Zadoljennost obosoblennim podrazdeleniyam	620	-	-
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan qarzlari (6120) Zadoljennost dochernim i zavisimim xozyaysvennim obshchestvam	630	-	-
Muddati kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230) Otsrochennie doxodi	640	-	-
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'gan (kechiktirilgan) majburiyatlar (6240) Otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	650	-	-
Muddati o'tgan (kechiktirilgan) boshqa majburiyatlar (6250, 6290) Prochie otsrochennie oyazatelstva	660	-	-
Olingan bo'naklar (6300) Poluchennie avansi	670	-	-
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlari (6400) Zadoljennost po platejam v byudjet	680	12325,4	20746,5
Sug'urtalash bo'yicha qarzlari (6510) Zadoljennost po straxovaniyu	690	1022,6	685,3
Davlatning maqsadli jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlari (6520) Zadoljennost po platejam v gosudarstvennie tselovie fondi	700	214,4	370,9
Ta'sisichilarga qarzlari (6600) Zadoljennost uchreditelyam	710	-	-

Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzarlar (6700) Zadoljennost po oplate truda	720	735	578,6
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810) kratkosrochnie bankovskie krediti	730	-	-
Qisqa muddatli qarzarlar (6820, 6830, 6840) kratkosrochnie zaymi	740	-	-
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950) Tekushchaya chast dolgosrochnix obyazatelstv	750	-	-
Boshqa kreditorlik qarzlari (6900, bundan 6959 mustasno) Prochie kreditorskie zadoljennosti	760	-	4,1
II-bo'lim bo'yicha jami (490+600 satrlar) Itogo po razdelu II (str. 490+600)	770	909932,2	705734,9
BALANS PASSIVI BO'YICHA JAMI (480+770 satrlar) VSEGO PO PASSIVU BALANSA (str. 480+770)		1182047,5	1303257,0

Balansdan tashqari schyotlarda hisobga olinadigan qiymatliklarning mavjudligi to'g'risida ma'lumot

Spravka o nalichii tsennostey, uchitivaemix na zabalansovix schyotax

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod stroki	Hisobot davri boshiga Na nachalo otchetnogo perioda	Hisobot davri oxiriga Na konets otchetnogo perioda
1	2	3	4
Qisqa muddatli ijaraga olingan asosiy vositalar (001) osnovnie sredstva, poluchennie po kratkosrochnoy arende (001)	790		
Mas'ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy qiymatliklar (002) Tovarno-materialnie tsennosti, prinyatie na otvetstvennoe xranenie (002)	800		
Qayta ishlashga qabul qilingan materiallar (003) Materiali, prinyatie v pererabotku (003)	810		
Komissiyaga qabul qilingan tovarlar Tovari, prinyatie na komissiyu (004)	820		
O'rnatish uchun qabul qilingan uskunalar (005) Oborudovanie, prinyatoe dlya montaja (005)	830		
Qat'iy hisobot blankalari (006) Blanki strogoy otchetnosti (006)	840		
To'lovga qobiliyatsiz debitorlarning zararga hisobdan chiqarilgan qarzi (007) Spisannaya v ubitok zadoljennost neplatejesposobnix debitorov (007)	850		

Olingan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti (008) Obespechenie obyazatelstv i platejey – poluchennie (008)	860		
Berilgan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti (009) Obespechenie obyazatelstv i platejey – vidannie (009)	870		
Uzoq muddatli ijara shartnomasiga asosan berilgan asosiy vositalar (010) Osnovnie sredstva, sdannie po dogovoru dolgosrochnoy arendi (010)	880		
Ssuda shartnomasi bo'yicha olingan mulklar (011) Imushchestvo, poluchennoe po dogovoru ssudi (011)	890		
Kelgusi davrlarda soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar (012) Rasxodi, iskyuchaemie iz nalogooblagaemoy bazi sleduyushchix periodov (012)	900		
Vaqtinchalik soliq imtiyozlari (turlari bo'yicha) (013) Vremennie nalogovie lgoti (po vidam) (013)	910		
Foydalanishdagi inventar va xo'jalik jihozlari (014) Inventar i xozyaystvennie prinadlejnosti v ekspluatatsii (014)	920		

Rahbar

Rukovoditel _____

Bosh buxgalter

Glavniy buxgalter _____

Balans ma'lumotlarida ishlab chiqarishni uzluksiz olib borish uchun zarur bo'lgan va hisobot tuzish davriga qiymat shaklidagi mol-mulki hamda uni qoplashga jalb qilingan manbalari o'z aksini topadi. Bu ko'rsatkichlar mol-mulk hajmi, tarkibi va qiymatini qay darajadiligini ifodalaydi. Shuningdek, mol-mulkning moliyalashtirish manbalari, ya'ni o'ziga tegishli manbalar va chetdan qarzga jalb qilingan manbalar holati ham passivda keltirilgan. Balansdagi har bir band va bo'lim korxonalarining moliyaviy holatiga bog'liq, shuning uchun ham uni chuqur o'rganish lozim.

Aktiv qism - asosiy va aylanma mablag'larning holatini ko'rsatib, moliyaviy xo'jalik jarayonini yuritish vazifasini bajarishda bu mulklardan foydalanadi. Mulk to'plangan moliyaviy hamda davlat tashkilotlari mablag'i, hususiy shaxslar jamg'armasi, hissador va ta'sischilarning ulushi, bank krediti, chet ellik sarmoyadorlar va hakoza mablag'lar evaziga sotib olinadi. Ayrim hollarda ta'sischilar asosiy vosita va moddiy boyliklarning o'zini berishi ham mumkin. Asosiy va aylanma mablag'lar ishlab chiqarish faoliyatini uzluksiz yuritishga hizmat qiladi. O'z-o'zidan bu faoliyat davomida o'zgaradi, xarakatda bo'ladi va tarkibi yanada yangilanadi.

Balansning birinchi bo'limi «**Uzoq muddatli aktivlar**» deb nomlanib, nomoddiy aktiv va asosiy vositalar boshlang'ich, eskirish va qoldiq qiymatda, o'rnatiladigan asbob-uskunalar, tugallanmagan kapital va uzoq muddatli qo'yilma ta'sislar bilan hisob-kitoblar va boshqa oborotdan tashqari bo'lgan aktivlardan iboratdir. Nomoddiy aktivlar korxonaga daromad keltirish yoki uning ishlab chiqarishini yuritishga shart-sharoit yaratuvchi, natural buyum shakliga ega bo'lgan mulkiy huquqiy qiymatlar, patentlar, mualliflik huquqi, savdo markalari, «Nou-xau», erdan, suvdan va boshqa tabiiy boyliklardan, bino, inshoot va kurilmalardan foydalanish xukuklaridan iborat buladi. Shuningdek, bu bandda hissadorlik jamiyati boshqaruvi kelishuviga muvofiq Nizom jamg'armasini tashkil qilishi uchun ajratgan nomoddiy aktivlari ham aks etadi. Nomoddiy aktivlar tarkibida korxonada manfaati uchun kelgusida ishlatilishi mo'ljallangan ilg'or texnologiyadan foydalanish huquqi, ularni olib kelish va ishlatishga tayyorlash harajatlari qo'shilgan holda aks etadi. Bu holat qo'shma korxonalaridagi O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lgan yuridik shaxs bilan xorijiy sarmoyadorlar hamkorligi tufayli ko'proq vujudga keladi.

Ishlab chiqarish va xizmat binolari, inshootlar va uskunalaridan foydalanish xarajatlari ijara haqi summasiga teng bo'ladi. Umuman nomoddiy aktivlar boshlang'ich bahoda ko'rsatiladi, xizmat muddatiga qarab uning eskirishi hisoblanadi va balans jamlanganda qoldiq bahodagi summa qo'shiladi. «Asosiy vositalar» bandida balans tuzilgan vaqtgacha bo'lgan 0100 schyotlari qoldig'i ko'rsatiladi. Bu hisobning betida yil davomida kirim qilingan. Kreditiga esa yil davomida chiqib ketganlari aks ettiriladi. Asosiy vositalar bo'yicha eskirish hisoblanadi, buni aniqlash murakkab. Shuning uchun to'liq tiklash uchun hisoblangan amortizatsiya summasiga eskirish teng deb shartli qabul qilinadi. Amortizatsiyani hisoblash maxsus me'yorlar asosida (boshlang'ich yoki tiklash bahosiga nisbatan foiz hisobida) aniqlanadi. Me'yorlar har bir asosiy vosita turlari bo'yicha differentsiyalashgan, lekin amortizatsiyani hisoblashda asosiy vositalarning xizmat muddati tugaguncha, boshlang'ich yoki qoldiq qiymatini eskirish sifatida yangi yaratilayotgan qiymatga o'tkazishi lozim. Hisoblashning tezlashgan me'yori qo'llash mumkin, faqat bu tartib faol qatnashuvchi (mashina, uskuna va transport) vositalarga taaluqlidir.

Asosiy vositalarning eskirishi 0200 schyotlarida hisoblangach, shunga qarab amortizatsiyalashgan yoki qoldiq bahodagi asosiy vositalar hajmi aniqlanadi, ya'ni boshlang'ich bahodan (0100 schyot) eskirish summa (0200 schyot) ayirib topiladi. Shu bandda uzoq muddatga ijara olingan, ishlatilishi yoki kontservatsiyada turganligidan qat'iy nazar balansidagi asosiy vositalar qiymati aks etadi. Balansning qolgan qismida kapital qo'yilmalar, shu'ba korxonalaridagi aksiyalar, shu'ba korxonalariga berilgan qarzlilar, uyushma korxonalaridagi aksiyalar, uyushma korxonalariga berilgan qarzlilar, uzoq muddatli investitsiyalar va boshqa aktivlar ko'rsatiladi. Bu xo'jalik yoki pudrat usulida bajarilayotgan tugallanmagan kapital qurilish asosiy polda tuzish xarajatlari, moddiy boyliklar qidirish ishlari uchun sarflar va shu maqsadlarga ajratiladigan mablag'larni ko'rsatadi. Kapital xarajatlarni korxonada o'z mablag'i yoki uzoq muddatli kredit evaziga bajarishi mumkin.

«Uzoq muddatli investitsiyalar» bandida hamkorlikda ishlashga kelishganlarning korxonada ustav fondiga qo'shgan hissasi yoki bergan qarzi, bir yildan ortiq muddatga qiymatli qog'oz uchun qo'ygan mablag'i ko'rsatiladi. Qiymatli qog'ozlar mulk egasining huquqini aks ettirib, ma'lum darajadagi qo'shimcha foydaning foizi daromad keltiradi. Bunday qog'ozlar boshqa korxonalarining aksiya va obligatsiyalari, davlat tomonidan chiqarilgan ichki zaymdir, bankdan sotib olingan uzoq muddatli jamg'armali sertifikatlardir. Bu band uchun summani 0600 «Uzoq muddatli investitsiyalar» schyotlari qoldig'idan olinadi.

Balans aktivining II bo'limi «**Joriy aktivlar**» deb nomlanib, asosiy o'rinni «Tovar-moddiy zahiralari» bandi egallaydi. Chunki, bu bandda korxonada ishlab chiqarishni yuritishga zarur bulgan buyumlar jamlanadi. Unda xom ashyo va materiallar, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, konstruktsiyalar va detallar, urug', em-xashak, yoqilg'i, idishlar va idishbop materiallar, ehtiyot qismlar, qayta ishlash uchun chetga berilgan materiallarning haqiqiy tannarxi (sotib olish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlari) ko'rsatiladi. Ushbu bo'limning yangi xususiyati shundaki, arzon baholi va tez eskiruvchan buyumlar

boshlang'ich, eskirish va qoldiq baholarda keltiriladi hamda balans jamlanganda faqat qoldiq bahodagi, ya'ni yaroqli qiymati qo'shiladi.

Pul mablag'lari, valyuta mablag'lar, g'aznadagi pullar, qisqa muddatli qo'yilmalar bandlarida material shaklida bo'lmagan boyliklar aks ettiriladi. Bu mablag'larning hajmi korxonaning ixtisoslashganligi, bozor munosabatlarida ta'minotning tashkillashtirilishi va boshqa ko'pgina sabablarga bog'liq. Masalan, sanoatda pul salmog'i yuqori bo'lsa, savdo tashkilotlarida esa debitorlar bilan hisob-kitoblar ko'p bo'lishi mumkin, chunki bu tovarlarni sotishga borib qadiladi. Eng avvalo debitorlar bilan hisob-kitoblar ko'rsatiladi, chunki hozirgi sharoitda bu masalani tahlil qilib turish zarurdir. Debitorlar boshqa yuridik (korxonalar, tashkilot va muassasa) va jismoniy shaxslar to'lashi lozim bo'lgan qarzdorlaridir. Qarzdorlarni shartli ikki guruhga ajratish mumkin: odatdagi va asoslanmagan. Odatdagi qarzlarga ishlab chiqarish, tovarlar sotish va xizmat ko'rsatishga avvaldan qarz berish, da'vo qilish va shu kabi munosabatlar tufayli yuzaga kelgan, ammo to'lash muddati hali etmaganlari kiradi. Asoslanmagan qarzlarning faoliyat davomidagi kamchiliklar, tovar va moddiy boyliklarning kamomadi, o'g'rilik va har xil yo'qolishlar hisobiga paydo bo'ladi. Bu holat doimo nazoratda bo'lib, muntazam tahlil etib borishni talab qiladi. Umuman, debitor qarzlarning mavjudligi moliyaviy ahvolda salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois tovar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan veksellar bo'yicha, sho'ba korxonalarini, byudjet, xodimlar va boshqa debitorlar bilan bo'lgan munosabatlar hususida balans tuzilgan davrdagi holat ko'rsatiladi. II bo'lim aktivida mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan avanslar va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar ham keltiriladi.

Mablag'larni o'rganishda pul mablag'larini tahlili alohida o'rinni egallaydi. Bunday mablag'lar hisob-kitob, valyuta schyoti va g'aznadagi pullar tushuniladi. Mazkur mablag'lar to'lov majburiyatlarini bajarilishida birlamchi vosita bo'lib xizmat kiladi. Ayniqsa, hisob-kitob va valyuta schyotidagi mablag'lar mahsulot etkazib beruvchilar, pudratchilar, ishchi-xizmatchilar, byudjet, bank, sug'urta va boshqalar bilan bo'ladigan aloqa manbaidir. Shu tufayli bu masala alohida o'rganilishi lozim. Shu erda o'tgan va joriy yildagi ko'rilgan zararlar ham aks ettirilishi kerak.

Korxonalar mulki va mablag'larning kelib chiqish manbalari balansning passivida ko'rsatiladi. Bular o'ziga qarashli va chetdan jalb qilingan manbalarga ajratiladi. Jalb qilingan manbalarga bank kreditlari va kreditorlik qarzlari kiradi.

Passiv ham huddi aktiv qism kabi ikkita bo'limdan iborat. Ya'ni balans passivining birinchi bo'limi "**O'z mablag'lari manbalari**" deb nomlanib, bunda ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapital, taqsimlanmagan foyda yoki qoplanmagan zarar, maqsadli tushum va fondlar kelgusi davr sarflari va to'lovlari uchun rezervlar, kelgusi davr daromadlari aks ettiriladi. Passivning «Ustav kapitali» bandida xo'jalik faoliyatini yuritish uchun ajratilgan mablag'lari ko'rsatiladi. Hissadorlik jamiyatlarida esa har bir qatnashchining qo'shgan hissasi ustav fondida ko'rsatiladi. Divident sifatida taqsimlanadigan sof foyda hajmi ham qo'shilgan hissaga qarab aniqlanadi. Demak, ustav fondi bozor iqtisodi sharoitida yuridik shaxs sifatida korxonaning o'ziga tegishli mablag'i va aksionerlarning qo'shgan hissasidan iborat bo'ladi. Har bir qatnashchi shaxsiy hissasi qatnashchilar qo'shgan badallar miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Qo'shilgan kapital, rezerv kapital bandlarida korxonaning boyliklarini qayta baholanishidan, olgan foydasidan tashkil etilgan rezervlardan, qo'shimcha aksiyalar chiqarish natijalaridan ko'paygan xususiy manbalar ko'rsatiladi.

Passiv I bo'limiga taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) ham kiritiladi. Bu bandning summasi korxonani olgan foydasi miqdoriga va uning taqsimlanishiga bog'liqdir. Korxonalar o'z oldidagi foydadan to'lashi lozim bo'lgan majburiyatlarini bajarib bo'lgandan so'ng, qolgan qoldiq kelgusida rezerv sifatida foydalanilishini ko'zlanib qoldiriladi. Taqsimlanmagan foyda bandi o'tgan yillardagi foydadan qolgan summalarni ham ifodalaydi. Balansda

korxonaning o'z mablag'lari manbai qancha ko'p ulushni egallasa, shunchalik moliyaviy ahvol ishonchli bo'ladi.

Balans passivining ikkinchi bo'limi «Majburiyatlar» deb nomlanib, unda korxonaning uzoq muddatli va joriy majburiyatlari aks ettiriladi. Uzoq muddatli majburiyatlarga uzoq muddatli bank kreditlari va uzoq muddatli qarzarlar va shu kabi uzoq muddatli majburiyatlar kiritiladi. Bank kreditlari ishlab chiqarishni texnik jihozlash, asosiy vositalar sotib olish va ko'rish, asosiy poda tashkil qilish va boshqa ko'pgina istiqbolli loyihalarni mablag' bilan ta'minlash maqsadida olinishi mumkin. Qarzarlar bandida esa boshqa korxonalardan (bankdan tashqari) olingan qarz summaları ko'rsatiladi. Bu bandlarni to'ldirish uchun zarur ma'lumotlar «Banklarning uzoq muddatli kreditlari» va «Uzoq muddatli qarzarlar» schyotlar qoldig'idan olinadi.

II bo'lim passivini o'rganish ham katta ahamiyatga ega. Balans passivining ikkinchi bo'limi «Majburiyatlar» deb nomlanib, bu bo'limda qisqa muddatli bank kreditlari va qarzlarini, korxonada ishchi-xizmatchilari uchun bank kreditlari, tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun, berilgan veksellar, mehnatga haq to'lash bo'yicha, ijtimoiy himoyalash, sug'urta, ta'minot, mulkiy va shaxsiy sug'urta, byudjet bilan, undan tashqari to'lovlar, sho'ba korxonalari va boshqalar bilan bo'ladigan hisob-kitoblar ko'rsatiladi. Bulardan tashqari haridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar, ko'zda tutilgan daromadlar, harajatlar va to'lovlar zahirasi, dargumon qarzarlar bo'yicha zaxiralar va boshqa qisqa muddatli passivlar ham ushbu bo'limda aks ettiriladi. Shu bo'lim passivida juda ko'p buxgalteriya hisobining schyotlarining kredit qoldig'i keltiriladi. Korxonada balansini o'rganishda asosiy e'tibor yil boshida o'tgan davrda mulk va mablag'larning qanchalik o'zgarganligi hamda aktivdagi har bir band passivdagi manbalar bilan qanchalik ta'minlanganligiga qaratiladi.

10.3. Mol – mulk tarkibining tahlili

Yangicha ish yuritish sharoitida korxonalar mulkining tarkibini o'rganish va uni ko'paytirish yo'llarini aniqlash xo'jalik faoliyatining tahlilida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa balansga qarab korxonalar mol–mulki va boyligining tarkibini kuzatish, sof mablag' holatini aniqlash, imkoniyat me'yorini o'lchashga yordam beradi. Odatda, korxonalar mablag'lariga asosan vositalar va oborotdan tashqari aktivlar hamda material (me'yorlashtirilgan) aylanma pul mablag'larini kiradi. Ularni miqdori hissadorlik, hamkorlik, kichik va boshqa korxonalarining katta–kichikligiga, ixtisoslashuvi va bozor sharoiti raqobatlariga bardoshligiga bog'liqdir.

Moliyaviy tahlilning muhim xususiyatlaridan biri korxonalar mulki, zahiralari va xarajatlarni har tomonlama o'rganishdir. Bunday mablag'lar tarkibiga ishlab chiqarish zahiralari, ya'ni xom-ashyo va materiallar, sotib olingan yarim fabrikatlar va komplektlovchi buyumlar, konstruksiya va detallar, ikkilamchi materiallar va o'rnatilgan asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, parvarish va boquvdagi chorva mollari, urug' va em-xashak, arzon baholi va tez eskiruvchi buyumlar va boshqalar kiradi. Ular korxonaning bir me'yorida ishlashi hamda mahsulot ishlab chiqarishi va shartnoma bo'yicha sotish rejasini ta'minlashga etarli bo'lishi lozim. Shuningdek, zahira va xarajatlar tarkibiga o'simlik va chorvachilik bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr chiqimlari, tayyor mahsulot va boshqalar ham kiradi. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarni ham o'rganish va tahlil etish lozim bo'ladi.

Quyidagi jadvalda korxonalar mulkining hajmi va tarkibi keltirilgan. Uni tuzishda balans ma'lumotlaridan foydalanib, sof, ishlatishga layoqatli boylıklar holati o'rganiladi. Keltirilgan ma'lumotlar balansning jami summasiga teng bo'ladi.

44-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatining buxgalteriya balansini aktiv moddalarining tahlili

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa-dagi, ming so'm	Salmog'idagi, %	Yil boshiga nisbatan o'sishi, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6\2*100
1. Uzoq muddatli aktivlar	186790	25,99	203491	22,80	+16701	-3,19	+8,94
2. Joriy aktivlar	531756	74,01	689066	77,20	+157310	+3,19	+29,58
Shu jumladan:							
A) Tovar-moddiy zahiralari	470833	65,52	531450	59,54	+60617	-5,98	+12,87
B) Pul mablag'larini va qisqa muddatli qo'yilmalar	7657	1,08	9491	1,07	+1834	-0,01	+23,95
V) Debitorlar	53266	7,41	148125	16,59	+94859	+9,18	+178,08
Balans aktivining JAMI	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan joriy davrda jami aktivlar summasi 174011 ming so'mga yoki 24,22 % ga ko'paygan. Aktivlarning ko'payishini ijobiy baholagan holda, ma'lumotlarga e'tibor qiladigan bo'lsak, aktivlarning ko'payishi asosan joriy aktivlarning 157310 ming so'mga ortganligi hisobiga bo'lgan. Korxonaning uzoq muddatli aktivlari ham 16701 ming so'mga ortganligini ijobiy baholamoq lozim. Joriy aktivlarning tarkibini o'rganadigan bo'lsak, joriy yil oxirida yil boshiga nisbatan tovar-moddiy zahiralari 12,87 % ga ko'paygan, ya'ni bu 60617 ming

so'mni tashkil etadi. Aktsionerlik jamiyatining debitorlik qarzlari ham yil oxiriga kelib 178,08 % ga yoki 94859 ming so'mga ko'payganligini salbiy baholamoq kerak. Chunki, debitorlik qarzining bunday tartibda ortib borishi korxonaning aylanma mablag'larini aylanishini sekinlashtiradi, qo'lov qobiliyatini yomonlashuviga olib keladi. Korxonada aktivlari tarkibida asosiy salmoqni tovar-moddiy zahiralari egallamoqda, ya'ni u 60 % ga yaqin aktivlar summasini tashkil etmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, korxonada me'yordan ortiqcha tovar-moddiy zahirasi yaratilganligini hamda uning natijasida korxonada joriy aktivlarini aylanishi sekinlashishini ko'rsatmoqda. Aktsionerlik jamiyati ma'muriyati mavjud aktivlardan unumli foydalanish choralarini ko'rishi lozim deb hisoblaymiz.

Bozor sharoitida aylanma mablag'lar, zaxiralar va tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi eng kam, sof faoliyat ko'rsatadigan sharoitiga etarli bo'lishi lozim. Tahlilda esa balans ma'lumotlari va materiallarni hisoblovchi schyotlardan foydalaniladi.

10.4. Mablag'lar manbaini tahlili

Balansning passiv qismida korxonada mablag'larining qoplash manbalari ko'rsatiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mablag'larni to'ldirish quyidagilardan iborat:

1. O'zlik mablag'larning manbalari.
2. Majburiyatlar.

Bunda eng muhim o'rinni korxonaning o'ziga qarashli ustav qo'shilgan, rezerv, kapitallar, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushum va fondlar, kelgusi davr sarflari va to'lovlari uchun rezervlar, kelgusi davr daromadlari egallaydi. Ustav kapital korxonada ixtiyorida doimiy berkitilgan asosiy va aylanma mablag'larning hajmini ko'rsatadi. U turli xo'jalik muomalalari ta'sirida o'zgarib turadi. Bunga foydaning taqsimlanishi hisobiga to'ldirilish, xomiyalarning a'zolik badallari, asosiy vositalarning qayta baholanishi va boshqalar sabab bo'lishi mumkin. mablag'larning ko'paytirish manbalari tarkibida foyda alohida o'rinni egallaydi. Foyda hajmining ko'payishi eng avvalo Nizom jamg'armasini to'ldirishga va boshqa ehtiyot jamg'armalari yaratilishga olib keladi. Amortizatsiya va boshqa fondlarning tashkil bo'lishi ham bozor sharoitida mazmunan o'zgarimoqda. 1991 yildan amortizatsiya hisoblashda tezlashtirgan me'yorlar (aktiv turdagi mashinalar, qurilmalar, transport va boshqa vositalar bo'yicha) qo'llanishi va to'liq tiklash qismi bo'yicha amortizatsiya hisoblash asosiy vositalarning balans qiymatining mahsulotlar tannarxiga o'tkazib bo'lguncha qadar bajarishlik kabi yangiliklar joriy etildi.

Kredit va boshqa mablag'larga qisqa, o'rta, uzoq muddatga mo'ljallab olingan kreditlar, o'z muddatida uzilmagan ssudalar va boshqa qarz mablag'lari kiradi. Shuningdek kreditorlar bilan hisoblashlar va boshqa passivlar ham shu erda inobatga olinadi. Bunda kreditorlik qarzlardan tashqari byudjetga, sug'urta va mehnat haqi yuzasidan korxonaning qarzlari ko'rsatadi.

Bozor iqtisodi qonuniyatlari va talabidan kelib chiqqan holda korxonada qarz kam bo'lgani ma'qul. 3-jadvalda korxonada mablag'larining manbalari ko'rsatilgan.

45-jadval

AVS" aksionerlik jamiyatining buxgalteriya balansini passiv moddalarining tahlili

Mol-mulkni tashkil topish manbaining tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa-dagi, ming so'm	almoqda i, %	Yil boshiga nisbatan o'sishi, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1. O'z mablag'larining manbalari	460499	64,09	729410	81,72	+268911	+17,63	+58,39
2. Majburiyatlar	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
Shu jumladan:							
a) uzoq muddatli majburiyatlar	-	-	-	-	-	-	-
b) joriy majburiyatlar	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
Balans passivining JAMI:	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida joriy yilning boshiga nisbatan yil oxirida jami passivlari summasi 174011 ming so'mga yoki 24,22 % ga ortgan. Korxonada mol-mulkni tashkil etuvchi manbalarning bunday tartibda ko'payishini ijobiy holat sifatida baholamoqlozim. Ammo, ushbu manbalar qaysi manbalar hisobiga ko'payganligiga alohida ahamiyat qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ya'ni manbalarning ko'payishi o'z mablag'lari manbalari hisobigami yoki qarz manbalari hisobiga ekanligini aniqlash lozim. Aksionerlik jamiyatining ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonada

korxonada joriy yil oxirida o'z mablag'lari manbalari yil boshiga nisbatan 268911 ming so'mga yoki 58,39 % ga o'sgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy deb baholamoq lozim. Chunki, o'z mablag'larining manbalarini ko'payishi korxonaning moliyaviy mustaqilligini ortishiga, to'lov qobiliyatining yaxshilanishiga hamda korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonada joriy yil oxiriga majburiyatlar summasi 94900 ming so'mga yoki 36,98 % ga pasaygan. Bu esa majburiyatlarning umumiy passivlarda tutgan salmog'ini 17,63 % ga kamaytirgan. Bundan ko'rinadiki korxonaning to'lov likvidligi ancha ko'tarilgan. Balans passividagi moddalarga e'tibor qiladigan bo'lsak, asosiy salmoqni, ya'ni 81,72 foizni o'z mablag'lari manbalari tashkil etmoqda. Bu korxonaning mustahkam moliyaviy barqaror ekanligidan dalolat beradi. Mazkur korxonada hisobot davrida joriy majburiyatlari, ya'ni kreditorlik qarzlari bir qadar kamayganligini ijobiy holat sifatida baholamoq lozim.

10.5. Aylanma mablag'larni qoplashga o'zlik manbalarining etariligi yoki etishmasligini tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining moliyaviy holatini tahlil etishda moliyaviy tahlilning korxonaning moliyaviy holatini umumiy baholash bosqichidan keyingi eng asosiy bosqich bo'lib – korxonaning moliyaviy mustahkamligi tahlili bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda korxonaning aylanma mablag'larini qoplashga korxonaning o'z mablag'larini etarli yoki etishmasligi ham o'rganiladi.

Balans ma'lumotlariga qarab korxonani aylanma mablag'lari qanday manbalar hisobiga tashkil etilganligi o'rganiladi. Bunday tahlilning zarurligi shundaki, korxonalarini moliyaviy mustaqilligi, barqarorligi, kredit olishga layoqatligini aniqlashda o'zlik manbalar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkich muhim ahamiyatga egadir. Quyidagi jadvalda zahira va xarajatlarni qoplashga o'zlik manbalarining etariligi aniqlash uslubi keltirilgan.

46-jadval

Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli manbalar bilan ta'minlanganlikning tahlili

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. O'z mablag'larining manbalari	460499	729410	+268911
2. Uzoq muddatli aktivlar	186790	203491	+16701
3. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'z manbalari (1-2)	273709	525919	+252210
4. Uzoq muddatli kredit va qarzlari	-	-	-
5. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'zlik va uzoq muddatli qarz manbalari (3+4)	273709	525919	+252210
6. Qisqa muddatli kredit va qarzlari	258047	163147	-94900
7. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli jami manbalar (5+6)	531756	689066	+157310
8. Tovar-moddiy zaxiralarning jami	470833	531450	+60617
9. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z manbalarining etariligi (+) yoki etishmasligi (-), (3-8)	-197124	-5531	-191593
10. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z va uzoq muddatli qarz manbalarining etariligi (+) yoki etishmasligi (-), (5-8)	-197124	-5531	-191593
11. Tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga jami manbalarining etariligi (+) yoki etishmasligi (-) (7-8)	+60923	+157616	+96693

Mazkur jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida hisobot yili boshiga nisbatan yil oxirida 268911 ming so'mga o'z mablag'lari manbalari ko'paygan. Aksionerlik jamiyatining uzoq muddatli aktivlari esa yil boshiga nisbatan 16701 ming so'mga ortgan. Buning natijasida korxonada joriy yil oxiriga kelib tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli o'zlik manbalari hajmi 252210 ming so'mga ko'paygan. O'zlik manbalarining ko'payishini ijobiy holat sifatida baholamoq lozim. Aksionerlik jamiyatida joriy yil boshida va oxirida uzoq muddatli majburiyatlari bo'lmagan. Qisqa muddatli majburiyatlari esa yil boshida 258047 ming so'm bo'lgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 163147 ming so'mni tashkil etgan, ya'ni qisqa muddatli majburiyatlari 94900 ming so'mga kamaygan. Bunday holat esa korxonaning tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga tegishli manbalarini qisqarishiga ta'sir etgan. Mazkur aksionerlik jamiyatida tovar-moddiy zaxiralari hajmi birmuncha yuqori bo'lganligi uchun joriy yil boshida ham, yil oxirida ham tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga o'z manbalari hamda o'z va uzoq muddatli qarz manbalari 191593 ming so'mga etarli bo'lmagan. Faqatgina qisqa muddatli majburiyatlar hisobigagina tovar-moddiy zaxiralarni qoplashga jami manbalar 96693 ming so'mga ortiqcha (etarli) bo'lgan. Bundan ko'rinadiki, korxonaning moliyaviy barqarorligi joriy yilning boshida ham, yil oxirida ham noqaror holatda bo'lgan. Bunday natijalar bozor iqtisodiyoti sharoitida unchalik yaxshi natija deb hisoblanilmaydi. Shu sababli ham, korxonaning ma'muriyati moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash uchun tegishli chora-

tadbirlar ko'rishini maqsadga muvofiq hisoblanadi. Umuman olganda korxonaning moliyaviy barqarorligi yil boshiga nisbatan yil oxirida biroz bo'lsada yaxshilanganligini ko'rishimiz mumkin.

10.6. Moliyaviy barqarorlik tahlili

Korxonalar moliyaviy holatini umumiy baholashdan keyingi moliyaviy tahlil bosqichi bo'lib, korxonalarining moliyaviy mustahkamligi (barqarorligi) tahlili hisoblanadi. Moliyaviy mustahkamlikni tahlil etishdan oldin moliyaviy mustahkamlikning mazmuni to'g'risida kelishib olishimiz lozim.

Iqtisodiy adabiyotlarning ko'pchiligida moliyaviy mustahkamlikka (barqarorlikka) va balans likvidligiga bir xil ta'rif berishadi va aniqlanayotgan ko'rsatkichni yoki moliyaviy mustahkamlik yoki balans likvidligi, ya'ni korxonalarining olingan qarzlarni qaytarib berish qobiliyatiga egalik deb tushuniladi. Moliyaviy mustahkamlik va balans likvidligi – bu o'z mazmuniga ega bo'lgan ikki xil moliyaviy ko'rsatkichlar bo'lib, korxonalar moliyaviy faoliyatini har xil nuqtai nazardan ifodalaydi. *Bu haqda respublikamizning eng yirik iqtisodchi olimlaridan biri hurmatli ustozimiz E.Akromovning «Korxonalarining moliyaviy holatini tahlili» deb nomlangan o'quv qo'llanmasida shunday deyiladi:*

Moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichi kompleks sifatidagi ko'rsatkich bo'lib, u:

- Korxonalarining murakkab bozor munosabatlari davrida ishlab chiqarishni saqlanib qolish imkoniyatini;
- Korxonalar mablag'laridan erkin ravishda foydalanish imkoniyati borligini;
- Ishlab chiqarishni to'xtatmasdan, mahsulot sotish imkoniyati borligini;
- Korxonalar faoliyatining umumiy mustahkamligini;
- Korxonalar faoliyatiga to'g'ri boshqaruvlik qilinayotganligini;
- Korxonalarda mavjud moliyaviy resurslarni bozor munosabatlarining talablariga javob berishligini;
- Korxonalarining zahira va xarajatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qoplovchi manbalar borligi darajasini ko'rsatadi.

Demak, moliyaviy mustahkamlik korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligiga korxonalarining butun xo'jalik, ishlab chiqarish faoliyatining hamma yo'nalishlari ta'sir ko'rsatadi. Unga ham ichki, ham tashqi omillar, shart-sharoitlar ta'sir etadi.

Ichki omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- Korxonada ishlab chiqarishning barqarorligi;
- Ishlab chiqarishni tashkil qilish;
- Ishlab chiqarishni boshqarish;
- Korxonalar ustav jamg'armasining hajmi;
- Korxonalar xarajatlari va daromadlarining nisbati;
- o'zlik mablag'larining manbalari va korxonalar majburiyatlarining nisbati;
- korxonalar aylanma mablag'lari tarkibi.

Korxonalar o'z faoliyati davomida boshqa xo'jalik sub'ektlari bilan iqtisodiy aloqalarda bo'lar ekan, ***korxonalar moliyaviy barqarorligiga tashqi omillar ham ta'sir etadi.. Bunday omillar tarkibiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:***

- korxonalar tovarlar bozoridagi holati;
- korxonalar eksport va import aloqalari;
- korxonalar boshqa korxonalar bilan ishga doir aloqalarda aktivligi;
- bank organlari, debitor va kreditor korxonalar bilan aloqalar;
- respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, soliq, narx-navo va moliya, bank siyosati, texnika, texnologiya siyosati.

Shunday qilib moliyaviy mustahkamlikka korxonalar ichidagi va undan tashqaridagi vaziyat, omillar, shart-sharoitlar ta'sir ko'rsatadi ekan, bundan ko'rinadiki, moliyaviy mustahkamlikning darajasi korxonalarining hozirgi va kelgusidagi faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xo'sh, yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib siz talabalar oldiga shunday muammoli savolni qo'ymoqchimiz. ***Korxonalarining moliyaviy mustahkamlik (barqarorlik)***

ko'rsatkichlarining darajasiga binoan korxonadagi qanday muammolarni echish mumkin bo'ladi? Bu savolga siz talabalarning munosabatingiz qanday.

Demak, moliyaviy mustahkamlik bir qancha omillar, shart-sharoitlar ta'sirining yakuni bo'lib, u o'z navbatida korxonada faoliyatining ko'p tomonlariga ta'sirini ko'rsatar ekan. ***Moliyaviy mustahkamlik tahlilini boshlamasdan oldin yana bir muammoni hal qilib olsak. Bu moliyaviy mustahkamlik atamasining mazmuni haqidagi muammodir.*** Ushbu muammoli savolni echish maqsadida quyida iqtisodchi olimlarning fikrlari bilan tanishib chiqsak.

Moliyaviy mustahkamlikning mazmuni shundan iboratki, moliyaviy mustahkamlikni o'lchash, baholash uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlar tizimini chegaralab olish lozim.

Bunga ko'ra, V.G.Artemenko, M.V.Bellendirlarning fikricha moliyaviy mustahkamlik korxonada moliyaviy resurslarini shakllanish, taqsimlanish va foydalanish samaradorligini ifodalaydi.

Lekin, ma'lumki, korxonalar moliyaviy resurslarining shakllanish, taqsimlanish va foydalanish samaradorligi ularning umuman moliyaviy holati bo'lsa, moliyaviy mustahkamligi korxonalar faoliyatini faqat bir shaklini, yo'nalishini ifodalaydi.

A.D.Sheremet, R.S.Sayfulinlarning fikricha moliyaviy mustahkamlik va to'lashga qodirlik bir mazmunga ega bo'lib, to'lashga qodirlik moliyaviy mustahkamlikning tashqari ko'rinishini ifodalaydi deb ta'kidlanadi.

Xuddi shu fikrga A.N.Li. va S.I.Shevchenkolar ham ega. Ular o'z maqolalarida moliyaviy mustahkamlik koeffitsientining tahlili to'g'risida to'xtalib, to'lashga qodirlik ko'rsatkichini tahlil etganlar.

Haqiqatda moliyaviy mustahkamlik va to'lashga qodirlik har xil mazmunga ega bo'lib, bu moliyaviy ko'rsatkichlar turli usulda aniqlanadi. Undan tashqari A.N.Li. va S.I.Shevchenkolar moliyaviy mustahkamlikni moliyaviy barqarorlik deb qabul qilishgan. Bu ham bizning fikrimizcha notug'ri. Moliyaviy barqarorlik bu – korxonalarining moliyaviy holatini zaruriy bir xil darajada turishini, pasaymasligini ifodalaydi. Moliyaviy mustahkamlik to'g'risida gap borar ekan, yana ikkita narsaga e'tibor berish lozim. Bu moliyaviy mustahkamlikning kriteriyasi va moliyaviy mustahkamlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. A.N.Li. va S.I.Shevchenkolarning fikricha, moliyaviy mustahkamlikning kriteriyasi aniqlanishi lozim va bu kriteriya sifatida korxonalarining bankrot bo'lishi ehtimolligining past darajasi tavsiya etiladi. Bizningcha esa, avvalambor, moliyaviy mustahkamlikning darajasiga binoan korxonalarining bankrot bo'lish ehtimolligi aniqlanilmaydi.

Bizning fikrimizcha, moliyaviy ko'rsatkichlarni, shu jumladan, moliyaviy mustahkamlik bo'yicha ham kriteriyalar emas, optimal yoki me'yoriy darajalari tasdiqlanishi kerak.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy mustahkamlik darajasini o'lchash uchun har xil ko'rsatkich tizimlari tavsiya etiladi. A.N.Li. va S.I.Shevchenkolar moliyaviy mustahkamlikni aniqlash uchun korxonada kapitalining tarkibiy ko'rsatkichlari, V.G.Artemenko va M.V.Bellendirlar esa moliyaviy mustahkamlikni tahlil etishda nisbiy ko'rsatkichlar bilan birga absolyut ko'rsatkichlardan ham foydalanishgan.

Moliyaviy mustahkamlik albatta, nisbiy ko'rsatkichlar, zahiralar va xarajatlar hamda ularni qoplovchi manbalar nisbati bilan aniqlanishi lozim. Zahira va xarajatlar bilan ularni qoplovchi manbalar o'rtasidagi absolyut farq esa – moliyaviy mustahkamlikni ko'rsatmaydi. Ulardan faqat moliyaviy mustahkamlikni aniqlash uchun axborot bazasi sifatida foydalaniladi. Shunday qilib, iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy mustahkamlikni tahlil qilishda eng asosiy muammo, uning iqtisodiy mazmuni bo'yicha iqtisodchi olimlar o'rtasida kelishuvchanlik hali mavjud emas ekan.

Bozor sharoitida moliyaviy barqarorlik va to'lovga qobiliyatlilik korxonaning muxim iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik balansdagi ma'lumotlar asosida o'rganiladi. Undagi ko'rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslab, mablag'lar o'rtasidagi nisbat va o'zaro bog'lanish aniqlanadi. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar quyidagilardan iboratdir:

1. Jami mablag'dagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushini qanchaligini hisoblashdir yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

$$(\frac{\text{korxonaning o'ziga qarashli mablag'}}$$
$$\text{jami mablag' (balans jami)}$$

Bunda o'ziga qarashli mablag' qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik moliyaviy barqarorlik yuqori bo'ladi.

2. Korxonadagi o'ziga qarashli mablag' bilan qarzga olingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat yoki bu quyidagi tartibda topiladi:

$$(B) \frac{\text{qarzga olingan mablag'}}$$
$$\text{o'ziga qarashli mablag'}$$

O'ziga qarashli mablag' ulushi ortgan sari moliyaviy barqarorlik kuchaya boradi.

3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsienti, ya'ni uzoq muddatli qarz mablag'larini korxonaning o'ziga qarashli va qarz mablag'lar summasining yig'indisiga bo'linadi yoki bu quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$(V) \frac{\text{uzoq muddatga olingan qarz mablag'}}$$
$$\text{korxonaning o'ziga+uzoq muddatga olingan}$$
$$\text{qarashli mablag' qarz mablag'}$$

4. Korxonaning o'ziga qarashli mablag'larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi:

$$(V) \frac{\text{o'ziga qarashli aylanma mablag'}}$$
$$\text{o'ziga qarashli jami mablag'}$$

5. Eskirishning jamlanish koeffitsienti yoki bu quyidagicha topiladi:

$$(D) \frac{\text{asosiy vositalarning eskirish summasi}}$$
$$\text{asosiy vositalar + nomaterial aktiv}$$

Bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari bo'yicha topiladi:

6. Korxonada mulki tarkibidagi asosiy vositalarning aniq qiymati koeffitsienti, bu ko'rsatkich balans ma'lumotlari asosida hisoblanadi va quyidagicha topiladi:

$$(E) \frac{\text{asosiy vositalar (qoldiq bahoda)}}$$
$$\text{jami sof mulk}$$

7. Korxonadagi jami mulkning xarakatchanligi (chaqqonlik) koeffitsienti, buni hisoblash quyidagicha bo'ladi:

$$(K) \frac{\text{aylanma mablag'lar (zaxira va pul mablag'lari)}}{\text{jami mulk (balans jami)}}$$

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilish korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi.

47-jadval

Moliyaviy koeffitsientlar tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	O'zgarishi (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	0,641	0,817	+0,176
2. To'lov qobiliyati koeffitsienti	2,061	4,223	+2,162
3. Qarz va o'z mablag'lari o'rtasidagi nisbat koeffitsienti	0,560	0,223	-0,337
4. Zahira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsienti	0,978	1,372	+0,394
5. Mablag'larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti	0,594	0,721	+0,127

Buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida moliyaviy koeffitsientlar quyidagi tartibda aniqlanadi:

1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{O'z mablag'larining manbalari (480 satr)}}{\text{Balans jami (780 satr)}}$$

2. To'lov qobiliyati koeffitsienti quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$\frac{\text{Joriy aktivlar (390 satr)}}{\text{Majburiyatlar (770 satr)}}$$

3. Qarz va o'z mablag'lari o'rtasidagi nisbat koeffitsienti quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$\frac{\text{Majburiyatlar – uzoq muddatli majburiyatlar}}{\text{O'z mablag'larining manbalari (480 satr)}}$$

4. Zahira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsienti quyidagi tartibda aniqlanadi:

O'z mablag'lari manbalari + uzoq muddatli majburiyatlar – uzoq muddatli aktivlar (480+490-130 satr)

Tovar-moddiy zahiralar (140 satr)

5. Mablag'larning chaqqon harakatchanlik (manyovrlashganlik) koeffitsienti quyidagi tartibda aniqlanadi:

O'z mablag'lari manbalari + uzoq muddatli majburiyatlar – uzoq muddatli aktivlar (480+490-130 satr)

O'z mablag'larining manbalari (480 satr)

Yuqoridagi jadval ma'lumotlariga ko'ra, "AVS" aksionerlik jamiyatining moliyaviy ahvoriga to'g'ri baho berish uchun buxgalteriya balansiga asoslangan holda moliyaviy koeffitsientlardan foydalanamiz. Shunga ko'ra, korxonaning moliyaviy mustaqillik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,176 koeffitsientga yoki 17,6 % ga o'sgan. To'lov qobiliyati koeffitsienti yil boshiga nisbatan 2,162 koeffitsientga o'sgan. Mazkur koeffitsientlarning bunday tartibda o'zgarishi korxonaning moliyaviy holatini joriy yil boshiga nisbatan yil oxirida birmuncha yaxshilanib borayotganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari korxonada majburiyatlarning o'z mablag'lariga nisbatan ulushini pasayganligini ham ijobiy baholamoq lozim, ya'ni bu korxonaning majburiyatlarini qisqarganligidan dalolatdir. Mablag'lar harakatchanligi esa yil boshiga nisbatan yil oxirida 0,127 koeffitsientga o'sgan. Bu esa korxonada aylanma mablag'larga bo'lgan talabni yanada to'laroq qondirib borish imkonini beradi. Umuman olganda korxonada ma'lumotlari asosida uning moliyaviy koeffitsientlari o'rganilganda, ushbu koeffitsientlarning o'zgarishi ijobiy bo'lgan.

10.7. Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlili

Korxonalar ko'p turdagi iqtisodiy aloqalarni, jumladan, xom-ashyo va materiallar sotib olish, tayyor mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarni bajarishadi. Shuningdek, davlat byudjeti, moliya, bank, sug'urta va kreditorlar bilan munosabatda bo'linadi. Ularga hisob berishni belgilangan muddatda amalga oshirish, moliyaviy tartib intizomiga rioya qilish katta ahamiyatga ega.

To'lov qobiliyati deyilganda, xo'jalikning muddati kelgan to'lov majburiyatlarni bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larni etarli yoki kamchiligini aniqlash tushuniladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining to'lov qobiliyatiga ega bo'lishi muhim va bu uning o'z vaqtida zarur bo'lgan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini belgilaydi. Korxonalar balansi ma'lumotlarga asoslanib, to'lov qobiliyatining qay ahvoldagi hisoblanadi. Buning uchun korxonaning to'lash uchun zarur bo'lgan mablag'lari bilan qarz majburiyatlarini solishtirish mumkin.

To'lov mablag'lariga pul mablag'lari, jo'natilgan tovar va mahsulotlar qiymati (hali pul kelib tushmagan), debitor sotishdagi tushum va boshqalar kiradi. shuningdek qisqa muddatga olingan ssudalar ham vaqtincha to'lov majburiyatlarni amalga oshirish uchun manba bo'lishi mumkin. Qiymatli qog'oz, aktsiya, obligatsiya sotishdan olingan mablag' va qo'shimcha korxonalarda qatnashishdan kelgan daromadlar ham to'lov majburiyatlarini bajarishdagi manba bo'lishi kerak. To'lov majburiyatlariga mol etkazib beruvchi va pudratchilarga, byudjet va sug'urtaga, mehnat haqi, turli xil kreditorlarga bo'lgan va boshqa turdagi qarzlarni kiradi. Korxonaning ma'lum bir kundagi to'lov qobiliyatini aniqlash uchun shu muddatdagi to'lov majburiyatlari bilan mablag'lar solishtiriladi.

“AVS» aksionerlik jamiyatining to'lov qobiliyatini tahlili

To'lash uchun mablag'lar	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm	To'lov qarzlari	Satr raqami	Hisobot yili oxiriga summasi, ming so'm
1	2	3	4	5	6
1. Pul mablag'lari, ya'ni kassadagi va hisob raqamidagi pul mablag'lari	330-340	9374	1. Mol etkazib beruvchi va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar (qarzlari)	610	90387
2. Valyuta mablag'lari	350	117	2. Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlari	680	400
3. Qisqa muddatli investitsiyalar, boshqa pul mablag'lari va joriy aktivlar	360-380	12009	3. Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar	650	-
4. Tayyor mahsulot	170	167464	4. Mulkiy va shaxsiy sug'urta bo'yicha qarzlari	700	
5. Debitorlik qarzlari	210	148125	5. Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlari	690	6721
			7. Mexnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari	720	5007
			8. Qisqa muddatli kredit va qarzlari	730-740	35593
			9. Boshqa joriy majburiyatlar	-	25039
Jami to'lash uchun mablag'lar	xxx	337089	Jami to'lov qarzlari	xxx	163147
Qarz to'lov majburiyatlarining ko'pligi	xxx	-	To'lov qarzlari bilan to'lov mablag'larining ko'pligi (ortiqchaliligi)	xxx	173942
Balans	xxx	337089	Balans	xxx	337089

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyati joriy davrda to'lov qobiliyatiga ega hisoblanadi. Ya'ni, korxonaning jami to'lov mablag'lari 337089 ming so'm bo'lgani holda, jami to'lov qarzlari 163147 ming so'mni tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki korxonada to'lov qarzlariga nisbatan to'lov mablag'lari 173942 ming so'mga ko'p bo'lgan. Bu esa korxonaning mutloq to'lov qobiliyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bundan tashqari to'lov mablag'lari tarkibiga e'tibor qiladigan bo'lsak, uning asosini tayyor mayosulotlar (167464 ming so'm) hamda debitorlik qarzlari (148125 ming so'm) tashkil qilmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, korxonada ayni vaqtda tez to'lov qobiliyatiga ega emas ekan. To'lov qarzlarining asosini esa mol etkazib beruvchilardan bo'lgan qarzlardan hamda boshqa shu kabi majburiyatlar tashkil qilmoqda. Bu esa ushbu qarzlarni qisqa muddatlarda to'lab beish lozimligini bildiradi. Korxonada ma'muriyati to'lov qobiliyatini yaxshilash uchun mavjud tayyor mahsulotlarini sotish choralarini ko'rishi hamda debitorlik qarzlarni undirib olish choralarini ko'rishi lozim bo'ladi. Aks holda, korxonaning to'lov qobiliyati bundanda yomonlashishi mumkin.

Korxonaning to'lov layoqatini baholashda odatda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- Mutloq to'lov layoqati koeffitsienti;
- Oraliq to'lov layoqati koeffitsienti;
- Joriy to'lov layoqati koeffitsienti.

Mutloq to'lov layoqati ko'rsatkichi korxonaning joriy aktivlarida harakatchan aktivlarning to'lov majburiyatlarini qoplashiga etariligi yoki etishmasligini; oraliq to'lov layoqati ko'rsatkichi joriy aktivlarda harakatchan va tez pulga aylanadigan aktivlarni to'lov majburiyatlarini qoplashga etariligi yoki etishmasligini; joriy to'lov layoqati ko'rsatkichi esa joriy aktivlarda barcha aylanma aktivlarning to'lov majburiyatlarini to'lashga etariligi yoki etishmasligini tasiflaydi.

Korxonaning to'lov layoqatiga baho berishda muqobil variantlarini ham qo'llash lozim bo'ladi. Yangi ochilgan va hali faoliyat boshlamagan korxonalarga kredit berish yuzasidan qaror qabul qilishda, uning biznes reja ko'rsatkichlari va u bo'yicha aniqlangan to'lovga qodirlikning ehtimoligiga, korxonaga maqsadli, markazlashgan kredit resurslarining tushirilishiga, texnik loyihalar asosida kredit ajratilishi va hakerolarga ahamiyat berilishi muhimdir.

49-jadval

Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi

Ko'rsatkichlar	Aniqlash tartibi	Izoh
1	2	3
1. Mutloq to'lov layoqati koeffitsienti	$K_M = \frac{PM + QQ}{QMM}$	PM- pul mablag'lari QQ- qimmatli qog'ozlar QMM- qisqa muddatli to'lov majburiyatlari
2. Oraliq to'lov layoqati koeffitsienti	$K_O = \frac{PM + QQ + DM}{QMM}$	DM- debitorlik majburiyatlari
3. Joriy to'lov layoqati koeffitsienti	$K_J = \frac{PM + QQ + DM + TMZ}{QMM}$	TMZ- tovar-moddiy zahiralari

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil etishda qisqa muddatga to'lov qobiliyati va uzoq muddatga to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari ham o'rganiladi. **Shunga ko'ra qisqa muddatli to'lov qobiliyat quyidagicha aniqlanadi:**

$$\Rightarrow \frac{\text{Pul mablag'lari} + \text{Qisqa mud. qim. qog'ozlar}}{\text{Qaytarish mud. etgan kreditor qarzar}}$$

Uzoq muddatli to'lov qobiliyat esa:

$$\Rightarrow \frac{\text{Oborot aktivlar}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{125152}{35772} = 3,4$$

Demak, korxonona yuqori to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan. Bu korxonona faoliyati uchun ijobiy holat hisoblanadi.

Korxononaning mavjud pul mablag'lari doim to'lov majburiyatlarini qaytarishga tayyor bo'lgan manba bo'lganligi uchun hamda qimmatli qog'ozlar ham shu maqsadga ishlatilishi mumkinligini hisobga olinib, to'lov qobiliyatini belgilovchi koeffitsient hisoblaniladi. Shuningdek, turli aylanma mablag'larning pul shakllariga o'tish muddati har xilligini e'tiborga olinganda, tayyor mahsulot zahiralari tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlar va yarim fabrikatlarning pulga aylantirish tezligini o'rganish zurur. Bundan tashqari to'lov qobiliyatining o'zgarishida debitorlik qarzarining pulga aylanish tezligi, bankdagi to'lov hujjatlarini o'z vaqtida rasmiylashtirilishi va ularning tez harakat qilishiga bog'liqdir. Agarda debitor mablag'larni qarz majburiyatlarini uzishga yo'naltirilsa, oraliq to'lov qarzarini qoplashlik koeffitsienti ko'rsatkichi hisoblanadi.

Demak, korxonona qisqa muddatli to'lov majburiyatlarini qoplashga o'zining barcha aylanma mablag'larini, ya'ni, zahiralalar, pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlarini jalb etishi lozim bo'ladi.

Kelgusi yilda korxononaning to'lov qobiliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bilish uchun mahsulotlar sotishdan keladigan tushum hajmini tahlil qilish lozim. Jami tushum hisobiga sarflangan xarajatlar qoplanadi, majburiy to'lovlar bajariladi va ehtiyot rivojlantirish jamg'armalari yaratiladi. Sof tushum bevosita korxonona oborotida qatnashadi, bunga asosiy vosita eskirishi va sof foyda kiradi.

Korxononaning to'lov qobiliyatini tahlil qilishda sof tushum koeffitsientini hisoblash muhimdir, bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi.

Sof foyda + asosiy vositalar eskirishi (amortizatsiya)
sotishdan tushum

Hissadorlik, kooperativ, kichik va hamkorlikda ishlaydigan korxononalarda o'ziga qarashli mol-mulkni ko'paytirish ahamiyatli. Ayniqsa, hissadorlik va boshqa jamg'armalarni to'ldirib borish zururdir. Bu hissadorlar, ustav fondi qatnashchilari va a'zolarining badallari hisobiga to'ldiriladi. Shuning uchun ham a'zolarining kelishuviga muvofiq, qonun bilan belgilangan ustav fondining hajmi kamaytirilmasligi va u to'ldirib borilishi zurur. Korxonona balansini o'rganishda albatta Nizom jamg'armasining o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari tahlil qilinadi. Demak, ustav fondining ko'payishi ham moliyaviy barqarorlik yaxshilanganligi belgisi hisoblanadi.

10.8. Mol-mulk va mablag'lar harakatchanligini tahlili

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida balans ma'lumotlari asosida korxonalar aktivlarining holatini o'rganishda ularning pulga aylanuvchanligiga baho berish tahlilning muhim vazifasi hisoblanadi. Bunday tahlilning zaruriyati bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarda qattiq moliyaviy cheklanishlarning paydo bo'lishi va olingan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini o'z vaqtida hisoblab baho berishda ko'rinadi. Ayniqsa, to'lov majburiyatlarining muddati korxonalar mulki faoliyat natijasida pulga aylanish muddatiga mos kelishi moliyaviy holatni yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois korxonalar aktivlarining harakatchanligini tahlil qilgan holda qarzlarni qaytarishga etarli yoki etishmasligi muntazam o'rganilishi lozim.

Likvidlik deganda, avvalo, mablag'larning joylanishi, ularning pulga aylanish darajasi, yaqin va uzoq davriylikdagi to'lov majburiyatlarining oqlanishi, joriy aktivlar va passivlarning o'zaro farqlanishidagi zaruriy shartlarning saqlanishiga aytiladi.

Iqtisodchi olim E.Akramovning fikricha, **balans likvidligi bu** – balansning aktiv tomonidagi bir davrga borib naqd pulga aylanadigan mablag'lar bilan shu davrda qaytariladigan majburiyatlarni solishtirish demakdir.

Pulga aylanish tezligiga qarab, korxonalar aktivlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Doimiy xarakatdagi aktivlar.
2. Tez sotiluvchi aktivlar.
3. Sekin sotiluvchi aktivlar.
4. Qiyin sotiluvchi aktivlar.

Doimiy harakatdagi aktivlar guruhiga balansdagi barcha pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar, ya'ni qimmatli qog'ozlari kiradi. Bunday aktivlar doimo qarz majburiyatlarni to'lash uchun tayyor turgan mablag' hisoblanadi va pul mablag'i ko'p bo'lgan korxonalar bilan iqtisodiy aloqalarni o'zaro hisob-kitoblarni kelishilgan muddatlarda bajarish imkonini beradi.

Tez sotiluvchi mulklarga balansning II bo'lim aktividagi debitor qarzlari va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Bu mablag'lar ham zurur bo'lgan hollarda to'lov vositasi bo'lib xizmat qiladi. Sekin sotiluvchi aktivlarga balansning «Tovar-moddiy zahiralari» jami tushunilib, naqd pul mablag'lari etishmagan hollarda to'lov majburiyatlarni qoplashga sarflanishi mumkin. Qiyin sotiluvchi guruhlariga esa «Asosiy vositalar va boshqa oborotdan tashqari aktivlar» kiradi. Bu mulk turli ishlab chiqarishda uzoq muddat qatnashib, o'z qiymatini asta-sekin yaratilayotgan mahsulotlarga o'tkazib beradi. Shuning uchun ham asosiy vositalarning pulga aylanib, to'lov vositasi va majburiyatlarni uzishga manba bo'lishi ko'p vaqtni talab etadi.

Korxonalar aktivlari, albatta, o'z va qarz kapitali hisobiga manbalanganligi bois uning passiv tomoni ham to'lov majburiyatlarining muddati va shartidan kelib chiqqan holda tarkibiy o'rganishni talab etadi. ***Shu ma'nola likvidlik sharti bo'yicha passivlar quyidagi moddalar bo'yicha turkumlab chiqiladi:***

1. Muddati kelgan to'lov majburiyatlari;
2. Qisqa muddatli to'lov majburiyatlari;
3. Uzoq muddatli to'lov majburiyatlari;
4. Doimiy passivlar.

Balansning birinchi guruh to'lov majburiyatlariga balansning II bo'lim passividagi kreditorlar bilan hisob-kitoblar va o'z vaqtida qaytarilmagan ssudalar kiradi. Qisqa muddatli passivlar guruxiga esa II bo'lim passividagi qolgan bandlar, ya'ni bankning qisqa muddatli kreditlari, korxonalar xizmatchilari uchun bank kreditlari, qisqa muddatli qarzlarning kelgusi davr xarajatlari va to'lovlar zahirasi, dargumon qarzlari bo'yicha zahiralari va boshqa qisqa muddatli passivlar kiradi. O'rta va uzoq muddatli passiv deyilganda uzoq muddatli bank kreditlari va uzoq muddatli qarz bandlari tushuniladi. Doimiy passivlar guruxiga esa I bo'lim passividagi barcha bandlar, ya'ni ustav fondi, zaxira jamg'armasi, maxsus maqsadlarga mo'ljallangan fondlar, maqsadli moliyalashtirish va tushumlar, ijara majburiyatlari, ta'sischi bilan bo'ladigan hisob-kitoblar, o'tgan va hisobot yildagi taqsimlangan foyda kiradi.

Mablag'larning aylanish holatini tahlil qilishda joriy va kelgusi davrda kutiladigan harakatchanlik ko'rsatkichlarini o'rganish zarur. Mablag'larning joriy harakatchanligi doimiy va tez sotiluvchi aktivlar bilan muddati etgan to'lov majburiyatlar va qisqa muddatli passivlarni taqqoslash orqali aniqlanadi. Kelajakda kutiladigan harakatchanlik ko'rsatkichi esa sekin sotiluvchi aktivlar bilan o'rta va uzoq muddatli passivlarni solishtirish orqali o'rganiladi. Bunda korxonaning kelgusida muljallangan har xil tushumlar bilan kelajak to'lovlarini oldindan bashorat qilish mumkin.

Korxonalar balansining likvidlik darajasiga har xil omillar, korxonalar aktivlarining, passivlarining tarkibiy o'zgarib turishlari ta'sir ko'rsatadi. Bu omillarning ta'sirini bilish uchun balans likvidligini tahlil qilishda yana bir guruh ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

1. **Umumiy kapitalning chaqqonlik koeffitsienti.** Bu koeffitsient korxonaning umumiy aylanma aktivlarini uning mol-mulki qiymatiga bo'lish yo'li bilan aniqlanib, u korxonaning umuman mablag'lar bilan ta'minlanganligini va o'z majburiyatlaridan qutulish salohiyatini ko'rsatadi. Bu quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{Tovar-moddiy zahiralalar} + \text{pul mablag'lari va debitorlik qarzlari}}{\text{Balans jami}}$$

2. **Ishlab turgan kapitalning chaqqonlik koeffitsienti.** Bu koeffitsient korxonaning zahiralari va xarajatlarini, korxonaning zahira va xarajatlarga bo'lgan ehtiyojini qoplovchi o'zlik mablag'lar manbalariga bo'lish bilan aniqlanadi. Bu quyidagi tartibda bo'ladi:

$$\frac{\text{Tovar-moddiy zahiralalar}}{\text{O'z mablag'larining manbalari} - \text{Uzoq muddatli aktivlar}}$$

3. **O'z aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti.** Bu quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{O'z mablag'larining manbalari} - \text{Uzoq muddatli aktivlar}}{\text{Balans jami}}$$

Balans aktiv va passiv moddalarining harakatchanligini (likvidligini) tahlili

(ming so'mda)

Aktiv	Yil boshiga	Yil oxiriga	Passiv	Yil boshiga	Yil oxiriga	To'lash uchun mablag'larning etarliligi (+) yoki etishmasligi (-)	
						yil boshiga	yil oxiriga
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Doimiy harakatdagi aktivlar	7657	9491	1. Muddati kelgan to'lov majburiyatlari	249458	127554	-241801	-118063
2. Tez sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	53266	148125	2. Qisqa muddatli passivlar	8589	35593	+44677	+112532
3. Sekin sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	470833	531450	3. Uzoq muddatli passivlar	-	-	+470833	+531450
4. Qiyin sotiluvchi (pulga aylanuvchi) aktivlar	186790	203491	4. Doimiy passivlar	460499	729410	-273709	-525919
BALANS	718546	892557	BALANS	718546	892557	0	0

Ma'lumotlarga asoslangan holda quyidagi shartlarni bajarilishini tekshiramiz.

	Yil boshiga	Yil oxirida
1. $A_1 > P_1$	1. 7657 < 249458	1. 9491 < 127554
2. $A_2 > P_2$	2. 53266 > 8589	2. 148125 > 35593
3. $A_3 > P_3$	3. 470833 > 0	3. 531450 > 0
4. $A_4 < P_4$	4. 186790 < 460499	4. 203491 < 729410

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan korxonada balans likvidligiga qo'yilgan to'rtta shartdan birinchisi yil boshida ham, yil oxirida ham bajarilmagan. Ya'ni, korxonaning doimiy harakatdagi aktivlari uning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini qoplashga etishmas ekan. Bu esa korxonada balansining tez likvidlikka ega emasligidan dalolat beradi. Qolgan shartlar esa yil boshiga ham, yil oxiriga ham bajarilgan. Bundan ko'rinadiki, korxonada balans mutloq likvidlikka ega bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, korxonada balansining likvidligi yil boshiga nisbatan yil oxirida bir qadar yaxshilangan. Bunday natijalarni ijobiy baholsak ham bo'ladi.

Umuman olganda, ***quyidagi shartlarga amal qilinsa, korxonada mablag'i harakatchan deb baholanadi:***

- a) doimiy harakatdagi aktivlar > muddati kelgan to'lov majburiyatlar;
- b) tez sotiluvchi aktivlar > qisqa muddatli passivlar;
- v) sekin sotiluvchi aktivlar > o'rta va uzoq muddatli passivlar;
- g) qiyin sotiluvchi aktivlar < doimiy passivlar

10.9. Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi deganda ularning pulga aylanish tezligi tushuniladi. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi koeffitsienti joriy aktivlarning moddiy aktivlar va debitorlik qarzlari bo'lgan nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlar bevosita korxonaning bozordagi faolligini tavsiflaydi. Aylanma mablag'larning aylanuvchanligi korxonada faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib, u asosda biznesni boshqarishda resurslar cheklanganligi va ulardan unumli foydalanish darajasi tahlil qilinadi va uning muhim yo'nalishlari belgilanadi. ***Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim yo'nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:***

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)lar ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish;
- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni iste'molchilarga etib borishi va ular bo'yicha hujjatlar aylanishini tezlashtirish;
- aylanma mablag'lar bo'yicha me'yoriy zahiralarni saqlanishiga amal qilish;
- aylanma mablag'larning me'yordan ortiqchaligini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish (mollarni imtiyozli shartlarda sotish, ijaraga berish va hakoza);
- aylanma mablag'larni qayta baholashni balans tuzish sanasiga hisobga olish va to'g'ri belgilash;
- aylanma mablag'larni hisobdan chiqarishning xalqaro usullaridan foydalanish;
- korxonaning hisob siyosatini, shuningdek, aylanma mablag'larini baholash usulini belgilashda tarmoq rivoji va texnologik jarayonlarning murakkabligiga ahamiyat berish;
- tugallanmagan ishlab chiqarishni to'g'ri baholash;
- aylanma mablag'lar normativini belgilash;
- aylanma aktivlar aylanishini tezlashtirish maqsadida tovar va moddiy boyliklarni sotish bo'yicha hisob-kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;
- mahsulotlarni markazlashgan holda sotib olish, sotuvchi va sotib oluvchining monopolligini cheklash;
- moddiy aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda texnik va texnologik yangilanishni ta'minlash va hakoza.

Moliyaviy tahlilning muhim qismi aylanma mablag'lardan samarali foydalanganlikni o'rganish egallaydi, bunda, aylanma mablag'lar ayniqsa ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, debitorlik qarzlari, pul va valyuta mablag'lari, qimmatli qog'ozlar xarakterini o'rganish muhimdir.

Aylanma aktivlarning aylanishi va ularning samaradorligiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum summasining o'zgarishi;
- moddiy aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatini o'zgarishi va hakoza.

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlil qilganda quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{a) aylanish koeffitsienti} = \frac{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}{\text{tovar-moddiy zaxiralari}}$$

$$\text{b) aylanish kuni} = \frac{\text{tovar-moddiy zahiralarini} * \text{hisobot davr kuni (360)}}{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}$$

$$\text{v) aylanish salmog'i koeffitsienti} = \frac{\text{tovar-moddiy zahiralarini}}{\text{mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan sof tushum}}$$

Bu koeffitsientlardan tashqari aylanma mablag'larning samaradorligini aniqlash maqsadida har bir yoki ming so'mlik zahira va xarajatlar hisobiga olingan yalpi mahsulot, sof tushum va hisobot yilning sof foydasi kabi ma'lumotlar ham tahlil etiladi.

51-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatining aylanma mablag'larini aylanishini tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum, ming so'mda	1452513	3040381	+1587868
2. Jami tovar – moddiy zahiralarini, ming so'mda	470833	531450	+60617
3. Tovar moddiy zahiralarining (aylanma mablag'larning) aylanish koeffitsienti (1\2)	3,085	5,721	+2,636
4. Tovar moddiy zahiralarining (aylanma mablag'larning) aylanish davri, kun hisobida	116,7	62,9	-53,8
5. Aylanish salmog'i koeffitsienti (2\1)	0,324	0,175	-0,149
6. Aylanishni tezlashishi yoki sekinlashishidan mablag'larning bo'shshganligi (-) yoki qo'shimcha (+) jalb qilinganligi:			
a) kun hisobida			
b) summada, ming so'mda	x	x	-53,8
	x	x	-454368,02

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida joriy yilda mahsulotlarni sotishdan olingan sof tushum miqdori 1587868 ming so'mga ortgan. Bunga mos ravishda tovar-moddiy zahiralarining qiymati ham 60617 ming so'mga o'sgan. Bularning natijasida tovar-moddiy zahiralarining aylanish koeffitsienti o'tgan yilgi 3,085 koeffitsientdan hisobot yiliga kelib 5,721 koeffitsientga ko'tatirilgan. Aylanish davri esa o'tgan yilga nisbatan 53,8 kunga qisqargan, ya'ni tezlashgan. Korxonaning tovar-moddiy zahiralarini aylanishini tezlashishi natijasida korxonada oborotidan mablag'larning bo'shshishi 454368,02 ming so'mni tashkil etgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy baholamoq lozim.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- buxgalteriya balansini tahlil etishdan maqsad;
- tashqi foydalanuvchilarni o'ziga jalb ettiruvchi balansdagi asosiy ko'rsatkichlar;
- balans aktivining bo'linishi;
- asosiy vositalar;
- joriy aktiv (mablag'lari);
- moddiy aktivlar;
- nomoddiy aktivlar;
- moliyaviy qo'yilmalar (uzoq muddatli);
- zaxiralar;
- pul mablag'lari;
- qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar;
- debitorlik qarzlari;
- o'z kapitali;
- qarz mablag'lari (majburiyatlar);
- joriy mablag'lar aylanish tezligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- joriy mablag'larini ayrim moddalari bo'yicha aylanish tezligini aniqlash tartibi;
- aylanish davri o'zgarishining iqtisodiy natijasi;
- moliyaviy holatni mustahkamlash yo'llari;

Takrorlash uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xtalik sub'ektlarining moliyaviy holatini tahlil qilishdan maqsad nima?
2. Moliyaviy tahlilning uslubi deganda nimani tushunasiz va ularning tarkibiga qaysi usullar kiritiladi?
3. Moliyaviy tahlilning axborot manbai va ularga qo'yiladigan huquqiy talablar deganda nimani tushunasiz?
4. Moliyaviy tahlilda umumlashtirilgan moliyaviy hisobot shakllari va ularning tahlili qanday amalga oshiriladi?
5. Moliyaviy tahlil sub'ektlari deganda kimlarni tushunasiz va ularning maqsadi nima?
6. Korxonalar balansini qanday tahlil qilinadi?
7. Korxonaning to'lov layoqati deganda nimani tushunasiz va u qanday tahlil qilinadi?
8. Korxonalar moliyaviy barqarorligi deganda nimani tushunasiz va uning tahlili qanday bajariladi?
9. Likvidlik ko'rsatkichlarini ko'rsatib o'ting?
10. Korxonalar balansini likvidligi deganda nimani tushunasiz va u qanday tahlil qilinadi?
11. Bank kreditidan foydalanish darajasini tahlil qilayotganda nimalar o'rganiladi?
12. Aylanma mablag'lar samaradorligi deganda nimani tushunasiz va ular qanday tahlil etiladi?
13. Aylanma mablag'lar aylanishiga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?
14. Xo'jalik sub'ektlarining ish faolligi qanday aniqlanadi va tahlil qilinadi?
15. Xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy nochorligini aniqlash tartibini ko'rsatib bering?
16. Xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy holatini yaxshilash imkoniyatlarini ko'rsatib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyida ilova qilingan buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida mustaqil ravishda korxonada faoliyatining moliyaviy holatini tahlil qilib chiqing, xulosalar va takliflar bering.

BUXGALTERIYA BALANSI (1-sonli shakl)

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr raqa mi Kod str.	Hisobot davri boshiga Na nachalo otchetnogo perioda	Hisobot davri oxiriga Na konets otchetnogo perioda
1	2	3	4
A K T I V			
I. UZOQ MUDDATLI AKTIVLAR			
I. DOLGOSROCHNIE AKTIVI			
Asosiy vositalar:			
Osnovnie sredstva:			
Boshlang'ich (tiklanish) qiymat (0100, 0300) Pervonachalnaya (vosstanovitel'naya) stoimost	010	1520147,6	3271538,0
Eskirish summasi (0200) Summa iznosa	011	216380,6	668925,5
Qoldiq (balans) qiymat (010-011 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	012	1303767,0	2602612,5
Nomoddiy aktivlar:			
Nematerialnie aktivi:			
Boshlang'ich qiymat (0400) Pervonachalnaya stoimost	020	3866,4	5350,5
Amortizatsiya summasi (0500) Summa amortizatsii	021	1572,5	2493,3
Qoldiq (balans) qiymat (020-021 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	022	2293,9	2857,2
Uzoq muddatli investitsiyalar, jami (040+050+060+070+080 satrlar), shu jumladan: Dolgosrochnie investitsii, vsego (040+050+060+070+080), v tom chisle:	030	920449,7	941106,9

Qimmatli qog'ozlar (0610) Tsennie bumagi	040		
Sho''ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620) Investitsii v dochernie xozyaystvennie obshchestva	050		
Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0630) Investitsii v zavisimie xozyaystvennie obshchestva	060		
Xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalariga investitsiyalar (0640) Investitsii v predpriyatie s inostrannim kapitalom	070		
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690) Prochie dolgosrochnie investitsii	080	603229,2	640120,4
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700) Oborudovanie k ustanovke	090		
Kapital qo'yilmalar (0800) Kapitalnie vlojeniya	100	296515,7	300986,5
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari (0910, 0920, 0930, 0940) Dolgosrochnaya debitorskaya zadoljennost	110	20704,8	
Shundan: muddati kechiktirilganlari Iz neyo: prosrochennaya	111	20704,8	
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950, 0960, 0990) Dolgosrochnie otsrochennie rasxodi	120		
<i>I-bo'lim bo'yicha jami (012+022+030+090+100+110+120 satrlar)</i> <i>Itogo po razdelu I</i> <i>(str. 012+022+030+090+100+110+120)</i>	130	2226510,6	3546576,6
II. JORIY AKTIVLAR II. TEKUSHCHIE AKTIVI			
Tovar-moddiy zahiralari, jami (150+160+170+180 satrlar), shu jumladan: Tovarno-materialnie zapasi, vsego (str. 150+160+170+180), v tom chisle:	140	171321,8	227414,2
Ishlab chiqarish zahiralari (1000, 1100, 1500, 1600) Proizvodstvennie zapasi	150	161448,4	224264,2
Tugallanmagan ishlab chiqarish (2000, 2100, 2300, 2700) Nezavershennoe proizvodstvo	160		
Tayyor mahsulot (2800) Gotovaya produktsiya	170		
Tovarlari (2900 dan 2980 ning ayirmasi) Tovari	180	9873,4	3150,0
Kelgusi davr xarajatlari (3100) Rasxodi budushchix periodov	190	8224,5	16003,1
Muddati kechiktirilgan xarajatlar (3200) Otsrochennie rasxodi	200		
Debitorlar, jami (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 satrlar) Debitori, vsego (str. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	339592,0	984633,7

Shulardan: muddati o'tgani (kechiktirilganlari)	211	-	169,2
Iz neyo: prosrochennaya			
Xaridorlar va buyurtmachilarning qarzlari (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	220	4271,3	77415,2
Zadoljennost pokupateley i zakazchikov			
Alohida bo'linmalarining qarzlari (4110)	230	250882,1	480048,3
Zadoljennost obosoblennix podrazdeleniy			
Sho''ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzlari (4120)	240	-	355967,1
Zadoljennost dochernix i zavisimix xozyaystvennix obshchestv			
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	250		
Avansi, vidannie personalu			
Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	260	-	6165,1
Avansi, vidannie postavshchikam i podryadchikam			
Byudjetga soliqlar va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	270	24773,6	16518,6
Avansovie plateji po nalogam i sboram v byudjet			
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	280		
Avansovie plateji v gosudarstvennie tselevie fondi i po straxovaniyu			
Ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzlari (4600)	290		
Zadoljennost uchrediteley po vkladam v usiavniy kapital			
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlari (4700)	300		
Zadoljennost personala po prochim operatsiyam			
Boshqa debitorlik qarzlari (4800)	310	59665,0	48519,4
Prochie debitorskie zadoljennosti			
Pul mablag'lari, jami (330+340+350+360 satrlar), shu jumladan:	320	240164,2	492321,6
Denejnie sredstva,			
vsego (str. 330+340+350+360), v tom chisle:			
Kassadagi pul mablag'lari (5000)	330	12,3	59,0
Denejnie sredstva v kasse			
Hisob-kitob varag'idagi pul mablag'lari (5100)	340	196910,4	306037,9
Denejnie sredstva na raschetnom schete			
Xorijiy valyutadagi pul mablag'lari (5200)	350	43241,5	186224,7
Denejnie sredstva v inostrannoy valyute			
Boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlar (5500, 5600, 5700)	360		
Prochie denejnie sredstva i ekvivalenti			
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800)	370	621534,0	934000,0
Kratkosrochnie investitsii			
Boshqa joriy aktivlar (5900)	380		
Prochie tekushchie aktivy			
II-bo'lim bo'yicha jami (140+190+200+210+320+370+380 satrlar)	390	1380836,5	2654372,6
Itogo po razdelu II			
(str. 140+190+200+210+320+370+380)			

BALANS AKTIVI BO'YICHA JAMI (130+390 satrlar) VSEGO PO AKTIVU BALANSA (str. 130+390)	400	3607347,1	6200949,2
P A S S I V			
I. O'Z MABLAG'LARI MANBALARI I. ISTOCHNIKI SOBSTVENNIX SREDSTV			
Ustav kapitali (8300) Ustavniy kapital	410	2000000,0	2000000,0
Qo'shilgan kapital (8400) Dobavlenniy kapital	420		
Rezerv (zahira) kapital (8500) Rezervniy kapital	430	27130,0	1100846,8
Sotib olingan o'z aksiyalari (8600) Vikuplennie sobstvennie aksii	440		
Taqsimlanmagan foyda (Qoplanmagan zarar) (8700) Neraspredelennaya pribil (nepokritiy ubitok)	450	193036,0	256165,3
Maqsadli tushumlar (8800) Tselevie postupleniya	460	1225762,3	947403,2
Bo'lg'usi xarajatlar va to'lovlar zahiralari (8900) Rezervi predstoyashchix rasxodov i platejey	470	3284,9	10,4
<i>I-bo'lim bo'yicha jami (410+420+430+440+450+460+470 satrlar)</i>	480	3449213,2	4304425,7
<i>Itogo po razdelu I (str. 410+420+430+440+450+460+470)</i>			
II. MAJBURIYATLAR II. OBYAZATELSTVA			
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 satrlar) Dolgosrochnie obyazatelstva, vsego	490		
Shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (500+520+540+560+590 satrlar) V tom chisle: dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	491		
Ulardan: muddati kechiktirilgan uzoq muddatli kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochnaya dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	492		
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan uzoq muddatli qarzlari (7000) Dolgosrochnaya zadoljennost posiyavshchikam i podryadchikam	500		
Alohida bo'linmalardan uzoq muddatli qarzlari (7110) Dolgosrochnaya zadoljennost obosoblennim podrazdeleniyam	510		
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan uzoq muddatli qarzlari (7120) Dolgosrochnaya zadoljennost dochernim i zavisimim kozyaystvennim obshchestvam	520		

Muddati kechiktirilgan uzoq muddatli daromadlar (7210, 7220, 7230) Dolgosrochnie otsrochennie doxodi	530		
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechiktirilgan uzoq muddatli majburiyatlar (7240) Dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	540		
Muddati kechiktirilgan boshqa uzoq muddatli majburiyatlar (7250, 7290) Prochie dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva	550		
Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (7300) Avansi, poluchennie ot pokupateley i zakazchikov	560		
Uzoq muddatli bank kreditlari (7810) Dolgosrochnie bankovskie krediti	570		
Uzoq muddatli qarzlari (7820, 7830, 7840) Dolgosrochnie zaymi	580		
Boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (7900) Prochie dolgosrochnie kreditorskie zadoljennosti	590		
Joriy majburiyatlar, jami (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 satrlar) Tekushchie obyazatelstva, vsego (str.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	158133,9	1896523,7
Shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 satrlar) V tom chisle: tekushchaya kreditorskaya zadoljennost (str.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601		
Ulardan: muddati o'tgan (kechiktirilgan) joriy kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochennaya tekushchaya kreditorskaya zadoljennost	602		
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan qarzlari (6000) Zadoljennost postavshchikami i podryadchikam	610	3624,8	2139,6
Alohida bo'linmalardan qarzlari (6110) Zadoljennost obosoblennim podrazdeleniyam	620		
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan qarzlari (6120) Zadoljennost dochernim i zavisimim xozyaysvennim obshchestvam	630		
Muddati kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230) Otsrochennie doxodi	640		
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan (kechiktirilgan) majburiyatlar (6240) Otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	650		
Muddati o'tgan (kechiktirilgan) boshqa majburiyatlar (6250, 6290) Prochie otsrochennie obyazatelstva	660		

Olingan bo'naklar (6300) Poluchennie avansi	670		1671437,2
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlari (6400) Zadoljennost po platejam v byudjet	680	22983,4	36808,7
Sug'urtalash bo'yicha qarzlari (6510) Zadoljennost po straxovaniyu	690	33984,7	65850,6
Davlatning maqsadli jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlari (6520) Zadoljennost po platejam v gosudarstvennie tselovie fondi	700		
Ta'sischi qarzlari (6600) Zadoljennost uchreditelyam	710		
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlari (6700) Zadoljennost po oplate truda	720	23910,7	90638,5
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810) kratkosrochnie bankovskie krediti	730		
Qisqa muddatli qarzlari (6820, 6830, 6840) kratkosrochnie zaymi	740	43631,5	1022,9
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950) Tekushchaya chast dolgosrochnix obyazatelstv	750		
Boshqa kreditorlik qarzlari (6900, bundan 6959 mustasno) Prochie kreditorskie zadoljennosti	760	29998,8	28626,2
<i>II-bo'lim bo'yicha jami (490+600 satrlar)</i> <i>Itogo po razdelu II (str. 490+600)</i>	770	158133,9	1896523,7
BALANS PASSIVI BO'YICHA JAMI (480+770 satrlar) VSEGO PO PASSIVU BALANSA (str. 480+770)	780	3607347,1	6200949,4

XI-BOB. KORXONANING MOLIVAVIY NATIJALARINI TAHLILI

11.1. Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalarini tahlil etishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning oldiga qo'ygan asosiy maqsadi bu foyda olishdir. Foyda ijtimoiy ishlab chiqarishni hamma bosqichlarining iqtisodiy kategoriyasidir. Foyda iqtisodiy kategoriya va moliyaviy yakun sifatida o'zining eng yuqori ahamiyatiga bozor munosabatlari, bozor iqtisodiyoti davrida ko'tariladi. Foydani barpo etish, uni realizatsiya qilish bu kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni, qiymat qonunini va xo'jalik yuritish usuli sifatida foydalanadigan xo'jalik hisobining ob'ektiv talabidir.

Kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish ishlab chiqarishning doimo kengayishini, uning texnikaviy darajasini muntazam ko'tarib turishni talab etadi. Buning uchun ishlab chiqarishda hamma vaqt foydaga erishilishi, realizatsiya qilinishi va undan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanish lozim.

Foyda (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida qaraladi. Jahon amaliyotida foyda deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarni xarakterlovchi foydani o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlar va xarajatlarni, yani foydani aniqlash va o'lchash - korxonada o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda foydalaniladigan kapital kontseptsiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Daromadlar va xarajatalar elementlari quyidagicha aniqlanadi.

Daromadlar - bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishidir.

Xarajatlar - hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.

Daromad va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy hususiyatlarini belgimlaydi, ammo ularni moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishda talab qilinadigan mezonlarni aniqlashni maqsad qilib qo'ymaydi.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning o'zaro farqlanishidagi holatga baho beriladi. Moliyaviy natijalar foyda va zararlarning shakllanish qatorlari bo'yicha o'zgarishlari o'rganiladi. Foyda va zararlarning omilli tahlili olib boriladi. Korxonada moliyaviy natijaviylikni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi va ularni yo'lga qo'yishning chora va tadbirlari belgilanadi. Korxonaning foydalilik darajaasini xarakterlovchi rentabellik ko'rsatkichi va uning omilli tahlili o'tkaziladi.

Tahlil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'qish, vertikal tahlil, gorizontal tahlil, trendli tahlil va ko'rsatkichlarni aniqlash usullarida olib boriladi. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'qishda uning satrlar bo'yicha ko'rsatkichlar tartiblanishiga, moliyaviy natijaviylikni xarakterlovchi umumiy katorlarning qiymat ifodasi, hisobot davri va o'tgan yilning shu davri bo'yicha ma'lumotlarga umumiy izox beriladi.

Vertikal tahlilda moliyaviy natijalarning shakllanishini bir qatorli va ko'p qatorli usullarida o'zaro farqlanishlarga va nisbiy o'zgarishlar baho beriladi.

Gorizontal tahlilda esa moliyaviy natijalarning bo'ylamasiga tarkiblanishi va ularning o'zgarishlari o'rganiladi.

Asosli yoki trend tahlilida moliyaviy natijalar va ularning yillir bo'yicha o'zgarishi, dinamikasi yoki asos yiliga nisbatan o'zgarishdilariga baho beriladi.

Moliyaviy natijalar tahlilida qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar qatoriga esa korxonada foydaliligi yoki natijaviyligi ko'rsatkichlari, bozor aktivligi ko'rsatkichlari kiritiladi. Korxonada foydaliligini xarakterlovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida rentabellik ko'rsatkichlari olinadi. Bozor aktivligi ko'rsatkichlariga aksiyalar, qimmatli qag'ozlarning foydalilik darajasini xarakterlovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Ular qatoriga bitta aksiyaga to'g'ri keladigan hisob foydasi (soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda), bitta aksiya to'g'ri keladigan sof foyda, bitta aksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi, aksiyaning bahosi va foydasi orasidagi nisbat koeffitsientlari kiradi.

Moliyaviy natijalar tahlil tashqi va ichki sub'ektlar tomonidan olib boriladi. Ichki sub'ektlar tomonidan olib boriladigan tahlil ichki moliyaviy tahlil qatoriga kiritilib faqat shu korxonaning xodimlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy hisobotning betarafligi shundaki, undan ham ichki ham tashqi axborot foydalanuvchilarning manfaatlari mujassamlashgan. Ichki moliyaviy tahlilda korxonada ko'proq moliyaviy natijalarni yuzaga chiqish o'rni, shakli bo'yicha o'zgarishlariga ahamiyat beriladi. Ya'ni, ularning analitik qatoriga ko'proq ahamiyat beriladi.

Tashqi tahlil sub'ektlariga esa soliq organlari, bank tashkilotlari, aksionerlar, mulk egalari, investorlar, shuningdek, korxonada faoliyati bilan bilvosita qiziquvchi uchinchi shaxslar, erkin soxibkorlar kirishi mumkin.

Ularni ko'proq korxonaning foydalilik darajasi va uning yillar bo'yicha o'zgarishlari qiziqtiradi. Agar aksiya egasi bo'ladigan bo'lsa, sof foyda va dividend to'loviga tortiladigan foyda summasi, soliq idorasini soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda va unga qayta qo'shiladigan xarajat moddalari, qarshi tomon, xaridor va buyurtmachilar yoki sheriklarni korxonaning yil yakuni bo'yicha iqtisodiy foydasi va h.k.

Bugungi bozor munosabatlari sharoitida korxonalarining moliyaviy natijalarini tahlil etishda moliyaviy tahlilning eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning foydalilik darajasiga baho berish;
- korxonaning moliyaviy natijalarini tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;
- biznes rejada belgilangan foydalilik darajasiga erishilganligi va unga ta'sir etgan omillarni o'rganish hamda baho berish;
- foydaning shakllanishi va ishlatilishining asoslanganligini tekshirish;
- foydaning ko'paygan yoki kamayganligiga mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan va boshqa faoliyatlardan erishilgan natijaning ta'sir etishini aniqlash;
- korxonaning yalpi foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foydaning shakllanishiga va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- korxonaning sof foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish hamda baho berish;
- sof foydani ko'paytirish yo'nalishlarini belgilab berish;
- korxonaning rentabellik ko'rsatkichlarini o'rganish va ularga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- korxonaning umumiy rentabellik darajasini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va hakozolar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining moliyaviy natijalarini tahlil etishda asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning biznes reja ma'lumotlari;
- korxonaning «Moliyaviy natijalar to'g'risida»gi hisobot (2-shakl) ma'lumotlari;
- buxgalteriya hisobining moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi tegishli schyot ma'lumotlari.

11.2. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni asosiy ko'rsatkichlari, ular bilan shug'ullanuvchilarning iqtisodiy manfaatlari

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi umumlashgan ma'lumotlar moliyaviy hisobotning muhim shakli 2-shaklda «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi» hisobot shaklida ifodalanadi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot choraklik hisobot shakliga kirib barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tamonidan tuziladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot va uni to'ldirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2002 yil 27-dekabrda 140- sonli Yo'riqnomasi asosida belgilanadi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot shaklining asosiy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiritiladi:

1. Mahsulot sotishdan olingan yalpi (sof) tushum.

1. Mahsulot sotishdan yalpi foyda

2. Asosiy faoliyatdan foyda (zarar)

3. Moliyaviy faoliyatdan foyda (zarar)

4. Umumxujalik faoliyatidan foyda (zarar)

5. Favqulodda foyda (zarar)

6. Soliq to'loviga qadar foyda (zarar)

7. Sof foyda (zarar)

Ushbu ko'rsatkichlarni hisob kitob qilish yuzasidan albatta korxonaning quyidagi xarajat qatorlarini ham tarkiblash va farqlash lozim.

1. Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

2. Davr xarajatlar.

3. Moliyaviy faoliyatdan xarajatlar.

4. Favqulodda xarajatlar.

Daromad va xarajatlarni bu tarkib turkumlanishi quyidagilarga imkon beradi;

❖ Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqa xarajatlardan farqlash va korxonada ishlab chiqarish faoliyati samaradorligiga baho berish,

❖ Moliyaviy boshqaruv yuzasidan operatsion xarajatlarni boshqa xarajatlardan farqlash

❖ Korxonada tomonidan olinadigan daromadlarni ularning yuzaga kelishi yoki shakllanishi bo'yicha alohida tarkiblash (asosiy faoliyatdan, moliyaviy faoliyatdan hamda kutilmagan holatlardan).

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi yangi hisobot shakli ularning har bir shakllanish qatori bo'yicha to'liq axborotlarni olish imkonini beradi. Bu axborotlar ichki va tashqi axborot foydalanuvchilarning manfaatlar to'qnashuvini keltirib chiqarmaydi. Agar shunday bo'lganda edi, moliyaviy hisobotni tuzish qoidasi buzilgan bo'lar edi. Negaki, moliyaviy hisobotdagi ma'lumotlarda hech qachon bir turkum axborot foydalanuvchilar foydasiga boshqa turkum zarari hisobiga aks ettirishlar bo'lmasligi talab etiladi. Ushbu qoida O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» Qonunining 6-moddasida ham berib o'tiladi. Ya'ni moliyaviy hisobotlarni tuzishdagi betaraflik qoidasi.

1. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum qatori. Mahsulot sotishdan olingan sof tushum summasi mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan olingan jami tushum summasidan sotishga soliqlar to'lovlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi.

Sotishga soliqlar, to'lovlar, ajratmalarga quyidagilar kiritiladi:

-Qo'shilgan qiymat solig'i;

-Aktsiz solig'i;

-Reklama solig'i;

-Mahsulot hajmidan ijtimoiy sug'urta bo'limiga ajratma va h.k.

Mahsulot (ish va xizmat)larni sotilgan qatorga kiritishning odatda ikkita sharti xarakterlanadi. Bular kassali va hisobga olish usullaridir. Kassali usulning mohiyati shundaki,

bunda mahsulotlar ortib jo'natilib hisob hujjatlari taqdim etilgan va ularning hisob schyotlariga puli kelib tushgandan keyingina sotilgan hisoblash va tushum qatoriga qo'shish, sotishga soliqlar summasini ham ularning amalga oshish davriga muvofiq hisoblashni xarakterlaydi. «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» qonunning qabul qilinishiga qadar respublikamizda ushbu usul qo'llanib kelindi.

Mahsulot (ish va xizmat) larni sotilgan qatorga kiritishning yoki daromadlarni tan olishning hisobga olish usuli esa ularning ortib jo'natilib hisob hujjatlari taqdim etilgan vaqti bo'yicha hisobga olishni xarakterlaydi. Bunda pul tushumlari yoki to'lovlarning amalga oshish vaqtiga ahamiyat berilmaydi. Sotishga soliqlarning hisob kitobi ham bevosita ularning tushum sifatida tan olish vaqti bo'yicha hisobga olinadi.

2. Mahsulot sotishdan yalpi foyda. Mahsulot sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija foyda yoki zarar quyidagi bog'lanishlar asosida aniqlanadi. Ya'ni, mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot (ish va xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi.

Korxonada foydasining asosiy qismini bevosita mahsulot (ish va xizmat) lardan olingan foyda tashkil etadi.

3. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Foyda yoki zarar). Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi quyidagi bog'lanishlarda aniqlanadi. Ya'ni, mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olingan foyda summasidan davr xarajatlari tarkibiga kiruvchi sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar, va boshqa umumxo'jalik xarajatlarini chegirish hamda asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olingan daromad va xarajatlarni tartibli farqlash asosida aniqlanadi.

4. Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda (zarar). Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda va zararlar qatoriga moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda quyidagi umumlashgan ko'rsatkichlar kiritilgan.

- Sho'ba va uyushma korxonalaridan olingan dividendlar;
- Boshqa olingan dividendlar;
- Sho'ba va uyushma korxonalariga berilgan va olingan qarzlarning bo'yicha foizlar;
- Boshqa to'langan va olingan foizlar;
- Valyuta kursining o'zgarishidan farqlar;
- Moliyaviy faoliyatdan boshqa daromadlar va xarajatlar.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasiga moliyaviy faoliyatdan olingan natijani qo'shish asosida umumxo'jalik faoliyatidan moliyaviy natija (foyda, zarar) aniqlanadi.

5. Umumxo'jalik faoliyatidan moliyaviy natija. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan moliyaviy natija soliq to'loviga qadar foyda summasidan yoki hisob foydasi summasidan favqulodda foyda va zararlar summasiga farq qiladi.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda summasi moliyaviy natijaning shakllanish qatori emas, balki uni jamlovchi qator sifatida tarkiblanadi.

6. Favqulodda foyda (zarar). Favqulodda foyda (zarar) – korxonada tamonidan odatiy hol hisoblanmagan va uch yillik oralikda bunday faoliyat bilan shug'ullanmagan holatlardan oladigan daromad va yo'qotishlar favqulodda foyda va zararlar qatoriga kiritiladi.

Favqulodda foyda va zararlar moliyaviy natijalar shakllanishining uchinchi tarkibi sifatida qaraladi.

Kutilmagan suv toshqini, yong'inlar, tabiiy ofatlar ta'siridagi yo'qotishlar ham ushbu qatorga kiritiladi. Ular bo'yicha foyda va zararlarining boshqa shakllanish qatorlarida soliqlanish bo'yicha hech kanday farqlanish yo'q. Agar foyda olinadigan bo'lsa, u bo'yicha ham tegishli tartibda soliq to'lanadi, zarar olinadigan bo'lsa umumxo'jalik faoliyatidan olinadigan foyda summasi zarar summasiga kamaytiriladi.

Lekin amaliy kuzatishlar natijasi shuni ko'rsatadiki ularning shakllanish ehtimoli nihoyatda qisqa yoki kam. Bo'lgan taqdirda ham faqat zarar shaklida bo'lmoqda.

7. Soliq to'loviga qadar foyda (zarar). Soliq to'loviga qadar foyda (zarar) summasi umumxo'jalik faoliyatidan foyda (zarar) summasiga favqulodda foyda (zarar) summasini qo'shish

asosida aniqlanadi. Soliq to'loviga qadar foyda summasi axborot iste'molchilari e'tiboridagi va kuzatuvidagi qator hisoblanadi.

U bevosita asosiy faoliyatning moliyaviy natijasidan, moliyaviy faoliyatning moliyaviy natijasidan hamda favqulodda foyda va zararlar jamlangan summasidan iborat bo'ladi.

8. Sof foyda (zarar). Sof foyda korxonada ixtiyorida qoladigan foyda summasini ifodalaydi. Ushbu qator soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasidan foyda (daromad)dan to'langan soliqlar va boshqa solikli to'lovlarni chegirish asosida aniqlanadi.

Sof foyda korxonaning erkin tasarruf shartidagi va foydalanishidagi foyda summasidir. Lekin, sof foyda summasi ham turli to'lovlar va ajratmalar bazasi sifatida olinishi mumkin ekan. Masalan, korxonada sof foydasidan olinadigan ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirishga ajratmalar, futbol federatsiyasiga ajratmalar va boshqa to'lovlar va ajratmalarni shular qatoriga kiritish mumkin.

Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichida faqat sotilgan mahsulotningina ishlab chiqarish tannarxi aks etadi. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi esa uning uchun ketgan barcha xarajatlarning qiymatini o'zida ifodalaydi. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi ham hisobga olish usulida ushbu qatorga o'rinlanadi.

Davr xarajatlari qatoriga sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va operatsion xarajatlar kiradi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar qatoriga foizlar bo'yicha xarajatlar, bank xizmat haki xarajatlari, valyuta kursining tushib ketishidan yo'qotishlar va boshqa sarflar kiradi.

Favqulodda xarajatalar qatoriga kutilmagan holatlar ta'sirida yuzaga keladigan xarajatlar kiritiladi.

Soliqqa tortiladigan foydani aniqlash uchun soliqqa tortilgungacha bo'lgan foydaga:

- Nizomda keltirilgan birinchi ilovaga asosan chegirilmaydigan xarajatlar yoki doimiy tafovutlar qo'shiladi;
- Nizomda keltirilgan ikkinchi ilovaga binoan vaqtlar bo'yicha tafovutlar qo'shiladi yoki ayirib tashlanadi;
- qabul qilingan soliqlar bo'yicha qonunlarga binoan korxonalarda soliqlar bo'yicha tasdiqlangan imtiyozlar ayirib tashlanadi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot yil bo'yicha har bir chorakka jamlangan hisobda tuziladi. Uni topshirish organlariga soliq idoralari, bank tashkilotlari, yuqori tashkilotlar kiritiladi. O'lchov qiymati *ming so'm* hisobida hisobga olinadi. Shuningdek, ushbu hisobot shakliga spravka, ma'lumotnoma shaklida byudjetga to'lovlari hisobi ham kiritilgan. Unda korxonada tomonidan respublika va mahalliy byudjetga to'laydigan soliqlar to'lovi bo'yicha hisobga olingan va to'langani to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

11.3. Moliyaviy natijalarning shakllanishi va ularning turlari

Bugungi erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida respublikamizdagi amaldagi huquqiy me'yorlarga muvofiq xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalarini shakllanishi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan hamda 1999 yil 5-fevralda tasdiqlangan "Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan belgilanadi. ***Mazkur Nizomga muvofiq moliyaviy natijalarning shakllanish qatorlariga quyidagilar kiritiladi:***

1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija;
2. Asosiy faoliyatning yalpi moliyaviy natijasi;
3. Moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan natija;
4. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan yalpi moliyaviy natija;
5. Favqulodda kutilmagan holatlardan natija;
6. Soliq to'langungacha bo'lgan yalpi moliyaviy natija;
7. Yilning sof foydasi (zarari).

Moliyaviy natijalarning bu tarkib turkumlanishini xalqaro hisob andozalariga nisbatan berilgan deyish mumkin. Bunda asosiy faoliyat moliyaviy natijalar qatoriga korxonaning mahsulot sotishdan oladigan natijasi, asosiy vositalarni sotishdan oladigan natijasi va boshqa aktivlarni sotishdan oladigan moliyaviy natijasi aks etadi. Davr xarajatlari ulardan chegiriluvchi qator sifatida olinadi.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va xarajatlar qatoriga korxonaning moliya bozoridagi faolligidan oladigan daromadlari va mulkiy munosatlardagi ishtirokidan olinadigan daromadlari, erkin almashtiriladigan valyuta resurslarini boshqarishdan oladigan daromadlari, korxonaning moliyaviy faoliyatidan kelib chiqadigan turli xarajatlar kiritiladi. Ularning korxonaga hisob foydasidagi salmog'i so'nggi yillarda tobora oshib bormoqda.

Favqulodda kutilmagan holatlardan daromadlar va xarajatlar qatoriga korxonaning asosiy va moliyaviy faoliyatidan tashqari, tasodifiy holatlar bo'yicha oladigan daromad va xarajatlari kiritiladi. Ularning tarkibiga kiritiladigan aniq ko'rsatkichlar yangi Nizomda ifoda etilmagan. Faqat ularning farqlanishiga ta'rif berilgan xolos. Bu tarif esa yuqorida bayon etilgan edi. Ya'ni, korxonaga uchun yaqin uch yillik oraliqda odatiy hol yoki faoliyat turi hisoblanmagan holatlardan oladigan daromadlari yoki yo'qotishlar ushbu qatorga kiritiladi. Shuningdek, tasodifiy holatlar ham.

Moliyaviy natijalarning shakllanish bo'yicha tahlilni quyidagi jadval malumotlari asosida berish mumkin.

AVS” aksionerlik jamiyatida moliyaviy natijalarning tarkibi, tuzilishi va dinamik o’zgarishlarining tahlili

Ko’rsatkichlar	Yil boshiga		Yil oxiriga		O’zgarishi (+,-)	
	Summa, ming so’m	Soliq to’langun gacha bo’lgan foydaga nisbatan salmog’i, %	Summa, ming so’m	Soliq to’langun gacha bo’lgan foydaga nisbatan salmog’i, %	Summa-dagi	Salmog’idagi
1	2	3	4	5	6	7
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda	522905	189,69	872059	192,45	+349154	+2,76
2. Davr xarajatlari va asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromad va xarajatlar	-281602	102,16	-470990	103,96	+189388	+1,8
3. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi	241303	87,53	401069	88,53	+159766	+1,0
4. Umumxo’jalik faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
5. Favquloddagi foyda va zararlar	-	-	-	-	-	-
6. Daromad solig’i to’lagunga qadar foyda (zarar)	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
7. Daromad (foyda)dan soliq va boshqa soliqlar	245414	89,03	427644	94,39	+182230	+5,36
8.. Hisobot davridagi sof foyda yoki zarar	30243	10,97	25400	5,61	-4843	-5,36

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko’rinadiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida joriy yilda o’tgan yilga nisbatan 4843 ming so’mga sof foydasi kamaygan. Sof foydaning kamayishiga asosan, davr xarajatlarning o’tgan yilga nisbatan 189388 ming so’mga ortishi hamda to’langan soliqlarning, ya’ni daromad solig’i va boshqa soliq hamda ajratmalarning o’tgan yilga nisbatan 182230 ming so’mga ko’p to’langanligi ta’sir etgan. Ushbu omillar korxonaning mahsulot sotishdan olgan yalpi foydasining 349154 ming so’mga ortganini ham qoplab yubordi. Demak, korxonada ma’muriyati birinchi navbatda davr xarajatlarini qisqartirish choralarini ko’rishi lozim bo’ladi. Bundan tashqari to’langan soliqlarning keskin ortishiga qanday omillar sabab bo’lganligini ham o’rganib chiqish lozim bo’ladi.

11.4. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan moliyaviy natija va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalari tarkibida asosiy o'rinni mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foyda tashkil etadi. Moliyaviy natijalarning asosiy qismi mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan shakllanlanganligi sababli tahlilda asosiy e'tibor ushbu qatorning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi va omilli ta'siriga qaratiladi.

Mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan moliyaviy natija mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot ish va xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi. Savdo tashkilotlarida moliyaviy natijalarni aniqlashda tovarlarni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulotlarni sotib olish qiymatini chegirish asosida aniqlanadi.

Tahlilda sotishning uchta qatori xarakterlanadi.

1. Mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan moliyaviy natija;
2. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotishdan natija;
3. Boshqa aktivlarni sotishdan olingan natija.

Ularni buxgalteriya hisobida a'lohida hisob ob'ekti yoki daromadlarning yuzaga chiqish shakli yoki o'rni sifatida tarkiblanishi belgilangan. Bunda asosiy vositalarning hisobdan chiqarilishi va sotilishi, boshqa aktivlarni sotishdan olingan natijalar asosiy ishlab chiqarishning boshqa jarayonlari sifatida qaraladi. Ularni moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda operatsion daromadlar va xarajatlar qatori ko'rsatilishi tartiblangan.

Mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan foyda yoki zarar o'zgarishida omilli tahlilga alohida ahamiyat beriladi.

Mahsulot sotishdan olingan foyda o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etishi mumkin:

- ❖ Korxonaning o'ziga bog'liq omillar yoki ichki omillar.
- ❖ Korxonaning o'ziga bog'liq bo'lmagan yoki tashqi omillar.

Korxonaning o'ziga bog'liq bo'lgan omillarga mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi, hajmi, assortiment va struktura omillari kiritiladi. Uning o'ziga bog'liq bo'lmagan yoki tashqi omillarga davlatning soliq siyosatining o'zgarishi, baho omili va boshqa omillar kiradi.

Umumiy jihatdan olganda faqat korxonaning o'ziga tegishli va tegishli bo'lmagan ta'sir omillarini tartiblash qiyin. Ularni faqat nisbiy jihatdan qarash mumkin.

Mahsulot, ish va xizmatlarni sotilgan qatorga kiritishda bevosita mulkiy egalik va ularni tasarruf etish shchartidan kelib chiqiladi. Mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan yalpi foyda taxlilida bevosita mahsulot ishlab chiqarishning marjinallik shartiga ham baho berish mumkin. Mahsulot ishlab chiqarishning marjinallik sharti mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan tushum summasidan barcha o'zgaruvchan xarajatlarni chegirishni xarakterlaydi. Bunda yangidan yaratilgan qiymat faqat o'zgaruvchan qiymatning o'zidan iborat bo'ladi. Ya'ni, korxonalar marjinallik shartida kritik hajm darajasida foyda summasiga ega bo'lmaydi. U faqat ishlab chiqarish xarajatlarni, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarni qoplash darajasidagi mahsulot hajmigagina ega bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarishning marjinallik sharti korxonalar ishlab chiqarish rejasi va faoliyat natijaviyligini oldindan belgilash imkonini beradi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining kritik darajasi ham odatda ushbu qator bo'yicha o'rganiladi. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi deganda korxonaning foyda yoki zarar olmasdan mahsulot ish va xizmatlar hajmini belgilash darajasi olinadi. Kritik hajm darajasida mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan tushum faqat shu mahsulot ish va xizmatlarga ketgan o'zgaruvchan va doimiy o'zgarmas xarajatlarni qoplashga etishi kuzatiladi.

Kritik hajm darajasi amaliy qo'llovimizga endigina kirib kelayotgan ko'rsatkich hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash asosida korxonaning mahsulot ishlab chiqarish rejasi yoki foyda rejasini oldindan chamalash, belgilashda asosiy ko'rsatkich sifatida foydalanishimiz mumkin.

Tahlilda kritik hajm darajasi va uni aniqlashning usulubiy bog'lanishlari belgilanadi. Shuningdek uning o'zgarishini omilli tahlil etish orqali echimlar beriladi.

Kritik hajm darajasini quyidagi formula shaklida ifoda etish mumkin. Bunda bevosita mahsulotning qiymat ifodasidan yoki sotish bahosidan kelib chiqiladi. Mahsulotning qiymat ifodasini esa quyidagicha belgilash mumkin.

$$\text{Mahsulot qiymati} = \text{O'zgaruvchan xarajat} + \text{O'zgarmas xarajatlar} + \text{foyda.}$$

Bundan kritik hajm darajasiga yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda quyidagi bog'lanishni berish mumkin.

Kritik hajm daraja

$$\text{sida mahsulot hajmi} = \text{O'zgaruvchan xarajatlar} + \text{o'zgarmas xarajatlar} + 0$$

Bu bevosita qiymatni iqtisodiy kategoriya sifatida belgilashdagi ifodalashning o'zidan iboratdir. Ya'ni

Mahsulot

$$\text{hajmi} = \text{Doimiy kapital} + \text{O'zgaruvchi kapital} + \text{Foyda}$$

Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

-Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarishi

-Mahsulot birligining bahosi

-Mahsulotlar miqdor o'zgarishlari

-O'zgarmas xarajalar o'zgarishi va h.k.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini quyidagi misol asosida aniqlash mumkin.

53-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish kritik hajm darajasining tahlili

Ko'rsatkichlar	Summasi
Mahsulot birligining bahosi	500
Jami o'zgarmas xarajatlar	100000
Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar	300

ANIQLASH KERAK:

Kritik hajm darajasini

-qiymat ifodasi-?

-miqdor ifodasi -?

$$\text{Kritik hajm darajasi} = \frac{\text{Jami o'zgarmas xarajatlar}}{\frac{\text{birlikka o'zgaruvchan xarajat}}{\text{birlik bahosi}}}$$

Yuqoridagi belgilashlardan kritik hajm darajasini aniqlash mumkin.

$$\text{Kritik hajm} = \frac{100000}{\frac{300}{500}} = 250000 \text{ so'm}$$

Kritik hajm darajasining qiymat ifodasini uning birlik bahosiga bo'lish asosida kritik hajm darajasida mahsulot miqdorini aniqlash mumkin.

$$\text{Kritik hajm} = \frac{25000}{0} = 500 \text{ dona}$$

Uning o'zgarishini bevosita yuqoridagi formula asosida o'zaro bog'lanishlarda aniqlash mumkin.

54-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatining mahsulot sotishdan olingan foydasi va uning o'zgarishini omilli tahlili

Ko'rsatkichlar	Utgan yili	Hisobot yili o'tgan yil tannarxida	Hisobot yili
1	2	3	4
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum, ming so'm	1452513	2578146	3040381
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	929608	1789537	2168322
3. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda, ming so'm	522905	788609	872059

Tahlil etuvchining tushunishi osonroq bo'lishi uchun quyidagi bog'lanishlarni keltirish o'rinnidir.

55-jadval

Mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan yalpi foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash

Ko'rsatkichlar	Utgan yili	Hisobot yilida sotish hajmi o'tgan yil tannarxida	Hisobot yili
1	2	3	4
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum	Q_0P_0	Q_1P_0	Q_1P_1
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi	Q_0S_0	Q_1S_0	Q_1S_1
3. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda	$Q_0(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_1 - S_1)$

Bu erda:

Q – mahsulot hajmi;

S – mahsulot birligining tannarxi;

P – mahsulot birligining bahosi.

1. Mahsulot hajmining o'zgarishi:

$$788609 - 522905 = +265704$$

2. Baho va ishlab chiqarish tannarxi o'zgarishining yalpi foyda o'zgarishiga ta'siri:

$$872059 - 788609 = +83450$$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tahlil qilinayotgan korxonada joriy yilda mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda miqdori o'tgan yilga nisbatan 349154 ming so'mga o'sgan. Bu o'zgarish quyidagi omillar hisobiga bo'lgan: ya'ni, mahsulot ishlab chiqarish hajmining miqdor jihatidan o'zgarishi hisobiga mahsulot sotishdan olingan foyda summasi 265704 ming so'mga ortgan. Umuman olganda korxonaning mahsulot sotishdan olingan yalpi foydasini ortishiga asosan mahsulot hajmining miqdorini o'sishi sabab bo'lgan. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foydaning o'sganlinigi ijobiy holat sifatida baholamoq lozim.

11.5. Davr xarajatlarining tahlili

Davr xarajatlari deyilganda – bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi. Davr xarajatalari tarkibiga mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan xo'jalik sarflari kiritiladi. ***Ularni yuzaga chiqish shakli va o'rniga qarab quyidagilarga ajratish mumkin.***

- sotish xarajatlari;
- ma'muriy xarajatlar;
- boshqa umumxo'jalik xarajatlari.

Sotish xarajatlari «Mahsulot (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, Mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq yagona tartiblashni va to'g'ridan to'g'ri korxonada faoliyat natijaviyligi bog'lanishi tartiblangan.

Sotish xarajatlari mahsulotlarni xaridor va buyurtmachilarga ortib jo'natish va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Sotish xarajatlarini ish haqi xarajatlari, ish haqidan ajratmalar, material xarajatlari, asosiy vositalar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi, reklama xarajatlari, ish va xizmatlar, boshqa xarajat moddalari bo'yicha tarkiblash va tahlil etish mumkin.

Sotish xarajatlarining qoplanishi korxonaning dastlab hisob foydasidan amalga oshiriladi.

Ma'muriy xarajatlar qatoriga korxonada boshqaruvi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiritiladi va ularning korxonada sarflari tarkibidagi salmog'i sezilarli ulushni tashkil etadi. Bu bevosita rahbarlar va boshqaruv apparatini xizmati xarajatlaridir.

Boshqa umumxo'jalik xarajatlari qatoriga yuqoridagi tarkibga kiritilmagan xarajatlar ishlab chiqarishni takomillashtirish, o'zlashtirish va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiritiladi.

11.6. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olingan daromad va xarajatlar tahlili

Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromad va xarajatlar tahlilida asosiy ishlab chiqarish faoliyatining mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan tashqari faoliyatlardan olingan daromad va yo'qotishlari tahlil etiladi. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlardan olingan daromad va xarajatlar ko'pincha ***operatsion daromadlar va xarajatlar*** deb ham aytiladi. Operatsion xarajatlar va daromadlar qatoriga boshqa sotishlardan olingan daromadlar yoki ular bo'yicha yo'qotishlar kiradi.

Korxonaning boshqa operatsion xarajatlariga quyidagilar kiradi: kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash xarajatlari, loyiha va qurilish-montaj ishlarida chalalikni bartaraf etish xarajatlari, maslahat va axborot tizimlariga haq to'lash, auditorlik xizmatlari uchun to'lovlar, salomatlikni muhofaza qilish va xodimlarni ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlari xarajatlari, shahar obodonchilik ishlari va qishloq xo'jaligiga yordam berish bilan bog'liq xarajatlar, kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar ish haqini hisoblashda e'tiborga olinmaydigan to'lovlar va xarajatlar, ya'ni, moddiy yordam, sog'liqni saqlash ob'ektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lomlashtirish lagerlari, madaniyat va sport ob'ektlarini asrash xarajatlari, vaqtincha to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va ob'ektlarini saqlash xarajatlari, bank xizmati uchun to'lovlar, har xil xayriya jamg'armalari, ekologiya, sog'lomlashtirish, madaniyat, xalq ta'limi, ijtimoiy ta'minot va shu kabi tashkilotlarga badallar, byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar va yig'imlar va byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar, zararlar, jarimalar, penyalar va boshqa xarajatlardan iboratdir.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tirof qilingan jarimalar va penyalar;
- hisobot yilida aniqlangan o'tgan yilga tegishli foyda;
- yordamchi xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlardan olingan tushumlar;
- asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va boshqa mol-mulklarni sotishdan olingan daromadlar;
- da'vo bildirish muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;
- tovar-moddiy boyliklarni qayta baholanishdan ko'rilgan natijalar;
- davlat subsidiyalaridan daromadlar;
- xolisona moliyaviy yordam;
- boshqa operatsion daromadlar.

11.7. Operatsion jarayonlardan olingan daromadlar va yo'qotishlar tahlili

Operatsion jarayonlardan olingan daromadlar qatoriga korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatining mahsulot ishlab chiqarish va sotishdan tashqari faoliyatidan olinadigan daromadlar kiritiladi. Ular bo'yicha xarajatlar va daromadlar qatori alohida tarkiblangan holda umumiy summada moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga tushiriladi. Operatsion daromadlar va xarajatlar o'zining sof qiymati bo'yicha ham moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga tushirilishi belgilangan. Bunda operatsion jarayonlardan olingan daromadlar ular bo'yicha xarajatlar qiymatiga farqlangan holda hisobotga foyda yoki zarar qatoriga tushiriladi.

Boshqa sotishlar bo'yicha Respublika Soliq kodeksiga muvofiq alohida soliqlar to'lovi qo'llaniladi. Shuningdek, mahsulot (ish va xizmat)larni sotishga soliqlar, daromad yoki tushumlarning bu qatori bo'yicha ham amal etadi. Boshqa sotishlardan sof tushum summasi ham mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushumni aniqlashdagi kabi uslubiy bog'lanishga ega.

Operatsion jarayonlardan daromadlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Korxonada ortiqcha sanalgan yoki foydalanishsiz turgan asosiy vositalarni sotishdan olingan natija, ularni hisobdan chiqarishdan olingan natija, nomoddiy aktivlarni hisobdan chiqarish va sotishdan olingan natija, kapital qo'yilmalar bo'yicha natija, uzoq muddatli ishlatishga olingan, lizing qo'llovidan daromadlar, qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan daromadlar, kam baholi va tez eskiruvchi buyumlarni sotishdan olingan daromadlar, material va xom-ashyolarni sotishdan olingan daromadlar, valyuta mablag'larini sotishdan olingan daromadlar, ular bo'yicha sarflar va yo'qotishlarni o'z ichiga oladi.

56-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatining operatsion faoliyatidagi daromadlar va xarajatlar tahlili (ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	Utgan yili		Hisobot yili		Farqi (+,-)	
	foyda	zarar	Foyda	zarar	Foyda	zarar
1	2	3	4	5	6	7
1. Asosiy vositalarni sotishdan olingan natija	54793	96387	51389	89328	-3404	-7059
2. Kam baholi va tez eskiruvchi buyumlarni sotishdan olingan natija	-	35697	-	52131	-	+16434
3. Valyuta mablag'larini sotishdan olingan natija	36982	-	50836	-	+13854	-
4. Mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan natija	-	-	3645	-	+3645	-
5. Materiallarni sotishdan olingan natija	6862	42397	954	39821	+5908	-2576
6. Qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan natija	-	3773	-	-	-	-3773
7. Nomoddiy aktivlarni sotishdan olingan natija	-	-	-	8372	-	+8372
Jami	98637	178254	106824	189652	+8187	+11398

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan korxonada joriy yilda jami 106824 ming so'mlik operatsion faoliyatdan foyda ko'rilgan bo'lsa, 189652 ming so'mlik zarar ko'rilgan. O'tgan yilga nisbatan korxonaning operatsion faoliyatidan ko'rgan foydasi 8187 ming so'mga, zarari esa 11398 ming so'ga o'sgan. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, operatsion faoliyatdan ko'rilgan foydaning asosini asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotish, xorijiy valyutalarni sotish, materiallarni sotishdan bo'lgan foyda tashkil etgan. Operatsion faoliyatdan ko'rilgan zararlarining asosiy qismini esa asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotish hisobiga, kam baholi va tez

eskiruvchi buyumlarni sotish hisobiga bo'lgan. Shuningdek, qimmatli qog'ozlar sotishdan olingan zarar summasi esa hisobot yilida bir qadar kamayishiga erishilgan.

11. 8. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va yo'qotishlar tahlili

Moliyaviy faoliyatdan olingan natija korxonada faoliyat natijaviyligining alohida hisob qatori sifatida tarkiblanadi va tahlil etiladi. Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda va zararlar korxonaning fond bozori, moliya bozoridagi faoliyatidan keladigan natijalarni o'z ichiga oladi. Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlar qatori «Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq tarkiblanadi. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarning korxonalarining jami hisob foydasi tarkibidagi salmog'i so'nggi yillarda bir qadar o'sib bormoqda. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Masalan, boshqa korxonalar faoliyatida hissali qatnashishdan olingan daromadlar, valyuta mablag'larining kurs o'zgarishidan olingan daromadlar, boshqa korxonalariga, sho'ba va uyushma korxonalariga berilgan qarzlarni bo'yicha olingan daromadlar, foizlar bo'yicha olingan va to'langan daromadlar, aksiyalar bo'yicha olingan dividendlar summasi va h.k.

Tahlilda ularning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga mutloq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi hamda uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi.

Ta'sir etuvchi omillar har bir tarkib qator bo'yicha alohida va umumiy asosda o'rganiladi.

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi moliyaviy hisobotdan va uning qatorlari bo'yicha berilgan izohlardan olinadi. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarning quyidagi qatorlari tarkiblangan.

- sho'ba va uyushma korxonalardan olingan dividendlar;
- boshqa olingan dividendlar;
- sho'ba va uyushma korxonalariga berilgan va olingan qarzlarni bo'yicha foizlar;
- boshqa olingan va berilgan qarzlarni bo'yicha foizlar;
- valyuta kursining o'zgarishidan farqlar;
- moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va yo'qotishlar.

11.9. Favquloddagi foyda va zararlar tahlili

Favquloddagi foyda va zararlar moliyaviy natijaviylikning uchinchi tarkib qatori hisoblanadi. Uning qatoriga bevosita tasodifiy holatlardan ko'riladigan natijalar kiritiladi. Masalan, suv toshqini yoki er qimirlashi, yong'in oqibatida, bo'ronlar oqibatida yoki boshqa tabiat hodisalari asosida ro'y beradigan yo'qotishlar kiritiladi. Favqulodda foyda yoki daromadlar qatoriga kiritiladigan yoki zararlar qatoriga kiritiladigan alohida moddalar «Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan mahsulot (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanishi tartibi to'g'risida»gi Nizomda aniq ko'rsatilmagan.

Ularning faqat bitta sharti umumiy Nizomda belgilangan. Ya'ni, yaqin uch yillik oraliqda korxonada odatiy hol hisoblanmagan holatlardan olinadigan daromadlar yoki foyda summasi korxonada uchun kutilmagan holatlardan olingan daromadlar sirasiga kiritiladi.

Kutilmagan yoki favqulodda holatlardan olingan daromadlar yoki ular bo'yicha yo'qotishlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning alohida tarkib qatori sifatida belgilangan.

Ularni korxonada rejalashtirish amalga oshirilmaydi. Ya'ni, favqulodda daromad va xarajatlar rejalashtirilmaydigan qatorga kiritiladi. Ularning hozirgi paytda korxonalar faoliyat natijaviyligidagi salmog'i sezilarga ta'sirga ega emas.

11.10. Korxonalar hisob foydasi (soliq to'loviga qadar foyda) tahlili

Korxonalar hisob foydasi va uning tarkibiga kiritiladigan qatorlar to'g'risida yuqorida kengroq to'xtalgan edik. Ya'ni, korxonalar hisob foydasi asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan natija, moliyaviy faoliyatdan natija, favqulodda faoliyatdan yoki holatlardan natijasi jamlangan holda joriy davr bo'yicha korxonalar hisob foydasi aniqlanadi. Korxonalar hisob foydasi davlatning va axborot foydalanuvchilarning e'tibor shartidagi asosiy qator hisoblanadi. Daromad va xarajatlar ularning yuzaga chiqish vaqti va o'rni bo'yicha yuritilgan holda yakuniy natija ushbu qoida asosida tuziladi.

Korxonalar hisob foydasi yoki soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda (zarar) summasidan foyda daromadidan soliqlar va boshqa foydadan soliqlar, to'lovlar va ajratmalarni chegirish asosida korxonalar hisob foydasi bo'yicha sof foyda (zarar) summasi aniqlanadi. Respublikamiz soliq qonunchiligiga muvofiq barcha xo'jalik hisobidagi korxonalar daromad solig'i to'lovchilar hisoblanadi va ularning ayrim guruhi bo'yicha doimiy va vaqtinchalik imtiyozlar belgilangan.

Boshqa solikli to'lovlar qatoriga respublika va mahalliy byudjetga tushadigan ayrim tur soliqlar kiritiladi. Ularning turi va undirish tartibi Davlat Soliq qo'mitasi tamonidan belgilanadi. Yagona soliq to'loviga o'tgan korxonalarda ushbu soliq turi olingan daromadidan qat'iy stavkalarda hisoblanadi va to'lanadi.

11.11. Sof foyda va uning o'zgarishini omilli tahlili

Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik sub'ekti o'z faoliyati natijasida sof foydaga erishishni ko'zlaydi. Shu sababli ham sof foyda miqdorini o'rganish va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish korxonada samaradorligini oshirishga olib keladi. Korxonada ixtiyorida qoladigan va uning erkin tasarrufidagi foyda sof foyda deyiladi. Ushbu ko'rsatkich soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasidan foyda (daromad)dan soliq va boshqa soliqlar va ajratmalar summasini chegirish asosida aniqlanadi. Sof foyda tahlilida uning o'tgan yillarga, shuningdek, korxonada biznes rejasi ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlari o'rganiladi. Moliyaviy natijaviylikning ushbu yakuniy qatori barcha ichki va tashqi axborotdan foydalanuvchilar e'tiboridagi masala hisoblanadi.

Tashqi axborotdan foydalanuvchilar korxonaning foydalilik darajasiga, o'z aktivlarini maqsadli boshqarishning shartlarini belgilashga ham jiddiy ahamiyat berishadi. Masalan, korxonada mulkida hissali qatnashuvchilar aksiya egalari kelishuviga yoki xususiy kapitaldagi ulushiga qarab taqsimlanadigan hisob foydasining holatiga korxonada ixtiyorida qoladigan sof foyda bilan qiziqsalar, investitsiya homiylari esa korxonada faoliyatining barqarorligi va o'sish darajalariga ko'proq qiziqadilar.

Bugungi kunda korxonada sof foydasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- mahsulot, ish va xizmatlarni sotish hajmining o'zgarishi;
- mahsulot, ish va xizmatlar bahosining o'zgarishi;
- mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish xparajatlarining o'zgarishi;
- davr xarajatlarining o'zgarishi;
- moliyaviy faoliyatdan olinadigan foyda va zararlarning o'zgarishi;
- favqulodda foyda va zararlar o'zgarishi;
- foydadan olinadigan soliqlar va soliqli to'lovlarning o'zgarishi va hokozolar.

Tahlil etishda har bir omilning sof foyda o'zgarishidagi mutloq qiymatlari aniqlanadi. Ularning o'zgarishlariga baho berish orqali korxonada foydani o'stirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi o'rganiladi.

57-jadval

Sof foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda	522905	872059	+349154
2. Davr xarajatlari	-201985	-388162	+186177
3. Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromad va yo'qotishlar	-79617	-82828	+3211
4. Moliyaviy faoliyatdan foyda va zararlar	34354	51975	+17621
5. Favquloddagi foyda va zararlar	-	-	-
6. Foydadan soliq va boshqa soliq hamda ajratmalar	245414	427644	+182230
Joriy yilning sof foydasi	30243	25400	-4843

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan «AVS» aksionerlik jamiyatida hisobot davrida sof foyda hajmi o'tgan yilga nisbatan 4843 ming so'mga kamaygan. Uning o'zgarishiga har bitta ko'rsatkichning ta'sirini farq qatoriga qarab baholash

mumkin. Sof foydaning kamayishiga asosan davr xarajatlarning keskin oshib ketganligi hamda foydadan to'langan soliq summasining o'tgan yilga nisbatan deyarli ikki marta ko'payganligi sabab bo'lgan. Masalan, mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foyda summasining o'tgan yilga nisbatan 349154 ming so'mga o'sishi sof foyda summasining shuncha o'zgarishiga olib kelgan. Davr xarajatlari, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olingan zararlar summasining, favqulodda zararlar summasining, foydadan soliqlar summasining o'tgan yillarga nisbatan o'sishi natijasida korxonada sof foydasi o'tgan yilga nisbatan 371618 ming so'mga kamaygan.

Barcha omillar ta'sirida sof foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 4843 ming so'mga kamaygan. Demak, korxonada foydani o'stirish yuzasidan 371618 ming so'mlik ichki rezerv mavjud deyish mumkin. Agar korxonada ushbu qatorlar bo'yicha o'zining oldingi yil ko'rsatkichlarini saqlaganda edi yana qo'shimcha tarzda shuncha foyda olishi mumkin edi.

11.12. Rentabellik va uning ko'rsatkichlar tizimi

Korxonada faoliyat natijaviyligiga baho berishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri rentabellik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Rentabellik - korxonada foydalilik darajasini xarakterlaydi. Odatda uning bir necha turlari hisob kitob qilinadi. Bu bevosita mulkning shakli bo'yicha daromadlarning yuzaga chiqish o'rnini yoki bazasi bo'yicha, foydani o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar bo'yicha yoki mustaqil birliklar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarida rentabellikning quyidagi turlari aniqlanadi:

1. Ishlab chiqarish xarajalariga nisbatan rentabellik;

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}} \times 100\%$$

Ushbu ko'rsatkich bir so'mlik ishlab chiqarish xarajati hisobiga olingan foyda summasini xarakterlaydi.

2. **Asosiy vositalar rentabelligi.** Asosiy vositalar rentabelligi har bir so'mlik yoki ming so'mlik asosiy vosita hisobiga to'g'ri keladigan foyda summasini xarakterlaydi. Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati}} \times 100\%$$

3. **Sotish bo'yicha rentabellik.** Sotish bo'yicha rentabellik sotilgan mahsulotlarning foydalilik darajasini xarakterlaydi. Ushbu ko'rsatkich sotishdan olingan yalpi foyda summasini mahsulotlarni sotishdan olingan tushumga bo'lish asosida aniqlanadi. Ya'ni

$$R = \frac{\text{Sotishdan olingan foyda}}{\text{Sotishdan olingan tushum summasi}} \times 100\%$$

4. **Oborot aktivlar rentabelligi.** Ushbu ko'rsatkich oborot aktivlarning har bir sumiga to'g'ri keladigan foyda, sof foyda summasini xarakterlaydi. Oborot aktivlar rentabelligi olingan sof foyda summasini oborot aktivlarning o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Oborot aktivlar o'rtacha yillik qiymati}} \times 100\%$$

5. **Jami mulk rentabelligi.** Ushbu ko'rsatkich korxonada mulkning foydalilik darajasini xarakterlovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich har bir so'mlik mulkka to'g'ri keladigan sof foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonada mulki jami}} \times 100\%$$

6. **O'z mablag'lari rentabelligi.** Ushbu ko'rsatkich korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'larning foydalilik darajasini xarakterlaydi. Korxonada sof foydasini uning o'zlik mablag'lari manbaiga bo'lish asosida o'zlik kapitalining foydalilik darajasi o'rganiladi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonada o'zlik mablag'lari}} \times 100 \%$$

7. **Qarz mablag'lari rentabelligi.** Ushbu ko'rsatkich korxonada sof foydasini qarzga olingan mablag'larga nisbati asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich har bir so'mlik qarz mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Qarz mablag'lari jami}} \times 100\%$$

8. **Asosiy vositalar va moddiy oborot mablag'lari rentabelligi.** Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini korxonada asosiy vositalari va moddiy oborot mablag'lari o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi. U har bir so'mlik asosiy va oborot mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini xarakterlaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy va oborot mablag'lari o'rt. yil. qiym.}} \times 100\%$$

Bugungi kunda amaliyotda keng tarqalgan rentabellik ko'rsatkichlarining ayrimlarini quyidagi jadval misolida tahlil qilib chiqamiz.

«AVS» aksionerlik jamiyatining rentabellik ko'rsatkichlari, ularning turlari va ta'sir etuvchi omillar tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Utgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4	5
1	Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum, ming so'm	1452513	3040381	+1587868
2	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	929608	2168322	+1238714
3	Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan yalpi foyda, ming so'm	522905	872059	+349154
4	Sof foyda, ming so'm	30243	25400	-4843
5	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati (qoldiq qiymatda), ming so'm	80892	91253	+10361
6	Oborot mablaglarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	531756	689066	+157310
7	Korxonaning jami mulki, ming so'm	718546	892557	+174011
8	O'zlik mablaglari manbai, ming so'm	460499	729410	+268911
9	Qarz mablag'lari, ming so'm	258047	163147	-94900
10	Mahsulot sotish rentabelligi, %	36,0	28,68	-7,32
11	Asosiy vositalar rentabelligi, %	37,98	27,83	-9,55
12	Oborot mablag'lari rentabelligi, %	5,69	3,69	-2,0
13	Ishlab chiqarish tannarxi rentabelligi, %	56,25	40,22	-16,03
14	O'z mablag'lari rentabelligi, %	6,57	3,48	-3,09
15	Mol-mulk rentabelligi, %	4,21	2,85	-1,36
16	Umumiy rentabellik, % $(4\5+6)*100$	4,94	3,25	-1,69
17	Qarz mablag'lari rentabelligi, %	11,72	15,57	+3,85

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan «AVS2 aksionerlik jamiyatida hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan aksariyat rentabellik turlari bo'yicha pasayish kuzatilgan. Bu shundan dalolat bermoqdaki, korxonaning samaradorligi pasayib borayotganligidan hamda uning moliyaviy holati yomonlashayotganligidan dalolatdir. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, joriy yilda mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum miqdori +1587868 ming so'mga ortgan bo'lsada, bunga mos ravishda mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi ham, boshqa turdagi aktivlar ham o'sgan. Sof foyda miqdori esa o'tgan yilga nisbatan 4843 ming so'mga kamaygan. Natijada aksariyat rentabellik ko'rsatkichlarida pasayish tendentsiyasi hosil bo'lgan. Korxonada faqatgina qarz mablag'lari rentabelligi 3,85 foizga o'sishi kuzatilgan xolos. Korxonada ma'muriyati rentabellik ko'rsatkichlarini yaxshilash choralarini ko'rishi lozim bo'ladi. Aks holda, korxonaning moliyaviy holati tang ahvolga tushib qolishi mumkin.

11.13. Rentabellikka ta'sir etuvchi omillar tahlili

Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga tahlilda alohida ahamiyat beriladi. Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ularda qatnashuvchi birliklarga nisbatan belgilash mumkin. Masalan, mahsulotni sotishga nisbatan rentabellik o'zgarishiga sotishdan olingan yalpi foyda summasining o'zgarishi va sotishdan olingan tushumlar summasining o'zgarishi ta'sir etsa, asosiy vositalar rentabelligiga korxonada sof foydasining o'zgarishi va asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi, umumiy rentabellikka bir so'mlik tushumga to'g'ri keladigan sof foyda summasining o'zgarishi, asosiy vositalar qaytimining o'zgarishi va moddiy oborot mablag'lar qaytimining o'zgarishlari ta'sir qiladi va h.k.

Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ham aniq ko'rish mumkin.

59-jadval

Mol-mulk rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Shartli ko'rsatkich (rentabellik)	Hisobot yili	Jami o'zgarish (+,-)	Shu jumladan	
					Foydani o'zgarishi hisobiga	Mol-mulk qiymati-ning o'zgarishi hisobiga
1	2	3	4	5	6=4-3	7=3-2
Rentabellik, %	4,21	3,53	2,85	-1,36	-0,68	-0,68

Biz tahlil qilayotgan korxonada hisobot yilida mol-mulk rentabelligi o'tgan yilga nisbatan 1,36 foizga pasaygan. Bunga asosan ikkita omil, ya'ni, sof foyda miqdorining o'zgarishi hamda mol-mulk qiymatining o'zgarishi ta'sir etgan. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, sof foydaning hisobot davrida kamayganligi hisobiga mol-mulk rentabelligini o'tgan yilga nisbatan 0,68 foizga pasayishiga, mol-mulk qiymatining joriy davrda o'zgarganligi esa 0,68 foizga pasayishiga olib kelgan. Bunday natijalar odatda korxonada uchun salbiy holat sifatida baholanadi. Shu sababli korxonada ma'muriyati rentabellikni oshirish choralarini va mavjud imkoniyatlarni izlab topishi lozim bo'ladi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va tahlil vazifalari;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, ular bilan qiziquvchilarni jalb etuvchi asosiy ko'rsatkichlar;
- moliyaviy natijalarni shakllanishi;
- sotishdan ko'rilgan foydaga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash tartibi;
- davr xarajatlarini tahlil etish uslubi;
- asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlar va tushumlar;
- moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan foyda (zarar)larni tahlil etish tartibi;
- rentabellik turlari, ularni mohiyati va aniqlash tartibi;
- korxonada aktivi (mol-mulk) rentabellik darajasiga ta'sir etuvchi omillar;
- ishlab chiqarish rentabelligi va unga ta'sir etuvchi omillar;
- mahsulot turlari bo'yicha rentabellik darajasiga ta'sir etuvchi omillar;

- A) mahsulot tannarxi
- B) mahsulot birligini bahosi
 - foyda va rentabellikni oshirish yo'llari.

Takrorlash uchun savollar

1. Moliyaviy natija atamasining lug'aviy ma'nosi nimadan iborat?
2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalarini o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Moliyaviy natijalarni o'rganishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladi?
4. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning foyda (zarari)si tarkibiga nimalar kiradi va uni tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?
5. Moliyaviy natijalarning aniqlanish tartibini ko'rsatib bering?
6. Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda qanday tahlil etiladi?
7. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining yalpi moliyaviy natijasi qanday tahlil qilinadi?
8. Moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromad va yo'otishlar qanday o'rganiladi?
9. Umumxo'jalik faoliyatidan olingan yalpi moliyaviy natija va unga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?
10. Favquloddagi foyda va zararlar qanday tahlil etiladi?
11. Soliq to'langungacha bo'lgan moliyaviy natijalar qanday tahlil etiladi?
12. Sof foyda va unga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil qilib chiqiladi?
13. Foyda qanday taqsimlanadi va uning tahlili qanday amalga oshiriladi?
14. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi deganda nimani tushunasiz va u qanday tahlil etiladi?
15. Moliyaviy natijalar qanday baholanadi?
16. Daromadlarning joriy va kelgusidagi qiymatini aniqlash tartibini ko'rsatib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyida ilova qilingan "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlari asosida korxonaning moliyaviy natijalarini mustaqil ravishda tahlil qilib chiqing, xulosalar yozing va takliflar bering.

2-topshiriq

"Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlariga tayanib korxonaning zarar ko'rmaslik nuqtasini aniqlang.

MOLIYAVIY NATIJALAR TO'G'RISIDAGI HISOBOT (2-sonli shakl)

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Sa tr ko di K od str	O'tgan yilning shu davrida Za sootvetsvuyushchiy period proshlogo goda		Hisobot davrida Za otchetniy period	
		Daromad -lar (foyda) Doxodi (pribil)	Xarajatlar (zarar) Rasxodi (ubitki)	Daromad lar (foyda) Doxodi (pribil)	Xarajatlar (zarar) Rasxodi (ubitki)
1	2	3	4	5	6
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum Chistaya viruchka ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug)	010	4035485,8	x	4517395,6	x
Sotilgan mahsulot (tovar, i shva xizmat)larning tannarxi Sebestoimost realizovannoy produktsii (tovarov, rabot i uslug)	020	x	2777126,7	x	1725282,9
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (sotr 010-020) Valovaya pribil (ubitok) ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug) (str. 010-020)	030	1258359,1		2792112,7	
Davr xarajatlari, jami (sotr. 050+060+070+080), shu jumladan: Rasxodi perioda, vsego (str. 050+060+070+080), v tom chisle:	040	x	3358660,5	x	4320200,4
Sotish xarajatlari Rasxodi po realizatsii	050	x	209658,0	x	366798,4
Ma'muriy xarajatlar Adminstrativnie rasxodi	060	x	1444062,3	x	2256047,1
Boshqa operatsion xarajatlar Prochie operatsionnie rasxodi	070	x	1704940,2	x	1697354,9
Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri xarajatlari Rasxodi otchetnogo perioda, isklyuchaemie iz nalogooblagaemoy bazi v budushchem	080	x		x	
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari Prochie doxodi ot osnovnoy deyatelnosti	090	469823,4	x	1703000,8	x

Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr. 030-040+090) Pribil (ubitok) ot osnovnoy deyatelnosti (str. 030-040+090)	100		1630478,0	174913,1	
Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami (sitr. 120+130+140+150+160), shu jumladan: Doxodi ot finansovoy deyatelnosti, vsego (str. 120+130+140+150+160), v tom chisle:	110	2188640,6	x		x
Dividendlar shaklidagi daromadlar Doxodi v vide dividendov	120	422509,6	x	218253,9	x
Foizlar shaklidagi daromadlar Doxodi v vide protsentov	130	214552,9	x	294266,2	x
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing)dan daromadlar Doxodi ot dolgosrochnoy arendi (finansoviy lizing)	140	1497228,5	x	-	x
Valyuta kursi farqidan daromadlar Doxodi ot valyutnix kursovix raznits	150	31767,9	x	80731,9	x
Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari Prochie doxodi ot finansovoy deyatelnosti	160	22581,7	x		x
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar (sitr. 180+190+200+210), shu jumladan: Rasxodi po finansovoy deyatelnosti (str. 180+190+200+210), v tom chisle:	170	X		X	
Foizlar shaklidagi xarajatlar Rasxodi v vide protsentov	180	x		X	
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar Rasxodi v vide protsentov po dolgosrochnoy arende (finansovomu lizingu)	190	x		X	
Valyuta kursi farqidan zararlar Ubitki ot valyutnix kursovix raznits	200	x		X	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar Prochie rasxodi po finansovoy deyatelnosti	210	x		X	
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari) (sitr. 100+110-170) Pribil (ubitok) ot obshchexozyaystvennoy deyatelnosti (str. 100+110-170)	220	558162,6		768165,1	
Favquloddagi foyda va zararlar Chrezvichaynie pribili i ubitki	230				
Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (sitr. 220+/-230) Pribil (ubitok) do uplati naloga na doxodi (pribil) (str. 220+/-230)	240	558162,6		768165,1	
Daromad (foyda) solig'i Nalog na doxodi (pribil)	250	x	425367,1	x	565516,7
Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar Prochie nalogi i sbori ot pribili	260	x	10623,6	x	16225,2
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (sitr. 240-250-260) Chistaya pribil (ubitok) otchetnogo perioda (str. 240-250-260)	270	122171,9		186423,2	

BYuDJETGA TO'LOVLAR TO'G'RISIDA MA'LUMOT

Ko'rsatkichning nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod stroki	Hisob bo'yicha to'lanadi Prichitaetsya po raschetu	Haqiqatda to'langan Fakticheski vneseno
1	2	3	4
Daromad (foyda) solig'i, (satr. 281+282), shu jumladan: Nalog na doxodi (pribil), (str. 281+282), v tom chisle:	280	565531,3	565531,3
Yuridik shaxslardan S yuridicheskix lits	281	565531,3	565531,3
Jismoniy shaxslardan S fizicheskix lits	282		
Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq Ediniy nalog s valovoy viruchki	290		
Belgilangan daromaddan olinadigan yagona soliq Ediniy nalog na vmenenniy doxod	300		
Yagona er solig'i Ediniy zemelniy nalog	310		
Yagona soliq Ediniy nalog	320		
Qo'shilgan qiymat solig'i nalog na dobavlenneyu stoimost	330	5401,5	5401,5
Aktsiz solig'i Aktsizniy nalog	340		
Er osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq Nalog za polzovanie nedrami	350		
Ekologiya solig'i Ekologicheskiy nalog	360	24866,1	24866,1
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq Nalog za polzovanie vodnimi resursami	370	475,1	475,1
Import bo'yicha bojxona boji Importnie tamojennie poshlini	380		
Mol-mulk solig'i Nalog na imushchestvo	390	45816,6	45816,6
Er solig'i Zemelniy nalog	400	13234,2	13234,2
Infrastrukturani rivojlantirish solig'i Nalog na razvitie infrastrukturi	410	16210,7	16210,7
Boshqa soliqlar Prochie nalogi	420	1230,4	1230,4
Mahalliy byudjetga yig'imglar Sbori v mestniy byudjet	430		
Byudjetga to'lovlarning kechiktirilganligi uchun moliyaviy jazolar Finansovie sanktsii za prosrochennie plateji v byudjet	440		
Jami byudjetga to'lovlar summasi (280 dan 440 satrgacha, 281 va 282 satrlardan tashqari) Vsego summa platejey v byudjet (str. s 280 po 440 krome str. 281 i 282)	450	672765,9	672765,9

XII-BOB.DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARNING TAHLILI

12.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarni o'rganishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbai

Korxonalar o'rtasida bo'ladigan, shuningdek, kredit tashkilotlari va nazorat tashkilotlari o'rtasidagi hisob kitoblarda to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan vaqt bo'yicha farqlanishlar kelib chiqadi. Bunda korxonalar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar **kreditorlik majburiyatlari**, olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar esa **debitorlik majburiyatlar** hisoblanadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlariga quyidagicha sharh berish mumkin. Qarshi tamonga to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar kreditorlik majburiyatlari, qarshi tamondan olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar debitorlik majburiyatlari deyiladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari hisob kitoblarning doimiy yo'ldoshi hisoblanadi. Lekin ularning to'lov muddatining oshib ketishi korxonalar moliyaviy ahvoriga katta ta'sir o'tkazadi. Shu maqsadda korxonalar faoliyatini yuritishda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini to'g'ri boshqarish masalasiga alohida ahamiyat beriladi.

Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlarining oldini olish bevosita davlat nazorati va e'tiboridagi masala ham hisoblanadi. Negaki, korxonalar va tashkilotlar o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarda majburiyatlarni tartiblash asosida davlat naqd pul muomalasini boshqarish va iqtisodiy tadbirlar rejasini tuzib chiqish chora tadbirlari belgilanadi.

Tahlil etishning asosiy maqsadi – debitorlik va kreditorlik majburiyatlari aylanish davrini tezlashtirish asosida korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash borasida chora-tadbirlar belgilashdan iborat. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning 1-sanasida tuzilib, tegishli tashkilotlarga topshiriladi. Ushbu ma'lumotnomadan korxonaning majburiyatlar balansini ham tuzish mumkin.

Tahlil etishda korxonalarning muayyan davrga bo'lgan o'zaro debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holatiga, tarkibiga, tashkil topish muddatlariga, yuzaga chiqish sabablariga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining oqlanuvchanligiga, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bo'yicha dargumon qarzlarning yuzaga chiqishiga baho beriladi.

Bugungi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida korxonalarning debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini o'rganishda moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari bo'lib:

- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning yuzaga chiqish sabablarini o'rganish;
- Korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatiga baho berish;
- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning vujudga kelish muddatlari bo'yicha tasniflagan holda o'rganish;
- Debitorlik qarzlarning tarkibiy tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;
- Kreditorlik qarzlarning tarkibiy tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;
- Debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligiga baho berish;
- Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning mavjudligini va ularni tugatish yo'llarini o'rganish;
- Qarzlarni kamaytirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni ko'rsatib berish va hakoza.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlarni o'rganishda asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ Korxonaning «Buxgalteriya balansini» (1-shakl) ma'lumotlari;
- ✓ «Debitorlik va kreditorlik qarzlarni haqida ma'lumotnoma» dan;
- ✓ Buxgalteriya hisobining debitorlik va kreditorlik qarzlarni aks ettiruvchi tegishli schyot ma'lumotlari.

12.2. Buxgalteriya balansi bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlarning vujudga kelish sabablari

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonalar bilan qarshi tamon o'rtasidagi o'zaro hisob kitoblarda kelib chiqadigan majburiyatlardir. Bu majburiyatlar korxonalar bilan mol etkazib beruvchilar yoki xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda, korxonalar bilan bank tashkilotlari o'rtasida, korxonalar bilan soliq organlari o'rtasidagi, korxonalar bilan ijtimoiy taminot bo'limlari va turli jamoat tashkilotlari, shuningdek, xodimlar, mulk egalari, aksionerlar va investorlar bilan bo'ladigan munosabatlarda yuzaga keladi. Ularning yuzaga kelishining asosiy sababi hisob kitoblarda vaqtning o'zgaruvchanligidir. Ya'ni bugun ortilgan mahsulot ham puli to'langunga qadar debitorlik va kreditorlik majburiyatlar qatoriga kiritiladi. Bunda daromad va xarajatlarning yuzaga chiqishi bilan ular bo'yicha hisob kitoblarning amalga oshishi orasida farqlanish kelib chiqadi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab qatorlarini tarkiblash mumkin:

- o'zaro hisob kitoblarda tomonlarning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda mas'ullik hissining yuqligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlarning tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy hujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;
- xodimlar va kapital egalari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy shartlarning yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

Biz yuqorida belgilagan edikki, korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob kitoblarda to'lovlar muddatining yoki sanasining turli hisobot davriga tushib qolishidir. Bunda debitorlik kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo'l qo'yiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo'natish orqali sotiladigan bo'lsa bunda to'lovlar amalga oshish sanasiga qadar, agarda tovarlar pulini oldindan to'lash asosida sotiladigan bo'lsa bunda ham tovarlarni jo'natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlar bo'yicha hisobot, ma'lumotnoma har oyning 1-sanasiga tuziladi va tegishli tashkilotlarga topshiriladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonalar balansi, ya'ni har chorakda tuziladigan korxonalar aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati to'g'risidagi hisobotda ham aks ettiriladi.

12.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini tuzish. Muddati uzaytirilgan qarzlarning vujudga kelish sabablari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzlari baho berishda ularni balan holatiga keltirib o'rganish ham mumkin bo'ladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini ular orasidagi o'zaro tenglik nisbatini xarakterlaydi. Bunda debitorlik majburiyatlarining kreditorlik majburiyatlaridan ortib ketishi yoki aksincha holatlari ifodalanadi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari qatoriga 2002 yil 27-dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansiga ko'ra quyidagi qatorlar kiritiladi:

Debitorlar tarkibiga:

- xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi);
- ajratilgan bo'linmalarining qarzi (4110);
- sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi (4120);
- xodimlarga berilgan bo'naklar (4200);
- mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300);
- byudjetga soliq va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400);
- maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500);
- ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi (4600);
- xodimlarning boshqa operatsiyalari bo'yicha qarzi (4700);
- boshqa debitorlik qarzlari (4800)

Kreditorlar tarkibiga:

- mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000);
- ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110);
- sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlariga qarz (6120);
- soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240);
- olingan bo'naklar (6300);
- byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400);
- sug'urtalar bo'yicha qarz (6510);
- maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520);
- ta'sischilarga bo'lgan qarzlari (6600);
- mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700);
- boshqa kreditorlik qarzlari (6950 dan tashqari 6900).

“AVS” aksionerlik jamiyatining debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini tahlili

Debitorlik qarzlari	Summa, ming so'm	Kreditorlik qarzlari	Summa, ming so'm
1	2	3	4
xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	6926	mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	90387
xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	-	ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110)	400
byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	60609	sho''ba va qaram xo'jalik jamiyatlariga qarz (6120)	5007
xodimlarning boshqa operatsiyalari bo'yicha qarzi (4700)	-	soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240)	6721
sho''ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi (4120)	1299	olingan bo'naklar (6300)	-
ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi (4600)	-	sug'urtalar bo'yicha qarz (6510)	-
ajratilgan bo'linmalarning qarzi (4110)	-	maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520)	-
mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	-	ta'sischilarga bo'lgan qarzlar (6600)	-
maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	-	mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700)	-
boshqa debitorlik qarzlari (4800)	67282	boshqa kreditorlik qarzlari (6950 dan tashqari 6900)	25039
Jami	136116	Jami	127554
Kreditorlik qarzlarning debitorlik qarzlardan ortiqchaligi	-	Debitorlik qarzlarning kreditorlik qarzlardan ortiqchaligi	8562
BALANS	136116	BALANS	136116

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida “AVS2 aksionerlik jamiyatining debitorlik va kreditorlik qarzlari balansini tahlil qili chiqishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, o'rganilayotgan davrda korxonada jami debitorlik qarzlari 136116 ming so'm bo'lgan bo'lsa, jami kreditorlik qarzlari esa 127554 ming so'mni tashkil etgan. Ya'ni, debitorlik qarzlari kreditorlik qarzlardan 8562 ming so'mga ko'p bo'lgan. Bu nisbatan ijobiy hol bo'lib hisoblanadi. Debitorlik qarzlarning asosiy qismi “byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari” 60609 ming so'mni va “boshqa debitorlik qarzlari” 67282 ming so'mni tashkil etmoqda. Bu shundan dalolat beradiki korxonada to'lov intizomi ancha yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ayniqsa, davlat byudjeti oldida qarzdor bo'lib qolmaslik uchun soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlarini o'z vaqtida o'tkazib borishga erishgan.

Kreditorlik qarzlari tarkibiga ham e'tibor beradigan bo'lsak, majburiyatlarning asosiy salmog'ini “mol etkazib beruvchi va pudratchilarga qarzlari” tashkil etmoqda. Bu esa aksionerlik jamiyati o'zining mol etkazib beruvchilari oldidagi majburiyatlarini etarli darajada amalga

oshirmayotganligidan dalolatdir. Demak, korxonada ushbu majburiyatlarni qisqartirish choralarini ko'rish lozim bo'ladi. Boshqa kreditorlik qarzlari esa 25039 ming so'mni tashkil qilmoqda.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tengligi 136116 ming so'mni tashkil etgan. Shundan sof debitorlik majburiyatlari summasi 8562 ming so'mni tashkil etgan.

Umuman olganda jami debitorlik qarzlarning kreditorlik qarzlardan ortiqcha ekanligi korxonada uchun birmuncha ijobiy deb baholanadi. Chunki, olishi lozim bo'lgan qarzi beradigan qarzidan ko'pdir.

Tahlilda muddati uzaytirilgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishiga alohida ahamiyat beriladi. Negaki, muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonaning moliyaviy ahvolini mushkullashishi va moliyaviy barqarorligining buzilishiga olib keladi. O'z navbatida korxonaning to'lov layoqati buziladi.

Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlarning yuzaga chiqish sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin:

- ✓ Korxonada moliyaviy holatning nosog'lom ekanligi;
- ✓ Korxonaning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- ✓ Likvid mablag'lari aylanuvchanligining uzoqligi;
- ✓ Shartnoma majburiyatlariga va to'lov shartlariga amal etmaslik;
- ✓ Xo'jalik shartnomalari buzilishidan ko'riladigan zararlarning to'g'ri qoplanmasligi (shartnomalar buzilishida qo'llaniladigan choralarga amal etmasligi);
- ✓ Zamonaviy hisob-kitob shakllariga yo'l berilmaganligi va hokozolar.

Debitorlik-kreditorlik majburiyatlarining undirib olish muddati 3 oy qilib yoki 90 kalendar kun qilib belgilangan. Ushbu muddatdan so'ng debitorlik kreditorlik majburiyatlari nazoratga olinadi xamda ularning holati bo'yicha davlat qonunchiligiga muvofiq javobgarlik shartlari (ma'muriy va moliyaviy) belgilangan.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini hisobdan chiqarish muddati sifatida huquqiy shaxslar o'rtasida ham, korxonada bilan jismoniy shaxslar o'rtasida ham 3 yil muddat qilib belgilangan. Ushbu muddatda to'lanmagan yoki undirib olinmagan majburiyatlar, qarzlarda korxonada foyda va zararlarga olib boriladi. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlari davlat tamonidan nazorat qatori sifatida olingan. Muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik majburiyatlari korxonada foydasiga qo'shiladi va umumiy asosda foydadan soliq stavkasi bo'yicha soliqqa tortiladi. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlarini zararga olib borish soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirmaydi.

Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borish shartlari davlat hisob, soliq qonunchiligiga muvofiq qat'iy tartiblangan. Ya'ni, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini foyda va zararlar qatoriga olib borishga qadar ularni to'lash yoki undirib olish yuzasidan qanday yozishmalar yoki murojaatlar bo'lgan, arbitraj qarori chiqarilgan yoki chiqarilmaganligi va h.k. bo'yicha dastlabki hujjatlar to'plami tayyorlanmog'i lozim. Faqat shundagina uni foyda va zararlar qatoriga olib borish mumkin. Aks holda, zaruriylik shartida kechiktirilgan majburiyatlar sifatida olinib ma'sullar javobgarlikka tortiladi.

12.4. Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlili. Debitorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida har bir xo'jalik sub'ekti o'z faoliyatini olib borish jarayonida albatta ma'lum darajadagi debitorlik yoki kreditorlik qarzdorlikka yo'l qo'yadi. Chunki, ishlab chiqarish korxonalarida mahsulotni etkazib berish bilan uning to'lovi o'rtasida doimo ma'lum bir farqlanishlar bo'lishi tabiiydir. Shu sababli ham, debitorlik qarzlarning tarkibiy tuzilishini va ularning vujudga kelish muddatlarini o'rganib, tahlil qilib chiqish muhim hisoblanadi.

Debitorlik majburiyatlari tarkibi deganda uning yuzaga chiqish qatorlari yoki o'rni tushiniladi. Korxonalar balansi bo'yicha uning quyidagi qatorlarini tarkiblab o'tganmiz. Xaridor va buyurtmachilarga bo'lgan debitorlik majburiyatlari, xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik majburiyatlar, ish haqidan ajratmalar yuzasidan debitorlik majburiyatlari, soliqlar va turli boshqa to'lovlar bo'yicha debitorlik majburiyatlari va h.k.

Shuningdek, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tarkibida muddati o'tgan, to'lov muddati kelgan va to'lov muddati o'tmagan majburiyatlarni alohida tarkiblash mumkin.

Muddati o'tgan va to'lash muddati kelgan majburiyatlar alohida-alohida hisobga olinadi va boshqariladi. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlar debitorlik va kreditorlik majburiyatlari to'g'risidagi ma'lumotnomada alohida qatorlanadi. Ularning Respublika ichkarisidagi korxonalar va respublikadan tashqaridagi korxonalar o'rtasida muddati o'tgan majburiyatlarga ajratish mumkin. Muddati o'tkazib yuborilgan majburiyatlar korxonalar moliyaviy holatini og'irlashtiruvchi asosiy sabab faktori sifatida olinadi va muhim e'tibor beriladi.

Tahlil etishda debitorlik majburiyatlarining hajmi, tarkibi hamda vujudga kelish muddati bo'yicha o'rganish asosida ularning holatiga, aylanuvchanlik darajasiga, debitorlik qarzlari bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy holat ko'rsatkichlariga baho beriladi.

**“AVS” aksionerlik jamiyatida debitorlik majburiyatlarining holatini tahlili
(1-yanvar 2004 yil holatiga)**

Debitorlik majburiyatlari moddolari	Davr oxiriga jami	Shu jumladan yuzaga chiqish muddatlari bo'yicha				
		1 oygacha	oydan oygacha	oydan oygacha	3 oydan 1 yilgacha	1 yildan ortiq
1	2	3	4	5	6	7
1. xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi	6926	4582	1432	510	402	-
2. xodimlarga berilgan bo'naklar	-	-	-	-	-	-
3. byudjetga soliq va yig'irlar bo'yicha bo'nak to'lovlari	60609	41238	14587	3763	1021	-
4. xodimlarning boshqa operatsiyalari bo'yicha qarzi	-	-	-	-	-	-
5. sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi	1299	298	468	367	166	-
6. ta'sisчилarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi	-	-	-	-	-	-
7. ajratilgan bo'linmalar-ning qarzi	-	-	-	-	-	-
8. mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo'naklar	-	-	-	-	-	-
9. maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari	-	-	-	-	-	-
10. boshqa debitorlik qarzlari	67282	45983	12450	6100	1491	1258
Jami	136116	92101	28937	10740	3080	1258

Mazkur jadval ma'lumotlari asosida «AVS» aksionerlik jamiyatining debitorlik qarzlari tarkibi, tuzilishi va vujudga kelish muddatlariga baho beriladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonadagi jami debitorlik qarzlari 136116 ming so'm bo'lgan bo'lsa, shundan, asosiy qismi ya'ni 92101 ming so'mligi yoki 67,67 %i bir oygacha bo'lgan debitorlik qarzlardir. Bir oydan ikki oygacha bo'lgan debitorlik qarzlari 28937 ming so'mni yoki 21,25 %ini tashkil qilmoqda. Ikki oydan uch oygacha bo'lgan debitorlik qarzlari 10740 ming so'mni yoki 7,89 %ni tashkil qilgan. Ya'ni 90 kungacha bo'lgan debitorlik qarzlari jami debitorlik qarzlarning 96,81 % ini tashkil qilmoqda. Qolgan 3,19 % debitorlik qarzlarning muddati o'tgan bo'lib hisoblanmoqda. Demak, korxonada ma'muriyati mavjud debitorlik qarzlari undirish choralarini hamda muddati o'tgan qarzlarni bartaraf etish yo'llarini izlab topishi lozim bo'ladi. Aks holda korxonaning to'lov qobiliyatiga bu salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Debitorlik majburiyatlari yoki qarzlari tahlilida ularning aylanuvchanligiga alohida e'tibor beriladi. Negaki, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik darajasi korxonada moliyaviy ahvoriga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsenti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi.

Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi sotishdan olingan tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo'lish asosida aniqlanadi.

Debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kalendar kuniga ko'paytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga bo'lish asosida debitorlik qarzlarning aylanishlar kuni aniqlanadi.

“AVS” aksionerlik jamiyatida debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Jami debitorlik majburiyatlari, ming so'm	53266	136116	+82850
2. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum, ming so'm	1452513	3040381	+1587868
3. Joriy aktivlar, ming so'm	531756	689066	+157310
4. Muddati o'tgan debitorlik qarzlari, ming so'm	3257	4338	+1081
5. Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti (2/1)	27,269	22,337	-4,932
6. Debitorlik qarzlarning aylanish davri, kun hisobida (1*360/2)	13	16	+3
7. Joriy aktivlari tarkibida debitorlik qarzlari ulushi, % (1/3*100)	10,02	19,75	9,73
8. Muddati o'tgan debitorlik qarzlari ulushi, % (4/1*100)	6,11	3,19	-2,92

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, o'rganilayotgan davrda biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida debitorlik majburiyatlarining holati o'tgan yilning shu davriga nisbatan 82850 ming so'mga oshgan, ya'ni debitorlik majburiyatlari o'tgan yilga nisbatan deyarli 2,5 marotabaga ko'paygan. Ayni vaqtda mahsulot sotishdan olingan sof tushum summasi ham o'tgan yilning shu davriga nisbatan 1587868 ming so'mga o'sganligini kuzatish mumkin. Buning ta'sirida debitorlik majburiyatlarining undirilish davri o'tgan yilga nisbatan 3 kunga uzaygan. Ya'ni debitorlik majburiyatlarining undirib olinishi birmuncha sekinlashgan. Debitorlik qarzlarning aylanishini sekinlashuviga asosan qarzlarning sof tushumga nisbatan o'sishi yuqori bo'lganligi hisobiga bo'lgan. Ya'ni, korxonada joriy yilda debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilga nisbatan 4,932 koeffitsientga qisqarganligini ham ko'rish mumkin. Joriy davrda debitorlik majburiyatlarining jami joriy aktivlari tarkibidagi salmog'i o'tgan yilning shu davriga nisbatan 9,73 % ga ortishi avvalo debitorlik majburiyatlari summasining ortishi hisobiga ruy bergan. Bunday natijalar korxonaga uchun nisbatan salbiy deb baholanadi hamda korxonaning moliyaviy holatini yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Shunday bo'lsada, joriy davrda korxonaning muddati o'tgan debitorlik qarzlarning jami debitorlik qarzlari tarkibidagi salmog'i o'tgan yilning shu davridagi 16,11 % dan joriy davrning oxirgi hisobot sanasiga 3,19 % ga pasayganligini ijobiy baholamoq lozim bo'ladi.

Yuqoridagi bog'lanishlardan bevosita debitorlik majburiyatlarining aylanishiga ta'sir etuvchi omillarning ta'sir darajalarini ham aniqlashimiz mumkin.

Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti va aylanish davri o'zgarishini omilli tahlili

Ko'rsatkichlar	Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti	Debitorlik majburiyatlarining aylanish davri, kun hisobida
1	2	3
1.O'tgan yil	27,269	13
2.Shartli hisobot yili	57,079	6
3. Hisobot yili	22,337	16
Jami farq	-4,932	+3
Ta'sir etuvchi omillar:	xxx	xxx
a) Sotishdan olingan sof tushum summasining o'zgarishi (2-1)	+29,810	-7
b) Debitorlik qarzlari summasining o'zgarishi (3-2)	-34,742	+10

Debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti va aylanish davriga omillar ta'siri quyidagicha bo'lgan. Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilga nisbatan 4,932 koeffitsientga qisqargan. Bu o'zgarishda mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan olingan sof tushum summasining o'zgarishi ta'sirida debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti +29,810 koeffitsientga, debitorlik qarzlari hajmining o'zgarishi hisobiga esa aylanish koeffitsienti -34,742 koeffitsientga kamaygan. Har ikkala omil ta'sirida aylanish koeffitsienti -4,932 koeffitsientga o'zgargan. Ushbu omillar ta'siri debitorlik qarzlarning aylanish davri ko'rsatkichi bo'yicha quyidagicha bo'lgan. Ya'ni, sotishdan olingan sof tushum summasi hisobiga o'zgarish -7 kunga, debitorlik majburiyatlari summasining o'sishi hisobiga +10 kunga o'zgarish kuzatilgan.

$$\text{Debitorlik majburiyatlarining shartli aylanish koeffitsienti} = \frac{\text{Sotishdan olingan sof tushum haqiqatda}}{\text{Debitorlik majburiyatlari o'tgan yil shu davri bo'yicha}}$$

$$\text{Debitorlik majburiyatlarining shartli aylanish davri} = \frac{\text{Debitorlik majburiyatlari o'tgan yil shu davri bo'yicha} * 360}{\text{Sotishdan olingan sof tushum haqiqatda}}$$

12.5. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va tashkil topish muddati bo'yicha tahlili. Kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili

Kreditorlik majburiyatlari qarshi tomonga korxonaning to'laydigan majburiyatlarini xarakterlaydi. Biz yuqorida uning tarkibiga nimalar kirishini va ularning yuzaga kelish sabablarini tarkiblab o'tgan edik. Kreditorlik majburiyatlarining yuzaga chiqishining asosiy sababi sifatida bevosita debitorlik majburiyatlarining vaqtida kelib tushmasligini ham tarkiblash mumkin.

Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi tahlilida qarzdor bo'lgan tomonlar bo'yicha majburiyatlarning qatorlanishi, ularni to'lash muddatlari bo'yicha tarkiblanishiga baho beriladi. Shuningdek, debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti va aylanish davrini aniqlashdagi kabi bunda ham kreditorlik majburiyatlarining aylanishi koeffitsienti va davri aniqlanadi. Lekin, bunda qatnashuvchi ko'rsatkichlar farqlanadi. Kreditorlik majburiyatlari aylanishini o'rganishda asosiy ko'rsatkichlar sifatida nasiyaga olingan yoki hali puli to'lanmagan mollar, ashyolar, ish va xizmatlar summasiga hamda kreditorlik majburiyatlarining haqiqiy ko'rsatkichlariga murojat qilinadi.

Kreditorlik majburiyatlarini tahlil etishda ularning yuzaga kelish o'rni, muddati va tarkibiga alohida ahamiyat qaratilmog'i lozim. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlarga yo'l qo'yilishi korxonaga nisbatan turli iqtisodiy ogohlantirishlarning qo'llanilishiga, iqtisodiy jarimalarga hamda korxonaga bo'lgan ishonchning pasayishiga olib keladi.

Kreditorlik majburiyatlarining to'lash muddatlari bo'yicha quyidagi tarkibini berib o'tish mumkin:

- To'lash muddati kelgan majburiyatlar;
- To'lash muddati o'tib ketgan majburiyatlari.

Yil kalendar davrining taqsimi bo'yicha kreditorlik majburiyatlarining quyidagi shakllarini berish mumkin:

- 1 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 oydan 2 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 2 oydan 3 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 3 oydan 6 oygacha bo'lgan majburiyatlar;
- 6 oydan 1 yilgacha bo'lgan majburiyatlar;
- 1 yildan ortiq mududatga bo'lgan majburiyatlar.

“AVS” aksionerlik jamiyatida kreditorlik majburiyatlarining tarkibi va tashkil topish muddati bo'yicha tahlili

Kreditorlik majburiyatlari moddalari	Davr oxiriga jami	Shu jumladan yuzaga chiqish muddatlari bo'yicha				
		1 oygacha	oydan 1 oygacha	oydan 2 oygacha	3 oydan 1 yilgacha	1 yildan ortiq
1	2	3	4	5	6	7
1. mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz	90387	51423	12196	15713	10023	1032
2. ajratilgan bo'linmalarga qarz	400	312	56	32	-	-
3. sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlariga qarz	5007	4019	872	101	15	-
4. soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar	6721	4198	2103	420	-	-
5. olingan bo'naklar	-	-	-	-	-	-
6. sug'urtalar bo'yicha qarz	-	-	-	-	-	-
7. maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz	-	-	-	-	-	-
8. ta'sisчилarga bo'lgan qarzlari	-	-	-	-	-	-
9. mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz						
10. boshqa kreditorlik qarzlari	25039	18728	1289	3217	1805	-
Jami	127554	78680	16516	19483	11843	1032

Korxonada jami kreditorlik qarzlarning hisobot davri oxiriga bo'lgan holati 31001 ming so'mni tashkil qilgan. Shundan 1 oygacha bo'lgan kreditorlik qarzlari 19520.8 ming so'mni, 1 oydan 2 oygacha bo'lgan kreditorlik qarzlari summasi 7258.1 ming so'mni, 3 oydan 6 oygacha bo'lgan kreditorlik qarzlari summasi 2700 ming so'mni tashkil qilgan. Muddati o'tkazib yuborilgan lekin undirilmagan kreditorlik qarzlari summasi 540 ming so'mni tashkil qilgan.

Kreditorlik qarzlarning holatiga ularning aylanish darajalarini o'rganish asosida to'lik baho berish mumkin. Kreditorlik qarzlari aylanuvchanligi bo'yicha quyidagi bog'lanishlar jadvalini keltirib o'tish mumkin.

«AVS» aksionerlik jamiyatida kreditorlik majburiyatlarining aylanishini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+, -)
1	2	3	4
1. Jami kreditorlik majburiyatlari, ming so'm	249458	127554	-121904
2. Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	929608	2168322	+1238714
3. Jami majburiyatlar, ming so'm	258047	163147	-94900
4. Kreditorlik qarzlarning muddati o'tgani, ming so'm	19856	12875	-6981
5. Kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti, (2/1)	3,726	16,999	+13,273
6. Kreditorlik qarzlarning aylanish davri, kun hisobida (1*360/2)	97	21	-76
7. Majburiyatlar tarkibida kreditorlik qarzlari ulushi, % da (1/3*100)	96,67	78,18	-18,49
8. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning jami kreditorlik qarzlari tarkibidagi salmogi, % da (4/1*100)	7,96	10,09	+2,13

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida kreditorlik qarzlarning aylanishiga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, korxonada kreditorlik qarzlari o'tgan yilning shu davriga nisbatan 121904 ming so'mga qisqargan. Bunga aksincha, sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi esa joriy yilda 1238714 ming so'mga o'sgan. Bularning natijasida korxonada kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilgi 3,726 koeffitsientdan hisobot yiliga kelib 16,999 koeffitsientgacha ko'tarilgan. Ya'ni kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligi bir necha marotabaga tezlashgan. Bunday natijalarni korxonaga uchun ijobiy baholamoq lozim. Bundan tashqari kreditorlik qarzlarning aylanish davri o'tgan yilgi 97 kundan hisobot yiliga kelib 21 kungacha qisqargan.

Majburiyatlar tarkibida kreditorlik qarzlarning salmog'i ham joriy yilda 18,49 % ga kamayganligini ijobiy baholasak bo'ladi. Ammo, muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning salmog'i joriy yilda 2,13 % ga ortganligini salbiy baholamoq lozim bo'ladi. Chunki, bunday holat korxonaning iqtisodiy jarimalar to'lashiga olib keladi va moliyaviy holatiga salbiy ta'sir etadi. Kreditorlik qarzlarning aylanishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatgan bo'lib, ushbu ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadvalda ko'rib chiqishimiz mumkin bo'ladi.

Kreditorlik qarzlarning aylanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti	Kreditorlik qarzlarning aylanish davri, kun hisobida
1	2	3
1. O'tgan yili	3,726	97
2. Shartli hisobot yili	8,692	41
3. Hisobot yili	16,999	21
Jami farq	+13,273	-76
Ta'sir etuvchi omillar:	xxx	xxx
a) Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning tannarxini o'zgarishi (2-1)	+4,966	-56
b) Kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishi (3-2)	+8,307	-20

Mazkur jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonada kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti o'tgan yilga nisbatan joriy yilda 13,273 koeffitsientga oshgan. Bu o'zgarishda sotilgan mahsulot tannarxining o'zgarishining ta'siri +4,966 koeffitsientga, kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishi esa +8,307 koeffitsientga teng bo'lgan.

Kreditorlik qarzlarning to'lash muddati o'tgan yilga nisbatan 76 kunga tezlashgan. Bu o'zgarishda mahsulotlar tannarxining yoki sotib olingan qiymatliklar va xizmatlar summasining o'zgarishi ta'siri 56 kunga, kreditorlik qarzlari summasining o'zgarishi esa 20 kunga teng bo'lgan. Bunday natijalar korxonaning to'lov qobiliyatini yaxshilanayotganligidan dalolat beradi.

Kreditorlik qarzlarning aylanishi tahlil qilinayotganda ularning shartli aylanish koeffitsienti va shartli aylanish davri kabi ko'rsatkichlar ham tahlil qilib borilishi lozim. Bu ko'rsatkichlar odatda quyidagicha aniqlanadi:

Kreditorlik qarzlarning shartli aylanish koeffitsienti va aylanish davri

$$K1 = \frac{108400}{16542} = 6,553,$$

$$K2 = \frac{16542 \cdot 360}{108400} = 54,9$$

12.6. Debitorlik va kreditorlik qarzlari kamaytirish yo'llari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995 yil 12 maydagi "Xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkazilishi uchun korxonalar va tashkilotlar rahbarlarining ma'suliyatini oshirish borasidagi chora tadbirlari to'g'risida"gi va 1996 yil 24-yanvardagi "To'lov intizomini va o'zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash chora tadbirlari to'g'risidagi" farmonlarini bajarish borasida muayyan ishlar olib borilayotganligiga qaramasdan debitorlik-kreditorlik qarzlari boshqarish og'ir ahvolda qolmoqda.

Jumladan 2004 yil 1-yanvar holatiga ko'ra muddati o'tgan debitorlik qarzlari 156,7 mlrd so'mni, kreditorlik qarzlari esa 229,6 mlrd so'mni tashkil etgan. Eng og'ir tomoni shuki, ularni undirishning iqtisodiy asosi yil sayin og'irlashib bormoqda.

Debitorlik kreditorlik qarzlarning oldini bitta dastur asosida va uni nazorat qilish asosida uddalab bo'lmaydi. Buning uchun bevosita keng qamrovli dastur ishlab chiqish lozim.

Bizning fikrimizcha debitorlik kreditorlik majburiyatlarining oldini olish maksadida quyidagi chora tadbirlarni amalga oshirish maqbuldir:

-o'zaro shartnomaviy munosabatlarda tomonlarning mas'ulligi va ularning shartnoma shartlariga qat'iy amal etishi;

-muddati o'tkazib yuborilgan har qanday to'lovlar summasi bo'yicha huquqiy javobgarlik shartlarini belgilash;

-hisob kitoblarning zamonaviy shakllaridan foydalanish;

-dargumon qarzlari bo'yicha rezervlar tashkil qilish mexanizmini ishlab chiqish va h.k.;

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- debitorlik qarzlari to'g'risida tushuncha va ularni tahlil etish uslubi;
- debitorlik qarzlarni umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlil etish uslubi;
- kreditorlik qarzlari to'g'risida tushuncha va ularni tahlil etish uslubi;
- kreditorlik qarzlarni umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlil etish uslubi;
- qarzlarni kamaytirish yo'llari.

Takrorlash uchun savollar

1. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari deganda nimani tushunasiz?
2. Debitorlik va kreditorlik qarzlari qanday sabablarga ko'ra vujudga keladi?
3. Debitorlik qarzlarning tarkibi va tuzilishi qanday tahlil etiladi?
4. Kreditorlik qarzlarning tarkibi va tuzilishi qanday tahlil etiladi?
5. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning yuzaga chiqish muddatlari bo'yicha qanday davrlarga bo'lib o'rganiladi?
6. Debitorlik qarzlarni aylanuvchanligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?
7. Kreditorlik qarzlarni aylanuvchanligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?
8. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish yo'llarini ko'rsatib o'ting?
9. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirishning mamlakat iqtisodidagi o'rni va roli?
10. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini nazorat etuvchi tashkilotlar va ularning huquqiy mezonlari?
11. Majburiyatlarni sotish va sotib olish degani nima?
12. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining korxonalar moliyaviy holatiga ta'siri?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyida ilova qilingan “Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma” ma'lumotlari asosida korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlil eting, xulosalar yozing va takliflar bering.

t/r	Debitor, kreditor vazirlik, idora, kontsern va boshqalarning nomlari	Umumiy qarzlari		Jumladan, respublikadan tashqarida		Umumiy qarzlardan muddati o'tgani		Jumladan, respublikadan tashqarida	
		Debitorlik	Kreditorlik	Debitorlik	Kreditorlik	Debitorlik	Kreditorlik	Debitorlik	Kreditorlik
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	JAMI: <i>Shu jumladan:</i>	984633,7	224063,6	-	-	169,2	-		
1.	Ichki xo'jaliklararo	480048,3							
2.	Mahsulot, ish va xizmatlar	77415,2	2139,6			169,2			
	Paxta sanoati	47310,2				169,2			
	GUB	4587,9							
	“O'ztrakummash” QK	1278,1							
	“Agromash” AJ	21037,7							
	AZDR	2289,1							
	Boshqalar	5500,1	2139,6						
3.	AVANSLAR:	6165,1	-						
	O'zqishloqxo'jmarsh-Xolding	398,7							
	Paxta sanoati	1027,5							
	O'zdonmahsulot	2018,7							
	“O'zneftgaz”	697,2							
	“Quvasoysement”	1237,9							
	DSM	587,7							
	Boshqa avanslar	197,4							
4.	Boshqa debitor va kreditorlar:	404486,5	28626,2						
	“O'zavtoyol”	98763,1							
	Energiya vazirligi		10697,8						
	Kommunal xizmat vazirligi		17928,4						
	Aloqa vazirligi	4567,4							
	O'zneftgaz	90267,3							
	Yo'lovchitransservis	25679,4							
	Boshqalar	185209,3							
5.	Byudjet bilan hisoblashish	16518,6	36808,7						
6.	Mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblar	-	90638,5						
7.	Ijtimoiy ta'minot bilan hisob-kitoblar	-	65850,6						

2-topshiriq

Korxonaning muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganing, tahlil eting va muddati o'tganlik sabablarini aniqlang hamda qarzdorlikni kamaytirish bo'yicha tegishli takliflaringizni bering.

XIII -BOB. ASOSIY VOSITALARNING HOLATI VA ULARDAN FOYDALANISHNI TAHLILI

13.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligini tahlil etishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt biror-bir mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarishni tashkil qilishi uchun asosan to'rt xil resurs mujassam bo'lmog'i lozim bo'ladi. ***Bunday resurslar tarkibiga:***

- Moddiy resurslar;
- Moliyaviy resurslar;
- Mehnat resurslari;
- Tadbirkorlik resursi.

Mazkur resurslar tarkibida bugungi kunda eng asosiylaridan biri bu moddiy resurslar bo'lib, ularning tarkibida ham muhimlaridan biri asosiy vositalar hisoblanadi. Chunki, keyingi yillarda asosiy vositalarning bahosini muntazam oshib borishi va ularga qilinadigan xarajatlar mahsulot tannarxining asosini tashkil qilayotganligi ham ushbu vositalarni tahlil qilib borishni taqozo etmoqda.

Asosiy fondlar (vositalar) ishlab chiqarishning muhim omili sifatida qaralib, ular vositasida bevosita mehnat predmetlari va mehnat kuchlari birikuvida mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar bajariladi va xizmatlar ko'rsatiladi.

Asosiy fondlar deb ishlab chiqarish tsiklida bir necha bor qatnashib o'zining qiymatini yaratilayotgan mahsulotlarga qisman-qisman o'tkazuvchi hamda jismoniy shaklini saqlab qoluvchi mehnat vositalariga aytiladi.

Asosiy fondlar yoki vositalarni tarkiblashda jahon va respublika hisob belgiloviga muvofiq quyidagi ikkita jihat mezon sifatida olingan. Birinchisi, ularning qiymat ifodasi, ikkinchisi – xizmat muddati.

Assosiy vositalarning qiymat ifodasi uning kam baholi va tez eskiruvchi buyumlardan farqlanish chegarasini xarakterlaydi. Bu ifoda O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2000 yil dagi qarori bilan ish haqi minimumining 50 barobarida qilib belgilangan. Asosiy vositalarning xizmat muddati ularning bir yildan ortiq muddat xizmat etishini xarakterlaydi.

Xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan, lekin qiymat jihatdan qat'iy chegaradan oshmaydigan qiymatliklar, shuningdek, qiymatliklar, xo'jalik inventarlarining ayrim turlari asosiy vositalar qatoriga kiritilmaydi. Bu qator bevosita kam baholi va tez eskiruvchi buyumlari tarkibida hisobga olinadi.

Asosiy vositalar tahlilida korxonaning asosiy vositalar bilan qurollanish darajasiga, ularning texnik holati va harakat ko'rsatkichlariga, samaradorlik ko'rsatkichlariga, dinamikasi va holatiga baho beriladi.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanish deyilganda korxonaning biznes rejasiga yoki o'tgan yillarga nisbatan asosiy fondlar bilan qurollanishi darajasi tushuniladi.

Shuningdek, asosiy vositalarning tarkibi bo'yicha, turi bo'yicha o'zgarishlariga baho beriladi. Tahlil etishda asosiy vositalarning holat va harakat ko'rsatkichlariga muhim e'tibor qaratiladi. Bu orqali bevosita asosiy vositalarning eskirish darajasi, yaroqlilik darajasi, kirimi va chiqimi ko'rsatkichlariga baho beriladi.

Asosiy vositalarning unumini o'rganish asosida mahsulot ishlab chiqarishda ularning samaradorlik ko'rsatkichlariga baho beriladi. Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini omilli tahlil asosida mahsulot ishlab chiqarish hajmini yoki fondlar samarasini oshirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi o'rganiladi va tahlil yakunida korxonada asosiy fondlardan foydalanishga va ularning samaradorligini oshirish yuzasidan muhim iqtisodiy yo'nalishlar

belgilanadi. Korxonaning asosiy vositalari, ularning holati, harakati va samarasiga iqtisodiy tashxis beriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligini o'rganishda moliyaviy tahlilning eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik sub'ektlarining asosiy vositalar bilan etarli darajada ta'minlanganlik holatiga baho berish;
- asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;
- korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik holatini yaxshilash bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash va ularga baho berish;
- asosiy vositalarning texnik holatiga baho berish;
- asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlarini o'rganish va ularga baho berish;
- asosiy vositalardan samarali foydalanganlik darajalariga baho berish;
- xodimlarning asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajalariga baho berish;
- asosiy vositalar samaradorligini oshirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni ko'rsatib berish va hakoza.

Bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining asosiy vositalarini tahlil etishda asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ korxonaning biznes reja ma'lumotlari;
- ✓ "Buxgalteriya balansi" (1-shakl);
- ✓ "Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi" hisobot (3-shakl);
- ✓ Buxgalteriya hisobining asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni hisobga oluvchi schyot ma'lumotlari.

13.2. Asosiy vosita (fond)larning tarkibi, tuzilishi va dinamikasining tahlili, ularning aktiv va passiv qismlarini nisbati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir vositani ma'lum bir xususiyatlari bo'yicha tasniflash va tarkibiy joylashtirib chiqish mumkin bo'ladi. Xususan, korxonalarining asosiy vositalarini ham ma'lum bir xususiyatlari bo'yicha tasniflab chiqish va ularni tahlil qilib chiqish maqsadga muvofiq sanaladi. Bugungi kunda asosiy vositalarni quyidagi xususiyatlari bo'yicha tasniflashimiz mumkin:

1. Asosiy vositalarning korxonaning ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga qarab:

- aktiv asosiy vositalar;
- passiv asosiy vositalar.

2. Asosiy vositalarni ma'lum tarmoqlarga bo'ysunuviga qarab:

- sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari;
- boshqa tarmoq asosiy vositalari;
- noishlab chiqarish asosiy vositalari.

3. Asosiy vositalarning foydalanish jarayonidagi qatnashuviga qarab:

- foydalanishdagi asosiy vositalar;
- foydalanishdan olib qo'yilgan (konservatsiya qilingan) asosiy fondlar.

4. Asosiy vositalarning turlarga ajratilishi bo'yicha:

- er;
- binolar;
- inshootlar;
- uzatish moslamalari;
- hisoblash texnikasi va kompyuterlar;
- mashina va uskunalar;
- transport vositalari;
- asbob uskunalar;
- xo'jalik jihozlari;
- ishlab chiqarish inventarlari;
- ishchi va mahsuldor hayvonlar;
- ko'p yillik ekinlar va boshqa asosiy vositalar.

5. Mulkiy egaligiga qarab:

- o'ziga tegishli asosiy vositalar;
- ijaraga olingan asosiy vositalar.

Bundan tashqari asosiy vositalarning yana boshqa bir xususiyatlari bo'yicha ham tasniflash mumkin.

Hozirgi sharoitda korxonalarda asosiy vositalarning barcha turlarini kerakli nisbatda va tarkibda bo'lishini ta'minlash maqsadga muvofiqdir. Ya'ni sanoat ishlab chiqarishidami, yordamchi tarmoqlardami yoki ijtimoiy-maishiy sohalarda bo'lmasin barcha asosiy vositalar kerakli xizmatni bajaradilar.

Asosiy vositalarning tarkibi, ularning tuzilishin o'rganish bilan bir qatorda dinamik o'zgarishlariga ham baho berib boriladi. Asosiy vositalarning dinamikasi deganda ularning davrlar (yillar) bo'yicha o'zgarishlari tushuniladi. Dinamik o'zgarishlar asosida korxonada asosiy vositalarning yillar bo'yicha mutloq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida esa korxonaning asosiy vositalari tarkibiga, tuzilishiga va dinamikasiga baho berish mumkin bo'ladi.

“AVS” aksionerlik jamiyatining asosiy vositalari tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlarining tahlili

Asosiy vositalarning tarkibi	O'tgan yili		Hisobot yili		O'zgarishi (+, -)	
	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Mutloq, ming so'mda	Salmoq-dagi, %
1	2	3	4	5	6	7
1. Er	30591	18,4	30591	16,9	-	-1,5
2. Bino	52313	31,5	51453	28,5	-860	-3,0
3. Inshoot	11430	6,9	11376	6,3	-54	-0,6
4. Uzatish moslama-lari	5040	3,0	6009	3,3	+969	+0,3
5. Transport vosita-lari	2939	1,8	8651	4,8	+5712	+3,0
6. Hisoblash texni-kasi va kompyuter-lar	5100	3,1	5050	2,8	-50	-0,3
7. Ishlab chiqarish inventarlari	2449	1,5	2693	1,5	+179	-
8. Mashina va jihozlar	55400	33,3	64174	35,7	+8774	+2,4
9. Xo'jalik inven-tarlari	-	-	-		-	-
10. Ishchi va mahsuldor hayvonlar	-	-	-		-	-
11. Ko'p yillik ekinlar	-	-	-		-	-
12. Er holatini yaxshilashdagi kapital xarajatlar	-	-	-		-	-
13. Asbob uskunalar	210	0,1	225	0,1	+15	-
14. Boshqa asosiy vositalar	728	0,4	663	0,04	-663	-0,36
Jami ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-

Jadval ma'lumotlariga asoslanib, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida, o'rganilayotgan davrda o'tgan yilga nisbatan jami ishlab chiqarishdagi asosiy vositalari hajmi 14122 ming so'mga ko'payganligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur korxonadagi asosiy vositalarning asosiy salmog'ini er, bino hamda mashina va jihozlar tashkil etgan. Ushbu asosiy vositalar jami vositalarning 80-85 % ini tashkil qilmoqda. Joriy yilda korxonadagi asosiy vositalardan mashina va jihozlarning qiymati 8774 ming so'mga, transport vositalarining qiymati 5712 ming so'mga, uzatish moslamalarining qiymati 969 ming so'mga ko'paygan bo'lsa, binoning qiymati 860 ming so'mga, inshoot 54 ming so'mga va boshqa asosiy vositalar 663 ming so'mga kamaygan.

Joriy yilda mashina va jihozlarning o'sganligi korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Chunki, mashina va jihozlar to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishda qatnashadigan vositalar qatoriga kiradi.

Umuman olganda korxonada asosiy vositalarning dinamik o'sishi kuzatilgan bo'lib, bu korxonada asosiy vositalarning bosqichma-bosqich yangilanayotganligidan dalolatdir.

Quyidagi ma'lumotlar asosida asosiy vositalarning dinamik o'zgarishlariga baho berish mumkin.

“AVS” aksionerlik jamiyatida asosiy vositalarning so‘nggi besh yillikdagi dinamik o‘zgarishlarining tahlili

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	1999 yil	2000 yil	2001 yil	2002 yil	2003 yil
1	2	3	4	5	6
1. Asosiy vositalar qiymati	157560	145935	158674	166100	180222
2. Bazis yilga nisbatan o‘shishi, %	x	-7,38	+0,71	+5,42	+14,38
3. Oldingi yilga nisbatan o‘shishi, %	x	-7,38	+8,73	+4,68	+8,50

Korxonada asosiy vositalarning dinamik o‘zgarishi quyidagicha bo‘lgan. Joriy davr oxiriga kelib asosiy vositalarning o‘shishi bazis davriga nisbatan 14,38 % ni tashkil etgan. Eng yuqori o‘shish sur'atiga ham korxonada 2003 yilda erishgan. Shuningdek, oldingi yilga nisbatan o‘shishda esa eng yuqori o‘shish sur'ati 2001 yilga to‘g‘ri kelmoqda. Ya‘ni ushbu yilda asosiy vositalar qiymati oldingi yilga nisbatan 8,73 % ga o‘sgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, korxonada so‘nggi paytlarda asosiy e‘tiborni eskirgan asosiy fondlarni hisobdan chiqarishga va ularni yangi fondlar bilan almashtirishga qaratmoqda.

Asosiy vositalarni aktiv va passiv fondlarga tarkiblashda asosiy jihat ularning mahsulot ishlab chiqarishdagi bevosita ishtirokiga qaratiladi. Aktiv asosiy vositalar deb mahsulot ishlab chiqarishdan bevosita va bilvosita qatnashuvchi asosiy vositalarga aytiladi.

Ishlab chiqarish uchun sharoit yaratib beruvchi asosiy vositalar esa passiv asosiy fondlar sifatida qaralib, ularning tarkibiga bevosita binolar, inshootlar, erlar (qishloq xo‘jaligi korxonalaridan tashqari) qiymati va h.k. kiritiladi.

Tahlil etishda jami asosiy vositalar tarkibida ularning salmoq darajalariga baho beriladi va o‘zgarishlari o‘rganiladi.

“AVS” aksionerlik jamiyatining aktiv va passiv asosiy vositalarini tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yil		Hisobot yili		Farqi, (+,-)	
	Summa, ming so‘m	Salmog‘i, %	Summa, ming so‘m	Salmog‘i, %	Summa-dagi, ming so‘mda	Salmoq-dagi, %
1	2	3	4	5	6	7
Jami asosiy vositalar	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-
Shu jumladan:						
• aktiv asosiy vositalar	71766	43,21	82693	45,88	+10927	+2,67
• passiv asosiy vositalar	94334	56,79	97529	54,12	+3195	-2,67

Biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida hisobot davrida jami 180222 ming so‘mlik asosiy vositasi bo‘lib, shundan, 45,88 % aktiv asosiy vositalar va qolgan 54,12 % passiv asosiy vositalar bo‘lib hisoblanadi. Joriy yilda o‘tgan yilga nisbatan bevosita ishlab chiqarishda ishtirok etadigan, ya‘ni aktiv asosiy vositalar salmog‘i 2,67 % ga ortganligini ijobiy baholamoq lozim bo‘ladi. Bunga mos ravishda passiv asosiy vositalar salmog‘i esa 2,67 % ga pasaygandir. Asosiy vositalarning o‘tgan yilga nisbatan mutloq o‘zgarishi +14122 ming so‘mni yoki 8,5 foizga ($14122/166100 \cdot 100$) tashkil etgan. Tahlil etishda jami asosiy vositalar tarkibida ularning salmoq darajalariga baho beriladi va o‘zgarishlari o‘rganiladi.

13.3. Tezlashgan amortizatsiya ajratmalari va ularning fond qiymatiga ta'siri

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy vositalari o'z xizmat vazifasini bajarishi bilan bir qatorda eskirib ham boradi. Asosiy vositalarning eskirishi bugungi kunda asosan ikki xil ko'rinishda bo'ladi, ya'ni, jismoniy eskirish va ma'naviy eskirish. Bugungi kunda ko'pgina asosiy vosita turlari jismoniy eskirishdan ko'ra ma'naviy jihatdan tezroq eskirib qolmoqda. Shu sababli ham korxonalarining asosiy vositalarini batamom eskirib qolishining oldini olish maqsadida, ularga amortizatsiya (eskirish) hisoblab boriladi va asosiy vosita o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga sekin-astalik bilan o'tkazib boradi.

Korxonaning amortizatsiya siyosati bevosita davlat amortizatsiya siyosati asosida belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Soliq qo'mitasining 1997 yil 27-fevraldagi me'yoriy xatiga muvofiq hamda 2001 yil 9-yanvardagi Moliya vazirligining yo'riqnomasiga muvofiq asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashni soddalashtirish maqsadida, quyidagi beshta guruh asosiy vositalarga me'yorlar belgilangan:

1. Binolar, inshootlar va qurilmalar uchun – 5 %;
2. Engil avtomobillar, taksilar, yo'l harakatida foydalaniladigan avtotraktorlar, maxsus buyumlar, inventarlar, kompyuterlar, ma'lumotlarni qayta ishlovchi uskunalar uchun – 20 %;
3. Yuk avtomobillari, avtobuslar, maxsus avtomobillar va avtopritseplar, mashina, asbob-uskunalar va mebellar uchun – 15 %;
4. Yuqoridagi guruhlarga kiritilmagan boshqa asosiy vositalar uchun – 10 %;
5. Temir yo'l, dengiz, daryo va havo transport vositalari, issiqlik, gaz va suv uzatuvchi truba provodlar, dizel generatorlari, elektr va aloqa uzatish uskunalari uchun – 8 %.

Ushbu me'yoriy xatda firma va kompaniyalar uchun amortizatsiya hisoblashning o'zgartirilgan normalarini qo'llash imkoniyati berilgan, ya'ni sekinlashtirilgan yoki tezlashtirilgan (ikki koeffitsientga qadar) usullaridan foydalanishligi mumkin. Tezlashtirilgan amortizatsiya hisoblash tartibi qo'llanilsa, me'yoridan ortiqcha hisoblangan amortizatsiya summasi soliqqa tortiladigan foydaga qo'shilib, o'rnatilgan tartibda soliq to'lashlari lozim.

Jahon tajribasida asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning turli-tuman muhim uslublari mavjud. ***Bunday muhim uslublarga quyidagilar kiritiladi:***

- teng ulushlarda, amortizatsiya normalaridan kelib chiqqan holda eskirish hisoblash;
- qoldiq usulda eskirish hisoblash;
- ishlab chiqarish hajmiga muvofiq eskirish hisoblash;
- komulyativ usulda eskirish hisoblash va hakoza.

Yuqoridagi usullarning mohiyatini quyidagi misol asosida ko'rib o'tish mumkin.

Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati - 1000000 so'm

Asosiy vositalarning tugatish qiymati - 100000 so'm

Asosiy vositalarning xizmat muddati - 5 yil

Teng ulushlarda amortizatsiya hisoblash tartibi

Asosiy vositalar qiymati	Amortizatsiya normasi	Amortizatsiya summasi	Qoldiq summasi
1000000	20	180000	820000
1000000	20	180000	640000
1000000	20	180000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	180000	100000

Komulyativ usulda amortizatsiya hisoblash tartibi

Asosiy vositalar qiymati	Amortizatsiya ulushi	Amortizatsiya summasi	Qoldiq summasi
1000000	5/15	300000	700000
1000000	4/15	240000	460000
1000000	3/15	180000	280000
1000000	2/15	120000	160000
1000000	1/15	60000	100000

1+2+3+4+5=15yil Amortizatsiya summasini aniqlashda jami yig'ilgan ko'rsatkich birinchi yili 15 dan 5 qismi, ikkinchi yili 15 dan 4 qismi olinadi va hakoza.

Qoldiq usulda amortizatsiya hisoblash tartibi

Asosiy vositalar qiymati	Amortizatsiya ulushi %	Amortizatsiya summasi	Qoldiq summasi
1000000	20	180000	820000
1000000	20	240000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	120000	160000
1000000	20	60000	100000

Bu usulda amortizatsiya hisoblanganda ikkinchi yildan keyin xarajat sifatida qo'shiladigan eskirish summasi kamayib boradi, demak, sof moliyaviy natija asosiy vositalarning eng oxirgi muddatlarida ko'payishi yuz beradi.

Ikki karra oshirilgan usulda amortizatsiya hisoblash usuli

Asosiy vositalar qiymati	Amortizatsiya ulushi %	Amortizatsiya summasi	Qoldiq summasi
1000000	20*2	360000	540000
1000000	20*2	216000	324000
1000000	20*2	129600	194400
1000000	20*2	77760	116640
1000000	20*2	*	116640

Hozirda O'zbekiston Respublikasi milliy hisob tizimida amortizatsiya hisoblashning asosan ikkita usulidan foydalanilmoqda.

- Teng ulushlarda amortizatsiyalashning qat'iy normalarida eskirish hisoblash;
- Tezlashtirilgan, amortizatsiyalashning qat'iy normalarini ikki marta oshirilgan holatida eskirish hisoblash usuli;

Amortizatsiyaning u yoki bu usulining qullanishi albatta asosiy vositalarning texnik holatiga ta'sir etadi.

Jumladan, tezlashtirilgan usulda amortizatsiya normalariga o'tish asosiy fondlarni yangi asosiy fondlar bilan almashtirishning moliyaviy taminoti va ularning manaviy eskirishdan saqlanish imkonini beribgina qolmay, balki mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini o'stirish imkonini ham beradi.

13.4. Asosiy vositalarning texnik holatini tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining asosiy vositalar bilan etarli darajada ta'minlanganligini o'rganish bilan bir qatorda, ularning texnik holatiga ham baho berib boriladi. Odatda asosiy vositalar tarkibida yil davomida o'zgarishlar ro'y beradi. Yangi asosiy vositalarni kirimi tufayli asosiy vositalar ortib boradi. Eskirgan asosiy vositalarni ishlab chiqarishdan chiqarish tufayli asosiy vositalar kamayishi mumkin. Bunday tabiiy holatlarni ro'y berishi natijasida asosiy vositalarning texnik holatini tahlil etishimizni taqozo etadi. ***Asosiy vositalarning texnik holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:***

- asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi;
- asosiy vositalarning eskirish darajasi;
- asosiy vositalarning yangilanish darajasi.

Asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi foiz ko'rinishida quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$\frac{\text{asosiy vositalarning koldik qiymati}}{\text{asosiyvositalarning boshlangichkiymati}} \quad \times 100$$

Asosiy vositalarning eskirish darajasi foiz ko'rinishida quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$\frac{\text{asosiy vositalarning eskirish qiymati}}{\text{asosiyvositalarning boshlangichkiymati}} \quad \times 100$$

Asosiy vositalarning yaroqlilik va eskirish koeffitsientlari yig'indisi koeffitsentda 1,0 ga, foizda 100 teng bo'ladi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlariga qarab ularning texnik holatiga baho beriladi va ularni tartiblash bo'yicha boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

Asosiy vositalarning holatini o'rganishda korxonada amortizatsiya siyosatiga, asosiy vositalarning ma'naviy eskirganlik darajasiga, foydalanishdan olib qo'yilgan va konservatsiya qilingan asosiy vositalar holatiga muhim e'tibor qaratiladi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlarini ularning har bir turi va jami bo'yicha o'rganiladi. Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar 1-shakl «Buxgalteriya balansi» va 3-shakl «Asosiy vositalarning harakati to'g'risidagi» hisobot shakllaridan olinadi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlari ularning harakat ko'rsatkichlari bilan to'ldiriladi.

«AVS» aksionerlik jamiyati asosiy vositalarining texnik holatini tahlili

Asosiy vositalar	Boshlang'ich qiymati, ming so'm	Eskirish qiymati, ming so'm	Qoldiq qiymati, ming so'm	Eskirish darajasi, %	Yaroqlilik darajasi, %
1	2	3	4	5	6
1. O'tgan yili	166100	85118	80982	51,24	48,76
2. Hisobot yili	180222	88969	91253	49,36	50,64
3. Farqi, (+,-)	+14122	+3851	+10271	-1,88	+1,88

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida biz tahlil qilayotgan «AVS» aksionerlik jamiyatining asosiy vositalarini texnik holatiga baho berish mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, korxonada joriy yilda asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi o'tgan yilga nisbatan 1,88 % ga ko'tarilgan bo'lib, jami asosiy vositalarning 50,54 %ini tashkil etmoqda. Qolgan 48,76 % asosiy vositalar o'zining xizmat muddatlarini o'tab bo'lgan hamda eskirgan asosiy vositalar tashkil etadi. Korxonada asosiy vositalarning texnik holati ijobiy tomonga o'zgargan bo'lsada, asosiy vositalarning umumiy texnik holati etarli darajada deb baholay olmaymiz. Chunki, asosiy vositalarning teng yarmiga yaqini eskirganligi bu yaxshi natija emas. Shu sababli ham korxonada ma'muriyati asosiy vositalarini yanada ko'proq qismini yangilab borish choralarini izlab topishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

13.5. Asosiy fondlarning yangilanish dinamikasi va mehnatning fond bilan qurollanishini tahlili

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlari ularning harakat ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi.

Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlariga ularning yangilanishi va chiqib ketish koeffitsientlari kiritiladi. Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsienti joriy davrda yangidan kiritilgan asosiy vositalar qiymatini asosiy vositalarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish orqali topiladi. Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsienti joriy davrda chiqib ketgan asosiy vositalar qiymatini ularning yil boshiga bo'lgan qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi. Ya'ni ushbu koeffitsientlarni aniqlashni quyidagi formulalar orqali ham ifodalashimiz mumkin:

Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsientini quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{Ishlab chiqarishga yangidan qabul qilingan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning yil oxiridagi boshlang'ich qiymati}}$$

Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsienti esa quyidagi tartibda aniqlanadi:

$$\frac{\text{Joriy davrda chiqib ketgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning yil boshiga bo'lgan qiymati}}$$

Bu tarkiblashni asosiy vositalarning jami qatori va har bitta tarkibi bo'yicha berib o'tish mumkin. Tahlil jarayonlarida asosiy vositalarning yangilanish va ishlab chiqarishdan chiqarish sabablariga ham e'tibor beriladi. **Bunda korxonaning asosiy vositalarini yangilash manbalari bo'lib:**

- kapital qo'yilmalar va investitsiyalar;
- xususiy kapitalning o'sishi;
- uzoq muddatli kreditlar va qarzlilar;
- maqsadli moliyalash va subsidiyalar;
- tekinga olingan asosiy vositalar;
- grantlar va boshqa manbalar hisoblanadi.

Asosiy vositalarni ishlab chiqarishdan chiqarish sabablariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- asosiy vositalarning ma'naviy eskirishi;
- asosiy vositalarning jismoniy eskirishi va foydalanish uchun yaroqsiz holatga kelishi;
- asosiy vositalarning ortiqchaliligi;
- asosiy vositalarni sotish;
- o'g'irliklar, yo'qotishlar va boshqa chiqimlar.

**«AVS» aksionerlik jamiyatida asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlari tahlili
(qoldiq qiymatida)**

Asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil boshig' qoldig'i	Yangidan qabul qilingan asosiy vositalar	Chiqim qilingan asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil oxiriga qoldig'i	Yangilash koeff.	Chiqib ketish koeff.
1	2	3	4	5	6	7
O'tgan yil	76875	8469	4362	80982	0,105	0,054
Hisobot yili	80982	27918	13133	91253	0,306	0,144
Farqi (+,-)	+4107	+19449	+8771	+10271	+0,201	+0,090

Biz tahlil qilayotgan "AVS" aksionerlik jamiyatida asosiy vositalarni harakat ko'rsatkichlarining o'zgarishini tahlili shuni ko'rsatadiki, joriy davrda asosiy vositalarning yangilanish darajasi oldingi yilga nisbatan 0,201 koeffitsientga o'sgan. Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi esa +0,090 koeffitsientga ortgan. Umuman olganda korxonadagi asosiy vositalarning yangilanish darajasini o'tgan yilga nisbatan yaxshilanganligini ijobiy baholamoq lozim bo'ladi. Demak, korxonada ma'muriyati eskirgan asosiy vositalarini yangilash bo'yicha amaliy choralar ko'rayotganligidan dalolatdir. Ammo, bunday sur'atdagi yangilanish darajasi bugungi kun talabiga mos kelmaydi. Chunki, fan-texnika taraqqiyoti rivojlanib borayotgan bugungi kunda korxonada asosiy vositalarining to'liq bir marta yangilanish davri 3-4 yildan ortib ketmasligi lozim bo'ladi. Bunday natijalarga erishish uchun esa korxonada o'z asosiy vositalarining 20-25 foizini har yili yangilab borishi lozim bo'ladi.

Bugungi kunda korxonadagi asosiy vositalarning texnik holati va harakat ko'rsatkichlarini tahlil qilib borish bilan bir qatorda, korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi darajasini hamda xodimlarning asosiy vositalar bilan qurollanganligi darajasini ham tahlil qilib borish maqsadga muvofiqdir. Korxonada (firma)ning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik yoki qurollanganlik darajasi deb ishlab chiqarishning me'yor darajasida mehnat vositalari bilan ta'minlanganligiga aytiladi.

Avvalo, korxonada (firma)ning mehnat vositalari bilan ta'minlanganligida quyidagi jihatlarini farqlash lozim:

- o'ziga tegishli bo'lgan mehnat vositalari bilan ta'minlanganligi;
- ijaraga olingan mehnat vositalari hisobiga ta'minlanganligi.

Demak, korxonada har ikkala holatda ham asosiy vositalar bilan ta'minlanganlikning me'yor ko'rsatkichlariga ega bo'lishi mumkin.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik tahlilida korxonada (firma) da asosiy vositalarning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan mutloq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi.

Asosiy vositalar bilan qurollanganlik ko'rsatkichlari sifatida bitta ishchiga to'g'ri keladigan mehnat vositalari, bir ish o'rniga to'g'ri keladigan asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi aniqlanadi. Asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi. Ya'ni, korxonada faoliyatiga faqat miqdor ko'rsatkichlar orqaligina emas balki sifat ko'rsatkichlarini ham o'rganish asosida baho beriladi.

“AVS” aksionerlik jamiyatining asosiy vositalar bilan ta’minlanganligi va qurollanganligining tahlili

Ko’rsatkichlar	O’tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
Asosiy vositalarning o’rtacha yillik qiymati, ming so’mda	162387	173161	+10774
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni, kishi	838	814	-24
Bir xodimga to’g’ri keladigan asosiy vositalarning o’rtacha yillik qiymati, so’m	193779	212728	+18949

Ma’lumotlardan ko’rinadiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida sanoat ishlab chiqarish xodimlarining asosiy vositalar bilan qurollanish darajasi o’tgan yilga nisbatan 18949 so’mgga o’sgan. Bu o’sish ikkita omil hisobiga to’g’ri kelgan. Birinchi omil bu ishchilar sonining o’zgarishi hisobiga bo’lib $\{(173161/838)-(162387/838)\}$ 12857 so’mni, hamda ikkinchi omil asosiy vositalarning o’rtacha yillik qiymatining o’zgarishi hisobiga $\{(173161/814)-(173161/838)\}$ 6092 so’mni tashkil etgan. Bundan ko’rinadiki, korxonada xodimlarning asosiy vositalar bilan qurollanish darajasi o’tgan yilga nisbatan 18949 so’mgga ortgan. Bunday natijalarni ijobiy holat sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

13.6. Fond qaytimining dinamikasi va va unga tashkiliy texnikaviy omillar ta'sirining tahlili

Asosiy vositalardan foydalanish va ularning samaradorligiga baho berish moliyaviy tahlilning zarur shartlaridan biri hisoblanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalarining asosiy vositalari bilan etarli darajada ta'minlanganligini o'rganish bilan bir qatorda ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish asosiy o'rinda turadi. Chunki, asosiy vositalar bilan etarli darajada ta'minlangan bo'lsa-yu, lekin ulardan samarali foydalanmasak, u holda korxonaning samaradorligi pasayib ketadi.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari korxonada xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida olinadi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

73-jadval

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari

Fond qaytimi	Fond sig'imi
<i>Sanoat ishlab chiqarish fondlari qaytimi</i>	<p>Mahsulot hajmi</p> $F_k = \frac{\text{Sanoat ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
<i>Mashina va uskunalarning qaytimi</i>	<p>Mahsulot hajmi</p> $F_k = \frac{\text{Mashina va uskunalarning o'rtacha yillik qiymati}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
<i>Sanoat ishlab chiqarish fondlari sig'imi</i>	<p>Sanoat ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati</p> $F_s = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Sanoat ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati}}$
<i>Mashina va uskunalarning sig'imi</i>	<p>Mashina va uskunalarning o'rtacha yillik qiymati</p> $F_s = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Mashina va uskunalarning o'rtacha yillik qiymati}}$

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va uning holatiga baho berishga iqtisodiy tahlilda a'lohida ahamiyat beriladi. Korxonada ishlab chiqarish quvvati deganda, uning to'la ish bilan bandlik holatiga aytiladi. Bu holat nafaqat mahsulot ishlab chiqarish darajasiga, balki uning xarajatlar tarkibiga, moliyaviy natijaviyligiga ham ta'sir etuvchi birlik sifatida qaraladi. Ishlab chiqarish quvvatlari va uning foydalanish darajalariga baho berish asosida korxonaning joriy davrdagi iqtisodiy potentsiali hamda uni maqsadli boshqaruvi belgilanadi.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning tahlilining quyidagi qatorlarini xarakterlash mumkin;

- korxonada ishlab chiqarish quvvatlarining texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari tizimi;
- texnik iqtisodiy ko'rsatkichlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni qiyosiy tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada xarajatlariga ta'sirining tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada ishlab chiqarish samaradorligiga va faoliyat natijaviyligiga ta'sirining tahlili.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishda korxonada tomonidan oshkor etiladigan 2-b forma «Korxonaning ijtimoiy iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi» ga muhim e'tibor beriladi.

Tahlilda asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning ta'sir etuvchi omillari ikkita tarkib bo'yicha o'rganiladi.

1. Asosiy vositalarning samaradorligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili;
2. Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarining mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sirining tahlili.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi:

Fond qaytimi (sig'imi) va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar bo'lib:

- Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning o'zgarishi;
- Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi.

Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi:

- Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi;
- Fond qaytimi (sig'imi)ning o'zgarishi.

74-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Mahsulot hajmi, korxonalar ulgurji bahosida, ming so'm.	Sanoat ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	Fond qaytimi	Fond sig'imi
1	2	3	4	5
O'tgan yil	2113430	166100	12,724	0,079
Shartli, hisobot yili	2357682	173596	13,581	0,074
Hisobot yili	2553967	180222	14,171	0,071
O'tgan yildan farq	+440537	+14122	+1,447	-0,008
Fond qaytimining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar				
X	+0,857	+0,590	+1,447	X
Fond sig'imining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili				
X	-0,005	-0,003	X	-0,008
Mehnat vositalari bilan bog'liq omillarning mahsulot hajmiga ta'siri				
X	+440469,5	+179688,3	+260781,2	x

Biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida asosiy vositalarning samaradorligi o'tgan yilga nisbatan bir qadar yaxshilangan. Fond qaytimi va uning o'tgan yilga nisbatan o'sishi +1,447 (14,171- 12,724) so'mga teng bo'lgan. Bu o'zgarishda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'zgarishi ta'siri +0,857 (13,581-12,724) so'mni, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi esa salbiy ta'sir etgan va uning natijasida fond qaytimi +0,590 (14,171- 13,581) so'mga kamaygan. Barcha omillar ta'sirida asosiy fondlar qaytimi o'tgan yilga nisbatan +1,447 so'mga ortgan (14,171- 12,724).

Asosiy fondlar sig'imi o'tgan yilga nisbatan -0,008 so'mga kamaygan. Bu o'zgarishga mahsulot hajmining ta'siri -0,005 (0,074 - 0,079) so'mni, asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishining ta'siri esa -0,003 (0,071 - 0,074) so'mni tashkil qilgan.

Mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillarning mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirining tahlilida asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi ta'sirida yalpi mahsulot hajmi +179688,3 (+14122*12,724) ming so'mga, fond qaytimining o'zgarishi hisobiga +260781,2 (1,447*180222) ming so'mga o'sishini ko'rish mumkin.

13.7. Ishlab chiqarish jihozlarining vaqti va quvvati bo'yicha foydalanishini tahlili

Ishlab chiqarish jihozlaridan vaqt va quvvat buyicha foydalanish tahlilida korxonada asosiy fondlari va ularning tarkibida mashina va uskunalar, stanoklar ish vaqtidan foydalanishning darajasiga, quvvatlarning foydali ish koeffitsientlariga, foydalanishning real holatiga baho beriladi.

Mashina va uskunalar ish vaqtidan samarali foydalanishda ularning jami sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari tarkibidagi salmog'iga va ularning ish samarasiga ahamiyat beriladi.

Mashina va uskunalarining jami ishlagan vaqti hamda mashina va uskunalarning ish vaqtidan olingan samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash asosida mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil etiladi hamda uni o'stirishning ichki imkoniyatlari belgilanadi.

Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ularni tahlil etishning uslubiy asoslarini ko'rib o'tish mumkin.

75-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatida mashina va uskunalaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlari tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm hisobida	2113430	2553967	+440537
Ishlangan stanok soatlar, ming stanok soat	128780	120280	-8500
Bir stanok soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm	16,41	21,23	+04,82

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida o'rganilayotgan davrda o'tgan yilga nisbatan mahsulot ishlab chiqarish hajmi 440537 ming so'mga o'sgan bo'lsa, bunga aksincha o'laroq jami ishlangan stanok soatlar hajmi 8500 ming stanok soatga qisqargan. Bularning natijasida esa bir stanok soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi o'tgan yilgi 16,41 ming so'mdan hisobot yiliga kelib 21,23 ming so'mga ko'tarilgan.

13.8. Fond qaytimini oshirish imkoniyatlari

Fond qaytimini oshirish imkoniyatlarini umumlashtirish tahlil etish bosqichining yakuni hisoblanadi. Unda tahlil etish natijalaridan kelib chiqqan holda korxonada asosiy vositalarning samaradorligini oshirishning yo'nalishlari belgilanadi.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini oshirishning quyidagi yo'nalishlarini korxonaga uchun tavsiya sifatida keltirib o'tish mumkin.

Tashkiliy yo'nalishlar bo'yicha:

- asosiy vositalarning fakat korxonaga ish beradigan qisminigina olish;
- asosiy vositalarning ortiqcha qismini ushlab turmaslik;
- eskirgan asosiy vositalarni va manaviy talabga javob bermaydigan asosiy vositalarni hisobdan chiqarish;
- asosiy vositalarni farqlash va tarkiblashni qayta o'zgartirish;
- asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning muolliq shakllarini belgilash va h.k.

Texnik yunalishlar bo'yicha:

- asosiy vositalarni ta'mirlash choralarini ko'rish, texnik qarov;
- eskirgan asosiy vositalarni yangilari bilan almashtirish;
- avtomatlashtirilgan tizimni yaratish;
- mexanizatsiyalashni kuchaytirish va h.k.;

Ekspluatatsion yo'nalishlar bo'yicha:

- bir smenalik va ko'p smenalik;
- ishlab chiqarish hajmiga qarab asosiy vositalarni texnik holat va harakatini boshqarish;
- asosiy vositalar qarovi yuzasidan ma'sul shaxslarni ajratish;
- asosiy vositalar bo'yicha javobgarlik markazlarini belgilash va h.k;

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy fondlardan samarali foydalanishni ahamiyati va tahlil vazifasi;
 - asosiy fondlarni ishlab chiqarishdagi roliga qarab guruhlariga bo'linishi;
 - asosiy vositalarning Aktiv va Passiv qismlari;
 - asosiy fondlarni tarkibi, tuzilishidagi o'ziga xos xususiyatlari;
 - mahsulot sifatini yaxshilash, raqobatga bardoshligini ta'minlashda tezlashgan amortizatsiya ajratmalarini qo'llashning afzalliklari;
 - asosiy fondlarni texnik holatini tahlili;
- yangilanish darajasi
- eskirish darajasi
- yaroqlilik darajasi
- fond qaytimi va unga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash tartibi;
 - fond qaytimini oshirish rezervlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy vosita (fond)lari deganda nimani tushunasiz?
2. Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va dinamikasi qanday tahlil etiladi?
3. Asosiy vositalarning holatini tahlil etishda tahlilning qanday usullari qo'llaniladi?
4. Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlari qanday tahlil etiladi?
5. Asosiy vositalarning yangilanishi va chiqib ketishiga nimalar sabab bo'ladi?
6. Asosiy vositalarning texnik holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarga nimalar kiradi va ular qanday tahlil etiladi?
7. Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsienti qanday aiqlanadi va tahlil etiladi?
8. Xo'jalik sub'ektlarining asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi va qurollanganlik darajalari qanday hisoblanadi?
9. Asosiy vositalar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish qanday tahlil etiladi?
10. Asosiy vositalarning samaradorligi qaysi ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi va u qanday tahlil etiladi?
11. Asosiy vositalar samaradorligi mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday ta'sir ko'rsatadi va ular qanday tahlil qilinadi?
12. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblashning Milliy hisob standartlaridagi usullari va ularni qo'llash shartlari?
13. Amortizatsiya siyosatining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga va xarajatlarga ta'siri?
14. Asosiy vositalarni tarkiblashdagi muammolar va ularni hal etilishi?
15. Asosiy vositalarni baholanishi va ulardagi muammolar?
16. Asosiy vositalar lizingi va uni jalb etishning talablari?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyidagi ilova qilingan "Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlari asosida korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligini va ulardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini mustaqil ravishda tahlil qilib chiqing va xulosalar yozing.

ASOSIY VOSITALAR HARAKATI TO'G'RISIDAGI HISOBOT
(3-sonli shakl)

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr raqami Kod stroki	Boshlang'ich (tiklash) qiymati				Yig'ilgan amortizatsiya (eskirish) miqdori				Qoldiq qiymati	
		Yil boshiga qoldiq	Kelib tushgan	chiqim	Yil oxiriga qoldiq	Yil boshiga qoldiq	Kelib tushgani bo'yicha	Chiqimi bo'yicha	Yil oxiriga qoldiq	Yil boshiga	Yil oxiriga
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Er	010	76825,6	18095,6	4667,5	90253,7	-	-	-	-	76825,6	90253,7
Erni obodonlashtirish	020	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uzoq muddatli ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish	030	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bino	040	1837836	344663,4	5363,9	2177136	150805,3	51579,2	1046,8	211885,4	1687031	1965250
Inshoot	050	9037,1	-	-	9037,1	294,4	775,1	1,8	1067,7	8742,7	7969,4
Uzatish moslamalari	060	2482,8	1443,8	-	3926,6	574,5	153,9	-	728,4	1908,3	3198,2
Mashina va jihozlar	070	104218,5	51206,6	9265,5	146159,6	61612,6	22436,6	81178,1	81534,5	42605,9	64624,7
Mebel va ofis jihozlari	080	10770,4	1360,8	498,9	11632,3	2343,0	955,6	1827,5	1471,1	8427,4	10161,2
Kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasi	090	39781,5	24793,4	8734,5	55840,4	11387,4	4963,4	16821,9	16821,9	28394,1	39018,9
Transport vositalari	100	444541,3	143904,9	8848,8	579597,4	138999,8	56188,4	2722,9	200863,4	305541,5	378734,0
Ishchi hayvonlar	110	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahsuldor hayvonlar	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Ko'p yillik o'simliklar	130	226	45,8	45,8	226,0	8,4	7,0	2,4	13,0	217,6	213,0
Boshqa asosiy vositalar	140	105396,9	92791,7	458,8	197729,8	56553,6	39688,5	1266,6	102170,8	48843,3	95559,0
Konservatsiya qilingan asosiy vositalar	150	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-
Uzoq muddatli ijaraga olingan asosiy vositalar	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
JAMI asosiy vositalar	170	2631116	678306	37883,7	3271538	465879,8	186721,5	16915,0	668925,5	2165236,6	2602612,5
Shulardan: -ishlab chiqarish	171										
-noishlab chiqarish	172										
Ma'lumot uchun:											
Yil davomida sotib olingan asosiy vositalar, jami Shu jumladan:	180					x	x	x	x	x	x
o'z mablag'lari hisobiga	181					x	x	x	x	x	x
Bank kreditlari hisobiga	182					x	x	x	x	x	x
Boshqa qarzga olingan mablag'lar hisobiga	183					x	x	x	x	x	x
Tugallanmagan qurilish	190	296505,4	135264,2	130783,1	300986,5	x	x	x	x	x	x

XIV-BOB.PUL OQIMLARINING TAHLILI

14.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlarining pul mablag'lari harakatini tahlil etishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Respublikamiz o'zining mustaqilligiga erishganidan so'ng Prezidentimiz boshchiligida respublikaning o'ziga xos bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modeli ishlab chiqildi. Ushbu rivojlanish modeli asosida respublikamizda yangi iqtisodiy tizim - bozor iqtisodiyotiga o'tilmoqda. Turli-tuman mulk shakllarining paydo bo'lishi, davlat mulkining xususiylashtirilishi, hissadorlik jamiyatlari, hamkorlikdagi qo'shma korxonalar, kichik korxonalarining vujudga kelishi o'tish jarayoniga xos xususiyatlardandir. Bunday sharoitda tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida haqiqiy raqobat hukm surishiga, korxonalar mustaqil ravishda chet el korxonalari bilan aloqa o'rnatishga, mahsulot sotishning yangi zamonaviy usullarini rivojlantirishga, tijorat banklari, xususiy banklar, birjalar, kim oshdi savdolari faoliyatini rivojlantirishga imkoniyatlar paydo bo'la boshladi.

Hozirda mulkiy birlik va munosabatlarning shunday tizimini shakllantirish lozimki, bu harakat avvalo faoliyat yakunida yuqori unum va natijaviylikni, butlik va manfaat uyg'unligini, eng muhimi bozor to'kin-sochinligi va jamiyatimiz farovonligini ta'minlasin. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ushbu jihatga bosh masala sifatida qarash lozim.

Prezidentimiz I. Karimov bu haqda fikr yuritib, o'zining asarlarida quyidagi fikrlarni ilgari surgan: «Pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir».

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy, mehnat va pul resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mustaqillik hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish huquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga bosqichma – bosqich tayyor bo'lib bordi.

Bozor iqtisodiyoti sohasida boshqaruv sub'ektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi.

Korxonalarining xo'jalik faoliyatini boshqarishda foydalaniladigan manbalar qatoriga pul mablag'larining harakati to'g'risidagi axborotlar ham kiradi. Xo'jalik faoliyatini samarali boshqarishda pul mablag'lari oqimi to'g'risidagi axborotlar muhim rol o'ynaydi. Pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlar barcha darajadagi biznesmenlar tomonidan xalqaro amaliyotda keng qo'llanilmoqda, u korxonalar ma'muriyatiga ham, tashqi foydalanuvchilarga ham zarurdir. Korxonalar menejerlari mazkur ma'lumotlardan foydalanib korxonalar likvidligini o'rganishda, dividendlarni belgilashda, ish haqi ta'minoti va byudjet bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilinishi imkoniyatidan foydalanishlari mumkin.

Iqtisodchi olimlar T.P.Karlin va A.R.Makminlarning fikriga ko'ra, "Pul mablag'lari hisob-kitobi - moliyaviy tahlilning eng muhim qurolidir. Yillik moliyaviy bashorat shaklida ko'rsatilishicha bunday bashorat kompaniya uchun oyma-oy kutilayotgan pul mablag'lari kirimini va oyma-oy asosida majburiyatlar qoplanishining to'lovini amalga oshirilishini ko'rsatib beradi. Pul mablag'lari hisob-kitobi kreditorlarga firmaning kreditga bo'lgan tig'iz talabini baholash uchun va operatsion tsikl davomida qisqa muddatli ssudalarni qoplash uchun etarli darajadagi pul mablag'larini ishlab topishga qodirligini aniqlash imkoniyatini beradi. Bundan tashqari pul mablag'larini hisob-kitobi kreditorlarga kompaniyaning uzoq muddatli yoki qisqa muddatli kreditlarga ehtiyoji mavjudligini aniqlashga yordam beradi. Korxonaning pul mablag'lari harakatini hisob-kitobi ayniqsa, qarzдорlarning mavsumiy tijorat tsikli davomidagi moliyaviy ehtiyojlarini aniqlash uchun qulaydir».

Bozor uchun ishlab chiqarish bor joyda pul mablag'lari o'ta muhim iqtisodiy vosita bo'ladi. Pul mablag'lari ishlab chiqarishning takrorlanishiga xizmat qiladi, iqtisodiy o'sishga ko'maklashadi. Pul shaklidagi mablag'lar bozor orqali resursga aylanadi, resurslar ishtirokida tovarlar yaratiladi, tovarlar sotilib yana pul olinadi. Shunday harakatning qaytarilib turishi iqtisodiy jarayon yuz berganini bildiradi. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zining iqtisodiy jarayonini muntazam ravishda davom ettirishi uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lari bo'lishini taqozo etadi.

Yuqoridagi iqtisodchi olimlarning fikr-mulohazalariga qo'shilgan holda hamda ularning barchasini fikrlarini umumlashtirgan holda pul mablag'lari atamasiga quyidagicha umumiy ta'rif berishni tavsiya etamiz: "Pul mablag'lari - majburiyatlarni zudlik bilan to'lash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan turdagi mablag'larni o'z ichiga oladi. Pul mablag'lariga moliyaviy muassasalardagi joriy hisobvaraqlardagi qoldiqlar, naqd kupyurlar, tangalar, valyutalar, kichik kassaning naqd pullari va moliyaviy muassasalar tomonidan muddatli depozitlar va muomaladan chiqarish uchun qabul qilingan, korxonada kassasidagi konkret o'tkazib beriladigan pul hujjatlaridir¹ ("Moliyaviy hisob" buxgalteriya hisobining Milliy va Xalqaro standartlari asosida tayyorlangan o'quv qo'llanma, Toshkent 2000 yil). Bu o'tkaziladigan pul hujjatlariga oddiy cheklar, kassa orderlari, mijozlar cheklari, pul o'tkazmalari va boshqa hisob-kitob vositalari kiradi". Balansning "Pul mablag'lari" moddasidagi qoldiq pul hisobvaraqlariga kiradigan barcha turdagi mablag'larni aks ettiradi.

Pul ekvivalentlari - bu pul mablag'lariga o'xshaydigan, lekin boshqacha tasniflanadigan aktivlardir. Ular xazina veksellari, tijorat qog'ozlari va depozit sertifikatlardan iborat. Kechikishlar va jarima sanksiyalari pul ekvivalentlarini pul mablag'lariga almashtirilishiga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun, ekvivalentlar kassa hisobvarag'idan olinadi. Ko'pincha pul ekvivalentlarini hisob-kitob vositasiga aylantirish ehtiyoji yo'q. Ekvivalentlar odatda qisqa muddatli investitsiya hisobvarag'iga olib boriladi.

Pul mablag'laridan samarali foydalanishni tashkil etish ko'p jihatdan korxonalarda pul mablag'larining harakatini optimal boshqarishni tashkil etish va ular ustidan nazoratni yaxshilashga bog'liq. Pul mablag'lari nazoratini tashkil etishning asosiy elementlaridan biri bo'lib esa korxonaning hisob-kitob schyotidir. Ya'ni hisob-kitob schyotidan samarali foydalanishni maksimal darajada ta'minlash, barcha kirib kelayotgan pul mablag'larini albatta bank orqali hisobga olish, barcha turdagi to'lovlarni banklar chiqargan cheklar yoki shunga o'xshash yozma topshiriqnomalar va ularning maxsus pul mablag'lari fondi orqali amalga oshirish lozim. Agarda ko'rsatilgan tartib qat'iy amal qiladigan bo'lsa, u holda pul mablag'larining hisobi ikki tomonlama bo'ladi: birinchisi-korxonaning o'zida, ikkinchisi -bankda.

Moliyaviy axborot bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil qilishda xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Korxonada moliyaviy ahvolini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim moliyaviy hisobot shakllarini, shu jumladan, "Pul oqimi to'g'risidagi hisobot" shaklini erkin o'qiy olishi, uning moddalarini tushunishi, shuningdek xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishlari kerak.

Moliyaviy hisobot moddalaridan foydalanib, korxonada to'g'risida katta hajmda ma'lumot olish, uning moliyaviy ahvolini xizmat va bozor faolligini tahlil qilish mumkin.

"Pul oqimlari to'g'risida hisobot" da korxonada moliyaviy resurslaridagi barcha o'zgarishlar pul mablag'lari tuqtai-nazaridan aks ettiriladi:

- Xo'jalik faoliyatida olingan pullar harakati;
- olingan hamda to'langan foizlar va dividendlar;
- to'langan soliqlar;
- olingan va qo'yilgan investitsiyalar;
- aktsiyalar va zayomlar, shuningdek ijara majburiyatlari bo'yicha tushumlar va to'lovlar.

Kundalik xo'jalik faoliyati jarayonida sodir bo'lgan pul mablag'laridagi barcha o'zgarishlar shunday tartibda aks ettiriladiki, u pul mablag'lari qoldig'i bilan ularga ekvivalent bo'lganlar o'rtasida, ya'ni, qisqa muddatli yuqori likvid investitsiyalar, erkin ayirboshlanadigan pul mablag'lari o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi.

4-son shaklga "Valyuta mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumotnoma" ilova qilinib, unda davr boshi va oxiriga bo'lgan qoldiqlar, valyuta mablag'lari tushumi va xarajati to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan real pul aylanmasiga bog'liq. Korxonaning hisob-kitob va o'zga hisob raqamlari orqali o'tadigan pul mablag'larining kelib tushishi va ularning sarflanishiga pul mablag'lari oqimi deyiladi.

Korxonaning ishining samaradorligiga, barqaror moliyaviy holatga korxonaning hisob-kitob va o'zga hisob raqamlariga pul mablag'lari o'z vaqtida va to'la hajmda kelib tushishi va to'lanishi natijasida erishish mumkin.

Pul mablag'lari oqimini tahlil qilish uchun 4-shakl "Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot" moliyaviy xisoboti, shuningdek, 1-shaklidagi "Korxonaning (tashkilot) moliyaviy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida" gi statistika hisoboti asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot – moliyaviy hisobot hujjati bo'lib, unda joriy xo'jalik faoliyati jarayonida pul mablag'lari kelib tushishi, sarflanishi va ularning yil boshi va oxiridagi qoldig'i, shuningdek, investitsiya va moliyaviy faoliyatga yo'naltirilgan pul mablag'lari aks ettiriladi.

Pul mablag'lari oqimiga so'm va valyutadagi pul mablag'lari kiritiladi. Shu tufayli 4-shakl "Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot" moliya hisobotida maxsus "Valyuta mablag'larining harakati to'g'risidagi ma'lumotnoma" bo'lib, unda ularning davr boshi va oxiridagi qoldig'i va ularning kelib tushish va sarflanish summasi ko'rsatiladi.

Pul mablag'lari oqimini o'rganishda ishlatiladigan asosiy atamalar quyidagilardan iborat:

Pul oqimlari – pul va pul mablag'larining hamda so'm va o'zga ekvivalentlarining kirimi (kelib tushishi) va chiqimi (sarflanishi).

Pul ekvivalentlari – bu pul mablag'lariga erkin almashtiriladigan qisqa muddatli likvidlanadigan, qiymati o'zgarishi xatariga kamroq moyil bo'lgan investitsiyalar.

Pul mablag'lari – bu kassadagi naqd pul va talab bo'yicha beriladigan depozitlar, shuningdek, hisob-kitob, valyuta va o'zga bank hisob raqamlaridagi mablag'lar.

Operatsiya faoliyati – bu investitsiya va moliyaviy faoliyatni istisno qilganda, korxonaning daromad keltiradigan asosiy va boshqa faoliyati.

Investitsiya faoliyati – pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotish.

Moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati bo'lib, u natijada o'z sarmoyasi va qarz olingan mablag'lar hajmi va tarkibining o'zgarishiga olib keladi.

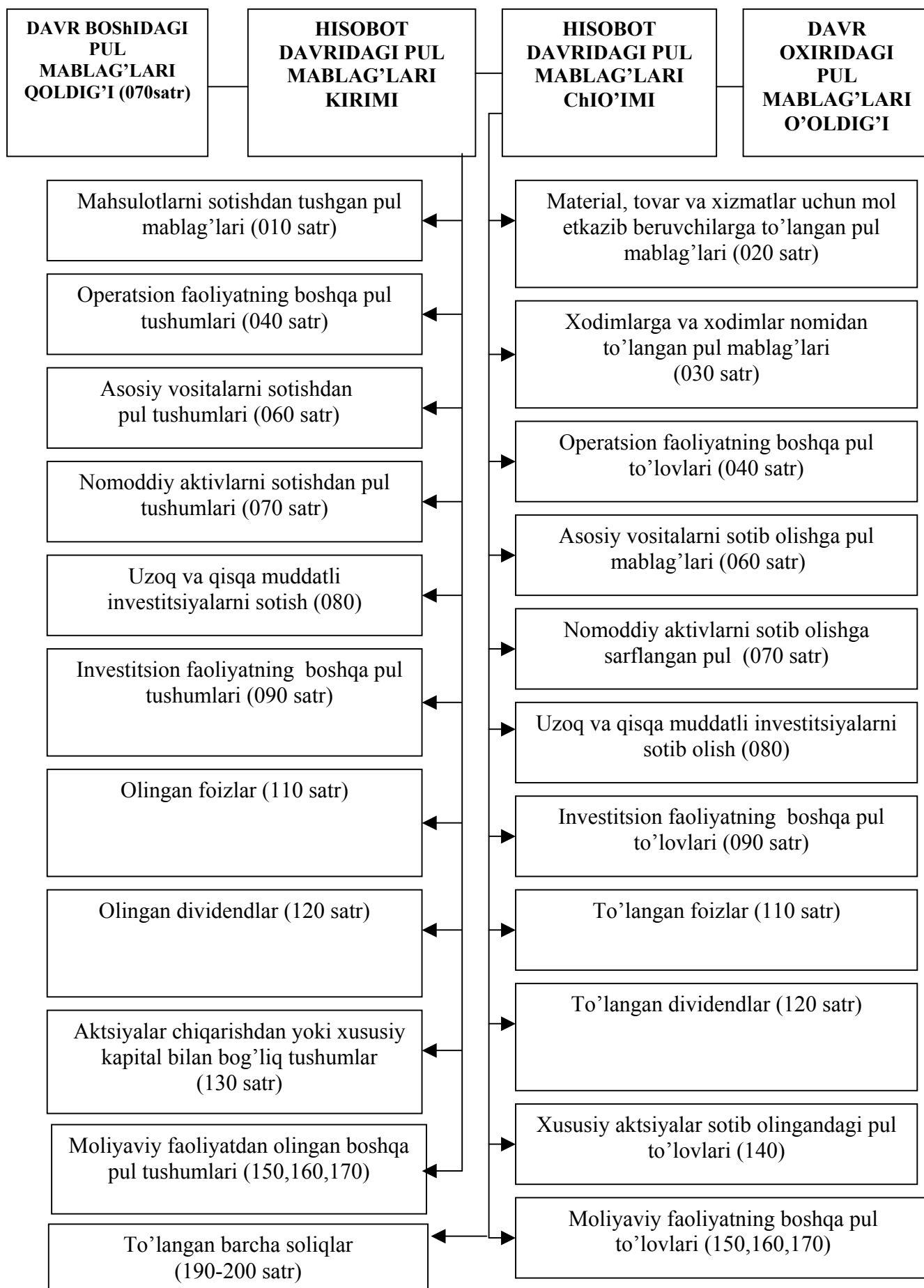
Pul mablag'larining oqimini quyidagi asosiy ko'rsatkichlar ta'riflaydi:

1. Pul mablag'larining kelib tushishi va sarflanishi summasi.
2. Kelib tushgan va sarflangan pul mablag'larining tuzilmasi.
3. Kelib tushgan va sarflangan pul mablag'larining o'zaro saldosini.
4. Kelib tushgan va sarflangan pul mablag'lari nisbatining koeffitsienti (pul mablag'lari oqimi koeffitsienti).

Kelib tushgan va sarflangan pul mablag'larini summasi moliyaviy hisobot shakli bo'lmish 4-shakl "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot" bo'yicha to'rt guruhga guruhlashtirilgan.

Bundan tashqari, pul mablag'lari oqimini chizma ko'rinishida tasvirlash mumkin.

Pul mablag'lari oqimi

Pul mablag'lari kelib tushishi va chiqimining har bir turini ko'rib chiqamiz.

Pul mablag'larining kelib tushishi (kirimi).

Haridorlardan olingan pullar (kirim), hisobot davrida korxonaning bank schyotlariga, yoki veksel ko'rinishida yuklab jo'natilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan mablag'lar summasini ko'rsatadi. Ushbu summani 4-shakl "Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot" moliyaviy hisobotidan (quyida 4-Sh) va 1-sh shakli statistika hisobotidan olish mumkin.

Boshqa pul tushumlari va royaltidan, turli ko'rinishdagi mukofotlar, komission yig'implardan olingan pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari summasini ko'rsatadi.

Bozor iktisodiyoti sharoitida Pul okimlari to'g'risidagi xisobot Aktsiyadorlik jamiyatlarining boshkaruv raxbariyati va tashki foydalanuvchi investorlar, kreditorlar, korxonalar menenjerlari uchun zarurdir. Boshkaruv raxbariyati uchun bu xisobot korxonani likvidligi, dividendlar miqdorini aniqlash, boshqa yo'nalishlarga kushimcha investitsiyalarni joylashtirish uchun manba xisoblanadi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobot zarur bo'lgan hollarda korxonaga yuqori daromad keltiradigan loyihalarni loyihalashtirish uchun zarur manbadir.

Korxonaning boshqaruv rahbariyati uchun bu hisobot korxonaning qisqa muddatli kreditorlik qarzlarni uzishga mavjud mablag'ni etarli yoki etishmasligi, hissadorlarga to'lanadigan dividendlar miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish hamda korxonani investitsiya va moliya masalalari bo'yicha siyosat kabi masalalarni hal etish zarurdir.

Pul oqimlari to'g'risidagi manbalar asosida investorlar kompaniyani faoliyatini o'rganadi va ularni faoliyatiga baho beradi. Jumladan, korxonalar rahbariyati pul mablag'lari harakatini boshqara olish, korxonalar schyotidan kreditor qarzlarni uzish hamda hissadorlarga dividend to'lash, qo'shimcha moliyalashtirish maqsadlari uchun etarli miqdorda pul mablag'larini jamlash imkoniyatlari aniqlanadi. Bu hisobot shakli orqali sof foyda bilan pul mablag'lari harakati o'rtasidagi bog'liqlik va tafovutlari aniqlanishi mumkin. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot korxonani investitsiya va moliyaviy faoliyati natijalarini o'zida aks ettiradi.

Korxonaning pul oqimini tahlil qilishda moliyaviy tahlil quyidagi vazifalarni bajaradi:

- pul mablag'larining harakatiga to'g'ri, aniq va xolis baho berish;
- operatsion faoliyatdagi pul mablag'larining harakatiga baho berish;
- korxonaning joriy, investitsiya va moliyaviy faoliyatlari bo'yicha pul mablag'larining sof kirimini va chiqimini aniqlash hamda baho berish;
- pul mablag'lari kirimi bo'yicha manbalarini, chiqimi bo'yicha harakatlarining tarkibini chuqur o'rganish;
- pul mablag'lari miqdorining optimal variantini aniqlash;
- korxonaning valyuta mablag'lari harakatini o'rganish va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- korxonani sof pul oqimlarida ijobiy saldoni ko'paytirish imkoniyatlarini aniqlash va hakozolar.

Korxonalarda pul mablag'larining harakati bir necha jarayonlar bo'yicha sodir bo'ladi.

Bugungi kunda korxonalarda pul oqimi asosan to'rtta jarayon bo'yicha sodir bo'ladi. Bularga:

- operatsion faoliyatida pul mablag'larining sof kirimi (+), chiqimi (-);
- Investitsiya faoliyatidagi sof pul oqimlarining kirimi yoki chiqimi;
- Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'larining sof kirim yoki chiqimi;
- Soliqqa tortish (to'langan soliqlar).

Quyida "AVS" aksionerlik jamiyati misolida yuqoridagi jarayonlar bo'yicha pul mablag'larining harakatini ko'rib chiqamiz.

“AVS” aksionerlik jamiyatining pul oqimlarini tahlili

Ko'rsatkichlar	Pul mablag'lari kirimi		Pul mablag'lari chiqimi	
	Summa ming so'm	Jamiga nisbatan salmog'i, %	Summa, ming so'm	Jamiga nisbatan salmog'i, %
1	3	4	5	6
1. Pul va unga tenglashtirilgan mablag'larning hisobot yil boshiga qoldig'i	7657	0,21	-	-
2. Xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining kirimi (+), chiqimi (-)	3654697	99,95	2927038	80,09
3. To'langan soliqlar	-	-	727646	19,91
4. Investitsiya faoliyatidagi sof pul oqimlarining kirimi yoki chiqimi	1938	0,05	117	0,003
5. Moliyaviy faoliyatdagi sof kirim yoki chiqim	-	-	-	-
Jami pul mablag'larining harakati:	3656635	100,0	3654801	100,0
Sof ko'payish yoki kamayish	9491	0,26	-	-

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida biz tahlil qilayotgan “AVS2 aksionerlik jamiyatining pul mablag'lari harakatiga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, joriy davrda korxonada jami pul mablag'larining kirimi 3656635 ming so'mni tashkil etib, shundan 99,95 % i xo'jalik (operatsion) faoliyatidagi pul mablag'larining kirimiga to'g'ri kelmoqda. qolgan 0,05 % pul mablag'larining kirimi investitsiya faoliyati hisobiga to'g'ri kelgan. Korxonaning jami pul mablag'lari chiqimi esa 3654801 ming so'mni tashkil qilib, shundan, 2927038 ming so'mi yoki 80,09 %i xo'jalik faoliyatidan bo'lgan pul mablag'larining chiqimiga, 727646 ming so'mi yoki 19,91 %i esa to'langan soliqlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Buning natijasida korxonaning pul mablag'lari qoldig'i yil boshidagi 7657 ming so'mdan yil oxiriga kelib 9491 ming so'mga ko'paygan. Bunday natijalarni umuman olganda korxonada uchunt ijobiy baholasak ham bo'ladi. Shuni xulosa qilib aytish mumkinki, korxonada pul mablag'larining harakati faqatgina asosiy xo'jalik faoliyatida bo'lgan.

14.2. Xo'jalik sub'ektlarining asosiy faoliyatidagi pul oqimlarining tahlili

“Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot”da joriy (operatsion), investitsiya, moliyaviy va soliqqa tortish faoliyatlari bo'yicha pul mablag'larini kirimi va chiqimi ifodalangan.

Joriy (operatsion) faoliyat – xo'jalik jarayonlarini korxonaning pul mablag'lariga, foyda miqdoriga ta'sirini ifodalaydi. Bu bo'linga quyidagilar kiradi:

- jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan pul mablag'lari;
- mol etkazib beruvchi va pudratchilarga to'langan pul mablag'lari;
- xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari;
- operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari.

Korxonalarda pul mablag'larini harakati asosan korxonada xo'jalik faoliyatida sodir bo'ladi. Xo'jalik faoliyatidan pul mablag'larini harakatini tahlil qilib chiqishimiz uchun quyidagi jadval ma'lumotlarini o'rganishimiz lozim bo'ladi.

77-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatining xo'jalik faoliyatidagi pul mablag'lari harakatini tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Pul mablag'lari kirimi		Pul mablag'lari chiqimi	
		Summa, ming so'n	Jamiga nisbatan salmog'i,%	Summa, min; so'm	Jamiga nisbatan salmog'i,%
1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari	010	3512687	96,12	-	-
2. Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol etkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari	020	-	-	2297295	78,48
3. Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari	030	-	-	267007	9,13
4. Operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	040	142010	3,88	362736	12,39
JAMI:	-	3654697	100,0	2927038	100,0
Opretsion faoliyatning sof pul kirimi yoki chiqimi	050	727659	19,91	-	-

Jadval ma'lumotlariga ko'ra biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatida, xo'jalik (operatsion) faoliyatidan pul mablag'larining sof kirimi 727659 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada jami kirim 3654697 ming so'mni tashkil qilib, uning 96,12 foizi mahsulotlarni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari hisobiga, qolgan 3,88 foizi esa operatsion faoliyatning boshqa pulli tushumlari hisobiga to'g'ri kelgan. Korxonaning xo'jalik faoliyatidagi jami sarflar esa 2927038 ming so'mni tashkil qilib, uning 78,48 foizi mol etkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari, 9,13 foizi xodimlarga to'langan pul mablag'lari hisobiga, qolgan 12,39 foizi operatsion faoliyatning boshqa pulli to'lovlari uchun sarf qilingan. Korxonada pul mablag'larining xo'jalik (operatsion) faoliyatidagi sof kirim natijasi 727659 ming so'mni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich umumiy tushumning 19,91 % ini tashkil qilgan. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy deb baholamoq lozim.

14.3. Investitsiya, moliyaviy va soliq to'lashlardagi pul oqimini tahlili

Investitsiya faoliyati – korxonada investitsiya faoliyatida nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish, uzoq muddatli moddiy aktivlar, ya'ni ko'chmas mulk bo'lmish bino, jihozlar va boshqa asosiy vositalarni sotib olish uchun etkazib beruvchilarga to'langan pullar va unga tenglashtirilgan mablag'lar chiqim ustunida aks ettiriladi.

Kirim ustunida esa uzoq muddatli aktivlarni sotishdan tushgan tushum hisoblanadi. Korxonalar harid qilingan uzoq va qisqa muddatli qo'yilmalar moddasini chiqim ustunida vositalarga komission to'lovlar va boshqa birjada to'langan foizlarni hisobga olmagan holda qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun to'langan, pul mablag'larini ko'rsatadilar. Kirim ustunida o'zlik bo'lmagan qimmatli qog'ozlarni shu bilan birga bank va boshqa yuridik shaxslarni qisqa muddatli va uzoq muddatli ssuda va qarzlarini sotishdan kelgan tushum ko'rsatiladi.

Odatda korxonalar o'z faoliyati davomida asosiy faoliyat bilan bir qatorda investitsiya faoliyati bilan hamda moliyaviy faoliyat bilan shug'ullanadilar. Ushbu holatni biz quyidagi jadval ma'lumotlari asosida tahlil qilib chiqamiz.

78-jadval

“AVS” aksionerlik jamiyatining investitsiya, moliyaviy va soliqqa tortish faoliyatlaridagi pul mablag'lari harakatining tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Pul mablag'lari kirimi		Pul mablag'lari chiqimi	
		Summa, ming so'm	Jamiga nisba-tan salmog'i,%	Summa, ming so'm	Jamiga nisbatan salmog'i,%
1	2	3	4	5	6
1. Xo'jalik (operatsion) faoliyatidan pul mablag'larining sof holati	050	727659	-	-	-
2. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish	060-070	-	-	-	-
3. Olingan va to'langan foizlar	110	-	-	-	-
4. Olingan va to'langan devidendlar	120	930	47,99	-	-
5. Investitsiya va moliyaviy faoliyatning boshqa jarayonlaridagi pul mablag'larining harakati	080-090, 130-170	1038	52,01	-	-
6. Jami to'langan soliqlar	190-200	-	-	727763	100,0
Jami	-	1938	100,0	727763	100,0
Investitsiya, moliyaviy va soliqlanishdan so'ng sof pul oqimining natijasi	-	1834	-	-	-

Ushbu jadval ma'lumotlari asosida «AVS» aksionerlik jamiyatining investitsiya, moliyaviy va soliqqa tortish faoliyatlaridan ko'rilgan pul mablag'larining harakatiga baho berishimiz mumkin bo'ladi. Bugungi kundagi bizning respublikamizdagi pul mablag'larining harakatidagi o'ziga xos jihatlari shundaki, bizning respublikamizda pul mablag'larining asosiy qismi, ya'ni, odatda 90-95 %i xo'jalik (operatsion) jarayonlarga to'g'ri keladi. Shu jihatdan ham mazkur jadval ma'lumotlaridan ham ko'rinib turibdiki, korxonaning mazkur faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari jami kirimi 1938 ming so'mni tashkil qilgan xolos. Mazkur faoliyatlardan ko'rilgan jami pul mablag'lari chiqimi esa 727763 ming so'mni tashkil etib, ularning hammasi asosan, to'langan soliqlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada investitsiya, moliyaviy va soliqqa tortish faoliyatlaridan sof pul oqimi 1834 ming so'mni tashkil qilgan. Ya'ni, Ushbu faoliyat natijalaridan so'ng korxonadagi sof pul mablag'larining kirimi birmuncha kamayganligini kuzatishimiz mumkin. Bundan ko'rinadiki, korxonada ushbu faoliyatlar natijasida asosan pul mablag'larining chiqimiga erishgan. Bunday natijalarni ijobiy hol deb baholab bo'lmaydi.

14.4. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakatining tahlili

Moliyaviy faoliyat – bo'limida aktsiya chiqarishdan kelib tushgan tushum, uzoq va qisqa muddatli qarzlarni kelib tushishi va chiqimlar aks etadi. Bulardan tashqari korxonaga pul ishtirokisiz investitsiya va moliyaviy faoliyat bo'yicha chiqimlarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, asosiy vositalarni uzoq muddatli kredit hisobiga sotib olish, kreditor qarzlarni aktsiyani chiqarish va kreditlarga qo'shimcha aktsiyani berish orqali bo'lishi mumkin.

Korxonaga moliyaviy holatining sog'lomligini sharti bo'lib, pul mablag'larini kirimi korxonaning majburiyatlarini qoplay olishidir. Minimal miqdordagi pul mablag'larini etishmasligi moliyaviy holat tangligiga sabab bo'ladi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lish inflyatsiya natijasida pulni qadrsizlanishiga, hamda ortiqcha mablag'larni samarali foydalanishga yo'naltirmaslik natijasida qo'shimcha daromad ololmasligi mumkin. Shu bois pul mablag'larini ratsional boshqarishni doimo nazorat qilish va tahlil qilish lozim. Bunday tahlil etishni amalda bir qancha usullari mavjuddir.

Moliyaviy holat tangligini sabablaridan biri bu korxonaga joriy aktividagi pul mablag'larini joriy majburiyatlarga nisbatan keskin kamayib borishidir. Shu bois har oyda pul mablag'lari bilan muddati kelgan majburiyatlarni bir-biri bilan taqqoslab, tahlil qilish lozim.

Pul mablag'larini etarli yoki etishmasligini aniqlashni ikkinchi usuli – bu pul mablag'larini aylanish davrini aniqlashdan iboratdir.

$$\text{Pul mablag'larini Aylanish davri, kunda} = \frac{\text{Pul mablag'larini o'rtacha qoldig'i} \times \text{O'rganilish davri}}{\text{Oborot summasi}}$$

Pul mablag'larini o'rtacha qoldig'i 5000-«Kassadagi pul mablag'lari» schyoti, 5100-«Hisob-kitob schyotidagi pul mablag'lari» schyoti, 5200-«Chet El valyutasidagi pul mablag'lari» schyoti, 5500-«Bankdagi maxsus schyotlar» schyoti orqali quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Pul mablag'larini o'rtacha qoldig'i} = \frac{\text{1 oy bosh. Qoldiq} + \text{2 oy bosh. qoldiq} + \dots + \text{N-oy bosh. qoldiq}}{N-1}$$

Bunda: N-oylar soni.

Oborot summasini aniqlash uchun yuqoridagi schyotlarni krediti bo'yicha oborot summasi olinadi. Korxonalarda pul mablag'lari oboroti davomiyligini oylar bo'yicha o'zgarishini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

79-jadval

Pul mablag'larining oylar bo'yicha harakatining tahlili

OYLAR	PUL MABLAG'LARINI QOLDIG'I (ming sum)	OBOROT SUMMASI, (ming sum)	AYLANISH DAVRI, KUNDA 1*30/2
Yanvar	12734	140448	2,72
Fevral	11466	159250	2,16
Mart	12766	187739	2,04
April	12780	180000	2,13
Va hakoza.			

Korxonada pul mablag'lari oboroti davomiyligi o'rtacha 2,04 dan 2,72 kungacha tashkil etgan. Buning mazmuni pulni korxonaga schyotiga kelib tushishidan to chiqib ketishiga qadar 2 kundan ortiqroq kun ketgan. Tahlil davomida pul mablag'lari kirimi va chiqimini tarkibi atroflicha o'rganilmog'i lozim.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini tahlil etishni 2 uslubi mavjuddir.

1. To'g'ri uslub;
2. Egri uslub;

To'g'ri uslub orqali pul mablag'larini harakatini tahlil etish uchun joriy faoliyat, soliqlanish, investitsiya, moliyaviy faoliyatlari bo'yicha mablag'larni kirim qismi, chiqimi bilan taqqoslanib, sof kirimi (yoki chiqimi) aniqlanadi.

Egri uslub orqali esa amalda olingan moliyaviy natijalar (foyda) bilan pul mablag'lari hajmining mutloq o'zgarishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Egri uslub orqali pul oqimlarini hisoblash sof foyda ko'rsatkichi bilan uning ko'rsatkichlarni korrektilovkasiga mosligidan, real pul mablag'lari harakatiga bog'liq bo'lmagan mos hisoblar (qatorlar) bo'yicha olib boriladi. Jumladan, pul oqimlarini tahlil etishning egri uslubi faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari harakatining tahliliga asosan tashkil etilgan bo'lib, ya'ni, korxonaga foydasi aniq qayerda vujudga kelayotgani yoki «tirik pullar» qayerga sarflanayotganligini ko'rsatadi. U «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»ni quyidan (sof foydadan) yuqoriga qarab o'rganishga moslashtirilgan. Shu sababli ham, bu uslubni aksariyat iqtisodchi olimlar «quyi» usul deb ham nomlaydilar.

Pul oqimlarini operativ boshqarishda egri uslubning ahamiyati quyidagilardan iborat bo'ladi, ya'ni, u moliyaviy natijalar va o'z aylanma mablag'lari o'rtasidagi o'zaro moslikni o'rnatish imkoniyatini ko'rsatib beradi.

Egri uslubning yordamida korxonaga faoliyatidagi eng muammoli jihatlarini ko'rsatib berish hamda ushbu kritik holatdan chiqish yo'lini ishlab chiqish mumkin bo'ladi. ***Mazkur uslubning ham ijobiy jihatlari bilan bir qatorda ma'lum kamchiliklarini ham amaliyotda kuzatish mumkin:***

1. Tashqi foydalanuvchilar uchun analitik hisobotlar tuzishdagi yuqori mehnat sig'imi talab etilishi;
2. Ichki buxgalteriya hisobi ma'lumotlari (bosh daftarlar)da kamchiliklarning bo'lishi.

Xo'jalik sub'ektlarining faoliyatini tahlil qilish jarayonida ikkala uslub (to'g'ri va egri)ning qo'llanilishi bir-birini to'ldirib boradi hamda hisobot davrida korxonani pul mablag'lari oqimining harakati haqidagi real holatini ko'rsatib beradi.

Xo'jalik sub'ektlarining pul mablag'lari oqimini egri uslub orqali o'rganish uchun aloxida analitik hisobot tayyorlash lozim bo'ladi. ***Analitik hisobot tuzish uchun quyidagi axborot manbalaridan foydalaniladi:***

- «Buxgalteriya balansi» (1 shakl);
- «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» (2 shakl);
- «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot» (3 shakl);
- Bosh daftar;
- Jurnal-orderlar;
- Buxgalteriya hisobi ma'lumotnomalari va boshqalar.

Pul oqimlari tahlilining egri uslubi natijalari bo'yicha quyidagi savollarga javob olishimiz mumkin bo'ladi:

1. Qanday hajmda va qaysi manbalardan pul mablag'lari kirim qilindi hamda qanday asosiy yo'nalishlarga pul mablag'lari sarflandi?
2. Korxonaga joriy faoliyati natijasida to'lov mablag'lari (pul qiymatliklari zahirasini) kelishini ko'paytirishni ta'minlay oladimi?

3. Korxonada debitorlik qarzlarni undirish hisobiga qisqa muddatli majburiyatlarini qoplash holatiga egami?
4. Investitsiya faoliyatiga yo'naltirish uchun o'zlik mablag'lari (sof foyda va amortizatsiya ajratmalari) etarli?
5. Korxonaning olgan sof foydasi uning pul mablag'lariga bo'lgan joriy talabini qoplash uchun etarli?

Yuqorida ta'kidlangan fikr-mulohazalarimizni pul oqimlarini tahlil etishning egri uslubini va uni qo'llash uslubiyatini aniq amaliy ma'lumotlar asosida quyidagi jadvalda ko'rib chiqamiz.

80-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatining pul mablag'lari oqimini egri uslub orqali hisoblash tizimi va uni tahlil qilish uslubiyati

Ko'rsatkichlar	Pul mablag'larining ko'payishi (+) yoki uning kamayishi (-)	Hisobot yilida (summa, ming so'm)	Axborot manbai
1	2	3	4
1. Joriy faoliyatdagi pul mablag'lari harakati			
1.1. Sof foyda	+	5400	«Moliyaviy natijalar to'g'risida»gi hisobot (2-shakl)
1.2. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha hisoblangan amortizatsiya	+	3851	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.3. Tovar-moddiy zahiralar qoldig'ining ortishi	-	60617	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.4. Yaratilgan qiymatliklar bo'yicha QQSni ortishi	-	76234	«Moliyaviy natijalar to'g'risida»gi hisobot (2-shakl), Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari
1.5. Debitorlik qarzlarni undirilishini kamayishi (pasayishi)	-	82850	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl) «Debitorlik va kreditorlik qarzdorlik haqida»gi ma'lumotnoma (2 ^a -shakl)
1.6. «Boshqa aylanma (joriy) aktivlar» moddasi qoldiqning o'sishi	-	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.7. Kreditorlik qarzlarning o'sishi	+	-121904	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl) «Debitorlik va kreditorlik qarzdorlik haqida»gi ma'lumotnoma (2 ^a -shakl)
1.8. Daromad (foyda) dan to'lanadigan majburiyatlarning o'sishi	+	40821	«Moliyaviy natijalar to'g'risida»gi hisobot (2-shakl)

1.9. Kelgusi davr daromadlarining o'sishi	+	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.10. Kutilayotgan xarajatlar rezervining o'sishi	+	263511	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.11. Boshqa qisqa muddatli majburiyatlarning o'sishi	+	27004	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
1.12. Joriy faoliyat bo'yicha jami pul oqimi	xxx	+48182	Yuqoridagi ko'rsatkichlar orqali hisob-kitob qilinadi
2. Investitsion faoliyatdagi pul mablag'lari harakati			
2.1. Nomoddiy aktivlarning o'sishi	-	97	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
2.2. Yangidan yaratilgan va sotib olingan asosiy vositalar	-	27918	«Asosiy vositalar harakati to'g'risida»gi hisobot (3-shakl)
2.3. Tugallanmagan qurilish hajmining o'sishi	-	4100	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
2.4. Material qiymatliklarga daromadli qo'yilmalarni o'sishi	-	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
2.5. Boshqa uzoq muddatli aktivlarni o'sishi	-	2233	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
2.6. Investitsion faoliyat bo'yicha jami pul oqimi	xxx	-34348	Yuqoridagi ko'rsatkichlar orqali hisob-kitob qilinadi
3. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakati			
3.1. Moliyaviy qo'yilmalarning o'sishi	-	12009	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
3.2. Uzoq muddatli majburiyatlar (kredit va qarz)ning o'sishi	+	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
3.3. Qisqa muddatli kredit va qarzlarni o'sishi	+	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
3.4. Bankning qisqa muddatli krediti bo'yicha majburiyatlarini o'sishi	+	-	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
3.5. Moliyaviy faoliyat bo'yicha jami pul oqimi	xxx	-12000	Yuqoridagi ko'rsatkichlar orqali hisob-kitob qilinadi
4. Hamma faoliyat turlaridan pul mablag'larining jami o'zgarishi	xxx	+1834	Hisob-kitob qilinadi

5. Hisobot yili boshiga pul mablag'lari qoldig'i	xxx	7657	«Buxgalteriya balansi» (1-shakl)
6. Hisobot yili oxiriga pul mablag'lari qoldig'i	xxx	9491	Hisob-kitob qilinadi

Egri uslub orqali pul oqimlarini tahlil etishda yuqoridagi singari analitik hisobot tuziladi va pul oqimlarini hisoblash tizimi yaratiladi. Mazkur tizim orqali korxonaning pul oqimlariga har bir faoliyat turi qanday ta'sir ko'rsatayotganligi o'rganiladi. Egri uslubni qo'llash orqali har bir ko'rsatkich pul mablag'lariga qanday va qancha miqdorda ta'sir ko'rsatganligini ko'rishimizga imkon beradi. Jadvaldan ko'rinadiki, har ikkala uslub orqali ham pul mablag'lari qoldig'i bir xil natijani bermoqda. Bundan ko'rinadiki korxonada pul mablag'lari harakati buxgalteriya hisobi va hisobotlarida to'g'ri aks ettirib borilgan.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning pul oqimlarini tahlil qilish natijasida pul mablag'larining taqchillik sabablari to'g'risidagi dastlabki xulosalarni qilish mumkin bo'ladi.

Bunday sabablarga quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- Xo'jalik sub'ektlarining mol-mulk va mahsulot sotish rentabelligini pastligi;
- Soliqlar va dividend to'lovlarining yuqori ekanligi;
- Korxonalarda qoplash manbalaridan yuqori bo'lgan kapital xarajatlarining katta miqdorda amalga oshirilishi;
- Me'yordan ortiqcha bo'lgan zahira va xarajatlarni tashkil etishga pul mablag'larining yo'naltirilganligi;
- Korxonalarda aylanma mablag'lar aylanishining pastligi, ya'ni aylanma mablag'larning aylanishi sekinligi hisobiga korxonada oborotiga pul mablag'larining qaytishi sekinligi natijasida oborotga qo'shimcha pul mablag'larini jalb etilganligi;
- Balans passivida qarz majburiyatlari ulushining ortishi hisobiga qarz va kreditlarni qoplashga hamda foiz to'lovlariga yuqori miqdorda to'lanmalar qilinganligi.

Bugungi kunda xo'jalik sub'ektlarining umumiy pul oqimiga asosan mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushgan tushum dinamikasi, mol-mulkning iqtisodiy rentabelligi va qarz mablag'lari bo'yicha to'langan foizlar summaları ta'sir etmoqda.

Ma'lumki, pul oqimlarining dinamikasiga baho berishda har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari va ularning iqtisodiy rivojlanishiga qarab baho beriladi. Hozirda iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda pul oqimlarining dinamikasini o'rganish va ularga baho berishga katta ahamiyat qaratib kelinmoqda.

14.5. Valyuta mablag'lari harakatini tahlili

Bizga ma'lumki, korxonalarda "Pul oqimlari to'g'risidagi" hisobot shakli bilan birga ushbu shaklga ilova qilinib, "Valyuta mablag'lari harakati to'g'risidagi ma'lumotnoma" ham beriladi. Ushbu ma'lumotda asosan korxonaning valyuta mablag'larini harakati aks ettiriladi. Ya'ni, korxonada mavjud bo'lgan valyuta mablag'larining yil boshiga qoldig'i; jami valyuta tushumlari; shulardan, sotishdan tushgan valyuta tushumi, konvertatsiya hisobiga tushgan tushum, valyuta hisobida olingan kreditlar, va boshqa manbalar hisobiga kelib tushgan tushumlar; jami sarflangan valyuta mablag'lari; shulardan, ishlab chiqarish sarflariga qo'shiladigan xarajatlar, ishlab chiqarishni rivojlantirish xarajatlari, mol etkazib beruvchilarga to'langan valyuta to'lovlari, valyuta hisobiga olingan kredit uchun to'lovlar va ularning foizlari hamda boshqa maqsadlar uchun to'langan valyuta mablag'lari bo'lishi mumkin va nihoyat hisobot davri oxiridagi valyuta qoldig'i aks ettiriladi. Korxonalarda valyuta mablag'larining oqimi va ularning tuzilmaviy ko'rinishini quyidagi jadval misolida ko'rib chiqishimiz mumkin:

81-jadval
"AVS" aksionerlik jamiyatida valyuta mablag'lari oqimi va ularning tuzilmasi

Ko'rsatkichlar	Pul mablag'lari tushumi		Pul mablag'lari chiqimi	
	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %
1	2	3	4	5
VALYUTA MABLAG'LARI OQIMI				
Xisobot davri boshidagi qoldiq	309			
Kelib tushdi	3725	100,0		
Shu jumladan:		100,0		
A) sotishdan olingan foyda	3725			
B) konvertatsiyalangan				
V) olingan kredit				
G) boshqa manbalar				
Sarflandi			3894	100,0
Shu jumladan:				
A) ishlab chiqarish (muomala) xarajatlariga kiritilgan sarf xarajatlar				
B) ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarf-xarajatlar			1562	40,11
V) mahsulot etkazib beruvchilarga to'lovlar			1445	37,11
G) kredit bo'yicha to'lovlar, shu jumladan foizlar				
D) boshqa maqsadlar uchun			887	22,78
Valyuta mablag'lari tushumi (+),chikimi(-) ning chikimdan kupligi	-169			
Xisobot davri oxiridagi koldik			140	

Valyuta mablaglari okimi koeffitsenti	0,96			
Davr boshidagi pul va valyuta mablaglari qoldigi summasi	351			
Pul va valyuta mablag'lari tushumi	28177			
Pul va valyuta mablag'lari chiqimi			28224	
Hisobot davri oxiridagi pul va valyuta mablag'lari qoldig'i summasi			304	
Pul va valyuta mablag'lari oqimi koeffitsienti	0,99			

Mazkur ko'rsatkichlarga asoslanib kelib tushgan va sarflangan mablag'lar nisbati sifatida aniqlanadigan pul va valyuta mablag'lari oqimining koeffitsientini hisoblab topish shart. Ushbu koeffitsient birdan katta bo'lsa, bu hisobot davrida kelib tushgan pul mablag'lari ularning sarfidan ortiqchaligidan dalolat berib, bu hol bank hisobraqamlaridagi va kassadagi pul mablag'i qoldig'i ko'payishida o'z aksini topgan.

Pul mablag'lari oqimi koeffitsientining birdan pastligi pul mablag'lari sarfi kelib tushishiga nisbatan ko'proq bo'lganligidan, hisobot davri oxirida pul va valyuta mablag'lari qoldig'i kamayganligidan dalolat beradi.

Mazkur koeffitsient korxonada hisobot davri boshida muayan pul qoldiq summasiga ega bo'lganida birdan past bo'lishi mumkin.

Pul mablag'lari oqimi o'zgarishining moyilligini, ularning korxonada moliyaviy ahvoriga ta'sirini aniqlash, pul mablag'lari oqimini prognozlash uchun pul mablag'lari oqimining so'nggi bir necha yil ichidagi summasi, tuzilmasi va koeffitsientining o'zgarishini tahlil qilish lozim bo'ladi.

Pul mablag'larining manbalari va foydalanish yo'nalishlarini baholash, ham shu asosda ular bo'yicha xulosa qilish va tavsiyalar berish maqsadida tahlil qiluvchi quyidagi savollarga javob topishi kerak:

- ⇒ Korxonada bundan keyin ham asosiy vositalarni hisobdan chiqarishni korxonaning o'zida to'plangan pul mablag'lari hisobiga moliyalashtira oladimi?
- ⇒ Ishlab chiqarishni kengaytirish va yangi korxonalar sotib olish qay yo'sinda moliya bilan ta'minlangan?
- ⇒ Tashqi manbalardan moliyaviy ta'minlanishiga bog'liqlik qay darajada?
- ⇒ Dividend siyosati yuritish, ya'ni aktsiyalar, qimmatli qog'ozlar va qarz berishga pul joylash hisobiga daromad olish qay darajada?

Bir necha yillik pul oqimlarining tahlili ishlab chiqarishni kengaytirishga pul mablag'larini jalb qilish istiqbolini va bo'lg'usi kutilmagan noxush holatlarning oldini olish imkoniyatlarini, ya'ni rahbariyatga korxonaning moliyaviy ahvoriga yaxshilash bo'yicha uslubiyat va taktikani belgilab olish imkonini beradi.

14.6. Hozirgi qiymatga keltirilgan kelajakda kutilayotgan sof pul oqimlari usuli va uning tahlili

Ma'lumki, aksiyadorlarga to'lanadigan dividendlar miqdori kompaniyaning foydalilik darajasiga bog'liq. Odatda yuqoriroq moliyaviy ko'rsatkichlarga erishayotgan kompaniyalar ko'proq dividend to'lashadi. Ammo shunday kompaniyalar borki, ular katta foyda olishlariga qaramasdan, aksiyadorlarga umuman dividend to'lashmaydi va olingan barcha mablag'larni o'z ishlab chiqarish quvvatlarini yanada oshirish maqsadida bizneslariga uzluksiz ravishda investitsiya qiladilar. Bunday kompaniyalar bizneslarini yanada kengaytirishlari uchun juda qulay imkoniyatlarga ega bo'ladilar va bu imkoniyatlar shundan dalolat beradiki, ushbu korxonalarining tovar yoki xizmatlari xaridorlar didiga juda mos. Bu moslik esa korxonaning kelajakda juda katta foyda olishini ta'minlovchi omil bo'lib hisoblanadi.

Albatta, bunday kompaniyalar uchun investitsion mablag'larning eng maqbul manbai – bu o'z xo'jalik faoliyatlari natijasidan olgan sof foydalaridir. Bunday holarda kompaniyaning direktorlar kengashi biznesdan hech qanday mablag'ni dividend sifatida olmaslikka va aksincha foydaning hamma qismini biznesga qaytadan investitsiya qilishga qaror qilishi mumkin. Shuning uchun bunday kompaniyalar hozirda va yaqin kelajakda umuman dividend to'lama sliklari mumkin. Shunga qaramasdan, bunday kompaniyalarning moliyaviy xo'jalik faoliyati bilan yaxshi tanish bo'lgan investorlar ularning aksiyalarini sotishga shoshilmaydi. Chunki ular investitsiya qilgan mablag'lar hozirda samarali ishlatilmoqda va oxir-oqibatda katta foyda keltirishi kutilmoqda. Bozorda esa bu korxonalar aksiyalarining narxi tushmaydi, balki, aksincha, ko'tarilishi mumkin.

Demak, nazariy jihatdan olganda, kelajakda to'lanishi kutilayotgan dividendlar miqdori aksiyalar bahosini aniqlash uchun asos bo'la olsada, amaliyotda faqatgina shu omilni e'tiborga olgan holda aksiyalarning haqiqiy bozor narxini aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun amaliyotda aksiyalarning bozor narxi aksiyadorlar biznesdan dividend sifatida olishlari mumkin bo'lgan va shu bilan birgalikda biznesga qaytadan investitsiya qilishlari uchun mavjud bo'lgan sof naqd pul oqimlari asosida hisoblab topiladi. Aksiyalarning bozor bahosini topishning bu usuli hozirgi qiymatga keltirilgan kelajakda olinishi kutilayotgan sof pul oqimlari usuli deb ataladi.

Bu usulga ko'ra aksiyalar bahosi quyidagi formula orqali topiladi:

$$V_t = \sum_{\tau}^{\infty} \frac{\tilde{C}_{t+\tau}}{(1+r)^\tau}$$

Bu erda:

V_t – biror bir aksiyadorlik jamiyati aksiyalarining biror t sanadagi bozor bahosi;

$\tilde{C}_{t+\tau}$ - korxonaning biznes faoliyati natijasida vaqtdan boshlab $t+\tau$ vaqtgacha har bir hisobot davri davomida olinishi kutilayotgan sof pul oqimlari;

τ - korxonaning kelajak faoliyati natijasida sof pul oqimlari to'play oladigan davrlar soni;

r – aksiyadorlik jamiyatining kapital tannarxi.

Korxonalar aksiyalarining bozor narxini aniqlashning bu usulini amaliyotda qo'llash uchun korxonaning uch-to'rt yillik tarixiy moliyaviy hisobotlaridan olingan ma'lumotlar asosida shu korxonaning kelajakda olishi kutilayotgan sof pul oqimlari hajmini taxminan aniqlash mumkin bo'ladi.

14.7. Pul oqimini bashoratlash

Iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida korxonalar faoliyatini to'g'ri va optimal boshqarish birmuncha murakkab jarayondir. Jumladan, korxonaning pul mablag'lari va pulga tenglashtirilgan qiymatliklari oqimini ratsional boshqarish korxonalar faoliyatining davomiyligini hamda uzluksizligini ta'minlaydi. Ya'ni pul mablag'lari hisobini to'g'ri tashkil etish hamda ularni doimiy ravishda tahlil qilib turish korxonalar faoliyatining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida bozor munosabatlarini rivojlanishining xarakterli tomonlaridan biri unda moliyaviy bozorni va uning barcha jabhalarining tez sur'atlar bilan rivojlanayotganligi hisoblanadi.

Xuddi shuningdek, moliya bozorining asosiy unsurlaridan biri _ bu pul mablag'lari bo'lib, uning hisobini yuritishda buxgalteriya hisobining «hisoblashish» yoki «kassali» usullarining qaysi biri qo'llanilsa korxonalar uchun iqtisodiy samarasi yuqori bo'lishligini o'rganish muhimdir.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30-avgustida tasdiqlangan «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» Qonuni, 1999 yil 5-fevraldagi «Mahsulot (ish, xizmat) lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi» Nizom va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda korxonaning sotish jarayonlaridan ko'rgan moliyaviy natijalarini aniqlashda yuqoridagi usullarni qay biri qo'llanilishi to'g'risida aniq fikrlar bildirilmagan. Unda bu usullarning qaysi birini qo'llash korxonalar hisob siyosatiga bog'liq ekanligi aytib o'tilgan, xolos.

Korxonalarda pul mablag'lari oqimini ratsional boshqarish uchun korxonaning kelgusidagi pul mablag'lari oqimini bashoratlash muhim hisoblanadi. Bunda korxonaning moliyaviy menejeri tomonidan pul mablag'larining kirimi va chiqimiga oid bor bo'lgan manbalari yig'ilishi hamda o'rganilishi lozim. Odatda ko'pchilik ko'rsatkichlarni katta aniqlik darajasida bashoratlash birmuncha murakkab jarayondir. Ayrim hollarda rejalashtirilgan davrdagi pul mablag'lari byudjetini tashkil topishi, bashorat qilingan pul mablag'lari oqimiga mos keladi.

Korxonalar kelgusida foydasini maksimal darajaga etkazib, o'z faoliyatini ratsional ravishda yuritish uchun har qanday sharoitda ham pul oqimini bashorat qilishning optimal usullarini tanlashi lozim. Bunda korxonalar moliyaviy menejeridan iqtisodiy strategiyani to'g'ri tanlay bilishni, pul oqimlari hisobini aniq va to'g'ri yuritishni talab etadi. Bizning nazarimizda korxonaning moliyaviy menejeri korxonalar pul oqimlarini bashorat qilishda bir qancha bosqichlarni bosib o'tishi lozim. Bu bosqichlar qo'yidagilardan iborat bo'lishi kerak.

Birinchidan, pul mablag'lari kirimini davr boshlanishidan oldin bashoratlash;

Ikkinchidan, pul mablag'lari chiqimini davr boshlanishidan oldin bashoratlash;

Uchinchidan, sof pul oqimini (ortiqcha yoki kamomad) davr boshlanishidan oldin hisob-kitobini qilish;

To'rtinchidan, qisqa muddatli moliyalashtirishda mutloq talabni davr boshlanishidan oldin aniqlash.

Pul oqimini bashoratlash jarayonining birinchi bosqichi kelib tushishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari kirimining hajmini hisoblashni o'z ichiga oladi. Qo'yidagi holatda bunday hisob kitoblar ma'lum qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ya'ni, agar korxonalar tushumni aniqlash uslubiyatini tovarlar jo'natish tartibi bo'yicha o'zgartirib turadigan bo'lsa, u holda pul mablag'lari kirimida asosiy manba tovarlar sotish bo'lib hisoblanadi. Tovarlarni sotish ham o'z navbatida tovarlarni naqd hisob-kitobga yoki kredit (jo'natilgan tovarlar qiymatining ma'lum qismini qarz sifatida berish) hisobiga sotishga bo'linadi.

Amaliyotda ko'pchilik korxonalar o'rtacha davr oralig'ida xaridorlardan jo'natilgan tovarlar qiymatini to'lashni talab qiladilar. Ushbu holatlardan kelib chiqib sotilgan mahsulotlarning qaysi qismi ushbu davrdagi tushumga, qaysi qismi esa keyingi davrdagi tushumga kiritilishini hisoblash mumkin bo'ladi.

Zanjirli bog'lanishning balansli usulidan foydalanib, pul mablag'lari kirimi va debitorlik qarzlarning o'zgarishi hisob-kitob qilinadi. Balansli tenglikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$DQ_{D.B.} + ST = DQ_{D.O.} + PK$$

Bu erda:

DQ_{D.B.} __ Tovar va xizmatlar bo'yicha debitorlik qarzlarning davr boshidagi holati;

ST __ Davr oralig'idagi sotishdan tushgan tushum;

DQ_{D.O.} __ Tovar va xizmatlar bo'yicha debitorlik qarzlarning davr oxiridagi holati;

PK __ Davr oralig'idagi pul mablag'lari kirimi.

Debitorlik qarzlarini to'lov (qoplash) muddatlari bo'yicha tasniflash birmuncha aniq hisob-kitob qilish imkoniyatini beradi. Bunday tasniflash orqali, statistika va tahlilni o'tgan davrda debitorlik qarzlarini qoplash haqidagi haqiqiy manbalar bilan ta'minlash mumkin bo'ladi. Debitorlik qarzlarini to'lov muddatlari bo'yicha tahlil etishni oylar bo'yicha o'tkazish tavsiya etiladi. Chunki bunday holatda debitorlik qarzlarini qoplash muddatlariga qarab o'rtacha miqdorini 30 kungacha, 60 kungacha, 90 kungacha va hakoza kunlarga moslashtirib o'rnatish lozim. Pul mablag'lari kirimiga oid boshqa manbalar (boshqa sotishlar, sotish bilan bog'liq bo'lmagan muomalalar) ni bashoratlash to'g'ri hisoblash usuli orqali bajariladi, ya'ni kirim qilingan summaga joriy davrdagi sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari summasi qo'shiladi.

Pul oqimini bashoratlashning ikkinchi bosqichida esa pul mablag'larining chiqimi o'rganiladi. Uning asosiy tarkibiy elementi kreditorlik qarzlarini qoplash bo'lib hisoblanadi. Bizga ma'lumki odatda korxonalar o'zining schyotini o'z vaqtida to'lasada, lekin ba'zi bir holatlarda korxonalar to'lov muddatini o'tkazib yuborishi mumkin. To'lovni kechikish protsessi kreditorlik qarzlarini cho'zish (muddati o'tgan) deb nomlanadi. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlari ushbu holatda qisqa muddatli moliyalashtirishning qo'shimcha manbalari sifatida ishtirok etadi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanish sharoitida tovarlar (ish, xizmatlar) to'lovining turli xil tizimlariga amal qilinadi. Jumladan, to'lovni amalga oshirish vaqtida davrni hisobga olgan holda, to'lov hajmi differentsiallashtiriladi. Bunday tizimdan foydalanishda korxonalar uchun muddati o'tgan kreditorlik qarzlari moliyalashtirishning muhim manbasi bo'lib xizmat qiladi.

Pul mablag'lari ishlatilishining boshqa xil yo'nalishlari tarkibiga mehnat haqi to'lovlari, kapital qo'yilmalar, soliqlarni to'lanishi, foizlar va dividendlarni to'lash kabilar kiradi.

Pul oqimini bashoratlashning uchinchi bosqichi mantiqan oldingi ikkita bosqichning davomi bo'lib hisoblanadi. Ya'ni sof pul oqimini bashoratlashni hisoblashda pul mablag'lari kirimi va chiqimining bashoratlarini solishtirish yo'li orqali o'rganiladi.

Pul oqimini bashoratlashning to'rtinchi bosqichida esa qisqa muddatli moliyalashtirishda mutloq talabni hisoblash hamda pul oqimini bashoratlashda har bir davr boshi uchun bankning qisqa muddatli ssudalari hajmini aniqlash o'rganiladi. Hisob kitoblarda korxonaning sug'urta zahirasini tashkil etish, rejalashtirilmagan, ammo korxonalar uchun maqbul bo'lgan investitsiyaga mablag' sarflash uchun ixtiyoriy minimumni hisob-kitob schyotida inobatga olish tavsiya etiladi.

Pul oqimini bashoratlashda ushbu to'rtta bosqichni qo'llash hisobiga korxonaning pulga bo'lgan talabi o'rganiladi. Bugungi kunda amaliyotda afsuski, ko'pchilik korxonalarining moliyaviy menejrlari (korxonalar rahbari) korxonalar pul oqimini o'rganmasligi va taxlil qilib chiqmasligi natijasida korxonaning pulga bo'lgan talabi to'g'risida hech qanday ma'lumotga ega emaslar. Bunday holatni yaxshilash uchun, yuqoridagi pul oqimlarini bashoratlashning bosqichlaridan foydalanish ijobiy samara beradi deb hisoblaymiz.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida korxonaning pul oqimini bashoratlashning yuqoridagi bosqichlarini amalga oshirish natijasida, korxonalar moliyaviy menejri:

- korxonaning pul oqimlari holati haqidagi to'liq ma'lumotga;
- korxonani raqobat bozorida yashab qolishini ta'minlab, bankrotlikka uchramaslik sharoitlarini kafolatlaydigan;
- bankdan olgan kreditlarini o'z vaqtida qaytarish uchun amal qilinadigan aniq dasturlarga ega bo'ladi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarimizdan kelib chiqadigan bo'lsak, korxonalarda pul oqimlarni

bashoratlash muhim ahamiyatga ega ekanligiga amin bo'lamiz. Erkin iqtisodiyotga o'tish sharoitida inflyatsiya sur'atlarini ham hisobga olgan holda pul oqimlarini bashoratlash kerak bo'ladi. Korxonaning moliyaviy menejrlari pul mablag'larini bashoratlash orqali korxonaning kelgusidagi pul mablag'lariga bo'lgan taxminiy talabini oldindan bilgan holda strategik rejalar tuzadilar. Korxonaning kelgusidagi pul mablag'lariga bo'lgan talablarini oldindan bilish hisobiga, korxonaning iqtisodiyotini to'g'ri rejalashtirilishiga, korxonaning kelgusidagi to'lov intizomini yaxshilanishiga olib keladi. Bu esa respublikamiz iqtisodiyotining rivojlanishida ham o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- pul mablag'lari xarakati hisobotini tahlil etishdan maqsad, uning strukturasi va yo'nalishi;
- pul oqimi;
- pul mablag'lari kirimi;
- pul mablag'lari chiqimi;
- pul mablag'lari xarakati to'g'risidagi hisobotdan foydalanish yo'llari;
- joriy faoliyatdagi pul mablag'larini kirimi va chiqimini tahlili;
- investitsiya faoliyatidagi pul oqimlarini kirimi va chiqimini tahlil etish uslubi;
- moliyaviy faoliyatdagi pul oqimlarining kirimi va chiqimini tahlil etish;
- pul oqimini tahlil etishning to'g'ri usuli;
- pul oqimini tahlil etishning egri usuli;

Takrorlash uchun savollar

1. Pul oqimi atamasiga izoh bering?
2. Pul ekvivalentlari deganda nima tushuniladi?
3. Pul mablag'larini tahlil etishning ahamiyati nimadan iborat?
4. Pul mablag'larining harakatini o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Korxonaning xo'jalik faoliyatidan bo'lgan pul oqimlari qanday tahlil etiladi?
6. Soliq to'lovlari qanday tahlil etiladi?
7. Investitsiya faoliyatidan pul mablag'lari oqimi qanday tahlil etiladi?
8. Moliyaviy faoliyatdan bo'lgan pul mablag'lari oqimi qanday tahlil etiladi?
9. Valyuta mablag'lari qanday tahlil etiladi?
10. Valyuta mablag'larini tahlil etishdan maqsad nima?
11. Valyuta mablag'lari bo'yicha kurs o'zgarishlarini qanday bashorat etish mumkin?
12. Pul mablag'larining harakatini qanday bashoratlash mumkin?
13. Pul oqimini tahlil etishni to'g'ri usulining mohiyatini tushuntirib bering?
14. Pul oqimini tahlil etishni egri usulining mohiyatini tushuntirib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyidagi ilova qilingan "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlari asosida korxonaning pul mablag'larini harakatini mustaqil ravishda o'rganing, tahlil qiling va xulosalaringizni bering.

PUL OQIMLARI TO'G'RISIDAGI HISOBOT (4-sonli shakl)

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazateley	Satr kodi	Kirim Prihod	Chiqim Rasxod
1	2	3	4
<i>Operatsion faoliyat</i> <i>Operatsionnaya deyatelnost</i>			
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari Denejne postupleniya ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug)	010	4517395,6	
Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol etkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari Denejne viplati postavqikam za material, tovari, raboti i uslugi	020		1725282,9
Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari Denejne plateji personalu i ot ix imeni	030		
Operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlar va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot operatsionnoy deyatelnosti	040	1921254,7	4320200,4
Jami: operatsion faoliyatning sof pul kirimi / chiqimi (satr. 010-020-030+/-040) Itogo:chisti denejney pritok/ ottok ot operatsionnoy deyatelnosti (str. 010-020-030+/-040)	050	6438650,3	6045483,3
<i>Investitsiya faoliyati</i> <i>Investitsionnaya deyatelnost</i>			
Asosiy vositalarni sotib olish va sotish prodaja osnovnix sredstv Priobretenie i	060	1484,1	
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish prodaja nematerialnix aktivov Priobretenie i	070		
Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish va sotish Priobretenie i prodaja dolgosrochnix i kratkosrochnix investitsiy	080	349357,3	
Investitsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot investitsionnoy deyatelnosti	090		
Jami: investitsion faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (satr.060+/-070+/-080+/- -090) Itogo:chistydenejniy pritok/ottok ot investitsionnoy deyatelnosti (str. 060+/- -070+/-080+/-090)	100	350841,4	
<i>Moliyaviy faoliyat</i> <i>Finansovaya deyatelnost</i>			
Olingan va to'langan foizlar viplachennie protsenti Poluchennie i	110	374998,1	

Olingan va to'langan dvidentlar viplachennie dvidendi	Poluchenie i	120		
Aktsiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari Denejne postupleniya ot pipuska aktsiy ili drugix instrumentov, svyazannix s sobstvennim kapitalom		130		
Xususiy aktsiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari Denejne viplati pri vikupe sobstvennix aktsiy		140		
Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzarlar bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari Denejne postupleniya i viplati po dolgosrochnim i kratkosrochnim kreditam i zaymam		150		
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari Denejne postupleniya i plateji po dolgosrochnoy arende (finansovomu lizingu)		160		
Moliyaviy faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot finansovoy deyatelnosti		170		
Jami: moliyaviy faoliyatning sof pul kirim/chiqim (satr.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170) Itogo: chisty denejny pritok/ottok ot finansovoy deyatelnosti (str.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170)		180	374998,1	
<i>Soliqqa tortish</i>	<i>Nalogoobjenie</i>			
To'langan daromad (foyda) solig'i nalog na doxod (pribil)	Uplachenniy	190		565531,2
To'langan boshqa soliqlar prochie nalogi	Uplachennie	200		16210,7
Jami: to'langan soliqlar (satr.190+200) uplachennie nalogi (str.190+200)	Itogo:	210		581741,9
Jami: moliyaviy-xo'jalik faoliyatining sof pul kirimi/chiqimi (satr.050+/-100+/-180-210) Itogo: chistiy denejny pritok /ottok ot finansovo-xozyaystvennoy deyatelnosti (str.050+/-100+/-180-210)		220	7164489,8	6627225,2
<i>Yil boshidagi pul mablag'lari</i> <i>sredstva na nachalo goda</i>	<i>Denejne</i>	230	240164,7	
<i>Yil oxiridagi pul mablag'lari</i> <i>na konets goda</i>	<i>Denejne sredstva</i>	240	777429,3	

XV-BOB.XUSUSIY KAPITAL TAHLILI

15.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining xususiy kapitalini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

Erkin iqtisodiy munosabatlar sharoitida xususiy kapital korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Negaki, uning holatiga qarab jami mablag'lar tarkibidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy qaramligi yoki mustaqilligiga baho beriladi. Bu biznesni boshqarish, faoliyatni kengaytirish va sheriklik faoliyatini yo'lga qo'yishda o'ta muhim masala hisoblanadi.

Xususiy kapital korxonaning o'z mablag'lari manbaining asosini tashkil etuvchi ko'rsatkich hisoblanib, uning tarkibiga korxonaning ustav kapitali, zahira kapitali, qo'shilgan kapital hamda taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kiradi.

Buxgalteriya hisobi fanidan ma'lumki korxonaning tashkilot va firmalarni moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash manbai bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- O'z mablag'lar manbai;
- Qarz mablag'lari.

Sobiq ittifoq davrida esa bu mablag'lar manbaiga byudjetdan ajratmalar ham kirgan. Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tganimizdan keyin bu mablag'lar manbai bekor qilingan. Chunki bu manbaning yo'q qilinishi Respublikamizdagi boqimandalik tizimini tugatishni ta'minladi.

Endilikda esa yuqorida sanab o'tganlarimiz korxonalarni mablag'lar bilan ta'minlash manbai bo'lib kelmoqda.

Korxonaning tashkilot yoki firma ochilish davrida o'z mablag'larini belgilab olishi lozim. Bu ish amalga oshirilgach esa mablag'larni qaysi manbaa xisobiga qoplash kerakligini ko'rib o'tiladi. Agarda korxonaning o'z mablag'lari etarli bo'lsa o'z mablag'lar manbai hisobiga aks holda esa qarz mablag'lari hisobiga qoplaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning o'z moliyaviy ehtiyojlarini o'zi mustaqil qondirishi mumkin. Resurslarni ta'minlash manbai bo'lib, uning foydasi, qimmatbaho qog'ozlarini sotishdan kelgan tushum, aksionerlarning pay va boshqa to'lovlari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari hamda qonundan tashqari bo'lmagan holda kirim qilingan mablag'lar kiradi. Bunday asosda kiritilgan mablag'lar korxonaning tashkilotlari uchun xususiy kapital deb qaraladi.

Xususiy kapital xisobi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u korxonaning o'z qudratining darajasini qay darajada ekanligini bildiradi. Bunday tarafdorlarni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi chaqiriq 6-sessiyasida qabul qilingan «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunda ham xususiy kapital hisobiga katta e'tibor berilgan. Uning 16- maddasiga ko'ra moliyaviy hisobotlar tarkibida 5- shakl «Xususiy kapital to'g'risida hisobot» deb nomlanib, bu shakl har yili boshqa hisobotlarga qo'shilgan holda yuqori organlarga topshirilishi lozim.

Xususiy kapital tahlilining vazifalari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- xususiy kapitallardan samarali foydalanganlikka baho berish;
- xususiy kapitalda mavjud bo'lgan imkoniyatlarni aniqlash;
- uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va hokozolar kiradi.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda axborot manbai bo'lib, «Buxgalteriya balansini»ning passiv 1- bo'limi va «Xususiy kapital to'g'risida»gi hisobot shakllari kiradi. Bu hujjat shakllaridan foydalangan holda biz tahlil ishlarini olib boramiz. Mazkur mavzuning hisobi 12- «Jurnal orderi» da yuritilib, ushbu hujjat formasi ham manbalar sifatida ko'rilishi mumkin.

15.2. Xususiy kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili

Xususiy kapital hisobi o'z ichiga bir qancha ko'rsatkichlarni olib, ular quyidagi tartibda tashkil etiladi:

- Ustav kapitali;
- Qo'shilgan kapital;
- Rezerv kapitali;
- Taqsimlanmagan foyda;
- Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar.

Korxonaning ustav kapitali o'z mablag'lar manbaining asosini tashkil etadi. Ustav kapitali ta'sischi tomonidan qo'yilgan pay to'lovlarini, aksiyalarining nominal qiymatini o'zida saqlaydi. Uning hisobi esa hukumat qarorlari va ta'sischi tomonidan qabul qilingan qarorlar asosida yuritilib boriladi.

Davlat tashkilotlarida ustav kapitali davlat byudjeti tomonidan ajratilgan mulkni ko'rsatadi. Mulkning kelishi vaqtiga esa bu summa ustav kapitalida ko'rsatiladi.

Korxonalar amalda qo'llanilayotgan qonunlarga ko'ra har yili erishgan foydasidan rezervlar tashkil etishlari mumkin. Unga har yili ustavda ko'rsatilgan tartibda mablag' chegirilib boriladi.

Tashkil etilgan fond esa quyidagi maqsadlar uchun sarflanadi:

1. Ko'rilgan zararlarni qoplash uchun;
2. Korxonalar hisobot yilida foyda olmagan bo'lsa imtiyozli aksiyalar uchun dividend berish;
3. Boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun.

Taqsimlanmagan foyda - bu korxonaning hisobida turgan sof foydasini ko'rsatadi. U ham xususiy kapital tarkibiga kiruvchi eng asosiy ko'rsatkichlardan sanaladi. Lekin faoliyat yurituvchi korxonalar har safar ham foyda bilan chiqmasligi mumkin. Bu holda uning zarari xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar deb yuritiladi. Mazkur ikkala qiymat ham 8710- «Hisobot davridagi taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)» hamda 8720 – “Jamg'arilgan foyda (qoplanmagan zarar)” schyotlarida yuritilib, ularning farqi ishoralari orqali aniqlanib olinadi.

Moliyaviy tahlilni olib borishda koeffitsientlar usuli eng ilg'or metodlardan xisoblanib, bizning o'rganayotgan mavzuimizni ham ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida turli xil moliyaviy koeffitsientlar o'rganiladi va ularni shartli ravishda to'rtta katta guruhlariga ajratiladi:

1. Rentabellik koeffitsientlari;
2. Likvidlik koeffitsientlari;
3. To'lov qobiliyati koeffitsientlari;
4. Bozor indikatorlari.

Bu ko'rsatkichlar ham o'z tarkibiga bir qancha koeffitsientlarni oladi:

Demak, birinchi ko'rsatkich tarkibiga:

- Xususiy kapital rentabelligi;
- Korxonaning jami investitsiyalar rentabelligi;
- Leveridj;
- Sotish rentabelligi.

Likvidlik koeffitsientlariga:

- A) Tez likvidlanadigan koeffitsientlar;
- B) Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti;
- V) Ishlab chiqarish zahiralari aylanishi koeffitsienti;
- G) Qiyin likvidlanish koeffitsienti.

To'lov qobiliyatini izohlovchi koeffitsientlarga quyidagilar kiradi:

- Qarz va hususiy kapital nisbati koeffitsienti;
- Xususiy kapitalning jami mulkda tutgan ulushi koeffitsienti;
- Qarz mablag'larining jami aktivlarda tutgan ulushi koeffitsienti.

Bozor indikatorlariga esa bozor qiymati va buxgalteriya xisobida aks etgan baho (nominal qiymat, tannarx) orasidagi farq summolari o'rganiladi.

Bu koeffitsientlar ichida bizning mavzuga taaluqli bo'lgan koeffitsientlar ham mavjud bo'lib, ular quyidagicha aniqlanadi:

Xususiy kapital rentabelligi. Bu rentabellik turi har bir so'mlik xususiy kapitalimiz hisobiga to'g'ri kelgan sof foyda qiymati o'rganiladi. Buning uchun,

$$\frac{\text{Sof foyda}}{\text{Xususiy kapitalning yillik o'rtacha qiymati}}$$

ko'rinishida hisob - kitob ishlarini bajarishimiz kerak.

Xususiy kapitalning o'rtacha yillik qiymatini topish uchun yil boshidagi va yil oxiridagi summalarini yig'indisini ikkiga bo'lib aniqlaymiz.

Jami investitsiyalar rentabelligi. Bu ko'rsatkichni aniqlashimiz uchun,

$$\frac{\text{Sof foyda} + (\text{Kreditlar uchun foiz} * \text{foyda solig'ining korektirovka qilingan stavkasi}) + \text{Rezervlar uchun ajratma.}}{\text{Jami aktivlarning o'rtacha qiymati}}$$

kabi hisoblashish ishlarini bajarishimiz lozim.

Bu erda aktivlarning o'rtacha qiymati jami mablag'larning yil boshiga va yil oxiriga bo'lgan qiymatini yig'indisini ikkiga bo'lgan holda topamiz. Bu erda rezervlar uchun ajratma, kredit uchun soliqlar va foyda solig'ining korektirovkasi sof foyda hisobidan bo'lganligi uchun bu qiymatlarning yig'indisi hisobot yilining yakuniy moliyaviy natijasi sifatida keladi.

Leverdj. Bu xususiy kapitalning o'sgan qismini ko'rsatib, u quyidagicha aniqlanadi, ya'ni xususiy kapital rentabelligi koeffitsienti bilan jami investitsiyalar orasidagi farq koeffitsienti olinadi. Kelib chiqqan natija qanchalik yuqori bo'lsa korxonaning xususiy kapitalini shunchalik o'sganligini beradi.

Bir aktsiya uchun daromadni hisobot yilida olingan foydani chiqarilgan aktsiyalar soniga bo'lish bilan aniqlanadi.

Qarz va xususiy kapital o'rtasidagi nisbat koeffitsienti.

Bunda uzoq va qisqa muddatli qarz mablag'larini o'z mablag'lari manbaiga bo'lib topamiz. Bunday nisbatlar har bir davr uchun aniqlanadi.

Agarda hisobot yili boshidagi aniqlangan koeffitsient yil oxiriga nisbatan katta bo'lsa $A_1 > A_2$ u holda korxonaning to'lov qobiliyati oshgan bo'ladi. Aks holda esa korxonaning to'lov qobiliyati pasaygan bo'ladi.

Xususiy kapitalning jami aktivlarda tutgan ulushi koeffitsienti.

$$\frac{\text{Xususiy kapital qiymatini}}{\text{Jami mablag'lar}}$$

formulasi orqali topiladi. Bu koeffitsient qanchalik birga yaqinlashib borsa korxonaning mustaqilligi shunchalik oshib boradi. Bizning respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar bu koeffitsientning kamida 50% ga ega bo'lishlari lozim.

Xususiy kapital to'g'risidagi xisobot shakliga asoslanib yil boshiga nisbatan yil oxirida qolgan kapitalimizning o'zgarishini tahlil qilamiz. Buning uchun quyidagi shaklda analitik jadvalni tuzamiz.

“AVS” aksionerlik jamiyatining xususiy kapitali va uning dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	yil boshiga qoldiq	O'zgarishi		Yil oxiriga qoldiq
		ko'pa-yishi	kama-yishi	
1	2	3	4	5
1. Ustav kapitali	28280	-	-	28280
2. Qo'shilgan kapital	116902	-	-	116902
3. Rezerv kapitali	278317	263511	-	541828
4. Taqsimlanmagan foyda	37000	5400	-	42400
5. Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar	-	-	-	-
JAMI:	460499	268911	-	729410

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilayotgan “AVS” aksionerlik jamiyatining xususiy kapitali yil boshiga nisbatan yil oxirida 268911 ming so'mga oshgan. Bu natija korxonaga uchun ijobiy deb qaralishi lozim. Chunki bu miqdor yil boshiga nisbatan salkam 60 % ga yaqin oshgan.

Bunday o'zgarishning hosil bo'lishida hisobot yilida taqsimlanmagan foydaning 5400 ming so'mga va rezerv kapitalining 263511 ming so'mga oshuvi katta ta'sir etgan.

Xususiy kapitalning qolgan turlari bo'yicha yil davomidagi harakati kuzatilmagan.

Ijobiy natija deb qaralishini yana bir tarafi shundaki, xususiy kapitalning asosini qo'shilgan va rezerv kapitali tashkil qilganidir. Bu esa kelgusida korxonaning xususiy kapitali yanada ko'payib borishidan dalolat beradi.

1999 yil 28 iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliya - xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalarini tugatish tartibini soddalashtirish chora - tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. Bu farmonga ko'ra moliya - xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalar faoliyati tuzilgan maxsus hududiy komissiyalar ko'rsatmasiga ko'ra to'xtatiladi.

Shunday ekan, yuqoridagi jadval ma'lumotlariga asoslangan holda bu muammoni hal etish yo'llarini topishimiz kerak. Ko'rinib turibdiki, xususiy kapital qiymatini ko'paytirishning eng asosiy omili bo'lib korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi hisoblanadi. Faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar shu omil hisobiga o'z jamg'armalarini oshirishi eng optimal variant deb qaraladi. Sababi, bu omilning o'zgarishi faqatgina korxonaning o'ziga bog'liq bo'lib, uning har tomonlama to'liq imkoniyatlarini ishga solib faoliyatini boshlashni taqozo etadi. Bundan tashqari boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishi ham ushbu omil bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur vazifalarni hal etishda talabalar «Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari hamda moliyaviy natijalarni aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom»ni chuqur bilishlari lozim. Unda foydani shakllantirish muammolarini chuqur o'rganishlari lozim.

15.3. Xususiy kapitalni ko'paytirish omillarini aniqlash

Xususiy kapital tahlili uning tarkibidan joy olgan ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarib boradi. Har bir tarkibning o'zgarishi ham o'z mazmuniga ko'ra ma'lum ko'rsatkichlarni o'zgarishi orqali amalga oshadi.

Ustav kapitali;

Bu schyot xususiy (hissador) kapitalining qiymati, qimmatbaho qog'ozlarning emissiyasi va joriy yil foydasi va zarari hisobiga o'zgarishi mumkin.

Qo'shilgan kapital.

Bu schyot quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:

- xususiy (hissador) kapitali qiymatining o'zgarishi;
- muomalaga qo'shimcha aksiyalarning chiqarilishida;
- asosiy vositalarni qayta baxolanishida;
- foyda va zararlarni hisobiga.

3. Rezerv kapitali ham yuqorida keltirilgan o'zgarish sabablari hisobiga amalga oshadi. Faqatgina bu o'zgarishlar tarkibiga foyda hisobidan rezervlarga ajratilgan summalar.

4. Taqsimlanmagan foyda. Bu ko'rsatkich korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi, hissador kapitalining ko'payish yoki kamayishi, qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi, rezerv uchun ajratmalar hisobiga o'zgarishi mumkin.

5. Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar.

- xisobot davrida olingan zarar;
- qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi;
- hissador kapitalining ko'p yoki kam bo'lishi kabi ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarishi mumkin.

Bu o'zgarishlar 5- shaklda ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- xususiy kapital to'g'risida tushuncha va uni tahlil etish maqsadi;
- xususiy kapitalni tarkibi, tuzilishi va yil boshiga nisbatan o'zgarish sabablari;
- ustav fondi;
- rezerv kapitali;
- qo'shilgan kapital;
- taqsimlanmagan foyda (zarar);
- balans passivi moddalarini qarzni uzish muddatlari bo'yicha 4 guruhga bo'linishi;
- joriy likvidlik koeffitsienti;
- istiqbolli likvidlik koeffitsienti;
- bankrotlik alomatlarini va ularni tahlil etish uslublari;
- kreditga layoqatlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni tahlil etish uslubi;
- qaramsizlik koeffitsienti;
- qarz va o'z mablag'larini nisbati;

Takrorlash uchun savollar

1. Xususiy kapital deganda nimani tushunasiz?
2. Xususiy kapital nima uchun tahlil etiladi?
3. Xo'jalik sub'ektlarining xususiy kapitalini tahlil qilishdan maqsad va tahlil vazifalari nimalardan iborat?
4. Xususiy kapital tarkibiga nimalar kiradi?
5. Xususiy kapital qanday tahlil etiladi?
6. Xususiy kapitalni ko'paytirish yo'llarini ko'rsatib bering?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyida ilova qilingan "Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlari asosida korxonaning xususiy kapital bilan ta'minlanganligini va uning holatini mustaqil ravishda tahlil qilib chiqing va xulosalar yozing.

2-topshiriq

Korxonaning xususiy kapitalini ko'paytirish yo'llarini ko'rsatib bering.

XUSUSIY KAPITAL TO'G'RISIDAGI HISOBOT (5-sonli shakl)

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Sa tr ko di Ko d str	Ustav kapitali Ustavniy kapital	Qo 'sh ilg an ka pit al Do ba vle nn iy ka pit al	Rezerv kapitali Rezerv niy kapital	Taqsi mlan maga n foyda (qopla n- maga n zarar) Neras predel en- naya pribil (nepo kritie ubitki)	So tib oli ng an xu su siy ak tsiy al Vi ku ple nn ie so bst ve nn ie ak tsii	M aq sa dli tus hu ml ar va bo sh qal ar Ts ele vie po stu ple niy a i pr oc hie	Jami Itogo
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Yil boshidagi qoldiq Ostatok na nachalo goda</i>	010	2000000,0			256165,3			2256165,3
Qimmatli qog'ozlar emissiyasi Emissiya tsennix bumag	020			x	x	x	x	
Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash pereotsenka dolgosrochnix aktivov kapitala	030	x	x	1100846,8	x	x	x	1100846,8
Ustav kapitalini shakllantirishda paydo bo'lgan valyuta kursi farqlari Valyutnaya kursovaya raznitsa pri formiravanii ustavnogo	040	x		x	x	x	x	
Rezerv kapitaliga ajratmalar Otchisleniya v rezervniy kapital	050	x	x			x	x	
Joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari) Neraspredelennaya pribil (ubitok)	060	x	x		186423,2	x	x	186423,2

tekushchego goda								
Tekinga olingan mol-mulk Bezvozdno poluchennoe imushchestvo	070	x	x	x		x	x	

Maqsadli foydalanish uchun olingan mablag'lar Poluchennie sredstva po tselevomu naznacheniyu	080	x	x		x	x	x	
To'langan dividendlar Dividendi uplachennie	090	x	x	x		x	x	
Xususiy kapital shakllanishining boshqa manbalari Prochie istochniki formirovaniya sobstvennogo kapitala	100							
Yil oxiridagi goldiq	110	2000000,0		1100846,8	442588,5			3543435,3
Xususiy kapitalning ko'payishi (+) yoki kamayishi (-) Uvelichenie (+) ili umenshenie (-) sobstvennogo kapitala	120							
MA'LUMOT UCHUN: SPRAVOChNO:								
Chiqarilgan aksiyalar soni, dona Kolichestva vipushennix aksiy, sht	130	x	x	x	x	x	x	
Shu jumladan: V tom chisle:								
imtiyozli privilegirovannie	131	x	x	x	x	x	x	
oddiy prostie	132	x	x	x	x	x	x	
Aksiyaning nominal qiymati Nominalnaya stoimost aksii	140	x	x	x	x	x	x	
Muomaladagi aksiyalar soni, dona Kolichestvo aksiy v obrashchenii, sht	150	x	x	x	x	x	x	
Shu jumladan: V tom chisle:								
imtiyozli privilegirovannie	151							
Oddiy prostie	152							

XVI-BOB. KORXONANING INVESTITSION FAOLIYATINI TAHLILI

16.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya faoliyati, uning turlari va asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tkazish va tarmoqlar iqtisodini rivojlantirish investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga bevosita bog'liqdir. Bozor munosabatlariga o'tish bosqichida davlatning olib borgan investitsiya siyosatini hayotga tadbiqu etish natijasida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida yuksalishlar yuz bergan. Xalq xo'jaligi tarmoqlariga yo'naltirilgan investitsiya mamlakatlar iqtisodini rivojlantirishni ta'minlab, ichki bozorini tovarlar bilan to'ldirishga va xalqaro savdo aloqalarining kengayishiga har tomonlama o'z hissasini qo'shgan.

Investitsiya lotincha «**INVEST**» so'zidan olingan bo'lib «**sarmoya**» degan ma'noni bildiradi. Kengroq ma'noda qo'llanilganda foyda olish maqsadida mamlakat ichkarisida va chet ellarda sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlariga qo'yilgan uzoq muddatli mablag' sarmoyani bildiradi.

Bugungi kunda investitsiya va investitsion jarayon tushunchasiga amaliyotchilar har xil nuqtai nazardan qaraydilar. Ayrim olimlar investitsiyani hali ham «**kapital qo'yilmalar**», «**kapital qurilish**» kategoriyalariga tenglashtirib keladilar. Aslini olganda, investitsiya hajmi jihatdan ham, rang-barangligi jihatdan ham hozir aytilgan kategoriyalardan ustun turadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida «**kapital qo'yilmalar**», «**kapital qurilish**» kategoriyalari investitsiyalarning tarkibiy qismidir.

Investitsiyani iqtisodiy ahamiyati to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak, bu o'rinda «investitsiya» tushunchasining moliyaviy, mulkiy va intellektual qadriyatlarini takror ishlab chiqarish in'ikosi bo'lishini dastlabki va asosiy tushuncha bo'lib maydonga chiqishini unutmash kerak.

Bizda investitsiya xususida qonuniy hujjatlar 1991 yildan boshlab qabul qilindi va o'tgan vaqt ichida ular ancha takomillashdi. Investitsiya to'g'risida qabul qilingan qonunda ko'rsatilishicha investitsiya – bu iqtisodiy samara olish yoki ijobiy ko'rinishdagi ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag'lari, banklarga qo'yilgan omonatlar kabilar, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar, mashinalar, asbob uskunalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi va investitsiya to'g'risida o'zimizda qabul qilingan qonunning tahlilidan kelib chiqib, investitsiyaning shartli ravishda 3 ta turini ajratish mumkin:

- 1) Moliyaviy investitsiyalar
- 2) Moddiy investitsiyalar
- 3) Aqliy investitsiyalar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir investitsiya turining o'ziga xos o'rni bo'ladi. Moliyaviy investitsiyalar tarkibiga mahalliy va xorijiy mamlakatlarning pul birliklari, banklardagi omonatlar, veksellar va boshqa qimmatli qog'ozlar hamda ularga tenglashtirilgan boyliklar kiradi.

Moddiy investitsiyalar tarkibiga asosiy fondlar, ya'ni binolar, asbob-uskunalar, inshootlar va boshqa turdagi asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismlari kiradi.

Aqliy investitsiyalar miqdori juda rang-barangdir, ya'ni ular mulkiy huquqlar shaklidagi investitsiyalar va tabiiy resurslardan foydalanish shaklidagi investitsiyalardan iborat.

Mulkiy huquqlar guruhiga kirgan investitsiyalarning xillari bozor munosabatlariga nechog'lik rivojlanishiga, milliy bozorlarning o'ziga xos tomonlariga qarab har xil bo'ladi. Aqliy mehnatga oid haq-huquqlar shaklidagi investitsiyalar tarkibiga mualliflik huquqlari, «nou-xau» kashfiyotlar, tovar belgilariga beriladigan litsenziyalar va boshqa xil egalik huquqlari kiradi.

Tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari ko'rinishidagi investitsiyalari er va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlarini o'z ichiga oladi.

Hamma turdagi investitsiyalar, ularning hajmidan qat'iy nazar, biror-bir investitsion jarayonning natijasidir.

Investitsiyada qatnashish tasnifiga ko'ra:

a) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar - asosan ob'ekt aniq ma'lum maqsadni amalga oshirish real bo'lgan taqdirda yo'naltirilgan mablag'dir.

b) boshqa investitsiyalar – bular vositachilar orqali ob'ektlarga sarflanadi va olingan daromad mijozlar o'rtasida taqsimlanadi.

Investitsiyalash davriga qarab qisqa muddatli va uzoq muddatli investitsiyalarga bo'linadi: qisqa muddatli investitsiyalar bir yilgacha bo'lgan omonat sertifikatlari va boshqa qimmatli qog'ozlardir; uzoq muddatli investitsiyalar bu bir yildan ortiq muddatlarga qo'yilgan kapital bo'lib, 2 yilga, 2-3 yil va 5 yildan ortiq muddatlarga ham qo'yilishi mumkin.

Hududiy belgilari bo'ytcha investitsiyalar quyidagicha bo'linadi:

A) mamlakat ichkarisi va hududlarga qo'yiladigan investitsiyalar;

B) xorijga investitsiyalar qo'yish, xorij investitsiyalarining kirib kelishi yoki aktsiya, obligatsiyalar shaklida ham bo'lishi mumkin;

V) xorij investitsiyalari deganda chet el fuqarolari, yuridik shaxslar va davlatlar tomonidan qo'yilgan investitsiyalar tushuniladi;

G) hamkorlikdagi investitsiyalarga mazkur mamlakat va xorij mamlakatlarining birgalikda qo'yadigan investitsiyalari kiradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning tajribasidan ma'lumki, investitsion kompleks bir necha elementlardan iborat, ularning asosiylari quyidagilardir: investitsiya siyosati, investitsiya iqlim va muhiti, investitsion faoliyati, kapital qo'yilmalari, investitsiya bosqichlari va boshqalar. Ushbu elementlarning har biri bozor iqtisodiyoti sharoitlarida o'ziga xos yo'nalishga egadir.

Investitsiya siyosati investorlarning haq-huquqlari, imtiyozlarini ta'minlash bilan bir qatorda iqtisodiyot tarmoqlariga tegishli asosiy fondlarni kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishga yo'naltirish, muqim soliqqa tortish mexanizmi va moliya-kredit siyosatini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar yig'indisidan iborat.

Investitsiya muhiti yoki iqlimi juda keng ma'noli bo'lib iqtisodiyot holatini ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini, tadbirkorlik faoliyati qay darajada rivojlanganligi, ularning samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun chiqarilgan qonun va qarorlarni, madaniyatini, ma'naviyatini investorlar o'z mablag'larini yo'naltirish uchun e'tiborga oladigan hamda ulardan xulosa chiqaradigan boshqa omillarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy siyosatni olib borish davlat boshqarish organlarini investitsion jarayonlarni tartibga solish, iqtisodiyotda davlat aralashuvi, xalkaro bitimlarda ishtirok etish va chet el investitsiyalarini jalb qilish investitsion muhitga katta ta'sir ko'rsatadi. Qonuniy, iqtisodiy va siyosiy nobarqarorlik, soliq tizimlarining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, bozor infrastrukturasi rivojlanmaganligi, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan sub'ektlar orasidagi munosabatlarni tartibga solib turadigan qonuniy mexanizmlarning yo'qligi, informatsiya darajasiga to'g'ri kelmaydigan milliy valyuta kursi, chet el investitsiyalarini sug'urta qilish bilan himoya qilish mexanizmlarining yaxshi ishlab chiqilmaganligi, korxonalar va investitsion loyihalar haqida aniq va to'liq ma'lumotlarni yo'qligi va qimmatbaho qog'ozlar bozorining investitsion muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yana bir investitsion muhit holatini aniqlaydigan omil bulib investitsion tushkunlik hisoblanadi. Bundan tashqari jamg'arma taqchilligi % stavkalarining yuqoriligi bilan ham bog'liqdir. Bu esa kichik va o'rta tadbirkorlikni bank kreditlaridan foydalanishlarini qiyinlashtiradi. Inflyatsiya sababi, beriladigan kreditlarning katta qismi qisqa muddatli bo'lib bu ulardan ishlab chiqarishda foydalanishni cheklab qo'yadi.

Korxonalar bir-birlariga bo'lgan qarzlarni to'lay olmaslik holatining kuchayishi ham investitsion muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qimmatbaho qog'ozlar bozori ham investitsion muhitga ta'sir etadigan faktlar bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston iqtisodiyotidagi mulk shakllarini ko'payishiga va bozor munosabatlarining mustahkamlanishiga olib keladi.

Investitsion faoliyat investitsiyalashning asosiy bo'g'ini hisoblanadi, chunki, aynan shu jarayonda investitsiya bir ko'rinishdan ikkinchi ko'rinishga o'tadi, ya'ni jamg'armalar, qo'yilmalar, kapital mulk, iqtisodiy samara shaklini oladi. Investitsiyalar oqimi tadbirkorlikning nechog'lik faolligini, demakki, bozor kon'yukturasini ham ta'riflab beradi. Investitsiyalar oqimining shu harakati, ya'ni tadbirkorlikka investitsiyalar ajratish va sarflab iqtisodiy natija olish investitsiya faoliyatining o'zidir.

Investitsion bosqich – investitsiyalar ajratish, kapital qo'yilmalar(xarajatlar) berish investitsiyalar harakatining bir bosqichidir, xolos. O'zgarishlar zanjiridagi keyingi element investitsiyalar ajratishning kapital boyliklar bilan ifodalangan natijasi, samarasidir.

Shunday qilib, kapital boyliklarning shakllanishi investitsion kapital harakatining pirovardi, ya'ni, uning yangi iste'mol qiymatlarini yaratish uchun tayyor bo'lgan ishlab chiqarish omillariga aylanishidir. Investitsiyalar ajratish bosqichlari harakatining yig'indisi barcha investorlarning investitsion faoliyatini tashkil etadi.

Investitsion faoliyatning tashabbuskorlari bo'lib investorlar maydonga chiqadi. Investorlar o'zlari qiladigan va qarzga olingan mulkiy va aqliy qadriyatlarni tadbirkorlik ishlariga ishlatish to'g'risida qarorga kelgan investitsion faoliyat su'ektlaridir. Investorlar ulush qo'shuvchilar, kreditorlar, xaridoalar rovida maydonga chiqadilar. Shuningdek, investitsion faoliyatning boshqa qatnashchilari vazifasini bajarishlari mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida investitsion faoliyat quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- jismoniy shaxslar, davlatga qarashli bo'lmagan korxonalar, xo'jalik uyushmalari, jamiyat shirkatlari shuningdek, jamoat tashkilotlari va yuridik shaxslar tomonidan mablag'lar ajratish yo'li bilan;

- davlat tomonidan mablag'lar ajratish yo'li bilan, ayni vaqtda bu ishni hukumat va boshqaruv organlari investitsion va ssuda resurslarini byudjetdan mablag' bilan ta'minlash hisobiga amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida davlatning investitsion faoliyatdagi roli asosan fan-texnika taraqqiyotini rag'batlantirish, malakali ishchi kuchini etishtirib berish, ishlab chiqarish infrastrukturasiga ajratish singari qimmat turadigan jarayonlarga davlat sektori byudjetidan etarli mablag' berish bilan cheklanishi kerak. Bundan tashqari iqtisodiy mustahkamlikni ta'minlash va fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirish jamoat ishlab chiqarish sohasini sog'lomlashtirish, qoloq tumanlar ijtimoiy infrastrukturasini industrilashtirish hamda yaxshilash maqsadlarida iqtisodiyotni ustivor sohalari davlat tomonidan ssudalar va subsidiyalar ko'rinishida yordam berishi mumkin;

- chet el fuqarolari, yuridik shaxslar va davlat tomonidan chet el investitsiyalari berish yo'li bilan ;

- mulkka egalik qilish huquqiga, bekamu-ko'st xo'jalik yuritish yoki operativ ravishda boshqarish huquqiga, shuningdek, daromadlar manbaiga jamg'armalarga ega bo'lgan va qarzga beriladigan hamda jalb etiladigan mablag'laglarni olish huquqidan foydalana oladigan va chet el fuqarolari, yuridik shaxslari, shuningdek ajnabiy davlatlar ajratish yo'li bilan.

Investor investitsiya ob'ektlari va natijalariga, jumladan, reinvestitsiyalar va savdo ishlariga egalik qilish va ularni o'z ixtiyoridan kiritishi huquqiga egadirlir. Investitsion faoliyat ob'ektlarining o'zaro munosabatlari, shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Investitsion faoliyatni mablag' bilan ta'minlash har xil mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi: o'ziga qarashli va jalb etilgan mablag'lar, belgilangan tartibda chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlar, zayomlar va boshqalar shular jumlasidandir.

Bugungi kunda O'zbekiston xorijiy investitsiyani qaysi turini ko'proq jalb qilishi kerak degan savol tug'iladi. Avvalo, biz bugungi kunda xorijiy moddiy investitsiyalarni o'zlashtirishimiz zarur. Bu bizga yangi texnologiyalar «nou-xau» va boshqa asosiy ishlab chiqarish fondlarini jalb qilish degani. ***Bu turdagi xorijiy investitsiyani jalb qilish hisobiga quyidagi yutuqlarga erishish mumkin:***

- asosiy ishlab chiqarish hisobiga fond qaytimi ko'rsatkichi oshadi;

- asosiy ishlab chiqarish o'sishi byudjet tushumini oshiradi;
- asosiy ishlab chiqarish o'sishi ishsizlikni kamaytiradi;
- va nihoyat, respublikada aholini import tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabi qondirilishiga qisman erishiladi. Davlat eng kerakli tovarlar importini valyuta bilan ta'minlamoqda. Biroq, bu o'z o'rnida bizni valyuta zahiramizni kamaytiradi va qarzni oshiradi.

O'z o'rnida agar investitsion muhit yomon bo'lsa, investitsiya qo'shni davlatlarga oqadi. Demak, biz investitsion muhitga katta e'tibor berishimiz kerak.

Chet el investitsiyalari nuqtai nazaridan investitsion muhitga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omil bulib respublikamizdagi iqtisodiy siyosiy barqarorlik hisoblanadi.

Respublikamizda kechayotgan mana shu siyosiy va iqtisodiy barqarorlik tufayli qisqa vaqt ichida ko'pgina aniqrog'i 3200 dan oshiq qo'shma korxonalar tashkil etildi Bugun O'zbekistonda qo'shma korxonalar uchun soliq imtiyozlari ham berilgan. Bularning barchasi investitsion muhitni yaxshilamoqda.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini aniqlash, nafaqat, xo'jalik sub'ektlarining o'ziga, shuningdek kreditorlar va investorlar uchun ham o'ta muhim ahamiyatiga ega bo'lib, ular faoliyati samaradorligini tahlil etish korxonalar faoliyati ko'rsatkichlarini barcha qiziquvchilar uchun ochib beruvchi vazifani bajaradi. Bunday tahlil etishda korxonalar faoliyatini moliyaviy tahlil etishning alohida o'rin tutishini ta'kidlab o'tmoq zarur. Moliyaviy tahlil korxonaning moliyaviy ahvolinigina oydinlashtirib bermasdan, balki uning har jihatli faoliyati va istiqbollari ham ko'rsatib Bera oladi. Korxonalar to'g'risida barcha muhim iqtisodiy-tahliliy ma'lumotlarga ular faoliyatini moliyaviy tahlil qilish orqali ega bo'lish mumkin. Korxonalar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanuvchilar bo'lib, korxonalar menejeri, aksiyadorlar, kreditorlar, investorlar, hamkorlar yoki sheriklar hisoblanadi. Ushbu foydalanuvchilar korxonalar moliyaviy holatini baholashda o'z maqsadlaridan kelib chiqadilar va o'z mezonlariga asoslanadilar. Qarz oluvchi faoliyatini moliyaviy tahlil etishda kreditorlarni investitsiya mablag'larining qaytarilishi to'g'risidagi bashoratlarni baholash qiziqtiradi.

Umuman, qarz oluvchi faoliyatining moliyaviy tahlili quyidagi savollarga javob berish uchun bir qator hisoblashlarni taklif etadi:

Korxonalar uning barcha qarzdorlik majburiyatlari xizmati uchun (bank oldida, byudjet, mol etkazib beruvchilar va boshqa kreditorlar oldida) etarlicha daromad bera oladimi?

1. Korxonalar uning barcha qarzdorlik majburiyatlari xizmati uchun (bank oldida, byudjet, mol etkazib beruvchilar va boshqa kreditorlar oldida) etarlicha daromad bera oladimi?
2. Xususiy (o'z) kapital, shuningdek qarz kapitali samarali ishlatayaptimi?
3. Kelgusida ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi va ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun zaxiralar bormi?
4. Korxonalar kelgusida o'z faoliyatini rivojlantirish uchun qanday strategiyaga ega va uning amalga oshirilish holati(tanlangan strategiyasidan og'ishish) qanday?

Shu bilan birga korxonalar rentabelligini, samaradorligini, likvidligini, kreditga layoqatliligini baholash uchun bir qator moliyaviy koeffitsientlar ham qo'llaniladi.

16.2. Investitsiyani baholash usullari

Mazkur qismda aytilishi mumkin bo'lgan fikrni eng muhim shaklda qisqacha qilib quyidagicha ifodalash mumkin – agar olinadigan daromadlarning umumiy summasi qilinadigan xarajatlarning umumiy summasidan ortiq bo'ladigan bo'lsa investitsion qarorlarning bir necha muqobil variantlaridan eng yuqori rentabelligini(samaradorligini) tanlash zarur. Albatta, shu qoidaga amal qilib investitsion qarorlar qabul qilinayotgan paytda yana quyidagi jihatlarga ham e'tibor berish kerak. Qoplash muddatini, risk darajasini, kutilayotgan inflyatsiya sur'atlarini va soliqqa tortish istiqbollari hisobga olgan holda investitsiyalarning samaradorligini aniqlash, ya'ni mablag'lar sarfini bundan yaxshiroq yoki foydaliroq yo'lini topish. **Investitsion faoliyatga tegishli qarorlarni qabul qilishda amaliyotda sinovdan o'tgan quyidagi muhim qoidalarga rioya qilinadi:**

1. Pulni bankda saqlagandan ko'ra ko'proq foyda(soliqlar chegirilgan holda) olish imkoni bo'lsa, mablag'larni ishlab chiqarishga, qimmatbaho qog'ozlarga va boshqalarga investitsiyalashtirish o'z ma'nosiga ega bo'ladi.
2. Investitsiyalarning rentabellik darajasi inflyatsiya sur'atlaridan yuqori bo'lgan taqdirdagina mablag'larni investitsiyalashtirish o'z mazmuniga egadir.
3. Diskontlashtirish ham hisobga olingan holda eng yuqori rentabellik darajasiga ega bo'lgan loyihalarga mablag'larni investitsiyalash o'z mazmuniga ega.

Birinchi qoidaning mazmuni shundan iboratki, muayyan mablag'ga egalik qiluvchilar o'z pullarini bankda saqlagani uchun 10% li stavka bo'yicha foyda oladi, agar uni ishlab chiqarishga yoki shu kabi yo'nalishlarni biron-bir turiga sarflasa 20% li qaytim bilan foyda oladi. Demak, mablag' sarfini ikkinchi yo'nalishi samarali hisoblanadi. Investitsion qarorlar baholanayotgan paytda inflyatsiya ham hisobga olinishi kerak. Misol uchun, mablag' egasi xo'jalik qurilishiga 50000 so'm sarf qilmoqchi.

Agar mo'ljallanayotgan inflyatsiyaning yillik sur'ati 8% ni tashkil etsa, u holda, yillik foyda 40000 so'mdan yuqorirok summani tashkil etgan taqdirdagina sarflangan investitsiya maqsadga muvofiq bo'ladi. ($8\% * 500:100=40$)

Investitsion jarayon yuqorida ta'kidlanganidek, har doim risk bilan chambarchas bog'langan. Chunki, vaqt noaniqlikni kuchaytiradi va xarajatlarni qoplashning muddatlari qanchalik uzoq bo'lsa, investitsion loyiha shunchalik riskliroq bo'ladi. Shuning uchun ham, investitsion qarorlar qabul qilinayotgan paytda moliyaviy menejer xarajatlar, tushum, foyda va u yoki bu investitsion loyihaning roalizatsiya qilinishidan erishilishi lozim bo'lgan iqtisodiy rentabellik baholanayotgan paytda, albatta vaqtiy o'zgarishlarni inobatga olmog'i lozim. Ana shu narsa diskontlashtirish deyiladi va, odatda, bir necha muqobil variantlarda amalga oshiriladi.

Diskontlashtirish kelajakda olinishi mumkin bo'lgan summaning hozirgi pulli ekvivalentini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun kelajakda olinishi mumkin bo'lgan(kutilayotgan) summada murakkab foiz bo'yicha ma'lum muddatda jamlangan daromadni ayirish kerak.

Fikrimizni quyidagi misol bilan ifodalaymiz:

Agar tadbirkor yillik 10% daromad olishni mo'ljallab, bugun 200 ming so'mni investitsiyalagan bo'lsa, 1 yildan so'ng

$$200000 * (100\% + 10\%) : 100 = 220000$$

$$200000 * (1.0 + 0.1) = 220000$$

so'mga ega bo'ladi. Ikki yildan keyin esa, mablag'imiz

$$220000 * (1.0 + 0.1) = 242000$$

so'mga teng, va hokazo.

Navbatdagi davrlarda yanada ko'proq daromad olish uchun sarmoya bilan birgalikda uning daromadini ham reinvestitsiyalashtirish jarayoni foizlarini jamlash(qo'yish) deyiladi va uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$KK = BK(1+F)^S, \text{ bunda:}$$

KK—kelajakda tushadigan pul summasi;

BK—boshlang'ich(joriy) qiymati;

F—foiz stavkasi yoki daromadlilik me'ori;

S—daromadlarning jamlanishi amalga oshiriladigan yillar soni.

Kelgusi pul summasi va foiz stavkasi (bizning misolimizda 10%) belgilanilgan holda yuqoridagi formuladan foydalanib, o'sha pul summasining hozirgi qiymatini aniqlash mumkin:

$$BK=KK/(1+F)^S=242000/(1+0.1)^2=200000$$

Diskontlashtirish investitsiyalarning kelgusi qiymatini baholashda, qimmatbaxo qog'ozlarning qiymatini aniqlashda, bank, sug'urta, valyuta amaliyotida va boshqa hollarda keng qo'llanishi lozim. Misol uchun, tadbirkorga 3 yildan so'ng 100000 so'm zarur bo'lsin. Shu maqsadda, tadbirkor 3 yildan keyin uziladigan(qaytariladigan) va umumiy qiymati 100000 so'mdan iborat bo'lgan obligatsiyalarni sotib olish istagini bildirdi. Shu obligatsiyalar bo'yicha yillik daromad darajasi 9% ni tashkil etsin.

Ana shularga asoslangan holda «biz o'sha obligatsiyalar uchun hozir(bugun) qancha to'lashimiz kerak?»—degan savolga javob berishimiz mumkin.

$$BK=100000:(1+0.09)^3=100000:1.295=77220 \text{ so'm}$$

Mazkur aytib o'tilgan 3 asosiy qoidani bilgan holda endi investitsion loyihani tanlash bo'yicha aniq bir misol bilan tanishib chiqaylik. Bu misolning qiziqarli va diqqatga sazovor ekanligi shundaki, taklif etilayotgan har ikkala muqobil variant birinchi ikki qoida nuqtai nazaridan foydasizdir. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan moliyaviy menejer tomonidan rad etilmayotir. Shunday qilib, tadbirkor «Z» yo'nalishidagi mahsulot turini ishlab chiqarish uchun korxonaga mablag'larini investitsiya qilmoqchi. Lekin, uning oldida 2 loyiha mavjud.

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga o'z munosabatimizni quyidagi ketma-ketliklar tartibida bildirishga harakat qilamiz:

1. Investitsiyalarning o'rtacha yillik rentabellik darajasini bank kreditining o'rtacha foiz stavkasi bilan taqqoslaymiz;

Har ikkala loyihalarga nisbatan mablag'larni bankda saqlash foydaliroqdir. Lekin «B» loyiha bo'yicha qo'ldan chiqarilgan afzalliklar nisbatan kamroqdir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda «B» loyiha (foydalilik nuqtai nazaridan) hozircha yutuqli holatdir.

2. Loyihalarni inflyatsion zararlardan(yo'qotmalardan) sug'urtalanganlik (himoyalanganlik) nuqtai nazaridan taqqoslaymiz;

Taklif etilayotgan loyihalarga tegishli bo'lgan ma'lumotlar

Ko'rsatkichlar	«A» loyiha	«B» loyiha
1	2	3
1. Investitsiyalar, ming so'm;	600	650
2. Tushum, ming so'm		
1-yilda	270	400
2-yilda	200	350
3-yilda	120	100
4-yilda	90	50
5-yilda	70	0
jami 5 yilda	750	900
3. Foyda, ming so'm	150	250
4. O'rtacha yillik foyda, ming so'm	30	50
5. Investitsiyalarning 5 yillik rentabelligi, %	25	38
6. Investitsiyalarning o'rtacha yillik rentabelligi, %	5	7.6
7. Inflyatsiyaning rejalashtirilayotgan (ko'zda tutilayotgan) o'rtacha yillik sur'atlari, %	4	4
8. Bank krediti foizining o'rtacha yillik stavkasi, %	10	10

Har ikkala loyihalarning o'rtacha yillik rentabellik darajasi investitsiyaning o'sish sur'atlaridan yuqoriroqdir. Lekin «B» loyiha bo'yicha bu ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq ($7.6\% - 4.0\% = 3.6\%$) «A» loyiha bo'yicha xuddi shu ko'rsatkichlar o'rtasidagi farqdan ($5.0\% - 4.0\% = 1.0\%$) kattaroqdir. Bu narsa, o'z navbatida, masalani (tanlashni) «B» loyiha foydasiga hal etilishini taqozo etadi.

3. Investitsiyalarning qoplanish muddatlarini (davrlarini) taqqoslaymiz;

Shubhasiz, «B» loyiha bo'yicha investitsiyalar tezroq qoplanadi. Lekin, shu narsani alohida ta'kidlash zarurki, loyihalarning qoplanish muddatlari jihatdan taqqoslash qo'yilmalar samaradorligini atroflicha tahlil qilinishi lozim bo'lganda emas, balki ochiqdan-ochiq yoki aniq kerak bo'lmagan, bo'lmayotgan loyihalarni tezroq yuqqa chiqarish talab qilingandagina maqsadga muvofiqdir.

Shu sababli, taqqoslashlarimizni davom ettiramiz.

4. Talab qilinayotgan investitsiyalarning hajmi yoki miqdorlarini taqqolaymiz;

«B» loyiha «A» loyihaga nisbatan 50 ming so'm qimmatdir. O'z navbatida, bu narsa moliyalashtirishda ma'lum qiyinchiliklarni tug'dirishi mumkin.

5. Loyihalarni tushumlarning barqarorligi nuqtai nazaridan taqqoslaymiz.

«A» loyiha mablag'lar oqimining 5 yil davomida davom etishini, «B» loyiha esa – faqat 4 yil davom etishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda «B» loyiha bo'yicha tushumning asosiy qismi birinchi ikki yilda tushayotir, so'ng keskin kamayish sodir bo'layotir va 5-yilda esa tushum «0» ga teng. Shu o'rinda biz uchun nima muhimroq: 5 yil davomida u yoki bu darajadagi barqaror pul mablag'larining oqib kelishimi yoki birinchi 2-3 yil davomida pul mablag'lari asosiy qismining yig'ilishimi? O'zimiz uchun bu savolga javob beramiz va qiyoslashni davom ettiramiz.

6. Butun 5 yil davomida investitsiyalarning rentabelligini taqqoslaymiz;

Bu o'rinda «B» loyiha ma'lum afzalliklarga ega. Lekin biz hali vaqt omilini inobatga olganimiz yo'q. Diskontlashtirishni amalga oshirmoq kerak.

7. Diskontlashtirishni hisobga olgan holda butun 5 yil uchun investitsiyalarning rentabelligini qiyoslaymiz;

Buning asosi sifatida yillik bank krediti foiz stavkasining darajasini 10% deb olamiz (2 - jadvalga qarang)

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga va xulosaoarga asoslangan holda investitsion qarorlar qabul qilishning asosiy va bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lgan quyidagi mezonlarni ko'rsatishimiz mumkin:

1. Yanada foydaliroq alternativ variantning yo'q ekanligi;

84-jadval

Vaqt omilini hisobga olgan holda loyihalar iqtisodiy rentabelligini aniqlash

	«A» loyiha		«B» loyiha	
	Diskontlashtirilguncha	Diskontlash-tirilgandan sung	Diskontlashtirilguncha	Diskontlash-tirilgandan sung
1	2	3	4	5
1. Investitsiyalar, ming so'm	600	600	650	650
3. Tushum, ming so'm				
1-yil	270	$270:(1+0.1)=245.5$	400	$400:(1+0.1)=363.6$
2-yil	200	$200:(1+0.1)=165.3$	350	$350:(1+0.1)=289.3$
3-yil	120	$120:(1+0.1)=90.2$	100	$100:(1+0.1)=75.2$
4-yil	90	$90:(1+0.1)=61.5$	50	$50:(1+0.1)=34.2$
5-yil	70	$70:(1+0.1)=43.8$	0	0
Jami tushum, ming so'm	750	606.3	900	762.3
3. Foyda, ming so'm	150	$606.3-600.0=6.3$	250	$762.3-650.0=112.3$
4. Diskontlashtirilgandan so'ng loyihaning iqtisodiy rentabelligi $6.3*100\%:600=1.05\%$				$112.3*100\%:650=17.3$

2. Inflyatsiyadan ko'zda tutilishi mumkin bo'lgan zararlar(yo'qotmalar) riskini minimallashtirish;
3. Xarajatlar qoplanish muddatining qisqaliligi;
4. Loyihaning arzonligi;
5. Tushumning barqarorligini ta'minlash;
6. Yuqori darajadagi rentabellik;
7. Diskontlashtirilgandan so'ng rentabellikning yuqori darajaligi;

Ana shu mezonlar to'plamidan foydalanib va ularni bir-birlari bilan bir necha variantlarda kombinatsiyalashtirib moliyaviy menejer u yoki bu loyihaning foydasiga o'z tanlovini e'lon qilishi mumkin. Shunday bo'lishiga qaramasdan, u tomonidan qaysi variantni tanlanishi ko'p jihatdan korxonaga uchun shu kunda eng asosiy bo'lgan mezonni sub'ektiv ravishda tanlash bilan bog'liqdir. Agar moliyaviy menejerning fikricha, korxonaning strategiyasiga kamtarona, lekin uzoq muddat davomida barqaror tushumga ega bo'lish to'g'ri kelsa, u holda «A» loyihani tanlaydi. Aksincha, korxonaga uchun asosiy mezon loyihaning foydaliligi bo'lsa, moliyaviy menejer, albatta, «B» loyihani tanlashi turgan gap.

Shunday qilib, yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, investitsion portfelni shakllantirishda faqat eng yuqori foydali va eng past riskli loyihalarnigina tanlashga e'tibor berib qolmasdan, balki korxonaning strategik liniyasiga eng yaxshi mos keluvchi loyihaga ham alohida e'tibor berilmog'i kerak.

16.3. Ishlab chiqarish investitsiyasining tahlili

Mablag'lardan foydalanishda ishlab chiqarish yo'nalishi ham korxonada, ham jamiyat uchun maqulroq bo'lar edi. Chunki, ishlab chiqarishda aniq turdagi mahsulot (ish, xizmat) yaratilib iqtisodiy qiymat bilan birgalikda iste'mol qiymati hosil qilinadi. Bahosi hamda iste'mol qiymati va uning sifati xaridor talabini qondirsa, mazkur turdagi mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish davomiyligi oshadi. Demak, mablag' aylanishi ta'minlanadi. Eng asosiysi investorlar sarflagan mablag'idan ko'zda tutilgan samara oladilar. Dastlabki, saxifalarda investorlar o'z mablag'larini asoslangan loyihalarga ko'ra aniq yo'nalishga sarflash variantlarini muqobillik tarzida tanlab olishni ko'rib chiqdik. Endigi, masala agar investor ishlab chiqarish yo'nalishiga sarflagan mablag'larini joriy davrdagi va joriy davr yakunlangan holati hamda ularning yillar bo'yicha dinamikasini belgilangan rejaga muvofiq, bozordagi o'zgarishlarni hisobga olgan holdagi ahvolini tahlil qilib, ularni umumlashgirtirib, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyatini o'rganamiz. Bu bilan faoliyat yo'nalishidagi kamchiliklarni bartaraf etib, yanada samarali bo'lgan imkoniyatlarni topib, ularni joriy qilishga erishiladi.

Investitsion faoliyatini tahlil qilish, avvalo ta'minot rejasini bajarishini o'rganishdan boshlanadi. Bu jarayonda rejada belgilangan asosiy va oborot aktivlar (ularning turi bo'yicha)ni kelib tushishi yoki ishlab chiqarishga berilishi holati, reja va haqiqiy ma'lumotlarni taqqoslash yo'li bilan ko'riladi. Aniqlangan og'ishishlar yoki kechikishlar sabablari aniqlanadi. Ular tufayli erishiladigan moliyaviy natijaga ko'rsatilgan salbiy ta'sir miqdori o'rganiladi, ma'suliyatli shaxslarga nisbatan tegishli ko'rsatmalar beriladi. Mazkur usuldagi tahlil tezkor yoki muayyan davrni qamrab olgan holda (masalan: choraklik, yillik) o'tkazilishi mumkin. Albatta, tahlil natijasida olingan xulosalardan samarali foydalanish imkoniyati qo'ldan boy berilmagan davrda mazkur tadbir o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Mablag' aylanishining bevosita ishlab chiqarish bosqichida asosiy va oborot aktivlarini haqiqiy miqdor va qiymat sarfi belgilangan reja bo'yicha amalga oshirilishi tahlil etiladi. O'zgarishlar sabablari o'rganiladi.

85-jadval

Kapital qo'yilmalarga doir ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Xarajatlar elementlari	Biznes reja bo'yicha	Xaqiqatda	Farki (+;-)
1	2	3	4
1. Moddiy xarajatlar	550	564	+14
2. Mehnat haqi	100	110	+10
3. Ijtimoiy sug'urta	40	44	+4
4. Amortizatsiya ajratmalari	165	165	--
5. Boshqa xarajatlar	4	10	+6
JAMI	859	893	+34

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil etilayotgan korxonada ishlab chiqarish xarajatlari rejada belgilangan ko'rsatkichlarga nisbatan qiymat jihatdan jami +34 ming so'mga ortiq sarflangan. Bularning asosiy sabablari quyidagilardir:

Moddiy xarajatlarning ayrim turlarini bahosi oshganligi(+14) ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha mehnat sarf qilinganligi(+10) hamda asosiy vositalar joriy remont xarajatlari kutilmaganda oshib ketganligidir(+6).

Albatta mazkur ortiqcha sarflar mahsulot sotish bahosi o'zgarmagan taqdirda foyda summasini kamaytiradi.

Kapital qo'yilmalar tahlilida ularning joriy yildagi samaradorlik ko'rsatkichlarini ham o'rganib chiqib, haqiqiy ahvolni va unga ta'sir etuvchi omillarni bilish zarur. Bu ma'lumotlar kapital qo'yimlar qaytimini yillar bo'yicha dinamikasini tahlil qilishda va yakuniy samaradorlikni aniqlashda g'oyat muhimdir.

86-jadval

Kapital qo'yilmaning hisobot yili bo'yicha rentabellik darajasi tahlili

Ko'rsatkichlar	Xisobot yili xarajatlari		Foyda		Rentabellik		Farqi (+)
	Reja	Xaqi-qatda	Reja	Xaqi-qatda	Reja	Xaqi-qatda	
1	2	3	4	5	6	7	8
Jami xarajatlar shu jumladan: Asosiy vositalarning joriy xarajatlari	859	893	304	311	35.4	34.8	-0.6
Oborot aktivlari	165	165	x	x			
	694	728	x	x			

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada rentabellik darajasi aytarli darajada keskin o'zgaragan. Biroq, +0.6 miqdordagi nisbiy daraja ham ma'lum ma'noda ijobiy holat deb bo'lmaydi. Bunin asosiy sababi oborot aktivlaridan foydalanishda yo'l qo'yilgan kamchiliklardir. (sababi – jadvalda aytib o'tilgan).

Kapital qo'yilma bo'yicha rentabellik darajasini dinamikasi.

1996	1997	1998	1999
34.8	28	23	18

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki kapital qo'yilma bo'yicha rentabellik darajasi yildan yilga pasayib borgan. Buning asosiy sababi mahsulot bahosi oshmagan holda, unga sarflanuvchi materiallar hamda mehnat haqi qiymati oshib borganligidir. Bu korxonada mazkur yo'nalishga mablag' saflanayotganda yoki investitsiya qilinayotganda loyihani va unga muvofiq keluvchi rejani ishlab chiqishda bozor holatini keskin o'zgarishini oldindan ko'ra olmaganligidir. Biroq, loyiha va rejaning ijobiy tomoni, dastlabki yillardayok kapital qo'yilmaning 60% dan oshiq qiymatini qaytarib olmoqda hamda ularni reinvestitsiya qilmoqda. Biroq, keyingi ikki yilda bu jarayon keskin pasaydi. Eng asosiy kapital qo'yilma inflyatsiya sur'atini ham hisobga olgan holda o'z qiymatini to'rt yil ichida qoplamoqda.

Ishlab chiqarishga sarflangan investitsiyalarni tahlil qilishda ularning moliyalashtirish manbalarini ham alohida o'rganib chiqish talab etiladi. Chunki, majburiyat asosida moliyalashtirish, o'z qiymati bilan birgalikda ma'lum bir foiz to'lovini ham keltirib chiqaradi. Bu esa, erishilgan foydani pirovard natijada kamayishiga ta'sir etadi.

Muayyan faoliyatni investitsiyalash jarayonida uzoq muddatli aktivlarni jalb etishda o'z mablag'lariga sotib olish, kredit, lizing yo'li yoki ijara munosabatlari bilan olish variantlari ham

o'zaro taqqoslanib eng yaxshi deb topilgan tadbir tanlab olinadi. Bunda qiymat jihatdan eng arzon, qaytimi o'z o'simiga ega, moliyalashtirishning qulayligi kabi jihatlariga e'tibor beriladi.

Oborot mablag'laridan unumli foydalanishda ham yuqorida aytib o'tilgan tomonlar chuqur tahlil talab etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, investitsiya yo'nalishini ishlab chiqarishga burish eng avvalo alohida jamoa hamda davlat manfaatlariga mos tushadi. Chunki, moddiy ne'matlar ko'payadi hamda iste'mol etiladi.

Investorlarga esa ishlab chiqarishni rivojlantirganligi uchun soliq qonunchiligi bo'yicha ko'plab imtiyozlar beriladi.

16.4. Moliyaviy investitsiyalar tahlili

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda muayyan korxonada ishlab chiqarishni tashkil etish va ayniqsa kengaytirish qo'shimcha mablag' topish maqsadida chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlarsiz amalga oshishi qiyin.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi:

- kapitalni aniqlash;
- qo'shimcha fond olish;
- qimmatbaho qog'ozlar kursini oshishi evaziga kapitalni ko'paytirish.

Tom ma'noda bozor iqtisodiyoti to'la shakllanib bo'lmagan mamlakatlarda qimmatbaho qog'ozlar, ularga xos bo'lmagan boshqa maqsadlarda ham sotib olinishi mumkin.

Bunday maqsadlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ◆ qimmatbaho qog'ozlar sotib olish yo'li bilan mulkiy huquqlarga ega bo'lish, defitsit mahsulotlar va xizmatlarga ega bo'lish;
- ◆ muomala shartlariga ko'ra naqd pulni o'rnini bosa oladigan qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish;
- ◆ bozorni o'rganish uchun;
- ◆ mulk ta'sir darajasini kengaytirish va uni qayta taqsimlash;
- ◆ nobarqaror bozor sharoitida qimmatbaho qog'ozlar kurslari o'zgarishlari asosida chayqovchilik qilish va x.k.

Qimmatbaho qog'ozlarning likvidlik masalasi bozor iqtisodiyoti shakllanib kelayotgan davlatlarda fond bozorini rivojlantirish bilan bog'liq o'ta muhim masalalar jumlasiga kiradi. Likvidlilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, bunday qimmatbaho qog'ozlarning kursi shuncha mustahkam va yuqori bo'ladi. Demak, korxonalar qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishda birinchi navbatda ularning shu jihatlarga e'tiborni qaratishlari kerak.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida qimmatbaho qog'ozlarning o'ndan ortiq turi bo'lib, ularning ayrim turlari, o'z navbatida, turli shartlar asosida muomalaga chiqarilgan har xil shakllarga bo'linishi mumkin. Quyidagilar qimmatbaho qog'ozlarning asosiy turlari bo'lib hisoblanadi: aktsiya, veksel, fyuchers, hususiyashtirish cheki, obligatsiya, davlat xazina majburiyatlari, opsiyon, varrant, banklarning jamg'arish va depozit sertifikatlari, konosament, mulkiy varaqa (masalan; uy-joy olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog'oz).

Qimmatbaho qog'ozlar va ularning ishonchliligi haqida gap ketganda xalkaro amaliyotda maxsus reyting agentliklari va tashkilotlari qimmatbaho qog'ozlarni chuqur tahlil asosida guruhlariga bo'lishadi. Masalan, qimmatbaho qog'ozlar, «oliy sifatli», «yuqori sifatli», «o'rtadan yuqori sifatli», «o'rta sifatli» va h.k. guruhlariga bo'lish mumkin.

Qimmatbaho qog'ozning investitsion sifati uning likvidlilik darajasi hamda o'rtacha bozor fondidan kam bo'lmagan darajada foiz keltirish qobiliyati va kurs qiymati barqaror bo'lgan sharoitda risk holati kabi omillarni baholash belgilanadi.

Ma'lumki, qimmatbaho qog'oz riski qancha past bo'lsa, uning likvidlilik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Lekin risk darajasi past bo'lgan qimmatbaho qog'ozning daromad keltirish qobiliyati ham aksariyat hollarda yuqori bo'lmasligi mumkin.

Bu o'rinda qimmatbaho qog'ozlar keng tarqalgan g'arb davlatlari bilan o'tish davrida yashayotgan davlatlar amaliyoti o'rtasida o'zaro mos kelmaslik holatlari ham mavjud. Masalan: g'arbda aholi turli qimmatbaho qog'ozlar investitsion sifatlarini yaxshi biladi. Investorlar o'z oldiga qo'ygan maqsadlaridan kelib chiqib, qimmatbaho qog'ozning qaysi turini sotib olishni hal etish uchun ularning investitsion sifatlarini chuqur o'rganishga etarli axborot topa olishadi. Axborot o'zining haqqoniyligi, ishonchliligi va to'raligi bilan ajralib turadi. qimmatbaho qog'ozning investitsion sifatleri haqida noto'g'ri moliyaviy axborot bergan yuridik yoki jismoniy shaxs fond bozorida tezda o'z obro'sini to'kib qo'yishi va natijada sinishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti endi rivojlanayotgan davlatlarda qimmatbaho qog'ozlarning investitsion sifatlarini aniqlash hozircha tor doiradagi mutaxassislarining ishi bo'lib qolmoqda.

Qimmatbaho qog'ozlarning potentsial investorlari bo'lishi mumkin bo'lgan aholining keng qatlamlari fond bozori sarxadlariga asta-sekin kirib bormoqda.

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan davlatlarda qimmatbaho qog'ozlar portfeli bilan bog'lik risklar nisbatan ko'pligi bilan ajralib turadi. ***Quyida qimmatbaho qog'ozlar portfeli bilan bog'liq risklarning asosiy turlari haqida qisqacha so'z yuritiladi.***

Kapital risk—qimmatbaho qog'ozlarga qo'yilgan barcha mablag'lar uchun umumiy risk bo'lib, u zarar ko'rmasdan kapitalni qaytarib ololmaslik holati bilan belgilanadi. Fondlar bozorida yirik tanazullar ro'y bergan paytda (masalan, 1998 yilda Janubiy Koreya, Yaponiya, Rossiya, Indoneziya, Malayziya va h.k. davlatlarda) kapital risk ruyobga chiqadi.

Qonunchilikda o'zgarishlar ro'y berishi bilan bog'lik risk natijasida qimmatbaho qog'ozlar chiqarish qayta ro'yxatga olinishi, bekor qilinishi, uning shartlari tubdan o'zgarishi mumkin. Natijada emitent va investor qo'shimcha xarajatlar qilishi va moddiy yo'qotishlarga duchor bo'lishi mumkin.

Vaqt bilan bog'lik risk 2-qimmatbaho qog'ozni sotib olish yoki sotish uchun noqulay vaqt tanlangan holatlarda yuz beradi. Qimmatbaho qog'ozlarni sotish yoki sotib olishga mavsumiy (agrar, savdo firmalari qimmatbaho qog'ozlari) yoki qayta ishlab chiqarish tsikllarining ta'siri o'ta aniq seziladi.

Tanlash riski — qimmatbaho qog'ozlarning serdaromad va ishonchli turlarini tanlay olmaslik holati bilan bog'liq bo'ladi. Qimmatbaho qog'ozlar investitsion sifatlarini to'g'ri baholay olmagan vaziyatlarda tanlash riski ro'y beradi.

Likvidlilik riski – qimmatbaho qog'ozning investitsion sifatini baholashni o'zgarishi sharoitida uni sotishdan ko'rilgan zarar bilan o'lchanadi.

Inflyatsion risk – yuqori inflyatsiya sur'atlari investorning qimmatbaho qog'ozlardan oladigan daromadlari tezroq qadrsizlanish riskidir. Jahon amaliyotida inflyatsion riskni pasaytirishning juda ko'p usullari bo'lishiga qaramasdan inflyatsiyaning yuqori darajadali qimmatbaho qog'ozlar bozorini buzib yuborishi allaqachon aniqlangan.

Valyuta riski – valyuta kurslari o'zgarishi natijasida valyuta qimmatbaho qog'ozlariga qilingan qo'yilmalar bilan bog'liq bo'lgan riskdir.

Regional risk – bir yoki ikki turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan hududlar faravonligining shu mahsulotlar narxining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan risk. Mamlakatda hokimiyat krizisi vujudga kelgan paytda regional risklar alohida regionlarning siyosiy va iqtisodiy separatizmiga bog'liq holda vujudga kelishi mumkin.

Tarmoqlar riski – iqtisodiyotda tarmoqlarning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'lgan risk. Shunga ko'ra barcha tarmoqlarni guruhlarga ajratish mumkin:

A) tsikllik tebranishlarga ta'sirchan tarmoqlar;

B) tsikllik tebranishlarga kamroq ta'sirchan tarmoqlar;

Bundan tashqari tarmoqlarni «o'lib boryotgan»; «barqaror ishlayotgan»; «tezda o'sib borayotgan» yosh tarmoqlarga ham bo'lish mumkin.

Kredit riski – qimmatbaho qog'ozlarni chiqargan emitent chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha foizlar yoki asosiy qarzning qaytaraolmasligi bilan bog'liq bo'lgan risk.

Foiz riski – bozordagi stavkalarining o'zgarishi natijasida investorlarning zarar ko'rishi bilan bog'liq bo'lgan risk. Ma'lumki, bozor foiz darajasining pasayishiga olib keladi.

Bozor riski – bozor umumiy faoliyatining pasayishi sababli qimmatbaho qog'ozlar narxining pasayishi natijasida investorlarning zarar ko'rishi.

Mamlakat riski – tarmoqlar riskiga o'xshash. Shu bilan birgalikda bu riskning o'zgarishiga korxonaning faoliyati ham ta'sir qiladi. Bunga mos ravishda korxonalar konservativ, agressiv va ularning har ikkalasini birgalikda ko'radigan «oqilona» korxonalariga bo'lish mumkin.

Qaytarib olish riski – qaytarib olish huquqiga ega bo'lgan obligatsiyalar bo'yicha to'lanadigan foizlar darajasidan oshganligi sababli emitentning shu obligatsiyani qaytarib olishi natijasida investorlarning zarar ko'rish riski.

Qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshkarish bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ko'plab operatsiyalardan iborat bo'lib, ularning qay biri qachon va qaysi shartlar bilan ishlashi, portfelni

kim boshqarishi bilan belgilanadi. Qimmatbaho qog'ozlar portfeli uning egasi yoki egasining topshirig'iga ko'ra alohida shaxs tomonidan boshqarilishi mumkin.

Biz quyida portfelni uning egasi tomonidan boshqarilish jarayonida sodir bo'ladigan operatsiyalarining asosiylari bilan tanishtirib o'tamiz. Portfelni uning egasi topshirig'i bo'yicha boshqa shaxs boshqarganda ham shu operatsiyalarning aksariyati bajariladi. Boshqarishning ikkala usuli mazmunan bir-biridan keskin farq kilmaydi. Ularning farqi operatsiyalarni amalga oshirish shaklida bo'ladi. Ya'ni, portfel egasi hamma vaqt o'z nomidan ish ko'radi, ikkinchi usulda esa alohida shaxs uning topshirig'i bo'yicha boshqaruv operatsiyalarini bajaradi.

Bu operatsiya fond bozori kon'yukturasini o'rganish va prognoz qilish, qonunchilik hakida ma'lumot yig'ish, qimmatbaho qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalar bo'yicha uslubiy va me'yoriy hujjatlar tayyorlash, kasbiy tayyorlash, portfel umumiy strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish, portfelni boshqarishni nazorat qilish, qimmatbaho qog'ozlarni baholash, dividend siyosatini yaratish va amalga oshirish kabi o'ta muhim chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ko'rinib turibdiki, qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshqarishni tashkil etish jarayonida bu operatsiya o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Qimmatbaho qog'ozlar bozorini tahlil qilish yuqoridagilar bilan chegaralanib qolmaydi. Portfel holatini u o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish, risklar va likvidlik darajasini baholash, ***xususiy lashtirish jarayonini tayyorlash va amalga oshirish kabi hatti-harakatlar ham portfelni boshqarish operatsiyasining tarkibiy qismlari hisoblanadi.***

1. Qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish asosida investitsiya qilish. Bu operatsiyani amalga oshirish uchun oldindan maxsus fondlar yoki alohida schyotlarda pul mablag'lari asta-sekin jamg'arilib boriladi.
2. Qimmatbaho qog'ozlarni tayyorlash, muomalaga chiqarish va birlamchi tarqatishni tashkil etish.
3. Qimmatbaho qog'ozlarni bevosita sotish bilan bog'liq hatti-harakatlar.
4. Qimmatbaho qog'ozlar egasi almashishiga olib kelishi mumkin bo'lgan ayrim hodisalar (masalan, almashuv, sovg'a qilish, merosga berish va h.k.),
5. Qimmatbaho qog'ozlar bozorini tahlil qilish.
6. Qimmatbaho qog'ozlarni zarur hollarda garov sifatida ishlatish.
7. Qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish.
8. Qimmatbaho qog'ozlarni qarzga berish yoki qarzga olish.
9. Qimmatbaho qog'ozlarni sug'urta qilish.
10. Qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha ehtimol tutilgan zararlarni qoplash maqsadida zahira tashkil qilish va ishlatish.
11. Buzilgan, yo'qolgan qimmatbaho qog'ozlarni almashtirish.
12. Qimmatbaho qog'ozlarning operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotini tuzish.
13. Qimmatbaho qog'ozlarning bir turini boshqa bir turiga almashtirish.
14. Qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshqarish bilan bog'liq mahkamaviy ishlarni bajarish.

Qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshqarish uning egasi tomonidan amalga oshirilganda korxonada bu ish bilan shug'ullanadigan maxsus fond (yoki investitsiya) bo'limi (boshqarmasi) yoki qimmatbaho qog'ozlarni boshqarish bo'limi (boshqarmasi) tashkil etiladi.

Qimmatbaho qog'ozlar portfelining egasi mazkur jarayonni boshqarishni o'zi xoxlamasa, bu ishni fond bozorida maxsus tashkil etilgan ixtisoslashgan tashkilotlarga shartnoma bilan topshirishi mumkin.

Korxonalar sotib olgan qimmatbaho qog'ozlarni va ulardan foydalanishni tahlil qilishda quyidagi jihatlarni ham ko'rib o'tadilar. Qimmatbaho qog'ozlar uzoq va qisqa muddatga qo'yilganligi, reja bo'yicha yoki rejada belgilanmaganligi, reja bo'yicha qaytimi hamda haqiqatdagi qaytimi, bozor bahosini o'sishi yoki kamayishi, ulardan foydalanishning muqobil yo'nalishlari ularning har birining alohida turi bo'yicha solishtirib chiqiladi.

Bu bilan moliyaviy qo'yilmalardan qay darajada foydalanish holatini yillar bo'yicha ham o'rganish mumkin. U holda qimmatbaho qog'ozlarning har bir yildagi qiymati (narxi oshishi

yoki pasayishi ko'rsatilgan holda) keltirilgan foizlari hamda ularning farqlari o'rganib chiqilib muqobil variantlar bilan taqqoslanadi.

Albatta, moliyaviy qo'yilmalardan keladigan foizlarni hisoblashda u bo'yicha ishlab chiqilgan davlat soliq siyosatini ham ko'rib chiqish zarur. Chunki, soliqlar olinadigan foyda summasini kamaytiradi.

Fikrimizcha, uzoq muddatli moliyaviy qo'yimalarga mablag'larni bo'sh turgan pul mablag'lari yoki etarli imkoniyatda foydalanilmayotgan asosiy va oborot fondlarini qo'yilsa, korxonaga uchun samaraliroq bo'lar edi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- investitsiya faoliyati;
- investitsiya turlari;
- ishlab chiqarish investitsiyasi;
- moliyaviy investitsiya;
- kapital qo'yilma va investitsiya;
- investitsion muhit;
- investitsion loyihalar;
- investitsiya riski;

Takrorlash uchun savollar

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsion faoliyati deganda nima tushuniladi?
2. Investitsiya faoliyatining qanday turlari mavjud?
3. Ishlab chiqarish investitsiyasi qanday tahlil etiladi?
4. Moliyaviy investitsiya nima va u qanday tahlil etiladi?
5. Investitsiya bilan kapital qo'yilmalar o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlanishlar mavjud?
6. Xo'jalik sub'ektlarining investitsion faoliyatini jadallashtirish uchun nima qilish kerak?
7. Investitsion loyihalarning riski qanday aniqlanadi va tahlil qilinadi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyidagi ma'lumotlar asosida korxonaga taklif etilayotgan investitsiya loyihalarining ichidan eng samarali bo'lgan loyihaning maqbul variantini tanlang, tahlil eting va xulosa yozing.

2-topshiriq

Jadval ma'lumotlari asosida korxonaga uchun vaqt omilini hisobga olgan holda loyihalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlang va eng maqbul investitsiya loyihasi tanlang.

Taklif etilayotgan loyihalarga tegishli bo'lgan ma'lumotlar

Ko'rsatkichlar	«A» loyiha	«B» loyiha
1	2	3
1. Investitsiyalar, ming so'm;	12580	14500
2. Tushum, ming so'm		
1-yilda	3100	5500
2-yilda	2800	4800
3-yilda	2620	3950
4-yilda	2480	1950
5-yilda	2350	0
jami 5 yilda	?	?
3. Foyda, ming so'm	?	?
4. O'rtacha yillik foyda, ming so'm	?	?
5. Investitsiyalarning 5 yillik rentabelligi, %	?	?
6. Investitsiyalarning o'rtacha yillik rentabelligi, %	?	?
7. Inflyatsiyaning rejalashtirilayotgan (ko'zda tutilayotgan) o'rtacha yillik sur'atlari, %	2,8	2,8
8. Bank krediti foizining o'rtacha yillik stavkasi, %	12,0	12,0

Vaqt omilini hisobga olgan holda loyihalar iqtisodiy rentabelligini aniqlash

	«A» loyiha		«B» loyiha	
	Diskontlashtirilguncha	Diskontlashtirilgandan sung	Diskontlashtirilguncha	Diskontlashtirilgandan sung
1	2	3	4	5
1. Investitsiyalar, ming so'm	12580		14500	
3. Tushum, ming so'm				
1-yil	3100		5500	
2-yil	2800		4800	
3-yil	2620		3950	
4-yil	2480		1950	
5-yil	2350		0	
Jami tushum, ming so'm				
3. Foyda, ming so'm				
4. Diskontlashtirilgandan so'ng loyihaning iqtisodiy rentabelligi				

XI-BOB.KORXONANING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATINI TAHLILI

17.1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yishning iqtisodiy va huquqiy negizlari va uni O'zbekiston Respublikasida rivojlantirish istiqbollari.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yish va rivojlantirish iqtisodiy harakatda asosiy yo'nalishlardan biri sifatida olinadi. Negaki, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish va jahon bozorining aktiv ishtirokchisiga aylanish korxonalar faoliyatining muhim va samarali yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan, tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yish va uning rivojlanish istiqbollarini belgilashga davlat dasturini tuzib chiqishda va bu borada iqtisodiy va huquqiy negizlarni belgilashga muhim ahamiyat qaratiladi.

Mamlakatni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishni tashqi iqtisodiy faoliyatsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bu esa, o'z navbatida faoliyatning turli sohalarida xorij bilan aloqada va hamkorlikda bo'lishni, mahsulot, ish va xizmatlar bo'yicha jahon bozori arenasiga chiqish va unda muqim o'rin egallashning imkon shartlarini belgilab olishni ham talab etadi.

Hozirgi kunda Respublikamizda xorij bilan iqtisodiy aloqalarning rivojini va istiqbolini ijobiy baholash mumkin. Negaki, mustaqillik yillarida turli mulk shaklidagi 3500 dan ortiq qo'shma va hamkorlikdagi korxonalar tashkil etildi. Bugungi kunda ularning 2000 dan ortig'i faol ish olib bormokda.

Ushbu korxonalar asosan respublikaning ichki iste'moliga qaratilgan. Lekin iqtisodiy imkoniyatlarning va huquqiy mezonlarning imkon shartlaridan to'la foydalana olmayotganimiz yo'q. Negaki, tashkil etilgan va ro'yxatga olingan mavjud 3500 dan ortiq qo'shma korxonalarining 40 foizidan ortig'i hali to'la ishga tushirilganicha yo'q yoki amalda umuman faoliyat olib bormayapti. Ularning ayrimlari qayta rasmiylashtirish va faoliyat shaklini o'zgartirish harakatida bo'lsa, ayrimlari hali o'z faoliyatlarini yo'lga qo'ya olganlari yo'q.

Respublikamiz tashqi iqtisodiy faoliyatini yo'lga qo'yish yuzasidan to'la iqtisodiy asosga ega. Lekin bu iqtisodiy asosda maqsadli va kelajakni ko'zlab foydalana olmayotganimiz yo'q. Negaki, respublikamizda tashkil etilayotgan asosiy qo'shma korxonalarini to'la quvvat darajasida ishlata olmayapmiz.

Avvalo iqtisodiy imkoniyatlar deganda nima tushiniladi. Iqtisodiy imkoniyatlar shuki qo'shma va hamkorlikdagi faoliyatni yo'lga qo'yishning moliyaviy, moddiy va mehnat resurslariga to'la egamiz. Moliyaviy imkoniyat shuki, Respublika har qanday foydali va maqsadli loyiha uchun mablag'lar topa oladi. Shu jumladan, korxonalar ham. Ular faoliyatini yo'lga qo'yishda avvalo davlat bosh hamkor va kafolat subekti sifatida chiqmoqda. Respublikamizga manfaati tegadigan har qanday maqsadli loyiha biz uchun maqbul va foydali sanaladi. Shu jihatdan, biz chet ellik hamkorlarga tabiiy qazilmalarni qayta ishlashga, xom ashyolarimizni qayta ishlashga, og'ir sanoatni rivojlantirishga birgalikda hamkorlik qilishga izn berdik.

Ma'lumki, Respublikamiz agrar-industrial mamlakat hisoblanadi. Unda bevosita sanoatda qayta ishlanadigan o'ta muhim va qimmatli mahsulotlar yaratiladi. Mustaqil respublikamiz oltin qazib olish bo'yicha dunyoda 5-o'rinda, paxta xom-ashyosi bo'yicha 3-o'rinda turadi. Paxta bo'yicha yillik yalpi hosili 3.0, 3.3 mln tonnani tashkil etadi. Bundan bevosita tola shaklida 1.2-1.5 mln tonna tola ajratiladi. Bugungi kunda qayta ishlangan paxta tolasining asosiy qismi chet elga sotilmoqda. Respublikani iqtisodiy rivojlantirish istiqbollarida paxtani xom-ashyo sifatida sotish emas, balki, uni sekin-asta tayyor mahsulotlar sifatida sotishga o'tish shartlari belgilangan.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan qorako'l teri va pillaning sotilishida ham bevosita shu jihatlarni ko'rish mumkin. Yaratilgan asosiy mahsulot natural shaklda chet elga sotilmoqda. Vaholanki, uni qayta ishlash va jahon andozalaridagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni imkoni bo'lmayapti. Buning albatta obektiv va subektiv sabablarni sanab o'tish mumkin.

Respublikamiz zaminida mavjud bo'lgan tabiiy resurslar bo'yicha shuni ta'kidlash lozim. Mavjud alyuminiy zahiralari, qimmatli toshlar va metallar zahiralari, tabiiy gaz va madanli

rudalarning mavjudligi ham bizni tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yishimizda moddiy, iqtisodiy asos sifatida olinishi mumkin.

Mehnat resurslari bo'yicha. Respublikamizda hozirda mehnat qilish layoqatida 8 mln ga yaqin aholi mavjud. Ularning ham asosiy qismi qishloq xo'jaligida band. Mavjud mehnat resurslarining deyarlik 60 foizga yaqini qishloq xo'jaligi va unga xizmat ko'rsatuvchi sohalarda band.

Mehnat resurslarining nisbiy ortiqchaligi nihoyatda yuqori. Bu esa ulardan samarali foydalanishga katta ta'sir o'tkazmoqda.

Mehnat resurslarining nisbiy ortiqchaligi shuni xarakterlaydiki Respublikamizda halk xo'jaligida keragidan ortiqcha bandlik mavjud.

Bu bandlik esa ularning sifatiga va qayta tiklanishiga aktiv ta'sir etmoqda.

Mavjud mehnat resurslarining ortiqchaligi esa ularga to'lanadigan mehnat haqining yoki ishchi kuchining bozor qiymatini nihoyatda tushirib yuborgan. Tashqi iqtisodiy faoliyatda esa mehnat resurslarining arzonligi muhim faktor sifatida olinadi.

Huquqiy negizlar bo'yicha ham albatta ibratli ishlar amalga oshirildi va amalga oshirilmokda.

Jumladan, Respublika Oliy Majlisi tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyat bilan bog'lik bo'lgan qator huquqiy aktlar qabul qilingan. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi va uning xalkaro huquqiy normalarga mosligini alohida ta'kidlash lozim. Ushbu qonunda korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish shartlari, holati va tartibi belgilangan. Shu bilan birga, har bir korxonalar albatta mustaqil tashqi iqtisodiy faoliyat bilan qonun chegarasida shug'ullanishi mumkin.

Respublikamiz hukumati tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish va rivojlantirish maqsadida belgilangan chora tadbirlar maqsadi ham, avvalo respublikamizning tashqi savdo oborotini yaxshilashga, unda ijobiy farqlanishga chiqishga qaratilgan.

Respublikamiz Prezidenti tomonidan tashqi faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari bo'yicha Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining Qarorlarini maqsadi ham shunga qaratilgan.

Shuningdek, soliq qonunchiligi bo'yicha ham tashqi iqtisodiy faoliyatdan olingan daromadlarga imtiyozli soliq stavkalarini qo'llash, mahsulotlarning nazoratdagi qatorlari bo'yicha imtiyoz shartlari va ko'plab imtiyozlarning belgilanishi ham tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yishda qo'l kelmokda.

Respublika tashqi iqtisodiy faoliyatini yo'lga qo'yishning bosh shartlaridan biri sifatida bevosita mamlakatimizdagi osoyishtalikni ham olishimiz mumkin.

Albatta tashqi iqtisodiy faoliyatda bo'lish va hamkorlikni yo'lga qo'yish tavakkalik hissi bilan emas, balki oldindan puxta o'ylangan holda amalga oshiriladi. Bu borada albatta xalqaro biznes tili bo'lgan buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga alohida ahamiyat beriladi.

Buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlarini faqat chuqur tahliliy echimlar asosidagina o'qish va o'rganish mumkin. Shu jihatdan tashqi iqtisodiy harakatni belgilashda va yo'lga qo'yishda tahlil bizning asosiy amaliy qurolimiz sifatida qaraladi.

17.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini tahlil etishning mazmuni va mohiyati

Tashqi iqtisodiy faoliyat tahlili iqtisodiy tahlilning muhim bo'limi sifatida alohida o'rganiladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda tahlilni avvalo boshqaruvning va harakatning muhim sharti sifatida o'tkazamiz. Tahlil etish asosida korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyatini yo'lga qo'yishning tashkiliy shakllari, mahsulot ish va xizmatlarni eksporti va importi o'zgarishlari, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga, tovarlar eksporti va importining tuzilishiga, tovarlarni kredit shartlarida sotish va sotib olish, eksport va import operatsiyalaridan daromadlar va xarajatlar o'zgarishiga baho berish, foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, korxonada tashqi savdo oborotini o'stirish yuzasidan korxonada mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlar va ularni yo'lga qo'yish chora tadbirlarini belgilab berish, hamkorlikni yo'lga qo'yishning texnik loyihalarini tuzib chiqish va yo'lga qo'yish, korxonada tashqi iqtisodiy faoliyatiga qisqacha tashxis qo'yish va sharxlar berish tashqi iqtisodiy faoliyat tahlili mazmunini tashkil etadi.

Taqqoslanuvchi muhim ko'rsatkichlar sifatida albatta umumlashgan holda quyidagi ikkita ko'rsatkich olinadi.

1. Eksport hajmi

2. Import hajmi

Eksport operatsiyalari tahlili bo'yicha tashqi savdo oboroti bo'yicha sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar hajmi va ularning rejaga yoki o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga baho beriladi. Muhim ahamiyat eksport hajmining tarkibiga qaratiladi.

Eksport hajmi va uning o'zgarishini omilli tahlil etish tahlilning muhim qatori sifatida qaraladi. Bunda eksport hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi miqdor va sifat omillar o'rganiladi.

Miqdor omil sifatida miqdoriy ifodaga ega bo'lgan ko'rsatkich olinadi. Sifat omili sifatida korxonaning muhim iqtisodiy samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlarning o'zgarishi olinadi.

Import operatsiyalari tahlilida import hajmi bo'yicha reja bajarilishi va dinamikasi, tarkibi, tuzilishi, import operatsiyalaridan daromadlar va xarajatlar, import operatsiyalari foydaliligi, import hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahliliga baho beriladi.

Import hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar sifatida import qilingan tovarlar miqdoriy hajmining o'zgarish, hamda import qilingan tovarlar bahosining o'zgarishini kiritish mumkin.

Kreditga olingan tovarlar va ularning yalpi import hajmidagi salmog'iga baho berishga ham tahlilda muhim e'tibor beriladi.

17.3. Eksport operatsiyalarining tahlili

Tashqi tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish va jahon bozorining aktiv ishtirokchisi hamda sub'ektning bosh maqsadidir. Bu bevositi korxonada, firma mahsulotlarining jahon bozoriga chiqishi va uni band etishi, o'z xaridorini topishida korxonada istiqbolini belgilashi, faoliyati natijaviyligini o'zlashtirishning muhim omili sifatida qaraladi.

Eksport operatsiyalari tahlili korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyati va uning samaradorligi ko'rsatkichlariga iqtisodiy tashhis ko'yiladi. Bu bevosita tashqi savdo oboroti hajmini o'zlashtirish va foydaliligini ta'minlashning mavjud ichki imkoniyatlarini o'rganishni ham o'z ichiga oladi.

Eksport operatsiyalarini tarkibini o'rganishda yalpi eksport hajmida alohida olingan tovarlar yoki tovarlar guruhining mutloq va nisbiy darajalariga baho beriladi. Shuningdek, tashqi savdo faoliyati bo'yicha sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar turi bo'yicha taqsimi, tashqi savdoning mamlakatlar bo'yicha sotish hajmi, hududlar bo'yicha taqsimiga (mustaqil hamdo'stlik mamlakatlari, yaqin sharq mamlakatlari, Evropa mamlakatlari va h.k.) baho beriladi.

Tashqi savdo oboroti bo'yicha reja-topshiriqlarning bajarilishiga ahamiyat beriladi. Shuningdek, tashqi savdo oboroti dinamik o'zgarishlar e'tiborga olinadi.

Tashqi savdo oboroti dinamikasi deganda, uning yillar bo'yichi o'zgarish darajalari tushuniladi. Tahlilda, shuningdek, eksport hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tarkibiga bevosita hisob-kitob qilinadigan, sotilgan tovarlar, ishlar va xizmat bahosining o'zgarishi va fizik hajmining o'zgarishlari kiritiladi.

87-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatini tashqi savdo aylanma rejasining bajarilishi

Mahsulot turlari	Reja		Xaqiqatda		Yalpi maxsulot		Reja bajarilishi %
	Miq-Dori Dona	Baho, so'm	Miq-Dori Dona	Baho, so'm	Reja Ming sum	Xak ming sum	
1	2	3	4	5	6	7	8
A	100	5000	120	6000	50,0	72,0	144,0
B	80	3000	100	3500	24,0	35,0	145,8
Jami	*	*	*	*	74,0	107,0	144,6

Korxonada eksport hajmi «A» mahsulot turi bo'yicha +44, foizga, «B» mahsulot turi bo'yicha +45,8 foizga oshirib bajarilgan. Ta'sir etuvchi omillar taxlilini xam yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida baxolash mumkin. Korxonada tashqi savdo oboroti rejaga nisbatan «A» mahsulot turi bo'yicha 22ming so'mga, «B» mahsulot turi bo'yicha 11 ming so'mga oshishi kuzatilgan. Bu o'zgarishlar ta'sirini quyidagi bog'lanishlar asosida aniqlash mumkin

«A» mahsulot turi bo'yicha yalpi savdo xajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ta'siri:

1. «A» mahsulot miqdorining o'zgarishi xisobi.
 $120 - 100 \cdot 5000 = +10,0$ ming so'm.

2. «A» mahsulot baxosining o'zgarishi xisobiga
 $6000 - 5000 \cdot 120 = +12,0$ ming so'm

Har ikki omil yig'indisi $= 10,0 + 12,0 = +22,0$ ming so'm

«B» mahsulot turi bo'yicha mahsulot xajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar:

1. «B» mahsulot miqdorining o'zgarishi xisobi
 $100 - 80 \cdot 3000 = +6,0$ ming so'm

2. «B» mahsulot baxosining o'zgarishi xisobiga
 $3500 - 3000 \cdot 100 = 5,0$ ming so'm.

Ikkala omil yig'indisi $= +6,0 + 5,0 = 11,0$ ming so'm.

Yuqoridagi bog'lanishlarni jami mahsulot qatori bo'yicha ham hisoblash mumkin.

Eksport operatsiyalari tahlilida korxonada tashqi iqtisodiy faoliyati bo'yicha savdo obroti yoki ish hajmi o'zgarishlariga tarkibli va umumiy asosda baho beriladi.

17.4. Import operatsiyalarining tahlili

Import operatsiyalari tahlilida import hajmining reja va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga va tarkibiga, shuningdek, hududlar va mamlakatlar bo'yicha hajmiga baho beriladi.

Import hajmi bo'yicha reja bajarilishi va dinamikasi mutloq va nisbiy o'zgarishlarda o'rganiladi. Uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi va baholanadi.

Import hajmi bilan eksport hajmi orasidagi nisbat tahlilning muhim qatori hisoblanadi. Ular orasidagi nisbat balansini orqali mamlakat yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulotlari aniqlanadi. Ya'ni yalpi milliy mahsulot hajmini aniqlashda tashqi savdo oborot bo'yicha mutloq farqlanish qo'shilgan chegirilgan holda umumiy ko'rsatkich aniqlanadi.

Tashqi savdo oborotida musbat farqlanishga ega bo'lish shartlari shu asosda boshqariladi va belgilanadi. Bu jihat o'zgarishlar ko'proq makro darajadagi tahlilda o'rganiladi va mamlakat iqtisodining istiqbol ko'rsatkichlari dastaklarini tuzib chiqishda foydalaniladi.

Import hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga tahlilda alohida ahamiyat beriladi. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida import hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning tahlilini ko'rib o'tish mumkin.

88-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatini import hajmi rejasining bajarilishi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha		Haqiqatda		Yalpi import hajmi		Reja bajarilishi, %
	Miqdor	Baho	Miqdor	Baho	Reja	Haq.	
1	2	3	4	5	6	7	8
A-mahsulot	50	2000	62	3000	100	186	186,0
B-mahsulot	40	1000	60	1500	40	90	225,0
Jami	90		122		140	276	197,1

Korxonada import hajmi biznes rejaga nisbatan keskin oshgan. Jumladan, "A" mahsulot turi bo'yicha o'sish 86 %ni, "B" mahsulot turi bo'yicha o'sish esa 2,25 martani tashkil etgan. Korxonada bo'yicha jami o'sish 97,1 foizni tashkil etgan.

Import hajmining o'zgarishida miqdor omil o'zgarishi hisobiga yalpi import hajmi quyidagi o'zgarishga ega bo'lgan.

$$1. (62-50*2000+60-40*1000)=+24,0+20,0=44,0 \text{ ming so'm.}$$

Import hajmining o'zgarishi baho omilining ta'sirida yalpi import hajmi quyidagi o'zgarishga ega bo'lgan.

$$2. (3000-2000*62+1500-1000*60)=+62,0+30,0=92,0 \text{ ming so'm}$$

Har ikkala omil ta'sirida import hajmi o'sishi quyidagicha bo'lgan:

$$+44,0+92,0=136,0 \text{ ming so'm}$$

17.5. Eksport-import operatsiyalaridan olingan daromad va xarajatlar tahlili

Eksport-import operatsiyalari bo'yicha samaradorlik ko'rsatkichlari sifatida eksport-import operatsiyalari bo'yicha daromadlar va xarajatlarning nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi.

Eksport-import operatsiyalaridan olinadigan foyda summasining oshishi birinchidan, korxonada iqtisodiy rivojiga ta'sir etsa, ikkinchi tamondan, mamlakat valyuta rezervining shakllanishi va uning ortishiga imkon beradi. Korxonada valyuta tushumlarining ortishi esa erkin iqtisodiy harakatda bo'lish va chet el bilan aloqalarni rivojlanishda muhim moliyaviy tayanch bo'ladi.

Eksport operatsiyalari tahlilida eksport hajmidan olingan natija va uning rentabelligiga muhim e'tibor beriladi. Buni quyidagi bog'lanishlar asosida aniqlashimiz mumkin.

89-jadval

«AVS» aksionerlik jamiyatining eksport operatsiyalaridan olingan foydasi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
Mahsulot, ish va xizmatlar eksportidan olingan tushum, ming so'm hisobida	100000	120000	+20000
Eksport qilingan mahsulot, ish va xizmatlar tannarxi, ming so'm hisobida	85000	95000	+10000
Eksport hajmidan olingan foyda, ming so'mda	15000	25000	+10000
Rentabellik darajasi, %	15,0	20,8	+5,8

Korxonada eksport hajmidan olingan foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 10000 ming so'mga ortgan. Bu o'zgarish bevosita eksport hajmining yoki olingan daromadlar summasining o'zgarishi hisobiga hamda eksport qilingan mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish tannarxining o'zgarishi hisobiga ro'y bergan. Buni quyidagi bog'lanishlar orqali topishimiz mumkin.

Agarda, korxonada eksport operatsiyasidan o'tgan yil mahsulot, ish va xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxida joriy davr tushumlariga yoki daromadlariga ega bo'la olganda korxonada qo'shimcha qancha foydaga ega bo'lishi mumkin edi.

Buni quyidagicha aniqlash mumkin. Ya'ni, mahsulot, ish va xizmatlar joriy davr eksportidan olingan daromad summasidan ularning o'tgan davr bo'yicha ishlab chiqarish tannarxi chegirilgan holda.

$$12000-85000=35000 \text{ ming so'm.}$$

Demak, korxonada bu holatda qo'shimcha 35000 so'mlik foydaga ega bo'lgan bo'lar edi.

1. Eksport hajmining o'zgarishi hisobiga olingan foyda summasi:

$$35000-15000=+20000 \text{ ming so'm.}$$

2. Eksport qilingan mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish tannarxining o'zgarishi hisobiga o'zgarishi:

$$25000-35000=-10000 \text{ ming so'm}$$

Har ikkala omil ta'sirida eksport hajmidan olingan foyda summasi $=+20000-10000=+10000$ ming so'm bo'lgan.

Korxonada mahsulot eksporti bo'yicha foydalilik, ya'ni, rentabellik darajasi 5,8 foizga o'sgan. Bu o'zgarishni ham yuqoridagi bog'lanishda aniqlash mumkin.

$$\text{Shartli rentabellik} = 25000/100000 * 100 = 25 \%$$

1. Foyda summasining rentabellikka ta'siri:
25,0-15=+10,0 %
2. Tushum summasining rentabellikka ta'siri:
20,8-25,0=-4,2 %
Har ikkala omil ta'sirida eksport hajmi rentabelligi 5,8 % ga ortgan.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar

- tashqi iqtisodiy faoliyat;
- eksport operatsiyalarining tahlili;
- import operatsiyalarining tahlili;
- eksport-import operatsiyalari samaradorligi;
- tashqi savdo oboroti.

Takrorlash uchun savollar

1. Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Xo'jalik sub'ektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatini tahlil qilishdan maqsad nima?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari nimalardan iborat bo'ladi?
4. Eksport operatsiyalari qanday tahlil etiladi?
5. Import operatsiyalari qanday tahlil etiladi?
6. Eksport-import operatsiyalarining samaradorligi qanday o'rganiladi?
7. Tashqi savdo oborotida ijobiy saldogga erishish uchun qanday ishlarni amalga oshirish kerak?
8. Eksport operatsiyalaridan olingan foyda va unga ta'sir etuvchi omillar qanday tahlil etiladi?

Mustaqil o'rganish uchun topshiriqlar

1-topshiriq

Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida korxonaning eksport operatsiyalaridan olgan foydasini va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni mustaqil ravishda aniqlang, tahlil eting va xulosa yozing.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
Mahsulot, ish va xizmatlar eksportidan olingan tushum, ming so'm hisobida	258470	321954	?
Eksport qilingan mahsulot, ish va xizmatlar tannarxi, ming so'm hisobida	201861	248396	?
Eksport hajmidan olingan foyda, ming so'mda	?	?	?
Rentabellik darajasi, %	?	?	?

2-topshiriq

Eksport – import operatsiyalarini tahlil etishning bugungi kundagi ahamiyatiga mustaqil fikr-mulohazalaringiz asosida baho Bering.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH VA BILIMINI MUSTAHKAMLASH UCHUN TESTLAR

1. Tahlil so'zining lug'aviy mazmuni nimani anglatadi?

- a) "tahlil" lotincha so'zdan olingan bo'lib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi;
- b) "tahlil" frantsuzcha so'zdan olingan bo'lib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi;
- c) "tahlil" grekcha so'zdan olingan bo'lib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi;
- d) "tahlil" inglizcha so'zdan olinib, "butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman" ma'nosini anglatadi;
- e) "tahlil" ruscha so'zdan olingan bo'lib, "oddiydan murrakkabga qarab o'rganaman" ma'nosini anglatadi.

2. O'zbekiston Respublikasida yillik moliyaviy hisobot shakllariga qaysi shakllar kiritilgan?

- a) Buxgalteriya balansi, Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot, ishlab chiqarish qarorlari to'g'risidagi hisobot;
- b) Buxgalteriya balansi, Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma, Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot, Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot;
- c) Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma, Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot, Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, Korxonalar sarf-xarajatlari to'g'risidagi hisobot, Mehnat hisoboti;
- d) Buxgalteriya balansi, Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma, Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot, Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot;
- e) Buxgalteriya balansi, Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot, Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot, Mehnat hisoboti.

3. Iqtisodiy tahlilning eng asosiy vazifalari qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

- a) O'rganilayotgan ob'ektga (hodisaga) to'g'ri va xolisona baho berish; Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potentsialiga, uning to'lovga qobiliyatligiga baho berish hamda bu natijaga tezkor chora-tadbirlarni qo'llash yo'llarini ishlab chiqish; Xo'jalik hisobi tamoyillariga, tijorat hisob-kitoblariga amal qilishlikni muntazam tekshirib turish; Korxonalarda mavjud bo'lgan samaradorlikni oshirish yo'lida ularning imkoniyatlarini aniqlash; Korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonalar faoliyatini yaxshilashga jalb qilish; Korxonani boshqarishning eng qulay va naflidir usullarini ishlab chiqish, ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan hodisaga qo'llash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berish, tegishli axborotlar manbaini etkazib berish; Korxonalar rivojlantirishning joriy va istiqbolli rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar asosini aniqlash; Korxonalarining xo'jalik faoliyati jarayonida erishishi mumkin bo'lgan natijalarni oldindan aniqlash; Tahlil uchun kerakli axborot manbalarini to'plash va ularning to'g'riligini tekshirish;
- b) Moddiy, mehnat va moliyaviy boyliklardan samarali va oqilona foydalanganlikka baho berish; Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potentsialiga, uning to'lovga qobiliyatligiga baho berish hamda bu natijaga tezkor chora-tadbirlarni qo'llash yo'llarini ishlab chiqish; Xo'jalik hisobi tamoyillariga, tijorat hisob-kitoblariga amal qilishlikni muntazam tekshirib turish; Korxonalarda mavjud bo'lgan samaradorlikni oshirish yo'lida ularning imkoniyatlarini aniqlash; Korxonaning tijorat sirini saqlagan

holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonani faoliyatini yaxshilashga jalb qilish; Korxonani boshqarishning eng qulay va nafli usullarini ishlab chiqish, ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan hodisaga qo'llash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berish, tegishli axborotlar manbaini etkazib berish; Eng to'g'ri va oqilona, kelgusida ish yuritish va korxonalarni boshqarish bo'yicha xulosalar berish; Korxonalarni rivojlantirishning joriy va istiqbolli rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar asosini aniqlash;

c) O'rganilayotgan ob'ektga (hodisaga) to'g'ri va xolisona baho berish; Korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonani faoliyatini yaxshilashga jalb qilish; Korxonani boshqarishning eng qulay va nafli usullarini ishlab chiqish, ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan hodisaga qo'llash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berish, tegishli axborotlar manbaini etkazib berish;

d) O'rganilayotgan ob'ektga (hodisaga) to'g'ri va xolisona baho berish; Korxonaning biznes rejasini tuzish uchun tegishli axborotlar bilan ta'minlash; Tuzilgan biznes rejalarining to'g'ri va ilmiy asoslanganligiga baho berish; Har bir yo'nalishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sirini hisoblash va shu omillarni ishning samaradorligini oshirishga safarbar qilish; Biznes rejaning bajarilishi natijasida korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlanishi, uning iqtisodiy qudratini yaxshilanishi, har bir xo'jalik sub'ektining raqobatbardoshliligini oshirilishi uchun mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni o'rganish; Moddiy, mehnat va moliyaviy boyliklardan samarali va oqilona foydalanganlikka baho berish; Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy potentsialiga, uning to'lovga qobiliyatligiga baho berish hamda bu natijaga tezkor chora-tadbirlarni qo'llash yo'llarini ishlab chiqish; Xo'jalik hisobi tamoyillariga, tijorat hisob-kitoblariga amal qilishlikni muntazam tekshirib turish; Korxonalarda mavjud bo'lgan samaradorlikni oshirish yo'lida ularning imkoniyatlarini aniqlash; Korxonaning tijorat sirini saqlagan holda uning moliyaviy ahvolini keng jamoatchilikka ko'rsata bilish va tashqi investorlarni korxonani faoliyatini yaxshilashga jalb qilish; Korxonani boshqarishning eng qulay va nafli usullarini ishlab chiqish, ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan hodisaga qo'llash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib berish, tegishli axborotlar manbaini etkazib berish; Eng to'g'ri va oqilona, kelgusida ish yuritish va korxonalarni boshqarish bo'yicha xulosalar berish; Korxonalarni rivojlantirishning joriy va istiqbolli rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar asosini aniqlash; Rejaning bajarilishiga ob'ektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalariga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratgan holda aniqlash; Korxonalarining xo'jalik faoliyati jarayonida erishishi mumkin bo'lgan natijalarni oldindan aniqlash;

e) To'g'ri javob yo'q.

4. Tahlil fanining predmetiga qaysi javobda to'g'ri ta'rif berilgan?

a) Xo'jaliklarning ishlab chiqarish mablag'laridan foydalanishini o'rganishga aytiladi;

b) Tahlil fanining predmeti deb – Xo'jalikning barcha jarayonlaridagi o'zgarish va farqlari sababini o'rganishga aytiladi. Bunday o'rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanadi;

c) Tahlil fanining predmeti deb – turli mulk shaklidagi firma, uyushma, birlashma va hokozolarning moliyaviy-xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi hamda moliyaviy barqarorligi, innovatsion boyliklaridan oqilona foydalanayotganligiga baho berishga aytiladi. Bunday o'rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanadi;

- d) Tahlil fanining predmeti deb - xo'jalik jarayonlarini iqtisodiy manbalardan foydalanib o'rganishga aytiladi;
- e) Tahlil fanining predmeti deb – turli mulk shaklidagi firma, uyushma, birlashma va hokozolarning moliyaviy-xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi hamda moliyaviy barqarorligi, to'lov qobiliyati, raqobatga chidamli bo'lib faoliyat ko'rsatishi uchun zarur texnik, tashkiliy, moddiy, moliyaviy, innovatsion boyliklaridan oqilona foydalanayotganligiga baho berishga aytiladi. Bunday o'rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanadi.

5. Tahlil fanining metodiga qaysi javobdagi ta'rif mos keladi?

- a) Iqtisodiy adabiyotlarda tahlil fanining metodini korxonalar (firma), tashkilot, muassasa, birlashma va hokozolar xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi va rivojlanishini o'rganishdagi idealistik yondashish usullariga aytiladi deb ta'rif berilgan;
- b) Tahlil fanining metodi deb, xodisa va jarayonlarni o'rganishga ijodiy yondoshish tushuniladi;
- c) Tahlil fanining metodi deb, xodisa va jarayonlarni o'rganishga tizimli yondoshish tushuniladi;
- d) Iqtisodiy adabiyotlarda tahlil fanining metodini korxonalar (firma), tashkilot, muassasa, birlashma va hokozolarning xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi va rivojlanishini o'rganishdagi materialistik-dialektik yondashish usullariga aytiladi deb ta'rif berilgan;
- e) Tahlil fanining metodi deb, xodisa va jarayonlarni o'rganishga kompleks yondoshish tushuniladi.

6. O'rganadigan davriga qarab iqtisodiy tahlilning turlari qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

- a) Joriy tahlil, boshqaruv tahlili, moliyaviy tahlil;
- b) Tezkor tahlil, ichki tahlil, tashqi tahlil;
- c) Tezkor tahlil, istiqbolli tahlil, xo'jaliklararo tahlil;
- d) Tezkor tahlil, joriy tahlil, funktsional qiymatli tahlil, xo'jaliklararo tahlil;
- e) Tezkor tahlil, joriy tahlil, istiqbolli tahlil.

7. Korxonalarini boshqarishdagi o'rniga qarab iqtisodiy tahlilning turini belgilang.

- a) Boshqaruv (ichki) tahlil va moliyaviy (tashqi) tahlil;
- b) Moliyaviy tahlil va joriy tahlil;
- c) Boshqaruv tahlili va tezkor tahlil;
- d) Boshqaruv tahlili va istiqbolli tahlil;
- e) Moliyaviy tahlil, tezkor tahlil va joriy tahlil.

8. Tahlilning eng asosiy tamoyillari qaysi javobda to'liq aks ettirilgan?

- a) Ishonchlilik, betaraflik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, pulli baholash, hisobga olish, aniq baholash;
- b) Tizimlilik, ishonchlilik, betaraflik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, pulli baholash, hisobga olish, mazmunning shakldan ustunligi, aniq baholash, uzluksizlik;
- c) Tahlil dasturini tuzib olishlik, tizimlilik, ishonchlilik, betaraflik, davriylik, taqqoslanuvchanlik;
- d) Tizimlilik, ishonchlilik, betaraflik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, mazmunning shakldan ustunligi, aniq baholash, uzluksizlik;
- e) Ishonchlilik, betaraflik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, uzluksizlik.

9. Moliyaviy menejmentda tahlilning qaysi tamoyillari to'liq amal qiladi?

- a) Aniq va haqqoniylik, keraklilik va operativlilik, ijodiylik;
- b) Xolisonalik, to'g'rilik, kompleks va tizimlilik;
- c) Ijodiylik, operativlilik;
- d) Aniq va haqqoniylik, kompleks va tizimlilik;
- e) Xolisonalik, keraklilik va ijodiylik.

10. Tahlil jarayonida qanday turdagi axborot manbalaridan foydalaniladi?

- a) Iqtisodiy va huquqiy;
- b) Iqtisodiy;
- c) Huquqiy va tabiiy ekologik;
- d) Iqtisodiy, huquqiy-me'yoriy, ilmiy-texnologik, tabiiy-ekologik va boshqa turdagi ma'lumotlar;
- e) Iqtisodiy-ekologik va huquqiy.

11. Ijodiy yondoshish tamoyili tahlilning qaysi turiga ko'proq mos?

- a) Istiqbolli tahlilga xos;
- b) Joriy tahlilga xos;
- c) Boshqaruv tahliliga xos;
- d) Moliyaviy tahlilga xos;
- e) Funktsional tahlilga xos.

12. Funktsional qiymatli tahlilning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

- a) Tizimli, kompleks, ijodiy yangicha fikrlash, nazariy va amaliy bilimlarni umumlashtirish;
- b) Tizimli, kompleks, son va sifat o'zgarishlar, inkorni-inkor etish;
- c) Xolislik va haqqoniylik;
- d) Dialektik rivojlanish;
- e) Iqtisodiy va ijtimoiy yagonalik.

13. Iqtisodiy tahlilning tizimli va kompleks o'rganish tamoyili nimalarda namoyon bo'ladi?

- a) Iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy hodisa va jarayonlarning birligida;
- b) Iqtisodiy va ekologik hodisa va jarayonlar birligida;
- c) Dialektik yondashishda;
- d) Ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishda;
- e) Barcha turdagi iqtisodiy manbalardan va ko'rsatkichlar tizimidan foydalangan holda dialektik yondashib iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik birlikni ta'minlashda.

14. Tahlil fanining O'zbekiston Respublikasida vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari qaysi javobda to'g'ri ketma-ketlikda aks ettirilgan?

- a) Balansni tahlil qilish, Hisobot tahlili, Iqtisodiy tahlil, Xo'jalik faoliyati tahlili, Iqtisodiy tahlil, Moliyaviy va boshqaruv tahlili;
- b) Balansshunoslik, Balans talqini, Balansni tahlil qilish, Hisobot tahlili, Iqtisodiy tahlil, Sotsial-iqtisodiy tahlil, Xo'jalik faoliyati tahlili, Iqtisodiy tahlil, Moliyaviy va boshqaruv tahlili;
- c) Balansshunoslik, Balansni tahlil qilish, Hisobot tahlili, Sotsial-iqtisodiy tahlil, Xo'jalik faoliyati tahlili, Iqtisodiy tahlil, Moliyaviy va boshqaruv tahlili;

- d) Hisobot tahlili, Balans talqini, Balansni tahlil qilish, Iqtisodiy tahlil, Xo'jalik faoliyati tahlili, Iqtisodiy tahlil, Moliyaviy va boshqaruv tahlili;
- e) Xo'jalik faoliyati tahlili, Balansni tahlil qilish, Hisobot tahlili, Iqtisodiy tahlil, Moliyaviy tahlil, Sotsial-iqtisodiy tahlil, Iqtisodiy tahlil, Boshqaruv tahlili;

15. O'zbekiston Respublikasida tahlil fanining yaratilish davrlari va ularning yillari hamda davrlarning nomlanishi qaysi javobda to'liq hamda ketma-ketlikda berilgan?

- a) 5 ta davrga bo'linib: 1-davr XX-asrning 50 yillariga to'g'ri kelib, fanning tashkil topish davri deb nomlangan; 2-davr XX-asrning 60 yillariga to'g'ri kelib, sobiq ittifoq ichida o'z o'rniga ega bo'lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri deb nomlangan; 3-davr 70 yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri deb nomlangan; 4-davr 80-yillarning boshlariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning o'zbek tilida yozilishi va vujudga kelish davri deb nomlangan; 5-davr 90-yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari, moliyaviy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop etilishi hamda bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi davri hisoblangan;
- b) 4 ta davrga bo'linib: 1-davr XX-asrning 70 yillariga to'g'ri kelib, sobiq ittifoq ichida o'z o'rniga ega bo'lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri deb nomlangan; 2-davr 80 yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri deb nomlangan; 3-davr 90-yillarning boshlariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning o'zbek tilida yozilishi va vujudga kelish davri deb nomlangan; 4-davr Mustaqillik yillariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari, moliyaviy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop etilishi hamda bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi davri hisoblangan;
- c) 5 ta davrga bo'linib: 1-davr XX-asrning 60 yillariga to'g'ri kelib, shakllanish davri deb nomlangan; 2-davr XX-asrning 70 yillariga to'g'ri kelib, sobiq ittifoq ichida o'z o'rniga ega bo'lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri deb nomlangan; 3-davr 80 yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri deb nomlangan; 4-davr 90-yillarning boshlariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning o'zbek tilida yozilishi va vujudga kelish davri deb nomlangan; 5-davr Mustaqillik yillariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari, moliyaviy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop etilishi hamda bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi davri hisoblangan;
- d) 4 ta davrga bo'linib: 1-davr XX-asrning 30-50 yillariga to'g'ri kelib, shakllanish davri deb nomlangan; 2-davr XX-asrning 60-80 yillariga to'g'ri kelib, sobiq ittifoq ichida o'z o'rniga ega bo'lish va iqtisodiy tahlil maktabining shakllanish davri deb nomlangan; 3-davr 90 yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri deb nomlangan; 4-davr 90-yillarning oxiri va XXI-asrning dastlabki yillariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari, moliyaviy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop etilishi hamda bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi davri hisoblangan;
- e) 3 ta davrga bo'linib: 1-davr XX-asrning 60-70 yillariga to'g'ri kelib, shakllanish davri deb nomlangan; 2-davr 80-90 yillarga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlil maktabining yaratilish va ittifoq miqyosida matlubot kooperatsiyasi tahlili sohasini egallash davri deb nomlangan; 3-davr Mustaqillik yillariga to'g'ri kelib, iqtisodiy tahlilning rivojlanish yillari, moliyaviy tahlil bo'yicha asarlarning ko'plab vujudga kelishi va chop etilishi hamda bu bo'yicha turli qarashlarning paydo bo'lishi davri hisoblangan.

16. Tahlil natijalariga bevosita daxldorlarni qanday guruhlarga ajratiladi?

- a) Moliyaviy va boshqaruv;
- b) Tashqi va ichki;
- c) Bank va soliq;
- d) Joriy va istiqbolli;
- e) Operativ statistika.

17. Qaysi manbalar xo'jalik moliya faoliyatini tahlil etishda asosiy manbalar bo'lib hisoblanadi?

- a) Iqtisodiy va ekologik;
- b) Hisob va huquqiy;
- c) Buxgalteriya, statistika, operativ texnik hisob va hisobot, hisobdan tashqari manbalar;
- d) Taftish natijasining dalolatnomasi;
- e) Soliq organlari tekshiruvi natijasi ma'lumotlari.

18. Tizimli tahlil nechta bosqichdan iborat?

- a) To'rtta;
- b) Sakkizta;
- c) Beshta;
- d) Oltita;
- e) Ettita.

19. Axborotlar to'plash, ijodiy tahlil, tajriba va izlanish o'tkazish, uzluksiz ishlab chiqarish, tijorat-savdo, nazorat qanday tahlil turi bosqichlariga kiradi?

- a) Boshqaruv;
- b) Moliyaviy;
- c) Joriy;
- d) Funktsional-qiymatli;
- e) Istiqbolli.

20. Tahlil fani aniq fan sifatida nimalar haqida bilim berishligi qaysi javobda aniq va to'liq aks ettirilgan?

- a) O'rganilayotgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng o'rgangan holda aniq va xolisona baho berish; Ijobiy va salbiy ta'sir etgan omillarni aniqlash, raqamlarda ko'rsatish va hisoblash; Bor bo'lgan imkoniyatlar, samaradorlikni oshirishni yo'l-yo'riqlarini ko'rsata olish; Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash; Matematik hisob-kitob ishlarini amalga oshirish;
- b) Iqtisodiy jarayon, hodisa va voqealarni rivojlanishini, o'zgarishini ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) ta'sir etuvchi omillar bilan umumiy bog'liq holda o'rganish; O'rganilayotgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng o'rgangan holda aniq va xolisona baho berish; Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash;
- c) Iqtisodiy jarayon, hodisa va voqealarning rivojlanishini, o'zgarishini ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) ta'sir etuvchi omillar bilan umumiy bog'liq holda o'rganish; O'rganilayotgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng

o'rgangan holda aniq va xolisona baho berish; Ijobiy va salbiy ta'sir etgan omillarni aniqlash, raqamlarda ko'rsatish va hisoblash; Bor bo'lgan imkoniyatlar, samaradorlikni oshirishni yo'l-yo'riqlarini ko'rsata olish; Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash;

d) Ijtimoiy-siyosiy hodisa va voqealarni rivojlanishini, o'zgarishini ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) ta'sir etuvchi omillar bilan umumiy bog'liq holda o'rganish; O'rganilayotgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng o'rgangan holda aniq va xolisona baho berish; Ijobiy va salbiy ta'sir etgan omillarni aniqlash, raqamlarda ko'rsatish va hisoblash; Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash;

e) Tabiiy-ekologik hamda ijtimoiy-siyosiy hodisa va voqealarning rivojlanishini, o'zgarishini ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) ta'sir etuvchi omillar bilan umumiy bog'liq holda o'rganish; O'rganilayotgan firma, tashkilot, muassasa va uyushmalarning faoliyatini to'liq va keng o'rgangan holda aniq va xolisona baho berish; Ijobiy va salbiy ta'sir etgan omillarni aniqlash, raqamlarda ko'rsatish va hisoblash; Bor bo'lgan imkoniyatlar, samaradorlikni oshirishni yo'l-yo'riqlarini ko'rsata olish; Ilg'or g'oya va tajribalarni o'rganilayotgan jarayonga qo'llash yo'nalishlarini belgilash.

21. Qaysi omillar firma faoliyatining samaradorligini oshirishning muhim omillari bo'lib hisoblanadi?

- a) Ichki va tashqi omillar;
- b) Asosiy va qo'shimcha omillar;
- c) Iqtisodiy va ijtimoiy omillar;
- d) Tabiiy va ekologik omillar;
- e) Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish omillari.

22. Qaysi javobda iqtisodiy tahlilning oddiy-an'anaviy usullari tarkibiga kiruvchi usul to'g'ri ko'rsatib o'tilgan?

- a) Nazariy o'yin usuli;
- b) Integral usuli;
- c) Chiziqli programmashtirish usuli;
- d) Zanjirli bog'lanish usuli;
- e) Evrestik tahlil usuli.

23. Qaysi javobda iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik (omilli tahlil) usullari tarkibiga kiruvchi usul to'g'ri ko'rsatib o'tilgan?

- a) Mutloq va nisbiy farqlarni aniqlash usuli;
- b) Balansli bog'lanish usuli;
- c) Iqtisodiy tashxis qo'yish usuli;
- d) Guruhlashtirish usuli;
- e) Taqqoslash usuli.

24. Iqtisodiy tahlil o'tkazish bosqichlarining ketma-ketligi qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

- a) Ma'lumotlar to'plash; qayta ishlash; tahlil etish; takliflar bildirish;
- b) Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; to'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish;

c) Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish;

d) Korxonra rahbarlari bilan tanishish; tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; to'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish;

e) Ma'lumot to'plash; tahlil qilish; echimini aniqlash.

25. Tahlil uchun yig'ilgan ma'lumotlarni tekshirish nechta va qanday usullarda olib boriladi?

a) 2 ta usul orqali: texnik (yuzaki) tekshirish usuli; mazmunan (mantiqiy) tekshirish usuli;

b) 3 ta usul orqali: taqqoslash usuli; texnik (yuzaki) tekshirish usuli; mazmunan (mantiqiy) tekshirish usuli;

c) 4 ta usul orqali: taqqoslab tekshirish usuli; guruhlashtirib tekshirish usuli; texnik (yuzaki) tekshirish usuli; mazmunan (mantiqiy) tekshirish usuli;

d) 1 ta usul oqali: texnik (yuzaki) tekshirish usuli;

e) 1 ta usul oqali: mazmunan (mantiqiy) tekshirish usuli.

26. Taqqoslash usulini qo'llashdagi e'tiborga olinadigan talablar qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

a) Baho va aniqlash usuli bir xil;

b) Ixtisoslashuvi bir xil;

c) Hajmi bir xil;

d) Mulchilik shakli bir xil;

e) Noto'g'ri javob yo'q.

27. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, farqlarni ko'paytirish usulini qo'llab, hosildorlikning yalpi mahsulot hajmiga ta'siri qaysi javobda to'g'ri aniqlanganligini belgilang?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
Hosildorlik, ts\ga	28	26
Yalpi mahsulot, ts	11760	13000
Ekin maydoni, ga	420	500

a) -860;

b) +960;

c) -1000;

d) +1000;

e) -990.

28. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, farqlarni ko'paytirish usulini qo'llab, ekin maydoni o'zgarishining yalpi mahsulot hajmiga ta'siri qaysi javobda to'g'ri aniqlanganligini belgilang?

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda
1	2	3
Hosildorlik, ts\ga	?	?
Yalpi mahsulot, ts	13500	13000
Ekin maydoni, ga	500	520

- a) -500;
- b) +500;
- c) -540;
- d) +640;
- e) +560.

29. Xo'jalik faoliyatini tahlil etishning avtomatik boshqarish sistemasi sharoitida amalga oshirilishi qanday printsiplarga amal qiladi?

- a) Aniq maqsadga ega ekanligi; sistemalashganligi; kompleksligi; ixchamlashganligi; uzluksizlik va muntazamlilik; taqqoslanish imkoniyatini kengligi; echim loyihasi aniq va ixchamliligi;
- b) Sistemalashganligi; kompleksligi; ixchamlashganligi; uzluksizlik va muntazamlilik; echim loyihasi aniq va ixchamliligi
- c) Aniq maqsadga ega ekanligi; sistemalashganligi; ixchamlashganligi; uzluksizlik va muntazamlilik;
- d) Tizimlilik; ishonchlilik; betaraflik; davriylik; taqqoslanuvchanlik; mazmunning shakldan ustunligi; aniq baholash; uzluksizlik;
- e) Tahlil dasturini tuzib olishlik; tizimlilik; ishonchlilik; betaraflik; davriylik; taqqoslanuvchanlik.

30. Guruhlashtirish usulini qo'llashda quyidagi talab va shartlarning qaysi biriga amal qilinadi?

- a) guruhlash belgisi to'g'ri tanlanishi lozim; faqat bir tizimga kiruvchi ko'rsatkichlarga olinishi kerak;
- b) ko'rsatkichlar bir xil o'lchov va uslubda aniqlanishi lozim; tahlil natijalarining aniqligini ta'minlash maqsadida tuzilgan guruhlar o'rtasidagi intervallar oralig'ini yaqinroq olish lozim;
- c) dastlabki va oxirgi guruh ochiq, qolgan oraliq guruhlar yopiq bo'lishi, ya'ni boshlang'ich va oxirgi guruh chegaralari aniq bo'lishi kerak;
- d) guruhlar tuzish kichik sonidan, yuqoriga borish tartibiga amal qilingan holda tuzilishi; barcha o'rganiladigan ob'ektlar soni tuzilgan guruhlariga baravar taqsimlanganligiga rioya qilinishi kerak;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

31. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, balansli bog'lanish usulini qo'llab korxonada foydasi qaysi javobda to'g'ri aniqlangan?

Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'mda
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan tushum	219650
2. Qo'shilgan qiymat solig'i	43930
3. Ishlab chiqarish xarajatlari	51460
4. Davr xarajatlari	34600
5. Olingan dividendlar	8700
6. To'langan foizlar	12000
7. Foydadan to'langan soliqlar va boshqa soliq hamda ajratmalar	31089
8. Sof foyda	?

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

32. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, chorva mollari sonining yalpi mahsulot hajmiga ta'siri qaysi javobda to'g'ri aniqlangan?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
Jami sut, ts	6700	6900
Sog'in sigirlar bosh soni, bosh	268	230

- a) +850;
- b) -850;
- c) +950;
- d) -950;
- e) -900.

33. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, chorva mollari mahsuldorligining yalpi mahsulot hajmiga ta'siri qaysi javobda to'g'ri aniqlangan?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
Jami sut, ts	6700	6900
Bir bosh sog'in sigirdan sog'ib olingan sut, ts	25	30

- a) -1150;
- b) +1150;
- c) -1340;
- d) +1340;
- e) +200.

34. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, mahsulot qiymatiga baho o'zgarishining ta'siri qaysi javobda to'g'ri berilgan?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
Mahsulot qiymati, ming so'm	7500	8000
Bir tsentner mahsulot birligi bahosi, so'm	30,0	32,0

- a) -400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) -500;
- e) +600.

35. Ombordagi materiallarning yil oxiridagi qoldig'i qaysi javobda to'g'ri aniqlangan?

Ko'rsatkichlar	Summa
1	2
1. Yil boshiga qoldiq	450
2. Sotib olingan	370
3. 2-tsexga berilgan	180
4. 1-tsexga berilgan	30
5. Asosiy ishlab chiqarishga sarflangan	410
6. Tabiiy kamayish me'yori	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

36. Qaysi javob guruhlashtirish usulini qo'llashdagi e'tiborga olinadigan talab va shartlarga mos kelmaydi?

- a) guruhlash belgisi to'g'ri tanlanishi lozim; faqat bir tizimga kiruvchi ko'rsatkichlargina olinishi kerak;
- b) ko'rsatkichlar bir xil o'lchov va uslubda aniqlanishi lozim; tahlil natijalarining aniqligini ta'minlash maqsadida tuzilgan guruhlar o'rtasidagi intervallar oralig'ini yaqinroq olish lozim;
- c) har bir guruhdagi ob'ektlar soni bir – biriga mos bo'lishi lozim;
- d) guruhlar tuzish kichik sondan, yuqoriga borish tartibiga amal qilingan holda tuzilishi; barcha o'rganiladigan ob'ektlar soni tuzilgan guruhlarga baravar taqsimlanganligiga rioya qilinishi kerak;
- e) Mulchilik shakli bir xil bo'lishi lozim;

37. Tahlil metodining o'ziga xos muhim xususiyatlari qaysi javobda to'g'ri va to'liq aks ettirib berilgan?

- a) iqtisodiy samaradorlikka erishish maqsadida ko'rsatkichlarni bir-biriga bog'liq holda o'rganish;
- b) o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning o'zgarish va farq sabablarini to'liq aniqlash; xo'jalik faoliyatini ifodalovchi ko'pgina ko'rsatkichlar sistemasini qo'llash;
- c) o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning o'zgarish va farq sabablarini to'liq aniqlash; xo'jalik faoliyatini ifodalovchi ko'pgina ko'rsatkichlar sistemasini qo'llash; iqtisodiy samaradorlikka erishish maqsadida ko'rsatkichlarni bir-biriga bog'liq holda o'rganish;
- d) Rejaning bajarilishiga ob'ektiv baho berish hamda uni bajarishda korxonalariga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan omillar va sabablarni bir-biridan ajratgan holda aniqlash; Korxonalarining xo'jalik faoliyati jarayonida erishishi mumkin bo'lgan natijalarni oldindan aniqlash;
- e) guruhlar tuzishda kichik sondan, yuqoriga borish tartibiga amal qilingan holda tuzilishi.

38. Tahlil jarayonida iqtisodiy-matematik usullarni qo'llash orqali qanday asosiy natijalarga erishish mumkinligi qaysi javobda to'g'ri va to'liq aks ettirilgan?

- a) Tahlilni bajarish muddati tezlashadi;
- b) O'zgarishlar va ularning ta'sirini aniq hisoblash mumkin bo'ladi;
- c) Hisoblash texnikalaridan foydalanish osonlashadi;
- d) Omillar ta'sirini aniqlab bo'lmaydi;
- e) Hisoblash texnikalaridan foydalanish osonlashadi; tahlilni bajarish muddati tezlashadi; oddiy-an'anaviy usullar bilan hisoblab bo'lmaydigan murakkab omillar va ko'p omilli ko'rsatkichlarni to'liq o'rganish imkoni tug'iladi; har bir ta'sir etuvchi omilning miqdor va sifat jihatlarini aniq ko'rsatib berish imkoniyati tug'iladi; O'zgarishlar va ularning ta'sirini aniq hisoblash mumkin bo'ladi;

39. Iqtisodiy tahlil jarayonida ko'rsatkichlarni taqqoslab o'rganishda qanday talablarga rioya qilinishi lozimligi qaysi javobda to'g'ri va to'liq aks ettirilgan?

- a) Taqqoslash usulini qo'llashda muhim talablardan yana biri ijtimoiy ishlab chiqarish turlari hususiyimi, kollektiv yoki davlat korxonasimi albatta hisobga olinishi lozim; bir xil bahoda hisoblangan ko'rsatkichlarga taqqoslanishi lozim;
- b) Taqqoslash usulini qo'llashda muhim talablardan yana biri ijtimoiy ishlab chiqarish turlari hususiyimi, kollektiv yoki davlat korxonasimi albatta hisobga olinishi lozim; bir xil bahoda hisoblangan ko'rsatkichlarga taqqoslanishi lozim; texnik xavfsizlik va ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha tadbirlar bilan bog'lanib ko'rsatkichlarni solishtirish kerak; mahsulotlar sifati ham taqqoslash usulini qo'llaganda nazarda tutilishi lozim;
- c) Taqqoslash usulini qo'llashda muhim talablardan yana biri ijtimoiy ishlab chiqarish turlari hususiyimi, kollektiv yoki davlat korxonasimi albatta hisobga olinishi lozim; bir xil bahoda hisoblangan ko'rsatkichlarga taqqoslanishi lozim; texnik xavfsizlik va ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha tadbirlar bilan bog'lanib ko'rsatkichlarni solishtirish kerak; mahsulotlar sifati ham taqqoslash usulini qo'llaganda nazarda tutilishi lozim; o'rganiladigan ob'ektlar soni ham mos bo'lishi lozim; ko'rsatkichlari taqqoslanuvchi korxonalarining ixtisoslashuvi, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi va xo'jalik yo'nalishlari bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak; korxonaning joylanishi va iqlim sharoiti teng darajada hisobga olinishi lozim; taqqoslab o'rganiladigan davrlar bir xil bo'lishi lozim; reja topshiriqlarining bajarilishi yuki mos kelishi lozim; taqqoslab o'rganishi lozim bo'lgan ko'rsatkichlarning aniqlanish usuli aynan bir xil bo'lishi kerak;
- d) Korxonalar rahbarlarining malakaviy darajasi va ma'lumoti bir xil bo'lishi lozim;
- e) Korxonalar xodimlarining tarkibi va mehnat stajlari bir-biriga mos bo'lishi lozim.

40. Quyidagi qaysi javobda iqtisodiy axborot manbalari boshqa axborotlardan qanday xususiyatlari bilan ajralib turishligi to'liq ko'rsatib berilgan?

- a) Hujjatlashganligi- barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar sodir bo'lishi bilan tegishli boshlang'ich hujjatlarda qayd etiladi hamda axborot sifatida rasmiylashadi; turli- tumanligi; hodisa va voqealar ko'pgina manbalarda qayd etilib, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir-biridan farqlanishi; ommaviyligi va hajmining kengligi; ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanilganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtirishligi; ma'lum davrlarda takrorlanib turishligi; tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli tashkilotlarga topshirilish ko'zda tutilganligi; hisobot davrlari- choraklar, yarim hamda yillik muddatlarga bo'linib axborotlar to'zilishligi; qonunlashganligi va chegaralanganligi; barcha iqtisodiy axborotlar davlat tashkilotlari, moliya vazirligi, makroiqtisod vazirligi va soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan shakllarga asoslanib tuzilganligi; bozor iqtisodi sharoitida korxonalar uchun muhim sanalgan ayrim ma'lumotlar boshqalar uchun maxfiy bo'lib, faqat egasining ruxsati bilan e'lon qilinishligi; ko'p qirraliligi va sermazmunligi; iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatilishligi; boshlang'ich hujjatlarda korxonalar nomi, imzo chekuvchilarning nasl-nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashganligi;
- b) Ko'p qirraliligi va sermazmunligi; iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatilishligi; boshlang'ich hujjatlarda korxonalar nomi, imzo chekuvchilarning nasl-nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashganligi;
- c) Hodisa va voqealar ko'pgina manbalarda qayd etilib, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir-biridan farqlanishi; ommaviyligi va hajmining kengligi; ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanilganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtirishligi; ma'lum davrlarda takrorlanib turishligi; tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli tashkilotlarga topshirilish ko'zda tutilganligi;
- d) Barcha manbaalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlanishligi hamda ulardagi axborotlar bir-birini to'ldirib turilishligini taqozo etishligi;
- e) Barcha javoblar noto'g'ri.

41. Tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari quyidagi qaysi talablarni bajarishi lozim?

- a) Xaqqoniylik va holisonalik tamoiliga amal qilinadi; manbaalar tahlil qilinishi uchun keng imkoniyatli bo'lmog'i lozim, ya'ni reja, hisob va statistik malumotlar hodisa va jarayonlar mazmunini to'liq yoritishi, talab qilingan vazifalarni bajarishi kerak;
- b) Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbaalar aniq o'lchamda aks ettirilishi lozim;
- c) Barcha manbaalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlaniladi hamda ulardagi axborotlar bir-birini to'ldirib turilishini taqozo etadi;
- d) Manbaalarga kiritilgan ko'rsatkichlarni aniqlanish tamoillari va aks ettiriladigan davrlar mosligi zarurdir va hakoizolar;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

42. Dialektik-materialistik o'rganish quyidagi qanday xususiyatlarni e'tiborga oladi?

- a) Har bir o'rganilayotgan jarayonlar bir-biri bilan bog'lanishda va bog'liqlikda, o'zgarishda va rivojlanishda bo'lishlikni;
- b) O'zgarish va rivojlanishlar qarama-qarshiliklar qonuniyatlari asosida bo'lib, ob'ektiv haqiqat, haqiqiy borliq ifodalanadi deb qaraydi;
- c) Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbaalar aniq o'lchamda aks ettirilishi lozim;

- d) “a” va “b” javoblar to’g’ri;
- e) Ko’p qirraliligi va sarmazmunligi; iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o’lchamlarida ko’rsatilishligi; boshlang’ich hujjatlarda korxon nomi, imzo chekuvchilarning nasl-nomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko’rsatilgan holda rasmiylashganligi.

43. Iqtisodiy matematik usullarni qo’llashdagi bosqichlarning ketma-ketligi qaysi javobda to’g’ri berilgan va to’liq aks ettirilgan?

- a) Masala shartini belgilash; o’rganilayotgan jarayonga ta’sir etuvchi sharoitlarni, omillarni aniqlash; matematik hisoblash metodikasini belgilash; iksperilint modelini belgilash; hisoblangan ko’rsatkichlar va natijalarni tahlil qilish; o’rganilayotgan iqtisodiy hodisalarni ko’pgina echimlarini topish;
- b) Masala shartini belgilash; matematik hisoblash metodikasini belgilash; iksperilint modelini belgilash; hisoblangan ko’rsatkichlar va natijalarni tahlil qilish;
- c) O’rganilayotgan iqtisodiy hodisalarni ko’pgina echimlarini topish; o’rganilayotgan jarayonga ta’sir etuvchi sharoitlarni, omillarni aniqlash; matematik hisoblash metodikasini belgilash; iksperilint modelini belgilash;
- d) Tahlil o’tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo’lgan manbalarni aniqlash, yig’ish hamda hisoblanadigan ko’rsatkichlarni belgilash; bevosita xo’jalik sub’ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg’or g’oya va tajribalarni amaliyotda qo’llash shart-sharoitlarini ko’rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiqu etish;
- e) Barcha javoblar to’g’ri.

44. Quyidagi ko’rsatkichlardan qaysi birlarini kompleks iqtisodiy tahlilda o’rganiladigan ko’rsatkichlar qatoriga kiritiladi?

- a) Mehnat resurlaridan samarali foydalanishni xarakterlovchi ko’rsatkichlar tahlili; mehnat vositalaridan samarali foydalanishni xarakterlovchi ko’rsatkichlar tahlili;
- b) Mehnat ashyolari, buyumlaridan samarali foydalanishni xarakterlovchi ko’rsatkichlar tahlili;
- c) Ishlab chiqarish va faoliyat natijaviyligini xarakterlovchi ko’rsatkichlar tahlili;
- d) Moliyaviy holat va to’lov layoqatini xarakterlovchi ko’rsatkichlar tahlili;
- e) Yuqoridagi barcha javoblar to’g’ri.

45. Kompleks va sistemali o’rganish deganda nima tushuniladi?

- a) Kompleks va sistemali o’rganish deganda barcha faoliyatni qiziquvchilari manfaatlari nuqtai nazarida ma’lum ketma- ketlikda tartib va qonuniyatlarni e’tiborga olgan holda o’rganishga aytiladi;
- b) Kompleks iqtisodiy tahlilda barcha ko’rsatkichlar o’zaro aloqadorlikda va bog’lanishda o’rganilgan holda korxon faoliyatiga umumiy tashxis qo’yiladi;
- c) Kompleks va sistemali o’rganish deganda – xo’jalikning barcha jarayonlaridagi o’zgarish va farqlari sababini o’rganishga aytiladi. Bunday o’rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob’ektiv va sub’ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko’pgina axborot manbalaridan foydalanadi;
- d) Kompleks va sistemali o’rganish deganda – turli mulk shaklidagi firma, uyushma, birlashma va hakovzalarning moliyaviy-xo’jalik jarayonlarini sodir bo’lishi, rivojlanishi va o’zgarishini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi hamda moliyaviy barqarorligi, innovatsion boyliklaridan oqilona foydalanayotganligiga baho berishga aytiladi. Bunday o’rganishda

jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanishiga aytiladi;

e) Barcha javoblar noto'g'ri.

46. Xo'jalik hodisa va jarayonlarini kompleks va sistemali o'rganishda iqtisodiy tahlil quyidagi qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?

a) O'rganilayotgan ob'ekt umumiy kompleksida bir sistema deb olinadi; shu tanlangan yaxlit sistemada o'rganiladigan ma'lumotlar va ko'rsatkichlar tanlanadi; kompleks tahlil sistemasi tuziladi; bevosita tahlil etishni o'tkazish, yo'l qo'yilgan kamchiliklar, o'zgarishlar farqini aniqlash bosqichi; kamchiliklarni bartaraf etish va eng ilg'or tamoyil g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish bosqichi;

b) Kompleks tahlil sistemasi tuziladi; bevosita tahlil etishni o'tkazish, yo'l qo'yilgan kamchiliklar, o'zgarishlar farqini aniqlash bosqichi; kamchiliklarni bartaraf etish va eng ilg'or tamoyil g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish bosqichi;

c) Kompleks tahlil sistemasi tuziladi; bevosita tahlil etishni o'tkazish, yo'l qo'yilgan kamchiliklar, o'zgarishlar farqini aniqlash bosqichi; kamchiliklarni bartaraf etish va eng ilg'or tamoyil g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish bosqichi; o'rganilayotgan ob'ekt umumiy kompleksida bir sistema deb olinadi; shu tanlangan yaxlit sistemada o'rganiladigan ma'lumotlar va ko'rsatkichlar tanlanadi;

d) Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; to'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish;

e) O'rganilayotgan ob'ekt umumiy kompleksida bir sistema deb olinadi; shu tanlangan yaxlit sistemada o'rganiladigan ma'lumotlar va ko'rsatkichlar tanlanadi; kompleks tahlil sistemasi tuziladi; kamchiliklarni bartaraf etish va eng ilg'or tamoyil g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish bosqichi;

47. Iqtisodiy tahlildagi mavjud rezervlar quyidagi qaysi tarkiblashda to'g'ri va to'liq guruhlangan?

a) Mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar; moddiy va yoqilg'i energetika resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar; mehnat resurslaridan samarali foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar; mahsulot tannarxini kamaytirish va foydani o'stirish bo'yicha imkoniyatlar;

b) Mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar; moddiy va yoqilg'i energetika resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar;

c) Mehnat resurslaridan samarali foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar; mahsulot tannarxini kamaytirish va foydani o'stirish bo'yicha imkoniyatlar;

d) Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar;

e) Barcha javoblar noto'g'ri.

48. Iqtisodiy tahlilda foydalaniladigan ma'lumotlar va ularning manbalariga qarab quyidagi qaysi turlarga ajratiladi?

a) moliyaviy tahlil;

b) boshqaruv tahlili;

c) joriy tahlil;

d) operativ tahlil;

e) "a" va "b" javoblar to'g'ri.

49. Iqtisodiy tahlilni o'tkazishda boshqarish ob'ektlarining turlari va mazmuniga qarab qanday turlarga ajratiladi?

- a) ichki xo'jalik;
- b) tarmoqlararo tahlil;
- c) territorial tahlil;
- d) ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha tahlil; ishlab chiqarishning elementlari bo'yicha tahlil;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

50. Boshqaruv ob'ektlarining bir-biriga bog'liqligi bo'yicha iqtisodiy tahlil quyidagi qanday turlarga ajratiladi?

- a) funktsional – iqtisodiy (funktsional – qiymatli) tahlil; texnik – iqtisodiy tahlil; ijtimoiy – iqtisodiy tahlil; iqtisodiy – ekologik tahlil;
- b) texnik – iqtisodiy tahlil; ijtimoiy – iqtisodiy tahlil;
- c) ichki xo'jalik tahlili;
- d) iqtisodiy – ekologik tahlil;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

51. Moliyaviy tahlilning asosiy maqsadlari quyidagi javoblarning qaysi birida to'liq va batafsil ko'rsatib o'tilgan?

- a) korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish;
- b) mablag' va manbalarning joylanishini tekshirish, ularning to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash; hisoblashish ishlarining o'z muddatida bajarilganligini, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish; korxonaning o'ziga qarashli mablag'lari bilan qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat va aylanma mablag'larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish; moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishini aniqlash va to'lov qobiliyatiga baho berish; korxonaning mulkining qadrliligi va tez pulga aylana olish darajasini o'rganish; aylanma mablag'lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash bo'yicha takliflar bayon etish;
- c) korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish; mablag' va manbalarning joylanishini tekshirish, ularning to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash; hisoblashish ishlarining o'z muddatida bajarilganligini, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish; korxonaning o'ziga qarashli mablag'lari bilan qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat va aylanma mablag'larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish; moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishini aniqlash va to'lov qobiliyatiga baho berish; korxonaning mulkining qadrliligi va tez pulga aylana olish darajasini o'rganish; aylanma mablag'lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash bo'yicha takliflar bayon etish;
- d) tahlil o'tkazishni tashkil etish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish;
- e) Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

52. Moliyaviy tahlil ma'lumotlari bilan qiziquvchilarni qanday guruhlarga bo'linadi?

- a) bevosita talabgorlar guruhiga: (mulk egalari, banklar, soliq organlari, sug'urta tashkilotlari, barcha qarz beruvchilar, hissadorlar, statistika boshqarmalari va hokozolar)
- b) bilvosita talabgorlar guruhiga: (auditorlik firmalari, matbuot, televidenie, kasaba uyushmasi, turli xil ijtimoiy partiyalar)
- c) bevosita talabgorlar guruhiga (mulk egalari, banklar, soliq organlari, sug'urta tashkilotlari, barcha qarz beruvchilar, hissadorlar, statistika boshqarmalari va hokozolar); bilvosita talabgorlar guruhiga: (auditorlik firmalari, matbuot, televidenie, kasaba uyushmasi, turli xil ijtimoiy partiyalar);
- d) huquq tartibot idoralari tomonidan tashkil topgan qiziquvchilar guruhi: (sud idoralari, prokuratura, adliya idoralari)
- e) barcha javoblar to'g'ri.

53. Joriy tahlil boshqa tahlil turlariga nisbatan qanday afzalliklarga ega?

- a) korxonalar va firmalar faoliyatini to'liq o'rganadi va aniq baho beradi;
- b) aniq raqamlarga va haqqoniy ma'lumotlarga asoslanganligi;
- c) o'rganiladigan mavzularning juda kengligi va xilma – xil ekanligi;
- d) yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni tuzatish imkoniyati borligi;
- e) "a", "b", "c" javoblar to'g'ri.

54. Joriy tahlil turining qanday kamchiliklari bor?

- a) joriy tahlil xo'jalik jarayonlarining sodir bo'lib o'tib ketgan davrini o'rganishi;
- b) joriy tahlil natijasida aniqlangan kamchiliklar bu korxonalar uchun yo'qotib bo'lingan imkoniyatlardir, ya'ni, o'zgartirish imkoniyati yo'q bo'lgan jarayondir;
- c) joriy tahlil natijasi oxirgi iqtisodiy natijalar ma'lumotlariga to'g'ri kelmasligi;
- d) joriy tahlil ma'lumotlari juda ham aniq, haqqoniy ma'lumotlarni ifodalamasligi mumkin;
- e) "a" va "b" javoblar to'g'ri.

55. Operativ (tezkor) tahlil boshqa tahlil turlariga nisbatan qanday afzalliklarga ega?

- a) tahlil jarayoni sodir bo'layotgan xo'jalik jarayoni bilan ketma-ketlikda va bir – biriga yaqinligi;
- b) yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni tuzatish imkoniyati borligi;
- c) korxonalarini operativ boshqarish uchun asosiy manba ekanligi;
- d) aniq raqamlarga va haqqoniy ma'lumotlarga asoslanganligi;
- e) "a", "b", "c" javoblar to'g'ri;

56. Operativ (tezkor) tahlil turining qanday kamchiliklari bor?

- a) operativ tahlil natijasida aniqlangan kamchiliklar bu korxonalar uchun yo'qotib bo'lingan imkoniyatlardir, ya'ni, o'zgartirish imkoniyati yo'q bo'lgan jarayondir;
- b) operativ tahlil natijasi oxirgi iqtisodiy natijalar ma'lumotlariga to'g'ri kelmasligi;
- c) operativ tahlil ma'lumotlari juda ham aniq, haqqoniy ma'lumotlarni ifodalamasligi mumkin;
- d) "b" va "c" javoblar to'g'ri;
- e) barcha javoblar noto'g'ri.

57. Istiqbolli tahlilning eng asosiy vazifasi nimadan iborat?

- a) Istiqbolli tahlilning eng asosiy vazifasi bo'lib, istiqbolli rejaning bajarilishidan kutilayotgan natijalarni oldindan baholay olishdan iboratdir;
- b) Istiqbolli tahlil joriy tahlilning natijalari va ma'lumotlariga asoslanib korxonani kelgusidagi faoliyatini bashoratlash va muljallash vazifasini bajarishga qaratilgan;

- c) Istiqbolli tahlil yordamida korxonaning kelgusidagi iqtisodiy – ijtimoiy natijalarining strategiyasini belgilab olish, boshqaruvni yuqori darajaga ko'tarish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Bundan tashqari korxonani iqtisodiy-ijtimoiy natijalarini fan – texnika taraqqiyoti bilan bog'lagan holda kelgusida halq xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini ko'rsatib berishi mumkin bo'ladi;
- d) Istiqbolli tahlilning eng asosiy vazifasi bo'lib, korxonalarni qisqa muddatli faoliyati, ya'ni, ma'lum soatdagi, kunlik, haftalik, o'n kunlik va hakoza faoliyatlarini o'rganilishi hisoblanadi;
- e) "a", "b", "c" javoblar to'g'ri.

58. Korxonalararo tahlil deb nimaga aytiladi?

- a) Korxonalararo tahlil deyilganda o'rganilayotgan ko'rsatkichni ikkita va undan ortiq korxonalar ma'lumotlari asosida taqqoslab o'rganish tushiniladi. Bunday tahlilni tashkil etishning zaruriyati shundaki, korxonalar o'rtasida o'rtacha yoki eng yuqori natijalar qanchaligini bilish zarurdir, hamda korxonalar erishgan natijasi yoki korxonaning o'rtacha ko'rsatkichi boshqa korxonalarda qanchalik salmog'ini egallashi boshqa korxonalar o'rtasida o'rganilayotgan korxonalar qanday mavqeiga egaligini bilish uchun ham zarurdir;
- b) Korxonalararo tahlil deyilganda ko'proq miqdor o'lchamidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi, hamda bu ko'rsatkichlarni yanada yaxshilash evaziga yakuniy faoliyatning samarali chiqishi mo'ljallanadi;
- c) Korxonalararo tahlil deyilganda, faqat ayrim olingan korxonalar tarkibidagi bitta bo'lim yoki sohani o'rganish to'liq va chuqur tashkil etiladi hamda uning xulosalari faqat shu bo'lim yoki sohaga taaluqli bo'ladi;
- d) Korxonalararo tahlil deyilganda, kelajakni mo'ljallab o'tkaziladigan tahlil hisoblanadi hamda u korxonaning kelgusi bir-ikki va hakoza uzoq yillarga mo'ljallangan ish faoliyatini qanday tashkil etishni belgilash maqsadida amalga oshiriladi;
- e) Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

59. Korxonalararo tahlil qanday bosqichlardan iborat bo'ladi?

- a) korxonalarni tanlash bosqichi; o'rganiladigan ko'rsatkichlarni aniqlash bosqichi; ko'rsatkichlarni tahlil qilish bosqichi; ma'lumotlarni umumlashtirish bosqichi hisoblanadi;
- b) korxonalarni tanlash bosqichi; ma'lumotlarni to'plash va tahlil uchun moslashtirish bosqichi; o'rganiladigan ko'rsatkichlarni aniqlash bosqichi; ko'rsatkichlarni tahlil qilish bosqichi; ma'lumotlarni umumlashtirish bosqichi hisoblanadi;
- c) o'rganilayotgan ob'ekt umumiy kompleksida bir sistema deb olinadi; shu tanlangan yaxlit sistemada o'rganiladigan ma'lumotlar va ko'rsatkichlar tanlanadi; kompleks tahlil sistemasi tuziladi; bevosita tahlil etishni o'tkazish, yo'l qo'yilgan kamchiliklar, o'zgarishlar farqini aniqlash bosqichi; kamchiliklarni bartaraf etish va eng ilg'or tamoyil g'oyalarini amaliyotga tadbiq etish bosqichi;
- d) masala shartini belgilash; o'rganilayotgan jarayonga ta'sir etuvchi sharoitlarni, omillarni aniqlash; matematik hisoblash metodikasini belgilash; eksperimental modelni belgilash; hisoblangan ko'rsatkichlar va natijalarni tahlil qilish; o'rganilayotgan iqtisodiy hodisalarni ko'pgina echimlarini topish;
- e) o'rganiladigan ko'rsatkichlarni aniqlash bosqichi; korxonalarni tanlash bosqichi; ko'rsatkichlarni tahlil qilish bosqichi; ma'lumotlarni umumlashtirish bosqichi hisoblanadi.

60. Funktsional qiymatli tahlil qanday bosqichlardan iborat bo'ladi?

- a) 5 ta bosqichdan iborat bo'lib: korxonalarni tanlash bosqichi; ma'lumotlarni to'plash va tahlil uchun moslashtirish bosqichi; o'rganiladigan ko'rsatkichlarni aniqlash bosqichi; ko'rsatkichlarni tahlil qilish bosqichi; ma'lumotlarni umumlashtirish bosqichi hisoblanadi;
- b) 7 ta bosqichdan iborat bo'lib: birinchi bosqich – bu tayorgarlik bosqichi bo'lib, bunda tahlil ob'ekti tanlab olinadi, tahlil dasturi va rejasi tuziladi hamda tahlil o'tkazilishi to'g'risidagi qaror rasmiylashtiriladi; ikkinchi bosqich – bu ma'lumotlar to'plash bosqichi bo'lib, bunda ma'lumotlar yig'iladi va sistemalashtiriladi. O'rganilayotgan ob'ektning texnik holati va qiymat ko'rsatkichlari o'rganiladi, patentli axborotlar va ixtirochilik ishlari ko'rib chiqiladi; uchinchi bosqich – bu analitik bosqich bo'lib, bunda to'plangan ma'lumotlar keraklilik darajasiga qarab guruhlashtiriladi (eng asosiy, asosiy, yordamchi, keraksiz) hamda bu ma'lumotlarga baho beriladi; to'rtinchi bosqich – bu ijodiy bosqich bo'lib, bunda vazifalar echimi bo'yicha takliflar ishlanishi, oldingi bosqichlarga moslashtirilishi, keraksiz funktsiyalarni likvidlash, bir qancha funktsiyalar va to'liq ob'ektlar bo'yicha harajatlarni qisqartirishdan iborat; beshinchi bosqich – bu izlanuvchanlik bosqichi bo'lib, bunda ma'lumotlarni muhokama qilish, izlanish, kompleks baholash hamda ijodiy bosqichda qayta ishlangan takliflarni saralash, eng optimal variantlarni ishlab chiqarishga joriy qilishdan iborat; oltinchi bosqich – bu tavsiyalar berish bosqichi bo'lib, bunda funktsional qiymatli tahlil o'tkazayotganlar oldingi bosqich natijalari va takliflaridan kelib chiqib yakuniy qarorni qabul qilishlari lozim bo'ladi. Funktsional qiymatli tahlil natijalarini muhokama qilish va rasmiylashtirish hamda tavsiyalarining reja grafiklarini tayorlashdan iborat; ettinchi bosqichda reja-grafik loyihalarini tasdiqlash to'g'risidagi tavsiyalarni kiritish hamda uni bajarish ishlarini olib borish;
- c) 5 ta bosqichdan iborat bo'lib: birinchi bosqich – bu tayorgarlik bosqichi bo'lib, bunda tahlil ob'ekti tanlab olinadi, tahlil dasturi va rejasi tuziladi hamda tahlil o'tkazilishi to'g'risidagi qaror rasmiylashtiriladi; ikkinchi bosqich – bu ma'lumotlar to'plash bosqichi bo'lib, bunda ma'lumotlar yig'iladi va sistemalashtiriladi. O'rganilayotgan ob'ektning texnik holati va qiymat ko'rsatkichlari o'rganiladi, patentli axborotlar va ixtirochilik ishlari ko'rib chiqiladi; uchinchi bosqich – bu ijodiy bosqich bo'lib, bunda vazifalar echimi bo'yicha takliflar ishlanishi, oldingi bosqichlarga moslashtirilishi, keraksiz funktsiyalarni likvidlash, bir qancha funktsiyalar va to'liq ob'ektlar bo'yicha harajatlarni qisqartirishdan iborat; to'rtinchi bosqich – bu tavsiyalar berish bosqichi bo'lib, bunda funktsional qiymatli tahlil o'tkazayotganlar oldingi bosqich natijalari va takliflaridan kelib chiqib yakuniy qarorni qabul qilishlari lozim bo'ladi. Funktsional qiymatli tahlil natijalarini muhokama qilish va rasmiylashtirish hamda tavsiyalarining reja grafiklarini tayorlashdan iborat; beshinchi bosqichda reja-grafik loyihalarini tasdiqlash to'g'risidagi tavsiyalarni kiritish hamda uni bajarish ishlarini olib borish;
- d) 4 ta bosqichdan iborat bo'lib: ma'lumotlar to'plash; qayta ishlash; tahlil etish; takliflar bildirish;
- e) 6 ta bosqichdan iborat bo'lib: tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish; tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash; to'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish; bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish; tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish; tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish.

61. Funktsional qiymatli tahlil deb nimaga aytiladi?

- a) Funktsional qiymatli tahlil deb ishlab chiqarish tsikli davomida sodir bo'ladigan xarajatlar to'g'risida ma'lumotlarni jamlab, sodir bo'lgan sarflarni kamaytirish yoki uni optimal sarf darajalarini ko'rsatishdan iboratdir;

- b) Funktsional qiymatli tahlil deyilganda ko'proq miqdor o'lchamidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi, hamda bu ko'rsatkichlarni yanada yaxshilash evaziga yakuniy faoliyatning samarali chiqishi mo'ljallanadi;
- c) Funktsional qiymatli tahlil deyilganda o'rganilayotgan ko'rsatkichni ikkita va undan ortiq korxonalar ma'lumotlari asosida taqqoslab o'rganish tushiniladi. Bunday tahlilni tashkil etishning zaruriyati shundaki, korxonalar o'rtasida o'rtacha yoki eng yuqori natijalar qanchaligini bilish zarurdir, hamda korxonalar erishgan natijasi yoki korxonaning o'rtacha ko'rsatkichi boshqa korxonalarda qanchalik salmog'ini egallashi boshqa korxonalar o'rtasida o'rganilayotgan korxonalar qanday mavqeiga egaligini bilish uchun ham zarurdir;
- d) Funktsional qiymatli tahlil deyilganda – xo'jalikning barcha jarayonlaridagi o'zgarish va farqlari sababini o'rganishga aytiladi. Bunday o'rganishda jamiyatda amal qilayotgan ob'ektiv va sub'ektiv qonunlarga tayanadi hamda ko'pgina axborot manbalaridan foydalanadi;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

62. Funktsional tahlilning metodiga qanday ta'rif beriladi?

- a) Iqtisodiy adabiyotlarda funktsional qiymatli tahlilning metodini korxonalar (firma), tashkilot, muassasa, birlashma va hokozolarning xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi va rivojlanishini o'rganishdagi materialistik-dialektik yondoshish usullariga aytiladi deb ta'rif berilgan;
- b) Funktsional qiymatli tahlilning metodi deb, biron-bir ob'ektning yaratish yoki undan foydalanish, ishni amalga oshirish jarayonida tayyorlash va ishga tushirish, faoliyat davomida sodir bo'lgan boshqa ko'zda to'ntilmagan xarajatlarning kelib chiqishi va shu kabi boshqa unga bog'liq bo'lmagan holda sodir bo'lgan xarajatlar yig'indisiga aytiladi;
- c) Funktsional qiymatli tahlilning metodi deb, hodisa va jarayonlarni o'rganishga kompleks yondoshish tushuniladi;
- d) Iqtisodiy adabiyotlarda funktsional qiymatli tahlilning metodini korxonalar (firma), tashkilot, muassasa, birlashma va hokozolar xo'jalik jarayonlarini sodir bo'lishi va rivojlanishini o'rganishdagi idealistik yondashish usullariga aytiladi deb ta'rif berilgan;
- e) Barcha javoblar noto'g'ri.

63. Funktsional qiymatli tahlilning asosiy kriteriyalari qaysi javobda to'g'ri aks ettirilgan?

- a) Iqtisodiy ko'rsatkichlar, ya'ni ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tannarxi, rentabellik va boshqalar;
- b) Texnik - konstruktorlik ko'rsatkichlar, ya'ni yaratilgan ob'ektning tuzilishi va uning xalq xo'jaligida kerakliligi, ishlab chiqarish texnologiyasi yoki foydalanish ko'rsatmalari, asosiy sarflanuvchi materiallar va material sig'imi, detallarning sotib olish hajmi va hakozi;
- c) Ishlab chiqarish jarayonidagi keraksiz texnologik ko'rsatkichlari, qaysini ishlab chiqarish yoki texnikani ishga solish jarayonida atrof-muhitni ifloslanishi, qiyin ishga tushirilishi yoki katta hajmdagi mehnatni talab qilishi, katta ko'lamni egallashi va boshqalar;
- d) Ishlab chiqarish ob'ektida resurslarni sarfini chegarasini belgilovchi ko'rsatkichlar. Bunda fizik- texnik resurslar zaxirasi, foydalanishdagi resurslar zaxiralari, texnologiyani qo'llab- quvvatlash va ob'ektning loyihalashdagi, ob'ektning hujjatda talab qilgan normativ resurslar sarfini kafolatlash kabi ma'lumotlar o'rganiladi;
- e) Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

64. Moliyaviy tahlilning asosiy maqsadlari quyidagi qaysi javoblarda to'g'ri aks ettirilgan?

- a) korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish; moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishini aniqlash va to'lov qobiliyatiga baho berish;
- b) mablag' va manbalarning joylanishini tekshirish, ularning to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash; korxonada mulkining qadrliligi va tez pulga aylana olish darajasini o'rganish;
- c) hisoblash ishlarining o'z muddatida bajarilganligini, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish; aylanma mablag'lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash bo'yicha takliflar bayon etish;
- d) korxonaning o'ziga qarashli mablag'lari bilan qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat va aylanma mablag'larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

65. Iqtisodiy diagnostika qanday kompleks analitik vazifalarni hal etishi mumkin?

- a) ma'lumotlar manbai chegaralangan holatda korxonalar faoliyatiga baho berish;
- b) faoliyat tartibini baholash, uning samaradorligi-korxonada faoliyati barqarorligi, muqimligi;
- c) boshqaruv qarorlarini bajarilishiga baho berish, ishlab chiqarishning tarkibi va dinamikasining aloqadorligiga hamda korxonaning to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligiga baho berish;
- d) istiqbolli rejaning bajarilishidan kutilayotgan natijalarni oldindan baholay olishi;
- e) "a", "b", "c" javoblar to'g'ri.

66. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, materiallar qaytimini tahlil eting va to'g'ri javobni ko'rsating?

(ming so'mda)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan olingan sof tushum	9790	10670
2. Materiallar sarfi	2140	2730
3. Materiallar qaytimi	?	?

- a) 4,575; 3,908;
- b) 4,574; 3,914;
- c) 4,574; 3,911;
- d) 4,576; 3,909;
- e) 4,575; 3,914;

67. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, mahsulot qiymatiga me'yor (norma) o'zgarishining ta'sirini tahlil eting to'g'ri javobni ko'rsating?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
1. Material, kg	850	860
2. 1 kg bahosi, so'm	30	30
3. Jami sarf qiymati, so'm	25500	25800

- a) -300;
- b) -250;
- c) -200;
- d) +250;
- e) +300;

68. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, qaysi javobda ombordagi materiallarning yil oxiriga qoldig'i to'g'ri aniqlangan?

Ko'rsatkichlar	Summasi
1	2
1. Yil boshidagi qoldiq	450
2. Sotib olingan	370
3. 2-tsexga berilgan	180
4. 1-tsexga berilgan	30
5. Asosiy ishlab chiqarishga sarflangan	410
6. Tabiiy kamayish me'yori	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

69. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, qaysi javobda mahsulot hajmiga asosiy vositalar qiymati o'zgarishining ta'siri to'g'ri aniqlanganligini belgilang?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmi, ming so'm	10000	9000	-1000
2. Asosiy vositalar qiymati, ming so'm	4000	4500	+500
3. Fond qaytimi, so'm	2,5	2,0	-0,5

- a) 1250;
- b) -1250;
- c) +1000;
- d) -1000;
- e) 900.

70. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, qaysi javobda mahsulot hajmiga fond qaytimining o'zgarishini ta'siri to'g'ri aniqlanganligini ko'rsating?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmi, ming so'm	10000	9000	-1000
2. Asosiy vositalar qiymati, ming so'm	4000	4500	+500
3. Fond qaytimi, so'm	2,5	2,0	-0,5

- a) -2300;
- b) -2250;
- c) -2200;
- d) -2150;
- e) -2100.

71. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, fond sig'imini aniqlab, ma'lumotlarni tahlil qiling hamda to'g'ri javobni belgilang?

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili
1	2	3
1. Asosiy vositalar qiymati, ming so'm	5100	5500
2. Mahsulot (ish, xizmat)Lar hajmi, ming so'm	15300	17600
3. Fond sig'imi, so'm	?	?

- a) 0,32; 0,31;
- b) 0,33; 0,31;
- c) 0,33; 0,30;
- d) 0,32; 0,30;
- e) 0,30; 0,31.

72. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida, zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, qaysi javobda shartli mahsulot tannarxi to'g'ri aniqlanganligini belgilang?

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda
1	2	3
1. O'rtacha bir gektarga sarf, so'm	42000	50000
2. Hosildorlik, ts\ga	28	25
3. 1 ts mahsulot tannarxi, so'm	1500	2000

- a) 1580;
- b) 1600;
- c) 1620;
- d) 1640;
- e) 1680.

73. Bir tsentner don tannarxiga hosildorlik o'zgarishining ta'sirini hisoblang va to'g'ri javobni ko'rsating?

Ko'rsatkichlar	Biznes reja bo'yicha	Haqiqatda
1	2	3
1. O'rtacha bir gektarga sarf, so'm	42000	45000
2. Hosildorlik, ts\ga	28	25
3. 1 ts mahsulot tannarxi, so'm	1500	1800

- a) +180;
- b) -180;
- c) -120;
- d) +120;
- e) 300.

74. Mahsulot tannarxi nima?

- a) Me'yoriy ishlab chiqarish xarajatlarining puldagi ifodasi;
- b) Tug'ri va egri xarajatlarning puldagi ifodasi;
- c) Bevosita va bilvosita xarajatlarning puldagi ifodasi;
- d) Maxsulot ishlab chiqarish uchun ketgan barcha doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning puldagi ifodasi;
- e) Reja bo'yicha barcha xarajatlarning puldagi ifodasi.

75. Foydalilik deganda nimani tushunasiz?

- a) Yalpi daromadning jami sarflarga nisbatining quyi o'zgaruvchanligi tushuniladi;
- b) Sotishdan tushgan yalpi tushum tarkibida jami sarflarning to'liq qoplanuvchanligidan yuqori o'zgaruvchanlik tushuniladi;
- c) Sotishdan tushgan yalpi tushum tarkibida doimiy xarajatlar qoplanishining yuqori o'zgaruvchanligi tushuniladi;
- d) Sotishdan tushgan sof tushum tarkibida ishlab chiqarish xarajatlari qoplanishining yuqori o'zgaruvchanligi tushuniladi;
- e) Sotishdan tushgan tushum tarkibida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar qoplanishining yuqori o'zgaruvchanligi tushuniladi.

76. Pul mablag'lari xarakatdagi aktivlarning qaysi qatoriga kiradi?

- a) Tez sotiluvchi aktivlarga;
- b) Doimiy xarakatdagi aktivlarga;
- c) Sekin sotiluvchi aktivlarga;
- d) Aylanma mablag'larga;
- e) Zaxiraga.

77. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobotni tuzishdan maqsad nima?

- a) Pul mablag'lari harakatining balansini tuzish;
- b) Ma'lumot foydalanuvchilariga korxonaning pul mablag'larini boshqaruvidagi layoqatiga baho berishdan;
- c) Pul mablag'larining faoliyat shakli bo'yicha harakatini ko'rsatishdan;
- d) Olingan naqd pul mablag'larining hisobot davridagi holatini ko'rsatishdan;
- e) Pul mablag'lari harakatini boshqarishda axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

78. Qoplanmagan zarar moliyaviy hisobot shakli bo'lmish buxgalteriya balansining qaysi tomonida va qaysi bo'limida aks ettiriladi?

- a) Aktiv tomon 2-bo'lim oxirida alohida zararlar qatorida;
- b) Passiv tomon 1-bo'lim qoplanmagan zarar qatorida minusli ishora bilan;
- c) Passiv tomon 2-bo'limida alohida qator sifatida;
- d) Balansda zarar summasi xususiy kapital Bilan qoplanishi tufayli ko'rsatilmaydi;
- e) Aktiv tomon 1-bo'limi oxirida boshqa aktivlar qatorida.

79. Rentabellik tahlilidan maqsad nima?

- a) Bozor iqtisodiyoti sharoitida foydalilik ko'rsatkichlarining yangi tizimini, ularni aniqlash, tahlil qilish yo'llarini belgilashdan, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, ichki imkoniyatlarni qidirib topish orqali korxonada faoliyatining samaradorligini oshirishning yo'llarini belgilab berishdan;
- b) Korxonada faoliyat natijaviyligining boy berilgan imkoniyatlarini ko'rsatib o'tishdan;
- c) Faoliyat natijaviyligining yillar bo'yicha o'zgarishiga baho berishdan;
- d) Faoliyat natijaviyligiga bahoberishning ko'rsatkichlarini belgilashdan;
- e) Korxonada faoliyat natijaviyligini nazorat qilishdan.

80. Quyidagi qatorlardan qay biri rentabellik ko'rsatkichlarini nisbatan to'liq ifodalaydi?

- a) Korxonada jami aktivlari rentabelligi, umumiy rentabellik, xususiy mablag'lar rentabelligi, alohida mahsulot turlari rentabelligi;
- b) Korxonada aktivlari rentabelligi, sof rentabellik, xususiy kapital rentabelligi, mahsulot turlari bo'yicha rentabellik, xarajat moddalari rentabelligi, qarz mablag'lari rentabelligi, asosiy vositalar rentabelligi, uzoq muddatli moliyaviy jamg'armalar rentabelligi, 1 ta aktsiyaga to'g'ri keladigan rentabellik, joriy aktivlar rentabelligi;
- c) Mulikka nisbatan rentabellik, sotilgan mahsulotlar rentabelligi, alohida mahsulotlar rentabelligi, umumiy rentabellik;
- d) Fondlarga nisbatan rentabellik, mahsulot turlari bo'yicha rentabellik;
- e) Asosiy va oborot fondlarga nisbatan rentabellik, xarajatlarga nisbatan rentabellik.

81. Maxsulot sotish hajmining o'zgarishiga qanday omillar ta'sir etadi?

- a) Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, inventarizatsiya natijasida aniqlangan mahsulotlarning ortiqchaligi yoki kamomad;
- b) Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, oborotdagi tayyor mahsulot qoldig'ini yil boshidagiga nisbatan o'zgarishi, inventarizatsiya natijasida aniqlangan mahsulotlarning ortiqchaligi yoki kamomadi, assortiment va sifat o'zgarishlar;
- c) Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, oborotdagi tayyor mahsulot qoldig'ini o'zgarishi, assortiment va sifat o'zgarishlar;
- d) Mahsulotlarning assortiment va sifat o'zgarishi, oborotdagi tayyor mahsulot qoldig'ini o'zgarishi;
- e) Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

82. Bir kishi kunining unumdorligini tahlil qilishda hisoblanadigan qiymat ko'rsatkichi qanday hisoblanadi?

- a) Tovar maxsuloti / ishchilar soni;
- b) Tovar maxsuloti / kishi soati;
- c) Tovar maxsuloti / kishi kunlar;
- d) Tovar maxsuloti / boshqaruv xodimlar soni;
- e) Tovar maxsuloti / xodimlar ishlagan kishi-soati.

83. Pul oqimi tug'risidagi hisobot qaysi davrga tuziladi?

- a) Yil bo'yicha;
- b) Choraklik, yarim yillik, 9 oylik, yillik;
- c) Faqat choraklar bo'yicha;
- d) Yarim yillik va yillik;
- e) To'liq hisobot davri bo'yicha.

84. Asosiy fondlarning texnik holatini tahlil qilishda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilang.

- a) Yaroqlilik va eskirish darajasi;
- b) Yangilanish, eskirish va yaroqlilik darajasi;
- c) Eskirish va yangilanish darajasi;
- d) Yaroqlilik va yangilanish darajasi;
- e) Yangilanish va eskirish darajasi.

85. Quyidagi ko'rsatkichlardan qaysi biri joriy to'lov qobiliyatini ifodalaydi?

- a) pul mablag'lari / qisqa muddatli to'lov majburiyatlari;
- b) pul mablag'lari va boshqa aktivlar / qisqa muddatli to'lov majburiyatlari;
- c) (pul mablag'lari + qimmatli qog'ozlar) / qisqa muddatli to'lov majburiyatlari;
- d) aylanma aktivlar / majburiyatlar;
- e) debitorlar / kreditorlar.

86. Ishlab chiqarish fondlari bo'yicha rentabellik qanday aniqlanadi?

- a) (Sof foyda x 100) / korxonalar aktivlari jami;
- b) (Foyda x 100) / asosiy vositalar + joriy aktivlar;
- c) (Foyda x 100) / aktiv fondlar + passiv fondlar;
- d) (Foyda x 100) / balans aktivi 1-bo'lim + 2-bo'lim jami;
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

87. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) (Maxsulotni sotishdan tushgan tushum + tayyor maxsulot) / aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati;
- b) Maxsulotni sotishdan tushgan tushum / aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati;
- c) Sotilgan maxsulotning tannarxi / aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati;
- d) Sotilgan maxsulotning tannarxi / jami mulk;
- e) Maxsulotni sotishdan tushgan tushum / aylanma aktivlar.

88. Firmaning pul mablag'lari qanday faoliyatlarda harakat qiladi?

- a) Xo'jalik, investitsiya, soliqqa tortish va tashqi iqtisodiy faoliyatlarda;
- b) Xo'jalik, investitsiya, soliqqa tortish va moliyaviy faoliyatlarda;
- c) Xo'jalik, investitsiya, soliqqa tortish va valyuta mablag'lar harakatida;
- d) Xo'jalik, investitsiya, soliqqa tortish va ijara majburiyatlarida;
- e) Xo'jalik, investitsiya, soliqqa tortish va aktsiya chiqarishda.

89. Maxsulot tannarxini aniqlashdan maqsad nima?

- a) Sotish tufayli olingan moliyaviy natijani aniqlash, maxsulotning foydalilik darajasini aniqlash;
- b) Maxsulotning sotish bahosini belgilash;
- c) Ishlab chiqarishni boshqarish;
- d) Resurslarning taqsimot qatorini belgilash;
- e) Xarajatlarni boshqarishdan iborat.

90. Moliyaviy faoliyatdagi pul oqimini tahlil qilishda asosiy o'rganiladigan ko'rsatkichlarni belgilang:

- a) Aktsiya chiqarishdan, uzoq, qisqa muddatli qarzlarni va ijara majburiyatlari bo'yicha kirim va chiqim, olingan va to'langan foizlar, olingan va to'langan dividendlar;
- b) Olingan va to'langan foizlardan kirim va chiqim;
- c) Olingan va to'langan dividendlardan kirim va chiqim;
- d) To'langan soliqlar bo'yicha chiqim;
- e) Ijara majburiyatlari bo'yicha sof kirim va chiqim.

91. Biznes rejada ko'zda tutilgan foyda summasi qanday aniqlanadi?

- a) Mahsulot hajmi = yalpi xarajat + foyda;
- b) Marjinal foyda = mahsulot hajmi - o'zgaruvchan xarajatlar;
- c) Foyda = mahsulot hajmi – sotish hajmiga solingan soliqlar - o'zgaruvchan xarajatlar;
- d) Foyda = mahsulot hajmi – doimiy xarajatlar;
- e) Foyda = mahsulot hajmi – doimiy xarajatlar - o'zgaruvchan xarajatlar.

92. Qisqa muddatli passivlar deganda nimani tushunasiz?

- a) Kreditor qarzlari;
- b) Qisqa muddatli kredit va qarzlarni, kreditor qarzlari;
- c) Maqsadli tushumlar;
- d) Kelgusi davr sarflari;
- e) Taqsimlanmagan foyda.

93. Korxonaning aktivlariga nisbatan rentabellik qanday aniqlanadi?

- a) $(\text{Sof foyda} \times 100) / \text{korxonaning aktivlari jami}$;
- b) $(\text{Sof foyda} \times 100) / \text{balansning 1-bo'limi jami}$;
- c) korxonaning aktivlari jami / sof foyda;
- d) $(\text{Sof foyda} \times 100) / \text{asosiy fondlar} + \text{aylanma fondlar}$;
- e) Sof foyda / korxonaning o'z mablag'lari.

94. Davr xarajatlariga qanday xarajatlar kiradi?

- a) Sotish xarajatlari, ma'muriy boshqaruv xarajatlari;
- b) Umumtseva va umumkorxonaning xarajatlari;
- c) Amortizatsiya, telefon uchun to'lov, ijara haki;
- d) Sotish xarajatlari, ma'muriy-boshqaruv xarajatlari, muomala xarajatlari, tijorat va boshqa umumxo'jalik xarajatlari;
- e) Mahsulot hajmi o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan barcha o'zgaruvchan xarajatlar.

95. Pul oqimi deganda nimani tushunasiz?

- a) Pul mablag'lari kirimini;
- b) Pul mablag'lari chiqimini;
- c) Pul va pul mablag'larining kirimi va chiqimini;
- d) Pul mablag'larining muayyan davr oralig'idagi harakatini;
- e) Pul balansini.

96. Ustav kapitali balansning qaysi bo'limida ko'rsatiladi?

- a) Passiv tomon – 1-bo'limda;
- b) Aktiv tomon – 1-bo'limda;
- c) Passiv tomon – 2-bo'limda;
- d) Aktiv tomon – 2-bo'limda;
- e) Manba sifatida passiv – 1-bo'limda, mablag' sifatida aktiv – 1 va 2-bo'limlarda.

97. O'zgaruvchan xarajatlar deb qanday xarajatlarga aytiladi?

- a) Mahsulot hajmining o'zgarishiga bog'liq tarzda o'zgaruvchi xarajatlarga aytiladi;
- b) To'g'ri va egri xarajatlarga aytiladi;
- c) Bevosita va bilvosita xarajatlarga aytiladi;
- d) Faqat material xarajatlarga aytiladi;
- e) Barcha turdagi ishlab chiqarish xarajatlariga aytiladi.

98. Balansli bog'lanish usulini qo'llab firma foydasini aniqlang:
(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Summa
1. Maxsulot (ish, xizmat) lar sotishdan tushum	219650
2. Qo'shilgan qiymat solig'i	43930
3. Ishlab chiqarish sarflari	51460
4. Davr xarajatlari	34600
5. Olingan dividendlar	8700
6. To'langan foizlar	12000
7. Soliqlar	31089
8. Foyda	?

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

99. Fond sig'iminin o'tgan va hisobot yilgi miqdorlarini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	o'tgan yil	Hisobot yili
1. Asosiy vositalar qiymati, ming so'm	5100	5500
2. Maxsulot qiymati, ming so'm	15300	17600
3. Fond sig'imi, tiyin	?	?

- a) 0,32:0,31;
- b) 0,33:0,31;
- c) 0,33:0,30;
- d) 0,32:0,30;
- e) 0,30:0,31.

100. Materiallardan samarali foydalanish darajasini tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
1. Tovar maxsuloti, mln. so'm	3300	3000
2. Material sarflar, mln. so'm	1870	2400
3. Material sig'imi	?	?

- a) 0,58:0,9;
- b) 0,60:10;
- c) 0,54:0,7;
- d) 0,57:0,8;
- e) 0,59:0,8.

101. Soliq to'langunga qadar bo'lgan moliyaviy natijani hisoblang:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
1. Maxsulot sotishdan olingan foyda, mln. so'm	300	240
2. Operatsion daromadlar	40	50
3. Moliyaviy faoliyatdan foyda	9	7
4. Favqulotda chiqimlar	26	32
Soliq to'lagunga qadar bo'lgan moliyaviy natija	?	?

- a) 323:260;
- b) 323:255;
- c) 343:265;
- d) 323:265;
- e) 343:255.

102. Quyidagi ma'lumotlarga ko'ra qaysi bir korxonalar ko'proq moliyaviy barqarorlikka egaligini ko'rsating:
(ming so'm)

Passivlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. O'z mablag'lari	24	20	18	14	12
2. Majburiyatlar	12	9	3	6	4
Jami	36	29	21	20	16

103. Qaysi bir firmada pul va unga tenglashtirilgan mablag'larning yil oxiridagi qoldig'i to'g'ri aniqlangan?

(ming so'm)

Passivlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. Xo'jalik faoliyatidan tushgan pul mablag'lar sof kirimi/chiqimi	1500	1600	1400	1400	1300
2. Investitsiya faoliyatidan tushgan pul mablag'lar sof kirimi/chiqimi	-400	-600	-500	-600	-400
3. Moliyaviy faoliyatdan tushgan pul mablag'lari sof kirimi/chiqimi	-300	500	-500	400	-150
4. To'langan soliqlar	-500	-600	-400	-450	-350
5. Hisobot yili boshidagi qolidiq	400	400	400	400	400
6. Yil oxiridagi qoldiq	500	400	400	450	850

104. Quyidagi ma'lumotlar asosida mahsulot realizatsiyasidan ko'rilgan yalpi foyda miqdorini aniqlang:

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Miqdori
1. Maxsulot realizatsiyasidan olingan tushum	106850
2. Qo'shilgan qiymat solig'i	20113
3. Aktsiz solig'i	726
4. Boshqa soliqlar	168
5. Realizatsiya qilingan maxsulot tannarxi	65196

- a) 41654;
- b) 40760;
- c) 21541;
- d) 20815;
- e) 20647.

105. Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan foyda summasini aniqlang va tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1. Sof foyda, ming so'm	1200	1810	610
2. Muomaladagi oddiy aktsiyalar soni	575	670	95
3. 1 ta aktsiyaga tug'ri keladigan bazaviy foyda, ming so'm	?	?	?

- a) 625; 1140; -515.
- b) 0,47; 0,7; -0,10.
- c) 2,08; 2,70; 0,62.
- d) 690,0 1212,7; +522,7.
- e) 1775,0 2480; +705.

106. Pul oqimi tahlili:

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1. Operatsion faoliyatdan sof pul oqimi	+15600	+6946	+5386
2. Investitsion faoliyatdan sof pul oqimi	-1210	+440	-770
3. Moliyaviy faoliyatdan sof pul oqimi	-1600	-4500	-2900
4. Pul mablag'larining yil boshiga qoldig'i	498	1210	+712
5. Pul mablag'larining yil oxiriga qoldig'i	?	?	?

- a) 13288; 4096; +9192.
- b) 12790; 2886; +9904.
- c) 12292; 1676; +10616.
- d) 498; 1210; +712.
- e) 16098; 8156; -7942.

107. Bir so'mlik mahsulotga qilingan ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlang:

Ko'tsatkichlar	Reja	Haqiqatda	Farqi (+,-)
1. Maxsulot ishlab chiqarish tannarxi, ming so'm	22610	28400	+5790
2. Maxsulot hajmi, amaldagi bahoda, ming so'm	28400	32600	+4200
3. 1 so'mlik maxsulotga tug'ri keladigan xarajat, tiyin	?	?	?

- a) 78,6; 87,1; +8,5.
- b) 79,5; 87,1; +7,5.
- c) 80,4; 86,4; +6.
- d) 82,2; 86,4; +4,2.
- e) 87,1; 79,6; -7,5.

108. O'rtacha ish kuni davomiyligi ko'rsatkichi qanday aniqlanadi?

- a) Jami ishlangan kishi kunlari / jami ishlangan kishi soatlari;
- b) Jami ishlangan kishi soatlari / jami ishlangan kishi kunlari;
- c) Jami ishlangan kishi kunlari / jami ishchilar soni;
- d) Jami ishlangan kishi soatlari / jami ishchilar soni;
- e) To'g'ri javob yo'q.

109. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil qilishda o'rganiladigan ko'rsatkich:

- a) Ishchilar soni / jami sanoat xodimlari;
- b) Jami xodimlarning haqiqatda ishlagan kishi-soatlari / jami kalendar ish vaqti fondi;
- c) Jami ishlangan kishi-soatlari / jami xodimlar;
- d) Jami ishlangan kishi-soatlari / jami xodimlar;
- e) Ishchilar soni / jami xodimlar.

110. Operatsion faoliyatdagi pul mablag'lari harakati nimalardan tashkil topadi?

- a) Mahsulotlarni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari; material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol etkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari; xodimlarga va xodimlar nomidan to'langan pul mablag'lari; boshqa operatsion faoliyatdan pul mablag'lari tushumi va chiqimi
- b) Xodimlarga va xodimlar nomidan to'langan pul kirimi va chiqimidan
- c) Turli xil pulli to'lovlar va tushumlardan
- d) Xaridor va mol etkazib beruvchilar, xodimlar va boshqa turli xil to'lov va tushumlardan
- e) Xaridor va mol etkazib beruvchilardan pul kirimi va chiqimi valyuta mablag'lar harakatidan

111. To'lovga qobiliyatlilikning mutloq koeffitsientini aniqlashda pul oqimining qaysi ko'rsatkichi olinadi?

- a) Pul mablag'larining sof kirimi;
- b) Pul mablag'larining kirim-chiqim o'zgarishidagi musbat farq;
- c) Pul mablag'larining yil boshi va oxiridagi qoldig'i (valyuta mablag'larini qo'shgan holda);
- d) Faqat operatsion faoliyatdan naqd pul tushumi;
- e) Umumiy faoliyatdan naqd pul tushumlari.

112. Pul oqimi to'g'risidagi hisobot qaysi usulda tuziladi?

- a) Tug'ri va egri usulda;
- b) Balans usulda;
- c) Tug'ri usulda;
- d) Tug'ri va balans usulida;
- e) Qatorli va balansli usulda.

113. Moliyaviy mustaqillik deganda nima tushuniladi?

- a) Korxonaning o'z majburiyatlarini qoplashda pul mablag'larining ortiqchaligi;
- b) Faoliyat natijasida barcha xarajatlarni qoplab foyda olishni ta'minlashga egaligi;
- c) Ustav kapitalining yuqori darajadaligi;
- d) To'lovga qobillik darajasining yuqoriligi;
- e) Korxonaning moliyaviy barqarorligi.

114. Asosiy vositalar qanday guruhlariga bo'linadi?

- a) Aktiv va passiv asosiy vositalarga;
- b) Passiv asosiy vositalarga;
- c) Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarga;
- d) Korxonada ixtiyoridagi asosiy vositalarga;
- e) Ijaradagi asosiy vositalarga.

115. Xususiy kapital qatoriga kiruvchi mablag'lar:

- a) Ustav kapitali, taqsimlanmagan foyda;
- b) Zaxira kapitali, qo'shilgan kapital;
- c) Taqsimlanmagan foyda;
- d) Ustav kapitali, qo'shilgan kapital, zahira kapitali, taqsimlanmagan foyda, qoplanmagan zarar;
- e) Ustav kapitali, zaxira kapitali, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushumlar va moliyalashtirishlar, kelgusi davr bo'yicha to'lovlar zahiralari.

116. Sotilgan mahsulot rentabelligi qanday aniqlanadi?

- a) $(\text{Mahsulotni sotishdan tushgan tushum} \times 100) / \text{yalpi foyda}$;
- b) $(\text{Sotishdan yalpi daromad} \times 100) / \text{mahsulot sotishdan tushgan tushum}$;
- c) $(\text{Sotishdan yalpi foyda} \times 100) / \text{mahsulot sotishdan tushgan sof tushum}$;
- d) $(\text{Mahsulotni sotishdan tushgan yalpi tushum} \times 100) / \text{yalpi sarflar}$;
- e) $(\text{Mahsulotni sotishdan tushgan yalpi foyda} \times 100) / \text{muomala xarajatlar}$.

117. O'zgaruvchan xarajatlarga qanday xarajatlar kiradi?

- a) Ijara uchun to'lovlar, boshqaruv xodimlarining ish haqi?
- b) Mahsulot ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarning mehnat haqi, materiallar, xom ashyo sarflari va boshqa xarajatlar;
- c) Yangi mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari;
- d) Sotish xarajatlari, ma'muriy, boshqaruv xarajatlari;
- e) Barcha turdagi material xarajatlar.

118. Maxsulot tannarxini xarajat elementlari bo'yicha tahlil qilishdan asosiy maqsad nimadan iborat?

- a) Korxonada bo'yicha barcha xarajatlar summasining farqlanishiga baho berish;
- b) Mahsulot turlari bo'yicha xarajatlar o'zgarishiga baho berish;
- c) Xarajatlar o'zgarishini nazorat etish;
- d) Ishlab chiqarish xarajatlarida xarajat elementlari salmog'i va o'zgarishiga baho berish;
- e) Mahsulotlar birligining xarajat qatorlari o'zgarishini aniqlash.

119. Qiyin sotiluvchi aktivlar deb nimalar sanaladi?

- a) Aylanma aktivlar;
- b) Uzoq muddatli aktivlar;
- c) Pul mablag'lari;
- d) Asosiy vositalar;
- e) Nomoddiy aktivlar.

120. Asosiy vositalardan samarali foydalanishning ahamiyati nimalardan iborat?

- a) Yangi texnikani ishga tushurish;
- b) Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
- c) Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- d) Korxonaning fond bilan qurollanish darajasini oshirish;
- e) Noto'g'ri javob yo'q.

121. Mahsulot tannarxini xarajat elementlari bo'yicha tahlili qaysi hisobot ma'lumotlari asosida o'tkaziladi?

- a) Buxgalteriya hisobining hisob registrlari va boshqaruv hisobi hisobotlari asosida o'tkaziladi;
- b) 10-jurnal-order ma'lumotlari asosida o'tkaziladi;
- c) Mahsulotlar tannarxi to'grisidagi 1-t shakl asosida o'tkaziladi;
- d) Moliyaviy hisobotning 2-shakli, moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobot asosida o'tkaziladi;
- e) Kichik korxonalar faoliyati xususidagi 1-NGS shakli asosida o'tkaziladi.

122. Quyida qayd qilingan qaysi ma'lumotlar valyuta mablag'lari harakatini to'liq ifodalaydi?

- a) Valyuta mablag'larining kirimi;
- b) Valyuta mablag'larining chiqimi;
- c) Valyuta mablag'larini hisobot davri boshidagi qoldig'i;
- d) Valyuta mablag'larining yil boshidagi qoldig'i;
- e) Valyuta mablag'larining yil boshidagi qoldig'i, jami tushum va chiqim, yil oxiridagi qoldiq.

123. Sotishdan tushgan sof tushum qanday topiladi?

- a) Sotishdan tushum minus davr xarajatlari;
- b) Sotishdan tushum minus o'zgaruvchan xarajatlar;
- c) Sotishdan tushum minus o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar;
- d) Sotishdan tushum minus ishlab chiqarish tannarxi;
- e) Sotishdan tushum minus sotish hajmiga soliqlar (qo'shilgan qiymatga soliq, aktsiz, reklama va boshqa sotishlar hajmiga soliqlar).

124. Mahsulot tannarxining o'zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

- a) Materiallar bahosi, tarkibi, tuzilmasining o'zgarishi;
- b) Ish haqining o'zgarishi, mahsulotlar miqdorining o'zgarishi;
- c) Material xarajatlar bahosining, tarkibining o'zgarishi, me'yor o'zgarishi;
- d) Davr xarajatlari sumasining o'zgarishi;
- e) Mahsulot hajmi, tuzilmasining o'zgarishi.

125. Korxonaning majburiyatlari tarkibiga nimalar kiradi?

- a) Qisqa va uzoq muddatli kreditlar, muddatida to'lanmagan ssudalar va boshqa qarzga olingan mablag'lar;
- b) Qisqa, o'rta va uzoq muddatga olingan qarz mablag'lar, ssudalar va boshqa qarzlar;
- c) Qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar, muddatida qaytarilmagan ssudalar, qisqa va uzoq muddatga qarzga olingan mablag'lar, kreditorlar bilan hisob-kitoblar;
- d) Qisqa va uzoq muddatli kredit va qarzlar, xaridor va buyurtmachilardan olingan bunaklar va kreditorlar;
- e) Uzoq muddatli majburiyatlar va joriy majburiyatlar.

126. Xodimlar qo'nimsizligi qanday aniqlanadi?

- a) O'z hohishiga binoan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni / jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- b) Jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni / o'z hohishiga binoan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni;
- c) O'z hohishiga binoan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni + nafaqaga chiqqanligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar / jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- d) Mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni / jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- e) To'g'ri javob yo'q.

127. Xodimlarni ishdan bo'shatish oboroti qanday aniqlanadi?

- a) Jami ishga qabul qilingan xodimlar / xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- b) Jami ishdan bo'shatilgan xodimlar soni / xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- c) Mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni / jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- d) Jami ishdan bo'shatilgan ishchilar soni / ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni ;
- e) To'g'ri javob yo'q.

128. O'z mablag'lari deganda nimani tushunasiz?

- a) Korxonaning o'ziga tegishli mablag'lari;
- b) Qarzga olingan (uzoq muddatga) mablag'lar;
- c) Maxsulot sotishdan olingan daromadlar;
- d) Majburiyatlar qoplanishidagi ortiqcha mablag'lar;
- e) Hukumat tomonidan subsidiya sifatida berilgan mablag'lar.

129. Mahsulot tannarxi to'g'risidagi Nizomga binoan xarajatlar qanday guruhlanadi?

- a) To'g'ri va egri xarajatlar, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar;
- b) Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari, to'g'ri va egri xarajatlar, davr xarajatlari;
- c) Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar;
- d) Davr va o'zgaruvchan xarajatlar;
- e) Bevosita va bilvosita xarajatlar, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlar.

130. Aylanma mablag'lar harakatini aniqlash formulasi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) Zahira va xarajatlar / jami mulk;
- b) Pul mablag'lari / jami mulk;
- c) (Zahira va xarajatlar + pul mablag'lari) / jami mulk;
- d) Aylanma aktivlar / jami mulk;
- e) Debitor qarzlari / jami mulk.

131. Mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini belgilang:

- a) Ishchilar soni va ishlangan kishi kunlari sonining o'zgarishi;
- b) Ishchilar soni va ishlangan kishi kuni va kishi soatlarining o'zgarishi;
- c) Ishchilar soni va ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi;
- d) Ishchilar soni, bajarilgan kishi kuni, kishi ish kunining davomiyligi va ishchilarning bir soatdagi unumdorligining o'zgarishi;
- e) Ishchilar soni va mehnat unumdorligi.

132. Xususiy kapitalni tahlil qilishda qaysi hisobot shakllari ma'lumotlariga tayaniladi?

- a) 1-shakl – «Balans»;
- b) 2-shakl – «Moliyaviy natijalar» to'g'risidagi hisobot;
- c) 3-shakl – «Asosiy vositalar harakati» to'g'risidagi hisobot;
- d) 4-shakl – «Pul oqimi» to'g'risidagi hisobot;
- e) 5-shakl – «Xususiy kapital» to'g'risidagi hisobot;

133. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llab, maxsulot qiymatiga baho o'zgarishining ta'sirini aniqlang:

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
Maxsulot qiymati	7500	8000
1 tsentner maxsulot bahosi	30,0	32,0

- a) -400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) -500;
- e) +600

134. Assortiment rejasining bajarilishini aniqlang:

(mln. so'm)

Mahsulot turlari	Reja	Haqiqatda	Assortiment rejasini bajarish hisobiga
A	189	179	?
B	91	93	?
V	82	80	?
G	62	65	?
Jami	424	417	?

- a) 98,1;
- b) 98,3;
- c) 98,7;
- d) 96,2;
- e) 97,1.

136. Korxonaning asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasini tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
1. Asosiy fondlar qiymati, mln. so'm	1950	2200
2. Xodimlarning yillik o'rtacha soni, kishi	1410	1190
3. Bir xodimga to'g'ri keladigan fondlar	?	?

Ming so'm hisobida:

- a) 1483:1682,7;
- b) 1383:1849;
- c) 1283:1482;
- d) 1450:1570;
- e) 1383:1687,7.

137. Qaysi bir korxonada balansida uzoq muddatli aktivlar qiymati to'g'ri aks ettirilgan?

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
Asosiy vositalar:					
Boshlang'ich bahoda	24000	26000	22000	20000	24000
Eskirish	5040	10000	4050	3500	4000
Qoldiq bahoda	18960	16000	17950	16500	20000
Nomoddiy aktivlar:					
Boshlang'ich bahoda	3200	3400	3000	2900	3000
Eskirishi	600	800	500	550	1000
Qoldiq bahoda	2600	2600	2500	2350	2000
Boshqa oborotdan tashqari aktivlar	430	500	530	520	600
Jami	27690	19900	20980	19920	26600

138. Qaysi korxonaning mulki tez pulga aylanuvchan (likvid) ligini ko'rsating:

(ming so'm)

Passivlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. Uzoq muddatli aktivlar	21	15	14	17	30
2. Zahira va xarajatlar	6	5	3	6	8
3. Pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlar	9	10	4	4	12
Jami	36	30	21	27	40

139. Qaysi bir korxonada aylanma mablag'larining aylanishi tezroq?

Passivlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. Mahsulot sotishdan tushgan tushum, ming so'm	28	27	26	22	20
2. Aylanma mablag'larning yillik o'rtacha qiymati, ming so'm	12	11	8	7	6
3. Aylanish koeffitsenti	2,93	2,45	3,25	3,25	3,33

140. Quyidagi ma'lumotlar asosida o'z oborot mablag'larining mavjud summasini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	Summa
1. Uzoq muddatli aktivlar	74184
2. o'z mablag'lari	85722
3. Uzoq muddatli passivlar	2500

- a) 11238;
- b) 14038;
- c) 8738;
- d) 83222;
- e) 71684.

141. Korxonada aktivlariga nisbatan rentabellikni aniqlang:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1. Korxonada aktivlari jami, ming so'm	8050	9540	-1490
2. Sof foyda, ming so'm	490	760	-270
3. Rentabellik, foiz	?	?	?

- a) 6,0; 7,9; +1,9.
- b) 16,4; 12,5; +,38.
- c) 7,56; 8,78; +1,22.
- d) 75,6; 87,8; 12,2.
- e) 60,0; 79,0; +19.

142. Mahsulot tannarxini aniqlang:

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Miqdori
1. Mahsulot ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilarning mehnat haqi	50600
2. Ish haqidan ajratmalar (asosiy ishlab chiqarishda)	20240
3. Boshqaruv xarajatlari	18000
4. Sotish xarajatlari	-
5. Asosiy ishlab chiqarishdagi fondlarning eskirishi	12400
6. Material, xom ashyo xarajatlari (asosiy ishlab chiqarishga)	108600
7. Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	7400

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi:

- a) 226240 sum;
- b) 217240;
- c) 199240 sum;
- d) 186840;
- e) 191840.

143. Tovar mahsulotining yillik mutloq o'sishini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Yillar		
		2002	2003	2004
1. Tovar mahsuloti, ming so'm	92647	93235	94410	93423

Tovar mahsulotining yillik mutloq o'sishi, ming so'm:

- a) +588; +1763; +776.
- b) +588; +1175; -987.
- c) +588; +1175; +987.
- d) -588; +1763; -776.
- e) -588; -1175; -987.

144. Moddiy aylanma mablag'lar nimalardan tashkil topadi?

- a) Zahiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr chiqimlari, tayyor mahsulot, tovarlar, boshqa zahira va xarajatlar.
- b) Zahiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr chiqimlari, tayyor mahsulotlar, tovarlar, qoldiq tovarlarga sarflangan muomala xarajatlari, boshqa xarajatlar.
- c) Zahiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr chiqimlari, tayyor mahsulotlar, tovarlar, boshqa zahiralar va xarajatlar.
- d) Ishlab chiqarish zahiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot.
- e) Ishlab chiqarish zahiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, sotish uchun olingan tovarlar va kelgusi davr sarflari.

145. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Joriy aktivlar / Majburiyatlar
- b) Majburiyatlar / O'z mablag'lar manbai
- c) O'z mablag'lar manbai / Balans jami
- d) O'z mablag'lar manbai / Majburiyatlar
- e) To'g'ri javob yo'q

146. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzishdan maqsad nima?

- a) Balans passivi 1-bo'lim buyicha tarkiblashni berish;
- b) Balansning 1-bo'limi passivini tartiblashtirish;
- c) Ma'lumotlardan foydalanuvchilar, qiziquvchilarga xususiy kapital o'zgarishi to'g'risidagi axborotlar berish;
- d) Moliyaviy boshqaruvni axborot so'rovi bilan ta'minlash;
- e) O'z mablag'lari holati to'g'risida axborotlar berish.

147. Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum / majburiyatlar;
- b) Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum / jami debitorlik qarzlari;
- c) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / majburiyatlar;
- d) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / jami debitorlik qarzlari;
- e) To'g'ri javob yo'q.

148. Kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum / kreditorlik majburiyatlari;
- b) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / jami kreditorlik majburiyatlari;
- c) Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushum / jami debitorlik qarzlari;
- d) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / jami debitorlik qarzlari;
- e) To'g'ri javob yo'q.

149. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Asosiy vositalarning eskirish summasi / asosiy vositalar;
- b) Asosiy vositalarning eskirish summasi / jami mulk;
- c) Asosiy vositalarning eskirish summasi / asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar;
- d) Asosiy vositalarning eskirish summasi / uzoq muddatli aktivlar;
- e) Asosiy vositalarning eskirish summasi / aylanma aktivlar.

150. O'rtacha assortiment rejasining bajarilishi qanday aniqlanadi?

- a) Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot * 100 / hisobot davridagi haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot;
- b) Biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot * 100 / hisobot davridagi haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot;
- c) Hisobot davridagi biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot * 100 / assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot;
- d) Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot * 100 / hisobot davridagi biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot;
- e) To'g'ri javob yo'q.

151. Ish vaqtidan foydalanishning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni belgilang:

- a) Ishchilar soni va mehnat unumdorligining o'zgarishi;
- b) Ishchilar soni va bajarilgan kishi-soatlarining o'zgarishi;
- c) Ishchilar soni, bajarilgan kishi-kuni va kishi-soatlarining o'zgarishi;
- d) Kishi kuni va kishi-soatlarining o'zgarishi;
- e) Mehnat unumdorligi.

152. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi qanday aniqlanadi?

- a) Maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot / hisobot davridagi biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot;
- b) Maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot / hisobot davridagi haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot;
- c) Hisobot davridagi biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot / maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot;
- d) Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan jami mahsulot * 100 / hisobot davridagi biznes reja bo'yicha ishlab chiqarilishi lozim bo'lgan jami mahsulot;
- e) To'g'ri javob yo'q.

153. Valyuta mablag'lari harakati to'g'risidagi ma'lumot qaysi hisobot shaklida ilova qilingan?

- a) 1-shakl – «Balans»da;
- b) 2-shakl – «Moliyaviy natijalar» to'g'risidagi hisobotda;
- c) 4-shakl – «Pul okimi» to'g'risidagi hisobotda;
- d) Alohida ma'lumotnoma tarzida;
- e) 5-shakl – «Xususiy kapital» to'g'risidagi hisobotda.

154. Quyidagi ko'rsatkichlardan qaysi biri korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqroq ifodalaydi?

- a) Jami mablag' tarkibidagi korxonaning o'ziga qarashli mablag' ulushi;
- b) O'ziga qarashli aylanma mablag' bilan jami o'ziga qarashli mablag' o'rtasidagi nisbat;
- c) Majburiyatlar bilan o'z mablag'i o'rtasidagi nisbat;
- d) Majburiyatlar bilan jami mablag' o'rtasidagi nisbat;
- e) Jami majburiyatlar.

155. Nomoddiy aktivlarga eskirish xisoblanadimi yoki amortizatsiya hisoblanadimi?

- a) Nomoddiy aktivlarga eskirish hisoblanadi.
- b) Nomoddiy aktivlarga eskirish ham amortizatsiya ham hisoblanmaydi.
- c) Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblanadi.
- d) Nomoddiy aktivlarga eskirish va amortizatsiya hisoblanadi.
- e) Bilmayman.

156. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat qanday aniqlanadi?

- a) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / tovar mahsulotining solishtirma ulgurji bahosi;
- b) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / tovar mahsulotining amaldagi ulgurji bahosi;
- c) Tovar mahsulotining solishtirma ulgurji bahosi / mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi;
- d) Mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi / tovar mahsulotini sotishdan olingan sof tushum;
- e) To'g'ri javob yo'q.

157. Foydalilikni aniqlashda korxonalar xarajatlari qay tartibda guruhlanadi?

- a) Sotilgan mahsulot tannarxi, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyatdan xarajatlar, kutilmagan xarajatlar;
- b) To'g'ri va egri xarajatlar;
- c) Mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari, sotish xarajatlari, boshqa sotishlar bo'yicha xarajatlar;
- d) Ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlar;
- e) Asosiy faoliyat yuzasidan xarajatlar, umumxo'jalik faoliyati yuzasidan xarajatlar, kutilmagan xarajatlar.

158. Uzoq muddatli aktivlar nimalardan tashkil topadi?

- a) Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar va foydaning ishlatilishi.
- b) Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tugallanmagan kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar, o'rnatilgan asbob-uskunalar, ta'sischi bilan hisob-kitoblar va boshqa oborotdan tashqari aktivlar.
- c) Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital sarf va avanslar, uzoq muddatli kapital jang'armalari, boyliklar bo'yicha hisoblashlar, boshqa oborotdan tashqari aktivlar.
- d) Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar, sho'ba korxonalar aksiyalari va uyushma korxonalar aksiyalari va berilgan qarzlilar, uzoq muddatli investitsiyalar va boshqa aktivlar.
- e) Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar va boshqa investitsiyalar.

159. Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Asosiy vositalarning eskirish qiymati / Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati;
- b) Asosiy vositalarning qoldiq qiymati / Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati;
- c) Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati / Asosiy vositalarning qoldiq qiymati;
- d) Yangi kiritilgan asosiy vositalar qiymati / Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati;
- e) Asosiy vositalarning qoldiq qiymati / Asosiy vositalarning yil oxiridagi dastlabki qiymati.

160. Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti qanday aniqlanadi?

- a) Asosiy vositalarning eskirish qiymati / Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati;
- b) Asosiy vositalarning qoldiq qiymati / Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati;
- c) Asosiy vositalarning boshlanqich qiymati / Asosiy vositalarning eskirish qiymati;
- d) Yangi kiritilgan asosiy vositalar qiymati / Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati;
- e) Asosiy vositalarning eskirish qiymati / Asosiy vositalarning yil oxiridagi dastlabki qiymati.

161. Mahsulotning rejadagi tannarxi bilan haqiqiy tannarxi o'rtasida qanday farq bor?

- a) Farq yo'q;
- b) Reja tannarxi xarajatlarning kutilgan darajasini, haqiqiy tannarx esa uning real o'lchovini bildiradi;
- c) Reja tannarxi haqiqiy tannarxdan kam bo'ladi;
- d) Reja tannarxi haqiqiy tannarxdan ortiq bo'ladi;
- e) Reja tannarxi haqiqiy tannarxdan normativ o'zgarishlariga farqlanadi.

162. Marjinal foyda deganda nimani tushunasiz?

- a) Sotishdan tushum minus o'zgaruvchan xarajatlar;
- b) Sotishdan sof tushum minus o'zgaruvchan xarajatlar;
- c) Sotishdan sof tushum minus sotilgan mahsulot tannarxi;
- d) Sotishdan sof tushum minus doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar;
- e) Sotishdan tushum minus doimiy xarajatlar.

163. Mol-mulk rentabelligi qanday aniqlanadi?

- a) (o'z mablag'lari x 100) / sof foyda;
- b) (korxonada mol-mulki x 100) / sof foyda;
- c) (Sof foyda x 100) / korxonaning jami mol-mulki;
- d) (Sof foyda x 100) / uzoq muddatli aktivlar;
- e) (Sof foyda x 100) / o'z mablag'lari jami.

164. Pul oqimi tahlili uchun zarur ma'lumotlar qaysi hisobot shakllaridan olinadi?

- a) Pul oqimi to'g'risidagi hisobot (4-shakl), balans (1-shakl) va qo'shimcha ma'lumotlardan;
- b) Balans 1-shakldan;
- c) Moliyaviy hisobotning barcha shakllaridan;
- d) Pul mablag'lari harakati to'g'risidagi 2-jurnal orderdan;
- e) Pul mablag'lari harakati to'g'risida 2-jurnal order va buxgalteriya hisobining schyotlaridan.

165. Doimiy xarajatlar deb qanday xarajatlarga aytiladi?

- a) Mahsulot hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan, xarajatlarga aytiladi;
- b) Mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan davr xarajatlariga aytiladi;
- c) Ma'muriy va boshqaruv xarajatlarga aytiladi;
- d) Barcha turdagi ish haqi xarajatlariga aytiladi;
- e) Barcha turdagi material xarajatlarga aytiladi.

166. Doimiy harakatdagi aktivlarga nimalar kiradi?

- a) Pul mablag'lari;
- b) Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar;
- c) Debitorlik qarzlari;
- d) Valyuta mablag'lari;
- e) Pul mablag'lari, valyuta mablag'lari, qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar.

167. Tez sotiluvchi aktivlar deganda nimani tushunasiz?

- a) Debitor qarzlari;
- b) Tayyor mahsulot;
- c) Pul mablag'lari;
- d) Valyuta mablag'lari;
- e) Kelgusi davr sarflari.

168. Asosiy vositalarga eskirish hisoblashning amaliyotda qo'llanilayotgan qanday usullari bor?

- a) Teng ulushli va tezlashdirilgan;
- b) Teng ulushli va komulyativ;
- c) Qoldiq va teng ulushli;
- d) Tezlashdirilgan va mahsulot hajmiga muvofiq;
- e) Oddiy va murakkab.

169. Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish hajmi hisobotlarda qanday baholarda ifodalanadi?

- a) Shartnomaviy baholarda;
- b) Solishtirma ulgurji bahoda, amaldagi ulgurji bahoda;
- c) Solishtirma ulgurji bahoda;
- d) Amaldagi ulgurji bahoda;
- e) Biznes reja bahosida.

170. Ombordagi materiallarning yil oxiridagi qoldig'ini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	Summa
1. Yil boshidagi qoldiq	450
2. Sotib olingan	370
3. 2-tsexga berilgan	180
4. 1-tsexga berilgan	30
5. Asosiy ishlab chiqarishga sarflangan	410
6. Tabiiy kamayish me'yori	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

171. Korxonaning bir maromda ishlaganligini tahlil qiling:

O'n kunlik	Ishlab chiqarilgan tovar mahsulot, mln. so'm					
	Reja		Hisobot yili		Maromiylik hisobiga	
	mln. s	%	mln. s	%	mln. s	%
1-o'n kunlik	694	32,9	205	11,0	?	?
2-o'n kunlik	710	33,8	595	31,8	?	?
3-o'n kunlik	706	33,3	1070	57,2	?	?
Jami	2110	1100	1870	100	?	?

Maromiylik darajasi:

- a) 69,2;
- b) 75,0;
- c) 70,0;
- d) 71,4;
- e) 74,2.

172. Asosiy fondlardan samarali foydalanish darajasini tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
1. Tovar mahsuloti, mln. so'm	3300	3000
2. Asosiy fondlarning yillik o'rtacha qiymati, mln. so'm	1950	2200
3. Fond qaytimi	?	?

- a) 1,89:1,56;
- b) 1,79:1,66;
- c) 1,692:1,364;
- d) 1,59:1,26;
- e) 1,69:1,56.

173. Qaysi korxonona o'ziga qarashli aylanma mablag'lar manbai bilan etarli ta'minlangan?
(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. O'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzlari	26000	24000	20000	18000	16000
2. Uzoq muddatli aktivlar	22000	21000	15000	14000	13000
3. O'ziga qarashli aylanma mablag'lar	?	?	?	?	?
4. Zahira va xarajatlar	7000	6000	5000	3000	3000
5. O'ziga qarashli aylanma mablag'larning ortiqchaligi (+) yoki etishmasligi (-).	?	?	?	?	?

174. Qaysi bir korxonona yuqori moliyaviy barqarorlikka ega?

Passivlar	Korxonalar				
	a	b	c	d	e
1. O'z mablag'lari, mln.so'm	900	800	700	600	500
2. Jami mulk, mln.so'm	1800	1700	1350	1400	1200
3. Moliyaviy barqarorlik	?	?	?	?	?

175. O'z mablag'lari rentabelligini tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1. Korxonaning o'ziga tegishli mablag'lari, ming so'm	95045	100706	+5661
2. Sof foyda, ming so'm	24836	31000	+6164
3. Rentabellik, foiz	?	?	?

- a) 3,8; 3,2; -0,6.
- b) 38,2; 32,4; -5,8.
- c) 26,1; 30,7; +4,6.
- d) 2,61; 3,07; +0,46.
- e) 70,2; 69,7; -0,5.

176. Bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan material xarajatlarni aniqlang:

Kursatkichlar	Reja	Hakikatda	Farki (+,-)
1. Tovar mahsuloti hajmi, amaldagi bahoda, ming so'm	22640	26200	+4200
2. Material xarajatlari, ming so'm	13600	16150	+2550
3. 1 so'mlik mahsulotga to'g'ri kelgan material xarajatlar, tiyin	?	?	?

- a) 60,7; 61,6; +0,9.
- b) 60,0; 62,0; +2,0.
- c) 64; 52,0; -8,0.
- d) 1,64; 1,62; -0,02.
- e) 58,0; 61,6; +3,6.

177. Mahsulot assortimenti rejasining bajarilishini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	Reja bajarilishi, %
1. Tovar mahsuloti	101,6
2. Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot	98,0
3. Rejadan ortiqcha mahsulot	3,6
4. Mahsulot ishlab chiqarish rejasi	100,0

- a) 101,6 %;
- b) 98 %;
- c) 3,6 %;
- d) 100 %;
- e) 103,6 %.

178. Xususiy kapital o'zgarishining tahlili.

Ko'rsatkichlar	Variantlar				
	a	b	c	d	e
I. Xususiy kapital jami yil boshiga					
1. Xususiy kapital o'sishi	+	+	+		+
2. Qimmatli g'og'ozlar emissiyasi	+	+	+		+
3. Asosiy vositalar qayta baholanishi		+	+		+
4. Rezerv uchun ajratma		+	+	+	
5. Joriy yil foyda/zarar	+	+		+	
II. Xususiy kapital jami yil oxiriga					

Xususiy kapital o'zgarishiga tegishli qatorlar qaysi variantda to'liq va to'g'ri ifodalangan?

- a), b), c), d), e).

179. Mahsulot sotishdan olingan foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiling:

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqiy sotish hajmi o'tgan yil bahosida	Hisobot yili
1. Mahsulotlarni sotishdan tushgan tushum, mln. so'm	3200	3100	3000
2. Sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi, mln. so'm	2750	2700	2650
3. Moliyaviy natija, mln. so'm	?	?	?

Tannarxning o'zgarishi va uning foyda hajmiga ta'siri:

a) -50; b) -100; c) 50; d) 100; e) -150.

180. Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan foyda summasi qanday aniqlanadi?

- a) Sof foyda / Oddiy aktsiyalar + imtiyozli aktsiyalar soni
- b) Sof foyda / Oddiy aktsiyalar soni
- c) Sof foyda / Muomaladagi oddiy aktsiyalar soni
- d) Sof foyda / Yil boshida sotilgan jami aktsiyalar soni
- e) Sof foyda / Yil oxirida sotilgan jami aktsiyalar soni

Hisobot O'zbekiston Respublikasi «Davlat statistikasi to'g'risida»gi Qonuniga asosan taqdim etiladi.

DAVLAT STATISTIKA HISOBOTI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
BHUT bo'yicha hujjat shakli	KTUT bo'yicha hisobot tuzuvchi tashkilot	STIR solliq tlovchini ng identifika tsiya raqami	XXTUT bo'yich a tarmoq	IFUT bo'yich a faoliyat turi	DBIBT bo'yicha vazirdik, birlashma, uyushma	MHO BT bo'yic ha hudud	THShT bo'yich a tashkiliy - huquqiy shakli	MShT bo'yicha mulkchil ik shakli
XOS RAQAMLARI								
Xos raqamlarni hisobot tuzuvchi tashkilot qo'yadi								

FORMA №- 5-s

Kimga taqdim etiladi: <i>Mirzo Ulug'bek tumani Statistika bo'limi</i>	<p>O'zbekiston respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi 2001 yil 2 oktyabr 31-sonli Qarori bilan tasdiqlangan.</p> <p style="text-align: center;">ChORAKLIK, YILLIK</p> <p>Birlashma, korxon va tashkilotlar yillik hisobotni 15-fevralgacha, choraklik hisobotni hisobot davridan keyin 25 kunigacha o'z joyidagi statistika organiga taqdim etadilar.</p>
Qabul qiluvchining manzili: <i>Toshkent shahar Mirzo Boyot ko'chasi 56 uy</i>	
Vazirlik, idora, uyushma: <i>“O'zbekengilsanoat”</i>	
Birlashma, korxon, tashkilot: <i>“AVS” aksionerlik jamiyati</i>	
Manzili: <i>Toshkent shahri Ahmad Donish ko'chasi 27 uy</i>	
Asosiy faoliyat turi: <i>Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish</i>	
Tashkiliy-huquqiy shakli: <i>aksionerlik</i>	
Mulkchilik shakli: <i>hissadorlik-jamoa</i>	

KORXONA SARF-XARAJATLARI TO'G'RISIDA

2003 YIL __YILLIK__ HISOBOTI

1-BO'LIM. ASOSIY FAOLIYAT TURI BO'YICHA

(ming so'm)

O'BBT bo'yicha xos raqami –0372

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Asosiy faoliyat turi bo'yicha			
		Hisobot davrida		O'tgan yilning tegishli davrida	
		Chorak	Yil boshidan	Chorak	Yil boshidan
1	2	3	4	5	6
Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) amaldagi qiymati (qo'shimcha qiymat solig'i va aktsizsiz)	011	621183	2721401	643349	1912902
Xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 013, 040, 061, 070)	012	610611	2446916	550987	1509164
1. Ishlab chiqarilgan mahsulotning (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxi (satrlar yig'indisi 014, 024, 025, 026, 028)	013	501734	1975926	460019	1227503
Shu jumladan: Ishlab chiqarilgan moddiy xarajatlar (qaytadan chiqindilarni chegirgan holda) (satrlar yig'indisi 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	399173	1539843	348326	1001408
Ulardan: Xomashyo va materiallar (xarid qilinadigan)	015	379495	1479248	336633	960887
Ulardan: materiallar	016				
Chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar	017				
Tabiiy xomashyo	018				
Shu jumladan: Korxonalarining suv xo'jaligi tizimidan oladigan suvga to'laydigan haq (me'yor doirasida va undan ortiq)	019				
Erlarni rekultivatsiya qilish uchun ajratmalar	020				
Chetdan olinadigan barcha turdagi yoqilg'i	021	11125	33166	6436	21169
Xarid qilinadigan barcha turdagi energiya	022	8553	27429	5257	19352
Boshqa ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	023				
Ishlab chiqarish tarzidagi ish haqi to'lash xarajatlari (sutkaliksiz)	024	51836	231624	61063	121594

Ishlab chiqarish ijtimoiy sug'urta ajratmalari	025	20633	92359	24391	48395
Asosiy vositalar va ishlab chiqarish nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	026	1948	7370	1171	3859
Ulardan: Nomoddiy aktivlar	027				
Ishlab chiqarishning boshqa turdagi xarajatlari (satrlar yig'indisi 029, 030, 032 dan 037 gacha)	028	28144	104730	25068	52247
Shu jumladan: Ishlab chiqarish ishchilari va aktivlarini majburiy sug'urta qilish	029				
Xizmat safari xarajatlari	030				
Ulardan: Kundalik xarajatlar	031				
Boshqaruvning texnik vositalari, aloqa tarmoqlari, hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish	032				
Idoradan tashqari yong'inga qarshi va qo'riqlash xizmati	033				
Ta'mirlash ishlari zahirasi ajratmalar	034				
Joriy ijara bo'yicha xarajatlar: Mulkka	035				
Erni	036				
Ishlab chiqarish jarayoniga oid boshqa xarajatlar	037	28144	104730	25068	52247
2. Davr xarajatlari – jami (satrlar yig'indisi 041, 045, 053, 059)	040	108877	470990	90968	281602
Shu jumladan: Sotish xarajatlari – jami (satrlar yig'indisi 042, 043, 044)	041	17678	72054	21776	40957
Shu jumladan: Mahsulot tashish xarajatlari (tovarlar)	042	9940	48400	11700	28657
Marketing va reklama xarajatlari	043	4760	17054	6046	7290
Sotish bo'yicha boshqa xarajatlar	044	2978	6600	4030	5010
Ma'muriy xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 046, 047, 049 dan 052 gacha)	045	47582	270457	68667	238863

Shu jumladan: Boshqaruv xodimlariga ish haqi to'lash xarajatlari	046	27412	149874	28021	118760
Xizmat safari xarajatlari	047	13857	53681	16879	58713
Ulardan kundalik xarajatlar	048	3496	16875	4682	19873
Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar (boshqaruv xodimlar)	049	2147	12389	2964	9456
Ma'muriy asosiy vositalar amortizatsiyasi	050	3896	18932	9365	17038
Ishlab chiqarish jarayoniga aloqador bo'lmagan mol-mulk va xodimlarni majburiy sug'urta qilish	051	161	10081	6400	22528
Boshqa ma'muriy sarf-xarajatlar	052	109	25500	5038	12368
Boshqa muomala sarf-xarajatlari – jami (satr yig'indisi 054, 055, 056, 057, 058)	053	43617	128479	525	1782
Shu jumladan: Byudjetga majburiy to'lovlar, soliq va yig'imlar	054	17320	70908	-	-
Byudjetdan tashqari maxsus fondlarga ajratmalar (ijtimoiy sug'urta ajratmalaridan tashqari)	055	5917	18566	-	-
Nomoddiy xizmatlar va banklar xizmatiga to'lovlar	056	17394	21441	-	-
Ijtimoiy to'lovlar	057	2227	14245	-	-
Boshqa muomala xarajatlari	058				
Boshqa davr xarajatlari	059	759	3319	525	1782
Ulardan: Ixtiro va ratsionalizatorlik takliflar uchun mukofot berish	060				
3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar – jami (satrlar yig'indisi 062 dan 067 gacha)	061	-	-	-	60
Shu jumladan: Stavkalar doirasida va ularning hisobdagi miqdoridan ortiq bank kreditlari xizmati to'lovlari	062				
Uzoq muddatli mulk ijarasi yuzasidan foiz to'lovlari xarajatlari	063				
Erdan foydalanganlik uchun ijara to'lovi	064				

Chet el valyutasi muomalalari bo'yicha salbiy qiymatli farq va zarar	065				
Qiymatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari	066				
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	067	-	-	-	60
4. Favqulodda zarar	070	-	-	-	-
Ma'lumot uchun: Umumiy xarajatlardan kapital ta'mirlash xarajatlarni (012 satr) ajratib ko'rsatish kerak: Bino va inshootlarni	074	7345	14285	1109	6754
Mashina va asbob uskunalarni	075	110	5206	1344	6919
O'sish (+) yoki kamayish (-) hisob bo'yicha qoldiq «Qilinadigan sarf-xarajatlar va to'lovlar zahirasi»	076				
«Kelgusi davr sarf-xarajatlari» hisobi bo'yicha qoldiqning o'sishi (+) yoki kamayishi (-)	077				
Korxonada mablag'lari hisobidan ijtimoiy yordamlar	078				
Noishlab chiqarish hisobiga hisobdan chiqarildi ^x	079				
Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining o'zgarishi, mahsulot qiymatini qo'shmagan holda ^x	080				
Mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga kiritiladigan zavod ichki aylanmasi ^x	081				
Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlariga kiritiladigan korxonaning ichki aylanmasi ^x	082				

2-BO'LIM. ASOSIY BO'LMAGAN FAOLIYAT TURLARI BO'YICHA

(ming so'm)

O'BBT bo'yicha xos raqami – 0372

Faoliyat turlari	Satr xos rakami	Ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) narxi	Xarajat-lar – jami
1	2	3	4
Sanoat	085		
Qishloq xo'jaligi	086		
Shu jumladan: Baliqchilik xo'jaligi	087		
O'rmon xo'jaligi	088		
Transport va aloqa	089		
Qurilish	090		
Savdo va umumovqatlanish	091		
Shu jumladan: Tashqi savdo	092		
Moddiy texnik ta'minot va savdo	093		
Tayyorlov	094		
Axborot - hisoblash xizmati	095		
Ko'chmas mulk bilan bog'liq muomalalar	096		
Bozor ishlab turishini ta'minlashga doir umumiy tijoriy faoliyat	097		
Boshqa faoliyat turlari	098		
Asosiy bo'lmagan faoliyat turlari bo'yicha – jami (satrlar yig'indisi 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099		

Ma'lumot uchun: (yilga to'ldiriladi):

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqami	Xarajat summasi
1	2	3
2 ustun 014 – satrdan yuk tashish bo'yicha chet tashkilotlar ko'rsatgan xizmatlar	110	
2 ustun 017 satrdan – chet tashkilotlar bajargan ishlab chiqarish tarzidagi ishlar va xizmatlar: bino va inshootlarni joriy ta'mirlash	120	
Bino va inshootlarni kapital ta'mirlash	130	
Mashina va asbob-uskunalarini ta'mirlash	140	

* Sanoat korxonalarini to'ldiradi

200 __ yil « __ » _____

Rahbar _____

Bosh buxgalter _____

Ijrochining familiyasi va telefon raqami _____

Hisobot O'zbekiston Respublikasi «Davlat statistikasi to'g'risida»gi Qonuniga asosan taqdim etiladi.

DAVLAT STATISTIKA HISOBOTI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
BHUT bo'yicha hujjat shakli	KTUT bo'yicha hisobot tuzuvchi tashkilot	STIR soliq tlovchini ng identifika tsiya raqami	XXTUT bo'yich a tarmoq	IFUT bo'yich a faoliyat turi	DBIBT bo'yicha vazirdik, birlashma, uyushma	MHO BT bo'yic ha hudud	THShT bo'yich a tashkiliy - huquqiy shakli	MShT bo'yicha mulkchil ik shakli
XOS RAQAMLARI								
Xos raqamlarni hisobot tuzuvchi tashkilot qo'yadi								

FORMA № 1-P (godovaya)

Kimga taqdim etiladi: Mirzo Ulug'bek tumani Statistika bo'limi	<p>O'zbekiston respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi 2000 yil 31 oktyabr 14-sonli Qarori bilan tasdiqlangan.</p> <p style="text-align: center;">Pochta orqali - YILLIK</p> <p>Band bo'lganlar soni 40 kishidan ortiq birlashma, korxonalar, tashkilotlar 7 yanvargacha O'zi joylashgan erdagi statistika organiga 3 nusxada taqdim etadilar.</p>
Qabul qiluvchining manzili: Toshkent shahar Mirzo Boyot ko'chasi 56 uy	
Vazirlik, idora, uyushma: “O'zbekengilsanoat”	
Birlashma, korxonalar, tashkilot: “AVS” aksionerlik jamiyati	
Manzili: Toshkent shahri Ahmad Donish ko'chasi 27 uy	
Asosiy faoliyat turi: Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish	
Tashkiliy-huquqiy shakli: aksionerlik	
Mulkchilik shakli: hissadorlik-jamoa	

MAHSULOT BO'YICHA KORXONA (BIRLASHMA)

NING 2003 YIL HISOBOTI

1. Sanoat mahsuloti ayrim turlarini ishlab chiqarish - xos raqami 814

		Xos raqamlar			Amalda ishlab chiqarildi		
		K-OKP (A-OKP)	SOEI		Hisobot yilida	O'tgan yilda	
Mahsulot turlari (davlat statistika idoralari belgilangan nomenklatura bo'yicha)	O'lchov v birligi			Hisobot yilid haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati korxonaning solishtirma ulgurji narxlarida, ming so'm			Hisobot yilid haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati korxonaning amaldagi ulgurji narxlarida, ming so'm
1		3	4	5	6	7	8
Lak-bo'yoq mahsulotlari, jami	tn				24971	21700	2721401

- Lak-bo'yoq mahsulotlari	tn				19494	18636	2245117
Ulardan:	tn				7733	6715	181759
• Lak va sikkativ							
• Olif	tn				1271	1760	152258
• Kraski jidkotertix	tn				599	1043	101961
• Emal va gruntlar	tn				8857	7169	1705901
• Kraska vodnodispersion	tn				1034	1948	103238
- Pigmenti	tn				4792	2865	393784
• Ulardan: Quruq sinkali oqlovchi	tn				4200	2457	378232
• Rangli pigmentlar	tn				592	408	15552
- boshqa mahsulotlar.	tn				685	199	82500
Ulardan:	tn				-	24	-
• Tormoz suyuqligi							
• Seraya okis	tn				282	175	4305
• Temir kuparoli aralashma	tn				403	-	-

- idish	dona				78273	66406	77391
• shu jumladan: bochkalar	dona				13717	26105	24136
Jami							
Elektr energiyasi	ming kvt \soat	01100 0	0216				
Issiqlik energiyasi (yuborilgan) – jami	ing G kal	01200 0	0301				
Shu jumladan: elektr stantsiyalar tomonidan	-«	01210 0	0391				
Korxonalar tomonidan	-«	01220 0	0391				
Utilizatsiya qurilmalari tomonidan	-«	01230 0	0391				

Belgilangan nomenklatura bo'yicha	O'lchov birligi	Xos raqamlar		Satr raqami	Hisobot yilida	O'tgan yilda
		K-OKP (A-OKP)	SOEI			
A	B	V	G	D	1	2
Iste'mol mollari (vino, aroq mahsulotlari va vino qiymatini qo'shganda) korxonalar belgilagan narxlarda	Ming so'm	9600008837	1322		1621932	1396401
Shu jumladan: oziq-ovqat mollari (vino-arok mahsulotlari va vino qiymati kirmaydi)	Ming so'm	9100008813	1322		675	655
Nooziq ovqat mollari (engil sanoat mollari kirmaydi)	Ming so'm	9600008825	1322		1621257	1395746
Engil sanoat mollari	Ming so'm	8100991001	1322			
Vino aroq mahsulotlari	Ming so'm	9170008803	1322			

IZOHLAR: 1. Qiymat ifodasida hisobga olinadigan ayrim mahsulot turlari bo'yicha ma'lumotlar korxonalarining hisobot yili uchun hisobotda qabul qilingan qiyoslama ulgurji narxlarida keltiriladi. 2. Iste'mol mollari bo'yicha o'tgan yilga doir haqiqiy ma'lumotlar hisobot yilining uslubiyati va narxlarida keltiriladi.

2. IQTISODIY KO'RSATKICHLAR – XOS RAQAMI 815

Ko'rsatkich nomi	Satr tartib raqami	Amalda ishlab chiqarildi	
		Hisobot yilida	O'tgan yilda
A	B	1	2
Mahsulot (ishlar, xizmatlr) hajmi korxonalarining ulgurji narxlarida QQS va aktsizlarsiz, ming so'm, qiyoslama narxlarda	810	2553967	2113430
Tegishli yilning amaldagi narxlarida	821	2721401	1912902
Korxonalar mahsuloti (ishlar, xizmatlar) hajmidan korxonalarining amaldagi ulgurji narxlarida – ilmiy-texnika mahsuloti, ming so'm	822		
Sertifikatlangan mahsulot, ming so'm	828		

Ko'rsatkich nomi	Satr tartib raqami	Amalda ishlab chiqarildi	
		Hisobot yilida	O'tgan yilda
A	B	1	2
O'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni kishi	829	814	833
Undan ilmiy tashkilotlar xodimlari*	830		
Ma'lumot uchun: Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar va asboblarning o'zgarishi korxonalarining amaldagi ulgurji narxlarida **) o'sish (+)	843		
Kamayish (-)	844		

*Rejaga muvofiq ilmiy-texnika mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmiga kiritiladigan korxonalar (birlashmalar) to'ldiradilar.

**Mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar va asboblarning o'zgarishi kiritilmaydigan korxonalar to'ldiradi.

SPRAVKA – KOD 813

Ko'rsatkich nomi	Satr tartib raqami	Amaldagi hisobot yil uchun
A	B	1
Transport xizmatlari korxonalarining amaldagi ulgurji narxida, ming so'm	887	
Shu jumladan: Temir yo'l transporti xizmati	888	
Nazorat summa (korxonalar va tashkilotlar to'ldirmaydi)	993	

“_____” _____ 200__y
Bosh buxgalter

Rahbar M.U.

Ijrochining ismi-sharifi va telefon raqami _____

Hisobot O'zbekiston Respublikasi «Davlat statistikasi to'g'risida»gi Qonuniga asosan taqdim etiladi.

DAVLAT STATISTIKA HISOBOTI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
BHUT bo'yicha hujjat shakli	KTUT bo'yicha hisobot tuzuvchi tashkilot	STIR soliq ttlovchini ng identifika tsiya raqami	XXTUT bo'yich a tarmoq	IFUT bo'yich a faoliyat turi	DBIBT bo'yicha vazirdik, birlashma, uyushma	MHO BT bo'yic ha hudud	THShT bo'yich a tashkiliy - huquqiy shakli	MShT bo'yicha mulkchil ik shakli
XOS RAQAMLARI								
Xos raqamlarni hisobot tuzuvchi tashkilot qo'yadi								

FORMA № 1-T (godovaya)

Kimga taqdim etiladi: <i>Mirzo Ulug'bek tumani Statistika bo'limi</i>	O'zbekiston respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi 2001 yil 02 oktyabr 26-sonli Qarori bilan tasdiqlangan. YILLIK Korxonalar va tashkilotlar 16 yanvarda: O'zi joylashgan erdagi statistika organiga taqdim etadilar.
Qabul qiluvchining manzili: <i>Toshkent shahar Mirzo Boyot ko'chasi 56 uy</i>	
Vazirlik, idora, uyushma: <i>"O'zbekengilsanoat"</i>	
Birlashma, korxonalar, tashkilot: <i>"AVS" aksionerlik jamiyati</i>	
Manzili: <i>Toshkent shahri Ahmad Donish ko'chasi 27 uy</i>	
Asosiy faoliyat turi: <i>Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish</i>	
Tashkiliy-huquqiy shakli: <i>aksionerlik</i>	
Mulkchilik shakli: <i>hissadorlik-jamoa</i>	

2003 YILning YILLIK**MEHNAT HISOBOTI**

A	B	V	1	O'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan xodimlar soni, kishi				Ro'yxatda va ro'yxatdan tashqari tarkibdagi xodimlar ish haqi fondi, pul va natural shakllarda, ming so'm				Shu jumladan: Ro'yxtdagi xodimlar (o'rindoshlar bilan)				14	15
				2	3	2-ustundan		6	7	6-ustundan		10	11	10-ustundan			
						4	5			8	9			12	13		
			Hisobot davrida xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha soni (o'rindoshlarsiz), kishi	jami	Shu jumladan: Ayollar	Ishchilar	Xizmatchilar	jami	Shu jumladan: Ayollar	Ishchilar	Xizmatchilar	jami	Shu jumladan: Ayollar	Ishchilar	Xizmatchilar	Yil oxiriga ro'yxatdagi xodimlar (o'rindoshlarsiz) soni, jami kishi	Shu jumladan: Ma'muriy-boshqaruv xodimlari, kishi
Korxonalar bo'yicha jami (2satr+3satr)	1		913	847	342	622	225	349356,1	125768,2	249549,3	104806,8	346821,8	125768,2	244549,3	102272,5	885	79
Asosiy faoliyat	2		878	814	329	599	215	343852,1	123737,9	241421,9	102430,2	341317,8	123737,9	241421,9	99895,9	864	79
Asosiy bo'lmagan faoliyat			35	33	13	19	14	5504,0	2030,3	3127,4	2376,6	5504,0	2030,3	3127,4	2376,6	21	-

Shu jumladan: yordamchi sanoat korxonalari	4	10000	6	6	-	4	2	2070,1	-	1337,4	732,7	2070,1	-	1337,4	732, 7	6	-
Yordamchi qishloq xo'jalik korxonalari	5	X)															
O'rmon xo'jaligi	6	32000															
Temir yo'l transporti	7	51114															
Suv transporti	8	51200															
Avtomobil transporti	9	51121															
Transportning boshqa turlari	10	51400															
Aloqa	11	52100															
Xo'jalik usulida bino va inshootlarni kapital ta'mirlashni amalga oshirish	12	62000															
Pudrat usulida	13	63000															
savdo	14	71211															
Umumovqatlanish	15	71310	7	5	4	4	1	703,2	571,2	528,0	175,2	703,2	571,2	528,0	175, 2	6	
Tahririyat va nashriyotlar	16	87100															
qishloq xo'jaligi	17	81000															
Uy-joy xo'jaligi	18	90100	10	10	2	8	2	1250,2	304,8	914,2	336,0	1250,2	304,8	914,2	336, 0	2	
Kommunal korxonalari	19	90213															
Tibbiyot muassasalari	20	91510	5	5	4	1	4	864,7	682,7	173,0	691,7	864,7	682,7	173,0	691, 7	5	

Dam olish uylari, pansionatlar, bolalar yozgi oromgohlari va boshqalar	21	91610	2	2	-	1	1	144,2	-	60,8	83,4	144,2	-	60,8	83,4	2	
o'quv yurtlari va kurslar	22	92200															
Bolalar bog'chalari va yaslilar	23	92400	5	5	5	1	4	471,6	471,6	114,0	357,6	471,6	471,6	114,0	357,6	4	
Madaniy-ma'rifiy muassasalar	24	93100															
Boshqa tashkilotlar	25																

Ulardan:																	
	26																
	27																
	28																
	29																
	30																

X) – “V” ustunida faoliyat turiga qarab xos raqami qo'lda yoziladi: dehqonchilik – xos raqami 21100, chorvachilik – xos raqami 21200

MA'LUMOT UChUN: Shtat jadvali bo'yicha ma'muriy boshqaruv xodimlari _____ kishi (31)

ESLATMA: Hisobot O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi 1998 yil 26 oktyabr 33-sonli qarori bilan tasdiqlangan yollanib ishlayotganlar soni va ish haqi statistikasi bo'yicha Yo'riqnoma asosida to'ldiriladi. Lavozimlarni ma'muriy – boshqaruv xodimlari sirasiga kiritish korxonalar va tashkilot uchun tasdiqlangan ma'muriy boshqaruv xodimlarining lavozimlar nomenklaturasi asosida amalga oshiriladi.

200__ yil “__” _____
ijrochining familiyasi va telefon raqami _____

Rahbar: _____
Bosh buxgalter: _____

Hisobot O'zbekiston Respublikasi «Davlat statistikasi to'g'risida»gi Qonuniga asosan taqdim etiladi.

DAVLAT STATISTIKA HISOBOTI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
BHUT bo'yicha hujjat shakli	KTUT bo'yicha hisobot tuzuvchi tashkilot	STIR soliq tlovchini ng identifika tsiya raqami	XXTUT bo'yicha tarmoq	IFUT bo'yicha faoliyat turi	DBIBT bo'yicha vazirdik, birlashma, uyushma	MHO BT bo'yicha hudud	THShT bo'yicha tashkiliy - huquqiy shakli	MShT bo'yicha mulkchilik shakli
XOS RAQAMLARI								
Xos raqamlarni hisobot tuzuvchi tashkilot qo'yadi								

FORMA № 1-T

Kimga taqdim etiladi: <i>Mirzo Ulug'bek tumani Statistika bo'limi</i>	<p>O'zbekiston respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi 2001 yil 24 avgust 08-sonli Qarori bilan tasdiqlangan.</p> <p style="text-align: center;">oylik</p> <p>Korxonalar va tashkilotlar hisobot davridan keyin 3-kuni o'z joyidagi statistika organiga, bank muassasasiga (mart, iyun, sentyabr, dekabr) taqdim etadilar</p>
Qabul qiluvchining manzili: <i>Toshkent shahar Mirzo Boyot ko'chasi 56 uy</i>	
Vazirlik, idora, uyushma: <i>"O'zbekengilsanoat"</i>	
Birlashma, korxonalar, tashkilot: <i>"AVS" aksionerlik jamiyati</i>	
Manzili: <i>Toshkent shahri Ahmad Donish ko'chasi 27 uy</i>	
Asosiy faoliyat turi: <i>Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish</i>	
Tashkiliy-huquqiy shakli: <i>aksionerlik</i>	
Mulkchilik shakli: <i>hissadorlik-jamoa</i>	

MEHNAT HISOBOTI

2. Xodimlar soni va mehnat haqi

Ko'rsatkichlar nomi	Satr xos raqam i	Hisobot yilida		
		Yil boshi-dan	chora k-da	Oy mobayn ida
1	2	3	4	5
O'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan xodimlar soni, kishi	01	847	851	854
Shu jumladan, asosiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar	02	814	817	816
Ro'yxatda va ro'yxatdan tashqari bo'lgan ishchilar ish haqi fondi, pul va natural shakllarda, ming so'm	03	349356,1	81367,1	26378,7
Shu jumladan: Ruyxatdagi xodimlar tarkibi, o'rindoshlar bilan	04	346821,8	78635,9	23489,6
Mehnat haqi berish bo'yicha muddati o'tib ketgan qarz (soliq va boshqa ushlab qolishlarni chegirib, o'tgan davrdan qolgan qarzni qo'shgan holda), hisobotdavri oxiriga – jami, ming so'm	05	-	-	-
Shu jumladan: hisob raqamida mablag' yo'qligi sababli	06	-	-	-
Amalda ishlagan kishi – soat soni, ming	07	1202,8	251,8	83,7
Hisobot taqdim etuvchi sub'ekt tarkibiga kiruvchi yuridik shaxslar soni	08			

3. Xodimlar soni va ishchi kuchi harakati

Kursatkichlar nomi	Satr xos raqam i	— chorakda
Hisobot davri boshiga ro'yxatdagi xodimlar soni (o'rindoshlarsiz)	10	851
Qabul qilingan xodimlar - jami	11	39
Ketgan xodimlar - jami	12	43
Ulardan: Xodimlar soni qisqarishi munosabati Bilan va nafaqaga chiqqanligi sababli	13	13
o'z ixtiyoriga ko'ra	14	12
Mehnat intizomini buzganligi uchun		18
Hisobot davri oxiriga ro'yxatdagi xodimlar (o'rindoshlarsiz), soni	15	847
boshqa korxonada va tashkilotlardan qabul qilingan o'rindoshlar soni	16	66
Putrat shartnomasi asosida ishlayotgan xodimlar soni	17	
Shu jumladan: Korxonada ishlovchilar ro'yxati tarkibida bo'lmaganlar	18	

Boshqa korxonalaridan qabul qilingan o'rindoshlar ish haqi fondi, ming so'm	19	
Mazkur korxonada ro'yxati tarkibida turmaydigan, pudrat shartnomasi asosida ishlovchi xodimlar ish haqi fondi, ming so'm	20	
To'liqsiz ish kuni yoki to'liqsiz ish haftasida ishlovchilar soni - jami	21	
Shu jumladan, ishlab chiqarish hajmi qisqarishi sababli ko'rsatilgan ish rejimiga o'tkazilganlar	22	
Ish haqi saqlanmagan (qisman saqlangan) majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlar soni - jami	23	
Shu jumladan, ish haqi saqlanmagan holda	24	
23-satrdan ko'rsatilgan xodimlar bo'yicha kishi – kunlar ta'tillar soni	25	
Hisobot davri oxiriga ish o'rinlari soni, o'rin	26	
Yangi ochilgan ish o'rinlari soni, o'rin	27	
Hisobot davri oxiriga mavjud bo'sh ish o'rinlar soni, o'rin	28	
Bu o'rinlarga talab qilinadigan xodimlar soni	29	
Birinchi smenada ishlayotganlar soni	30	
01-satrdan chet el fuqarolari, soni	31	
15-satrdan ma'muriy-boshqaruv xodimlari	32	

Ma'lumot uchun: Shtat jadvali bo'yicha ma'muriy - boshqaruv xodimlar soni

200 __ yil «__» _____ M.O'. Rahbar _____

Bosh buxgalter _____

ijrochining familiyasi va telefon raqami _____

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr raqami Kod str.	Hisobot davri boshiga Na nachalo otchetnogo perioda	Hisobot davri oxiriga Na konets otchetnogo perioda
1	2	3	4
A K T I V			
III. UZOQ MUDDATLI AKTIVLAR			
I. DOLGOSROChNIE AKTIVI			
Asosiy vositalar:			
Osnovnie sredstva:			
Boshlang'ich (tiklanish) qiymat (0100, 0300) Pervonachalnaya (vosstanovitel'naya) stoimost	010	166100	180222
Eskirish summasi (0200) Summa iznosa	011	85118	88969
Qoldiq (balans) qiymat (010-011 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	012	80982	91253
Nomoddiy aktivlar:			
Nematerialnie aktivi:			
Boshlang'ich qiymat (0400) Pervonachalnaya stoimost	020	-	117
Amortizatsiya summasi (0500) Summa amortizatsii	021	-	20
Qoldiq (balans) qiymat (020-021 satr) Ostatochnaya (balansovaya) stoimost	022	-	97
Uzoq muddatli investitsiyalar, jami (040+050+060+070+080 satrlar), shu jumladan:	030	100329	104429
Dolgosrochnie investitsii, vsego (040+050+060+070+080), v tom chisle:			
Qimmatli qog'ozlar (0610) Tsennie bumagi	040		
Sho''ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620) Investitsii v dochernie xozyaystvennie obshchestva	050		
Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0630) Investitsii v zavisimie xozyaystvennie obshchestva	060		
Xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalariga investitsiyalar (0640) Investitsii v predpriyatie s inostrannim kapitalom	070		
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690) Prochie dolgosrochnie investitsii	080	5479	7712
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700) Oborudovanie k ustanovke	090		
Kapital qo'yilmalar (0800) Kapitalnie vlojeniya	100		
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari (0910, 0920, 0930, 0940) Dolgosrochnaya debitorskaya zadoljennost	110		

Shundan: muddati kechiktirilganlari Iz neyo: prosrochennaya	111		
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950, 0960, 0990) Dolgosrochnie otsrochennie rasxodi	120		
I-bo'lim bo'yicha jami (012+022+030+090+100+110+120 satrlar) Itogo po razdelu I (str. 012+022+030+090+100+110+120)	130	186790	203491
IV. JORIY AKTIVLAR II. TEKUSHchIE AKTIVI			
Tovar-moddiy zahiralalar, jami (150+160+170+180 satrlar), shu jumladan: Tovarno-materialnie zapasi, vsego (str. 150+160+170+180), v tom chisle:	140	470833	531450
Ishlab chiqarish zahiralari (1000, 1100, 1500, 1600) Proizvodstvennie zapasi	150	134348	347545
Tugallanmagan ishlab chiqarish (2000, 2100, 2300, 2700) Nezavershennoe proizvodstvo	160	4966	15336
Tayyor mahsulot (2800) Gotovaya produktsiya	170	331519	167464
Tovarlari (2900 dan 2980 ning ayirmasi) Tovari	180		
Kelgusi davr xarajatlari (3100) Rasxodi budushchix periodov	190	-	1105
Muddati kechiktirilgan xarajatlar (3200) Otsrochennie rasxodi	200		
Debitorlar, jami (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 satrlar) Debitori, vsego (str. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	53266	148125
Shulardan: muddati o'tgani (kechiktirilganlari) Iz neyo: prosrochennaya	211		
Xaridorlar va buyurtmachilarning qarzlari (4000 dan 4900 ning ayirmasi) Zadoljennost pokupateley i zakazchikov	220	14652	6926
Alohida bo'linmalarining qarzlari (4110) Zadoljennost obosoblennix podrazdeleniy	230		
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzlari (4120) Zadoljennost dochernix i zavisimix xozyaystvennix obshchestv	240	2434	1299
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200) Avansi, vidannie personalu	250	6	-
Mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300) Avansi, vidannie postavshchikam i podryadchikam	260		

Byudjetga soliqlar va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400) Avansovie plateji po nalogam i sboram v byudjet	270	17241	60609
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500) Avansovie plateji v gosudarstvennie tselevie fondi i po straxovaniyu	280		
Ta'sischi'larning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzlari (4600) Zadoljennost uchrediteley po vkladam v usiavniy kapital	290		
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzlari (4700) Zadoljennost personala po prochim operatsiyam	300		
Boshqa debitorlik qarzlari (4800) Prochie debitorskie zadoljennosti	310	18933	67282
Pul mablag'lari, jami (330+340+350+360 satrlar), shu jumladan: Denejnie sredstva, vsego (str. 330+340+350+360), v tom chisle:	320	7657	9491
Kassadagi pul mablag'lari (5000) Denejnie sredstva v kasse	330	4	3
Hisob-kitob varag'idagi pul mablag'lari (5100) Denejnie sredstva na raschetnom schete	340	4117	9371
Xorijiy valyutadagi pul mablag'lari (5200) Denejnie sredstva v inostrannoy valyute	350	3536	117
Boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlar (5500, 5600, 5700) Prochie denejnie sredstva i ekvivalenti	360		
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800) Kratkosrochnie investitsii	370	-	12009
Boshqa joriy aktivlar (5900) Prochie tekushchie aktivi	380		
II-bo'lim bo'yicha jami (140+190+200+210+320+370+380 satrlar) Itogo po razdelu II (str. 140+190+200+210+320+370+380)	390	531756	689066
BALANS AKTIVI BO'YICHA JAMI (130+390 satrlar) VSEGO PO AKTIVU BALANSA (str. 130+390)	400	718546	892557
P A S S I V			
III. O'Z MABLAG'LARI MANBALARI I. ISTOCHNIKI SOBSTVENNIX SREDSTV			
Ustav kapitali (8300) Ustavniy kapital	410	28280	28280
Qo'shilgan kapital (8400) Dobavlenniy kapital	420	116902	116902
Rezerv (zahira) kapital (8500) Rezervniy kapital	430	278317	541828

Sotib olingan o'z aksiyalari (8600) Vikuplennie sobstvennie aktsii	440		
Taqsimlanmagan foyda (Qoplanmagan zarar) (8700) Neraspredelennaya pribil (nepokritiy ubitok)	450	37000	42400
Maqsadli tushumlar (8800) Tselevie postupleniya	460		
Bo'lg'usi xarajatlar va to'lovlar zahiralari (8900) Rezervi predstoyashchix rasxodov i platejey	470		
<i>I-bo'lim bo'yicha jami</i> <i>(410+420+430+440+450+460+470 satrlar)</i> <i>Itogo po razdelu I</i> <i>(str. 410+420+430+440+450+460+470)</i>	480	460499	729410
IV. MAJBURIYATLAR II. OBYAZATELSTVA			
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 satrlar) Dolgosrochnie obyazatelstva, vsego	490		
Shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (500+520+540+560+590 satrlar) V tom chisle: dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	491		
Ulardan: muddati kechiktirilgan uzoq muddatli kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochnaya dolgosrochnaya kreditorskaya zadoljennost	492		
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan uzoq muddatli qarzlar (7000) Dolgosrochnaya zadoljennost posiyavshchikam i podryadchikam	500		
Alohida bo'linmalardan uzoq muddatli qarzlar (7110) Dolgosrochnaya zadoljennost obosoblennim podrazdeleniyam	510		
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan uzoq muddatli qarzlar (7120) Dolgosrochnaya zadoljennost dochernim i zavisimim xozyaystvennim obshchestvam	520		
Muddati kechiktirilgan uzoq muddatli daromadlar (7210, 7220, 7230) Dolgosrochnie otsrochennie doxodi	530		
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechiktirilgan uzoq muddatli majburiyatlar (7240) Dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	540		
Muddati kechiktirilgan boshqa uzoq muddatli majburiyatlar (7250, 7290) Prochie dolgosrochnie otsrochennie obyazatelstva	550		
Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (7300) Avansi, poluchennie ot pokupateley i zakazchikov	560		
Uzoq muddatli bank kreditlari (7810) Dolgosrochnie bankovskie krediti	570		

Uzoq muddatli qarzarlar (7820, 7830, 7840) Dolgosrochnie zaymi	580		
Boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (7900) Prochie dolgosrochnie kreditorskie zadoljennosti	590		
Joriy majburiyatlar, jami (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 satrlar) Tekushchie obyazatelstva, vsego (str.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710 +720+730+740+750+760)	600	258047	163147
Shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 satrlar) V tom chisle: tekushchaya kreditorskaya zadoljennost (str.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	249458	127554
Ulardan: muddati o'tgan (kechiktirilgan) joriy kreditorlik qarzlari Iz neyo: prosrochennaya tekushchaya kreditorskaya zadoljennost	602		
Mahsulot etkazib beruvchilar va pudratchilardan qarzlar (6000) Zadoljennost postavshchikami i podryadchikam	610	178352	90387
Alohida bo'linmalardan qarzlar (6110) Zadoljennost obosoblenim podrazdeleniyam	620		
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlaridan qarzlar (6120) Zadoljennost dochernim i zavisimim xozyaysvennim obshchestvam	630	3727	-
Muddati kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230) Otsrochennie doxodi	640		
Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati o'tgan (kechiktirilgan) majburiyatlar (6240) Otsrochennie obyazatelstva po nalogam i obyazatelnim platejam	650		
Muddati o'tgan (kechiktirilgan) boshqa majburiyatlar (6250, 6290) Prochie otsrochennie obyazatelstva	660		
Olingan bo'naklar (6300) Poluchennie avansi	670		
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlar (6400) Zadoljennost po platejam v byudjet	680	17820	400
Sug'urtalash bo'yicha qarzlar (6510) Zadoljennost po straxovaniyu	690	12948	6721
Davlatning maqsadli jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzlar (6520) Zadoljennost po platejam v gosudarstvennie tselovie fondi	700		
Ta'sischi'larga qarzlar (6600) Zadoljennost uchreditelyam	710		
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlar (6700) Zadoljennost po oplate truda	720	15562	5007

Qisqa muddatli bank kreditlari (6810) kratkosrochnie bankovskie krediti	730		
Qisqa muddatli qarzlari (6820, 6830, 6840) kratkosrochnie zaymi	740		
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950) Tekushchaya chast dolgosrochnix obyazatelstv	750		
Boshqa kreditorlik qarzlari (6900, bundan 6959 mustasno) Prochie kreditorskie zadoljennosti	760	21049	25039
II-bo'lim bo'yicha jami (490+600 satrlar) Itogo po razdelu II (str. 490+600)	770	258047	163147
BALANS PASSIVI BO'YICHA JAMI (480+770 satrlar) VSEGO PO PASSIVU BALANSA (str. 480+770)	780	718546	892557

Balansdan tashqari schyotlarda hisobga olinadigan qiymatliklarning mavjudligi to'g'risida ma'lumot

Spravka o nalichii tsennostey, uchitivaemix na zabalansovix schyotax

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod stroki	Hisobot davri boshiga Na nachalo otchetnogo perioda	Hisobot davri oxiriga Na konets otchetnogo perioda
1	2	3	4
Qisqa muddatli ijaraga olingan asosiy vositalar (001) osnovnie sredstva, poluchennie po kratkosrochnoy arende (001)	790		
Mas'ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy qiymatliklar (002) Tovarno-materialnie tsennosti, prinyatie na otvetstvennoe xranenie (002)	800		
Qayta ishlashga qabul qilingan materiallar (003) Materiali, prinyatie v pererabotku (003)	810		
Komissiyaga qabul qilingan tovarlar Tovari, prinyatie na komissiyu (004)	820		
O'rnatish uchun qabul qilingan uskunalar (005) Oborudovanie, prinyatoe dlya montaja (005)	830		
Qat'iy hisobot blankalari (006) Blanki strogoy otchetnosti (006)	840		

To'lovga qobiliyatsiz debitorlarning zararga hisobdan chiqarilgan qarzi (007) Spisannaya v ubitok zadoljennost neplatejesposobnix debitorov (007)	850		
Olingan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti (008) Obespechenie obyazatelstv i platejey – poluchennie (008)	860		
Berilgan majburiyat va to'lovlarning ta'minoti (009) Obespechenie obyazatelstv i platejey – vidannie (009)	870		
Uzoq muddatli ijara shartnomasiga asosan berilgan asosiy vositalar (010) Osnovnie sredstva, sdannie po dogovoru dolgosrochnoy arendi (010)	880		
Ssuda shartnomasi bo'yicha olingan mulklar (011) Imushchestvo, poluchennoe po dogovoru ssudi (011)	890		
Kelgusi davrlarda soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar (012) Rasxodi, iskyuchaemie iz nalogooblagaemoy bazi sleduyushchix periodov (012)	900		
Vaqtinchalik soliq imtiyozlari (turlari bo'yicha) (013) Vremennie nalogovie lgoti (po vidam) (013)	910		
Foydalanishdagi inventar va xo'jalik jihozlari (014) Inventar i xozyaystvennie prinadlejnosti v ekspluatatsii (014)	920		

Rahbar

Rukovoditel _____

Bosh buxgalter

Glavniy buxgalter _____

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod str.	O'tgan yilning shu davrida Za sootvetsvuyushchiy period proshlogo goda		Hisobot davrida Za otchetniy period	
		Daromad- lar (foyda) Doxodi (pribil)	Xarajatla r (zarar) Rasxodi (ubitki)	Daromad- lar (foyda) Doxodi (pribil)	Xarajatla r (zarar) Rasxodi (ubitki)
1	2	3	4	5	6
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum Chistaya viruchka ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug)	010	1713620	x	3654697	x
Sotilgan mahsulot (tovar, i shva xizmat)larning tannarxi Sebestoimost realizovannoy produktsii (tovarov, rabot i uslug)	020	x	929608	x	2168322
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (satr 010-020) Valovaya pribil (ubitok) ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug) (str. 010-020)	030	522905		872059	
Davr xarajatlari, jami (satr. 050+060+070+080), shu jumladan: Rasxodi perioda, vsego (str. 050+060+070+080), v tom chisle:	040	x	281602	x	470990
Sotish xarajatlari Rasxodi po realizatsii	050	x	20736	x	31799
Ma'muriy xarajatlar Adminstrativnie rasxodi	060	x	185849	x	294283
Boshqa operatsion xarajatlar Prochie operatsionnie rasxodi	070	x	75017	x	144908
Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri xarajatlari Rasxodi otchetnogo perioda, isklyuchaemie iz nalogooblagaemoy bazi v budushchem	080	x	-	x	-
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari Prochie doxodi ot osnovnoy deyatelnosti	090	x		x	

Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (satr. 030-040+090) Pribil (ubitok) ot osnovnoy deyatelnosti (str. 030-040+090)	100	241303		401069	
Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami (satr. 120+130+140+150+160), shu jumladan: Doxodi ot finansovoy deyatelnosti, vsego (str. 120+130+140+150+160), v tom chisle:	110	34354	x	51975	x
Dividendlar shaklidagi daromadlar Doxodi v vide dividendov	120	5713	x	837	x
Foizlar shaklidagi daromadlar Doxodi v vide protsentov	130	1082	x	1101	x
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing)dan daromadlar Doxodi ot dolgosrochnoy arendi (finansoviy lizing)	140	-	x	-	x
Valyuta kursi farqidan daromadlar Doxodi ot valyutnix kursovix raznits	150	5097	x	5244	x
Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari Prochie doxodi ot finansovoy deyatelnosti	160	22462	x	44793	x
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar (satr. 180+190+200+210), shu jumladan: Rasxodi po finansovoy deyatelnosti (str. 180+190+200+210), v tom chisle:	170	x	-	x	-
Foizlar shaklidagi xarajatlar Rasxodi v vide protsentov	180	x	-	x	-
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar Rasxodi v vide protsentov po dolgosrochnoy arende (finansovomu lizingu)	190	x	-	x	-
Valyuta kursi farqidan zararlar Ubitki ot valyutnix kursovix raznits	200	x	-	x	-
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar Prochie rasxodi po finansovoy deyatelnosti	210	x	-	x	-

Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari) (sitr. 100+110-170) Pribil (ubitok) ot obshchexozyaystvennoy deyatelnosti (str. 100+110-170)	220	275657		453044	
Favquloddagi foyda va zararlar Chrezvichaynie pribili i ubitki	230				
Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (sitr. 220+\-230) Pribil (ubitok) do uplati naloga na doxodi (pribil) (str. 220+\-230)	240	275657		453044	
Daromad (foyda) solig'i Nalog na doxodi (pribil)	250	x	121517	x	162338
Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar Prochie nalogi i sbori ot pribili	260	x	123897	x	285306
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (sitr. 240-250-260) Chistaya pribil (ubitok) otchetnogo perioda (str. 240-250-260)	270	30243		25400	

**BYUDJETGA TO'LOVLAR TO'G'RISIDA MA'LUMOT
SPRAVKA O PLATEJAX V BYUDJET**

Ko'rsatkichning nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod stroki	Hisob bo'yicha to'lanadi Prichitaetsya po raschetu	Haqiqatda to'langan Fakticheski vneseno
1	2	3	4
Daromad (foyda) solig'i, (satr. 281+282), shu jumladan: Nalog na doxodi (pribil), (str. 281+282), v tom chisle:	280		
Yuridik shaxslardan S yuridicheskix lits	281		
Jismoniy shaxslardan S fizicheskix lits	282		
Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq Ediniy nalog s valovoy viruchki	290		
Belgilangan daromaddan olinadigan yagona soliq Ediniy nalog na vmenenniy doxod	300		
Yagona er solig'i Ediniy zemelniy nalog	310		
Yagona soliq Ediniy nalog	320		
Qo'shilgan qiymat solig'i nalog na dobavlenneyu stoimost	330		
Aktsiz solig'i Aktsizniy nalog	340		
Er osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq Nalog za polzovanie nedrami	350		
Ekologiya solig'i Ekologicheskiy nalog	360		
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq Nalog za polzovanie vodnimi resursami	370		
Import bo'yicha bojxona boji Importnie tamojennie poshlini	380		
Mol-mulk solig'i Nalog na imushchestvo	390		
Er solig'i Zemelniy nalog	400		
Infrastrukturani rivojlantirish solig'i Nalog na razvitie infrastrukturi	410		
Boshqa soliqlar Prochie nalogi	420		
Mahalliy byudjetga yig'implar Sbori v mestniy byudjet	430		

Byudjetga to'lovlarning kechiktirilganligi uchun moliyaviy jazolar Finansovie sanktsii za prosrochennie plateji v byudjet	440		
Jami byudjetga to'lovlar summasi (280 dan 440 satrgacha, 281 va 282 satrlardan tashqari) Vsego summa platejey v byudjet (str. s 280 po 440 krome str. 281 i 282)	450		

Rahbar
Rukovoditel _____

Bosh buxgalter
Glavniy buxgalter _____

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr raqami Kod stroki	Boshlang'ich (tiklash) qiymati				Yig'ilgan amortizatsiya (eskirish) miqdori				Qoldiq qiymati	
		Yil boshiga qoldiq	Kelib tushgan	chiqim	Yil oxiriga qoldiq	Yil boshiga qoldiq	Kelib tushgani bo'yicha	Chiqimi bo'yicha	Yil oxiriga qoldiq	Yil boshiga	Yil oxiriga
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Bino	010	52313		860	51453	11620	2888	49	14459	40693	36994
Inshoot	020	11430		54	11376	4203	715	23	4895	7227	6481
Uzatish moslamalari	030	10140	1821	902	11059	4760	1225	529	5456	5380	5603
Mashina va jihozlar	040	85891	20143	11269	94765	62777	10091	11503	61365	23114	33400
Shu jumladan:		7925	2996	1721	9200	5147	407	67	5487	2778	3713
A) kuch mashina va jihozlari	041										
B) ishchi mashina va jihozlar	042	61470	15703	9328	67845	45385	7137	9191	43331	16085	24514
V) O'lchov va tartibga soluvchi asboblar, moslamalar va laboratoriya jihozlari	043	9898	619	106	9911	8460	590	2153	6897	938	3014
G) Hisoblash texnikasi	044	7098	825	114	7809	3785	1957	92	5650	3313	2159
D) boshqa mashina va jihozlar	045										
Transport vositalari	050	2939	5750	38	8651	1092	823	38	1877	1847	6774
Asbob-uskunalar	060	210	20	5	225	40	29	9	60	170	165
Ishlab chiqarish inventarlari	070	2449	184	5	2693	439	407	6	857	2010	1836
Xo'jalik inventari	080										-
Ishchi va mahsuldor hayvonlar	090										
Ko'p yillik ekinlar	100										

Er holatini yaxshilashdagi kapital xarajatlar (inshoatsiz)	110										
Boshqa asosiy fondlar	120	728		663		187	15	185		541	
JAMI	130	166100	27918	13796	180222	85118	16193	12342	88969	80982	91253
Shulardan: -ishlab chiqarish	131	165372	27918	13133	180222	84931	16178	12157	88969	80441	91253
-noishlab chiqarish	132	728		663		187	15	185		541	
Tugallanmagan qurilish	140					x	x	x	x	x	x
Ma'lumot uchun:											
Kirim qilingan:											
o'z mablag'lari hisobiga	150					x	x	x	x	x	x
Bank kreditlari hisobiga	152					x	x	x	x	x	x
Boshqa qarzga olingan mablag'lar hisobiga	153					x	x	x	x	x	x
Ijaraga berilgan asosiy vositalar	160										
Ijaraga olingan asosiy vositalar	170										

Rahbar: _____

Bosh hisobchi: _____

O'zbekiston Respublikasi Moliya
vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140-sonli
buyrug'iga 1-sonli ilova

Prilojenie №1
k prikazu Ministerstva finansov Respubliki
Uzbekistan ot 27 dekabrya 2002 goda №140

PUL OQIMLARI TO'G'RISIDAGI HISOBOT
(4-sonli shakl)
OTChET O DENEJNIX POTOKOV
(forma №4)

_____ 200_ yilga

na _____ 200_ god

Korxonalar, tashkilot _____

Tarmoq _____

Tashkiliy-huquqiy shakli

_____ Mulkchilik shakli

_____ Vazirlik, idora va boshqalar

_____ Soliq to'lovchining identifikatsion
raqami ____

_____ Hudud _____

_____ Manzil _____

_____ O'lchov birligi, ming so'm _____

_____ Taqdim qilish muddati _____

BHUT bo'yicha 4-
shakl

KTUT bo'yicha

XXTUT bo'yicha

TShShT bo'yicha

MShT bo'yicha

DBIBT bo'yicha

STIR

MHOBT

Jo'natilgan sana

Qabul qilingan sana

Kodlar
0710003

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazateley	Satr kodi Kod str.	Kirim Prihod	Chiqim Rasxod
1	2	3	4
<i>Operatsion faoliyat deyatelnost</i>			
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan kelibtushgan pul mablag'lari Denejne postupleniya ot realizatsii produktsii (tovarov, rabot i uslug)	010	3512687	
Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol etkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari Denejne viplati postavqikam za material, tovari, raboti i uslugi	020		2297295
Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari Denejne plateji personalu i ot ix imeni	030		267007
Operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlar va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot operatsionnoy deyatelnosti	040	142010	362736
Jami: operatsion faoliyatning sof pul kirimi / chiqimi (satr. 010-020-030+/-040) Itogo:chisti denejney pritok/ ottok ot operatsionnoy deyatelnosti (str. 010-020-030+/-040)	050	3654697	2927038
<i>Investitsiya faoliyati deyatelnost</i>			
Asosiy vositalarni sotib olish va sotish Prodaja osnovnix sredstv Priobretenie i prodaja osnovnix sredstv	060		
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish Prodaja nematerialnix aktivov Priobretenie i prodaja nematerialnix aktivov	070		
Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish va sotish Dolgosrochnix i kratkosrochnix investitsiy Priobretenie i prodaja dolgosrochnix i kratkosrochnix investitsiy	080	1038	
Investitsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot investitsionnoy deyatelnosti	090		
Jami: investitsion faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (satr.060+/-070+/-080+/- -090 Itogo:chistydenejniy pritok/ottok ot investitsionnoy deyatelnosti (str. 060+/- -070+/-080+/-090)	100	1038	-
<i>Moliyaviy faoliyat Finansovaya deyatelnost</i>			
Olingan va to'langan foizlar Viplachennie protsenti Poluchennie i viplachennie protsenti	110		
Olingan va to'langan dvidentlar Viplachennie dvidendi Poluchenie i viplachennie dvidendi	120	930	

Aktsiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari Denejnie postupleniya ot pipuska aktsiy ili drugix instrumentov, svyazannix s sobstvennim kapitalom	130		
Xususiy aktsiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari Denejne viplati pri vikupe sobstvennix aktsiy	140		
Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzlar bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari Denejne postupleniya i viplati po dolgosrochnim i kratkosrochnim kreditam i zaymam	150		
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari Denejne postupleniya i plateji po dolgosrochnoy arende (finansovomu lizingu)	160		
Moliyaviy faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari Drugie denejne postupleniya i viplati ot finansovoy deyatelnosti	170		
Jami: moliyaviy faoliyatning sof pul kirim/chiqim (sotr.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170) Itogo: chisty denejny pritok/ottok ot finansovoy deyatelnosti (str.110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170)	180	930	-
<i>Soliqqa tortish</i>			
<i>Nalogoobjenie</i>			
To'langan daromad (foyda) solig'i Uplachenniy nalog na doxod (pribil)	190		162338
To'langan boshqa soliqlar Uplachennie prochie nalogi	200		565425
Jami: to'langan soliqlar (sotr.190+200) Itogo: uplachennie nalogi (str.190+200)	210		727763
Jami: moliyaviy-xo'jalik faoliyatining sof pul kirimi/chiqimi (sotr.050+/-100+/-180-210) Itogo: chistiy denejny pritok /ottok ot finansovo-xozyaystvennoy deyatelnosti (str.050+/-100+/-180-210)	220	1864	
<i>Yil boshidagi pul mablag'lari Denejnie sredstva na nachalo goda</i>	<i>230</i>	<i>7657</i>	
<i>Yil oxiridagi pul mablag'lari Denejne sredstva na konets goda</i>	<i>240</i>	<i>9491</i>	

Rahbar: _____

Bosh hisobchi: _____

Ko'rsatkichlar nomi Naimenovanie pokazatelya	Satr kodi Kod str.	Ustav kapitali Ustavniy kapital	Qo'shilgan kapital Dobavlenniy kapital	Rezerv kapitali Rezervniy kapital	Taqsimlanmagan foyda (qoplan- magan zarar) Neraspredelen- naya pribil (nepokritie ubitki)	Sotib olingan xususiy aktsiyalar Vikuplennie sobstvennie aktsii	Maqsadli tushumlar va boshqalar Tselevie postupleniya i prochie	Jami Itogo
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Yil boshidagi qoldiq Ostatok na nachalo goda</i>	010	28280	116902	278317	37000	-		460499
Qimmatli qog'ozlar emissiyasi Emissiya tsennix bumag	020							
Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash Pereotsenka dolgosrochnix aktivov kapitala	030							
Ustav kapitalini shakllantirishda paydo bo'lgan valyuta kursi farqlari Valyutnaya kurovaya raznitsa pri formiravanii ustavnogo	040							
Rezerv kapitaliga ajratmalar Otchisleniya v rezervniy kapital	050							

Joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari) Neraspredeleennaya pribil (ubitok) tekushchego goda	060							
Tekinga olingan mol-mulk Bezvozmezdno poluchennoe imushchestvo	070							
Maqsadli foydalanish uchun olingan mablag'lar Poluchennie sredstva po tselevomu naznacheniyu	080							
To'langan dividendlar Dividendi uplachennie	090							
Xususiy kapital shakllanishining boshqa manbalari Prochie istochniki formirovaniya sobstvennogo kapitala	100							
<i>Yil oxiridagi qoldiq</i>	110	28280	116902	541828	42400	-		729410

Xususiy kapitalning ko'payishi (+) yoki kamayishi (-) Uvelichenie (+) ili umenshenie (-) sobstvennogo kapitala	120							
MA'LUMOT UChUN: SPRAVOChNO:								
Chiqarilgan aktsiyalar soni, dona Kolichestva vipushennix aktsiy, sht	130							
Shu jumladan: V tom chisle:								
imtiyozli privilegirovannie	131							
oddiy prostie	132							
Aktsiyaning nominal qiymati Nominalnaya stoimost aktsii	140							
Muomaladagi aktsiyalar soni, dona Kolichestvo aktsiy v obrashchenii, sht	150							

Shu jumladan: V tom chisle:								
imtiyozli privilegirovannie	151							
oddiy prostie	152							

Rahbar: _____

Bosh hisobchi: _____

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 1992. - 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Er kodeksi". T.: 1998 yil 30 aprel.
3. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida"gi Qonuni, 1991 yil 15 fevral.
4. O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik jamiyatlari va qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari) to'g'risida"gi Qonuni, 1998 yil 30 aprel.
5. O'zbekiston Respublikasining "Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida"gi Qonuni, 1996 yil 26 aprel.
6. O'zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to'g'risida"gi Qonuni, 1990 yil 31 oktyabr.
7. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi: qonunlar va farmonlar. T.: O'zbekiston. 1992.- 383 b.
8. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik to'g'risida"gi Qonuni, 1991 yil 15 fevral.
9. O'zbekiston Respublikasining "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni, 1998 yil 30 aprel.
10. O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida"gi Qonuni, 1998 yil 30 aprel.
11. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi Qonuni, 1998 yil 30 aprel.
12. O'zbekiston Respublikasining "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to'g'risida"gi Qonuni, 1998 yil 30 aprel.
13. O'zbekiston Respublikasining "Buxgateriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni, 1996 yil 30 avgust.
14. O'zbekiston Respublikasining "Ma'suliyati cheklangan hamda qo'shimcha ma'suliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi Qonuni, "Xalq so'zi" gazetasi 2002 yil 1 mart.
15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xususiy tadbirkorlikda tashabbus ko'rsatish va uni rag'batlantirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora - tadbirlar to'g'risida"gi qarori, 1995 yil 14 fevral.
16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish to'g'risida"gi qarori, 1998 yil 27 may.
17. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2000 yilda va 2001 yil davomida qishloq xo'jalik korxonalarini sanatsiyalash yakunlari to'g'risida"gi qarori, 2000 yil 26 dekabr.
18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Korxonalar iqtisodiy nochorligining belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi" qarori, 1999 yil 26 iyul.
19. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Korxonalarni sog'lomlashtirish hamda to'lov qobiliyatligini tiklash bo'yicha na'munaviy moliyaviy reja", 1997 yil 31 mart.
20. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Vazirliklar, idoralar va korxonalar aylanma mablag'larining normativlari to'g'risida"gi qarori, 1997 yil 25 fevral.
21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora - tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 1998 yil 9 aprel.
22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi korxonalarga beriladigan qo'shimcha rag'batlantirish omillari va imtiyozlar to'g'risida"gi Farmoni, 1996 yil 30 noyabr.
23. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining "Iqtisodiy nochor korxonalarda sanatsiya o'tkazish davrida moliyaviy yordam ko'rsatishning tartibi" yo'riqnomasi, 1997 yil 20 iyul.
24. O'zbekiston Respublikasi Hukumat komissiyasining "Korxonalarining bankrotligi hamda sog'lomlashtirish masalalari bo'yicha" yo'riqnomasi, 1997 yil 17 aprel.
25. O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining "2001 yil 1 yanvar holati bo'yicha asosiy fondlarni qayta baholashni o'tkazish tartibiga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi nizom, 2000 yil.

26. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni. «O'zbekiston ovozi» gazetasi 1996 yil 30-may.
27. «Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va moliyaviy natijalarni shakllanish tartibi to'g'risida»gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. 1999 yil 5-fevral.
28. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining “Moliyaviy hisobot shakllari va ularga berilgan sharx“ 1997 yil 15 yanvar.
29. Karimov I.A. «O'zbekistonning siyosiy-iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari». T.; «O'zbekiston» 1995.
30. Karimov I.A. «O'zbekiston: milliy istiqbol, iqtisod, siyosat, mafkura». T.; «O'zbekiston» 1996.
31. Karimov I.A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida». T.; «O'zbekiston» 1996.
32. Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.; «O'zbekiston» 1998.
33. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T.; «O'zbekiston» 1997.
34. Karimov I.A. «O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz». T.; «O'zbekiston» 1999.
35. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». T.; «O'zbekiston» 1999.
36. Karimov I.A. «Iqtisodiyotni erkinlashtirish – farovonlik poydevori». T.; «O'zbekiston ovozi» gazetasi 22-iyul 2000 yil.
37. Karimov I.A. «Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz». T.; «O'zbekiston» 2000.
38. Karimov I.A. «Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak». T.; «O'zbekiston» 2002.
39. Karimov I.A. «Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li». T.; «O'zbekiston» 2003.
40. Bakanov M.I., Sheremet A.D. “Teoriya ekonomicheskogo analiza” M. “Finansi i statistika”. 1998.
41. Bernstain A.A. “Analiz finansovoy otchetnosti”. M. “Finansi i statistika”. 1999
42. Abdukarimov I.T. «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari». T.; «Iqtisodiyot va huquq dunyosi». 1999 yil.
43. Abdullaev Yo.A., Ibragimov A.T., Raximov M.Yu. «Iqtisodiy tahlil: 100 savol va javob». T.; «Mehnat» 2001.
44. Voxobov A. V., Ibragimov A. T. “Moliyaviy tahlil”. T.; “Sharq” 2002.
45. Voxobov A.V., Ibragimov A.T., Yaqubov U.Q. «Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil xususiyatlari». T.; 2004.
46. Ibragimov A.T., Raximov M.Yu. «Boshqaruv tahlili». T.; 2004.
47. Axmadjonov X.I., Raximov M.Yu. «Moliyaviy tahlil». T.; 2004.
48. Voxobov A.V. va boshqalar. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi». T.; 2003.
49. Pardaev M.Q., Abdukarimov I.T. «Iqtisodiy tahlil». T.; «Mehnat» 2004.
50. Analiz pribilnosti produktsii. M.; «Delo» 1996 g.
51. Artemenko V.G., Belandir M.V. «Finansoviy analiz». Uchebnoe posobie. M.; NGAEiU 1997.
52. Astaxov V.P. «Analiz finansovoy ustoychivosti firmi (protseduri svyazanniy s bankrotstvom)». M.; «Finansi i statistika» 1996.
53. «Analiz finansovoy otchetnosti predpriyatiy pri ix investirovanii i kreditovanii». M.; 2000.
54. Bakanov M.I., Sheremet A.D. «Teoriya ekonomicheskogo analiza». M.; ««Finansi i statistika» 1999.
55. Bernstain A.A. «Analiz finansovoy otchetnosti». M.; «Finansi i statistika» 1996.

56. Bocharov V.V. «Upravlenie denezhnim oborotom predpriyatiy i korporatsiy». M.; «Finansi i statistika» 2001.
57. Bocharov V.V. «Finansoviy analiz». Sankt-Peterburg; «Piter» 2001.
58. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari». Toshkent 1994 yil.
59. «Buxgalterskiy analiz». Perevod s angliyskogo. Kiev 1998.
60. Vaxrin P.I. «Finansoviy analiz kommercheskix i nekommercheskix organizatsiyax». Ucheb posobie. M.; «Izdatelstvo – knigotorgovix tsentr marketing» 2001.
61. Grigorev Yu.A. «Uchet, analiz i kontrol vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti i valyutnix operatsii». M.; «PAIMS» 1998.
62. Efimova O.V. «O sostavlenii poyasnitel'noy zapiski k godovomu otchetu». J. «Buxgalterskiy uchets» №1. 1997.
63. Efimova O.V. «Finansoviy analiz». M.; «Buxgalterskiy uchets» 1996.
64. Ergeshev E. «Iqtisodiy va moliyaviy tahlil». T.; «Moliya» 2000.
65. Ibrohimov A.T. «Moliyaviy tahlil». T.; «Mehnat» 1995.
66. Irvin D. «Finansoviy kontrol». M.; «Finansi i statistika» 1998.
67. Kovalev V.V. «Finansoviy analiz. Upravlenie kapitalom. Vibor investitsii. Analiz otchetnosti». M.; «Finansi i statistika» 1995.
68. Kovalev V.V. «Metodi otsenki investitsionnix proektov». M.; «Finansi i statistika» 2001.
69. «Natsionalnie standarti buxgalterskogo ucheta Respubliki Uzbekistan». Tashkent «Assotsiatsiya buxgalterov i auditorov Uzbekistan» 2002.
70. Pardaev M.Q., Isroilov B.I. «Moliyaviy tahlil». T.; «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» 1999.
71. Pardaev M.Q. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi». Samarqand; «Zarafshon» 2001.
72. Pavlova L.N. «Finansoviy menedjment». M.; «YUNITI-DANA» 2001.
73. To'lxodjaeva M.M. «Moliyaviy hisobotni va moliyaviy koeffitsientlarni tahlil qilish». T.; 1996.
74. Terexova V.A. «Mejdunarodnie i natsionalnie standarti buxgalterskogo ucheta i otchetnosti». M.; Izd «Perspektiva» 2000.
75. Robert N. Xolt. «Osnovi finansovogo menedjmenta». Perevod s angliyskogo. M.; 1995.
76. Rojnova O.V. «Finansoviy uchets: Teoreticheskie osnovi, metodologicheskii apparat». M.; «Ekzamen» 2001.
77. Savitskaya G.V. «Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatii». I.P. «Finans» 2003.
78. Sorokina O.N. «Sravnitel'niy analiz v osnovnie priemi transformatsii finansovoy otchetnosti v sootvetstvii s mejdunarodnimi standartami». M.; «UMTs» 2001.
79. Rahmonov Q.R. «Qishloq xo'jalik korxonalari faoliyatini tahlil qilish». T.; 1996.
80. «Finansovaya otchetnost. Realnaya kartina sostoyaniya biznesa». M.; «Delo» 1996.
81. «Finansoviy analiz deyatel'nosti firmi». M.I. «Servis» 1996.
82. Fridman Dj., Orduei Nik. «Analiz i otsenka prinosyashchey doxod nedvijimosti». M.; «Delo» 1997.
83. Xarigeri Ch., Fostger G. «Buxgalterskiy uchets: Upravlencheskiy aspekt». M.; «Finansi i statistika» 1995.
84. Xoldervik K. «Finansovo-ekonomicheskii analiz deyatel'nosti predpriyatiya». M.; «Finansi i statistika» 1996.
85. Cherkasov V.E. «Prakticheskoe rukovodstvo po finansovo – ekonomicheskim raschetam». M.; «Metainform» 1995.
86. Sheremet A.D., Suits V.P. «Audit». M.; «INFRA» 1996.
87. G'ulomov S.S. «Investitsiyalarning loyihaviy tahlili». T.; 1998.
88. Robert D. Gatewood, Robert R. Taylor O.C. Ferrell Management /Comperhension, Analysis, and Application/ IRWIN, 1995

89. Joel G. Siegel, Jae K. SHim, David Minars Financial trouble – SHOOTER spotting & solving financial problems in your company Mc Graw - Hill, Inc. 1993
 90. David C. Colander. Economics IRWIN, 1993
 91. Donald H. Ph. G. William Glezen. Auditing: Integrated Concepts and Procedures sixth Edition. John Wiley & Sons, Inc., 1994
 92. Payl Peter, James H. Donnely. Marketing, Management. Knowledge and Skills. IRWIN 1995
 93. Operations Managtmtnt. Richard I. Schonberger, Edward M. Knood. IRWIN, 1994
 94. George J. Posner. Analyzing the Curriculum. Mc Graw - Hill, Ink 1992
 95. Larson, Miller. Financial accountign. IRWIN, 1992
- Introduction to Accounting: An Integrated Approach. P. Ainsworth, D. Danies, R. D. Plumlee